VESTALA • SAECULUM I.O.

10

Ovidiu Drimba

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

X

OVIDIU DRIMBA

ISTORIA CULTURII ȘI CIVILIZAȚIEI

X

Ediție definitivă

Editura SAECULUM I.O .

Editura VESTALA

București, 2004

Coperta de DONE STAN

Coperta I

- Jacopo della Quercia: „Acca Laurenzia". – Palazzo Pubblico, Siena.
- A. Pollaiolo: „Portretul unei necunoscute". – Muzeul Poldi Pezzoli, Milano.

Coperta IV

- Michelangelo: „Delphica". – Capela Sixtină, Vatican.

Editura SAECULUM I.O.
ISBN 973-9211-70-4
ISBN 973-9211-98-4
Editura VESTALA
ISBN 973-9200-56-7
ISBN 973-9200-82-6

© Toate drepturile sunt rezervate Editurii SAECULUM I.O.

REFORMA ȘI CONTRAREFORMA

Preliminarii. Cauzele și direcțiile Reformei • Necesitatea social-politică a Reformei. Savonarola • Sensibilitatea religioasă. „Devotio moderna" • Situația internă a Bisericii catolice • Reforma în Germania. Martin Luther • Scandalul „indulgențelor" • Implicații social-politice • Reforma în Elveția germană. Huldreich Zwingli • Reforma lui Jean Calvin • Calvinismul în Franța • Reforma în Anglia • Reforma în Țările de Jos – și în Italia • Reforma catolică. Noi ordine religioase • Conciliul din Trento • Contrareforma (religioasă și politică) • Implicații și consecințe politice • Alte consecințe ale Reformei și Contrareformei • Reforma în Țările Românești.

PRELIMINARII. CAUZELE ȘI DIRECȚIILE REFORMEI

Departe de a fi constituit doar un fenomen de ordin exclusiv religios, Reforma a fost evenimentul dominant al primei jumătăți a secolului al XVI-lea – și cu substanțiale implicații, conexiuni, consecințe în multiple planuri ale culturii și civilizației. Născută pe terenul unor tensiuni politice interne și internaționale, precum și al unor transformări sociale profunde, al unor probleme și condiții sociale deosebit de complexe (continuându-le și complicându-le pe cele din secolul anterior), opera și rezultatele Reformei se vor repercuta – în forme și în proporții diferite – pe cele mai diverse planuri ale istoriei culturale europene[1]. În plan filosofic, contactele Reformei cu mișcarea umaniștilor timpului vor fi aproape permanente. Iar în câmpul literaturii și cel al artei, dinamica ei intelectuală și spirituală se va resimți și în spiritul barocului.

Motivația erupției mișcării reformatoare a fost ocazionată de conștiința religioasă și de starea instituțiilor și practicilor ecleziastice. Dar substratul său generator, mai vechi, configurat încă din ultimele decenii ale secolului precedent, prezenta și alte cauze, de altă natură.

Ultimii zece ani ai secolului al XV-lea au însemnat o agravare a dezechilibrului social și economic. În Germania, creșterea prețurilor a fost determinată și de recoltele dezastruoase. Această situație economică a dus în mediul țărănesc la apariția (de pildă, în Alsacia) a unor organizații conspirative având ca scop răsturnarea ordinei statale existente, manifestându-se și prin acte de jaf; ceea ce (cf. Königsberger) a făcut necesară în 1501 instituirea – pentru prima dată în istoria țării – a unei forțe de poliție stipendiate. Anii de secetă și de foamete, dezastrele războaielor, au lăsat sate întregi depopulate. La acestea s-au adăugat calamitățile epidemiei de ciumă, care între 1499-1502 a decimat multe regiuni până la jumătate din populație; apoi violenta epidemie de sifilis, apărută după descoperirea Americii, și căreia singura explicație populară ce i se dădea era a fi o manifestare a pedepsei divine (în timp ce astrologii o

1 Dar ca tip specific de religiozitate acțiunea Reformei se va extinde și în afara Europei. Printr-o activitate misionară – în sânul unei societăți de coloniști sau emigranți europeni în curs de formare în aria altor continente – largi cercuri reformate s-au constituit în America de Nord, în Asia (de ex. în Indiile Britanice) și Africa – de pildă, în coloniile olandeze din sud.

Una din grandioasele realizări ale Renaşterii: cea mai mare cupolă concepută din Antichitate până la acea dată, realizată de Brunelleschi (1420-34). - Domul din Florenţa.

considerau rezultatul conjuncţiei celei mai temute planete Saturn cu Jupiter). - Pe plan moral, consecinţa acestor calamităţi a fost recrudescenţa unor întunecate tradiţii medievale - profeţii apocaliptice, horoscoape sinistre, valul de persecuţii contra evreilor, a vrăjitoarelor, a necromanţilor...

Necesitatea unor schimbări structurale urgente era dictată de situaţia în care se găseau clasele şi categoriile sociale oprimate - într-o măsură sau alta - de sistemul social al timpului. Dezvoltarea creditului, a împrumutului cu dobândă (interzis totuşi de prevederile dreptului canonic) era concentrat acum în bănci puternice, de ale căror servicii beneficia în primul rând înalta ierarhie ecleziastică. Prin operaţiile bancare ale acestor institute de credit erau transferate la Roma - din toate ţările Europei catolice - veniturile înalţilor prelaţi beneficiari ai diocezelor în care nici măcar nu rezidau, concentraţi fiind la Curia romană. Băncile anticipau intrările ordinare - şi chiar extraordinare (ca, de pildă, cele provenite din

vânzarea indulgențelor). De asemenea, îi împrumutau cu sume consistente pe prelații care trebuiau să le verse Camerei apostolice în vederea obținerii purpurei de cardinal.

Spectacolul bogățiilor exorbitante ale Bisericii și ale oamenilor ei – inclusiv ale mănăstirilor – îi făcea pe țărani, pe iobagi, pe mineri, pe salariații orașelor, să considere ca un remediu contra mizeriei lor o redistribuire echitabilă a marilor proprietăți eclezias-tice. Și, cu atât mai mult cu cât în sprijinul dorințelor și pretențiilor lor veneau și vehementele denunțuri de către predicatori a corupției Bisericii. – Se adăuga și revolta categoriei cavalerilor, care dispu-neau de resurse economice infinit mai reduse în comparație cu cele ale oamenilor Bisericii, sau cu cele ale bogatei burghezii orășenești. Amenințați de edictele imperiale de „pace perpetuă" – care le lua speranța de a se îmbogăți prin angajarea în războaie private, – acești cavaleri (cf. M. Bendiscioli) abia așteptau un moment de criză a puterii de stat sau a Bisericii „pentru a se năpusti asupra marilor proprietăți ale bisericilor și mănăstirilor, precum și pe teritoriile episcopilor-principi"[1].

În acest timp categoriile sociale superioare tindeau doar să-și mențină privilegiile, în scopul de a-și asigura în continuare controlul și conducerea vieții orașelor. Împreună, nobilii și înaltul cler țineau să-și reafirme cu putere vechile drepturi de origine feudală; fapt care făcea ca adeseori gelozиile și rivalitățile dintre ei să provoace dezordini serioase în viața orașelor.

Important pentru înțelegerea cauzelor și resorturilor intime ale Reformei este evidențierea faptului că programele de reformă aveau în vedere, chiar de la începuturile lor, nu numai viața religioasă, doctrinele teologice și instituțiile bisericești, ci și viața socială și politică în general. „Nemulțumirile și revolta celor mai largi cercuri de reformatori erau determinate nu numai de dezordinile din sânul Bisericii, ci și de injustițiile și de violențele din societatea civilă, de privilegiile unor anumite grupuri, de structura și administrația statelor sau a comunităților locale. Aceste cercuri, deci, voiau ca prin reforma Bisericii să ajungă și la reforma societății; uneori la redis-

1 „Mai vechile sau mai recent-înființatele instituții de caritate căutau să mai atenueze consecințele frecventelor dezechilibre economice – șomajul, foametea, recoltele dezastruoase, scumpirea vieții. Dar ele erau handicapate de faptul că veniturile multor mănăstiri, care înainte erau destinate ajutorării celor nevoiași, acum erau consumate de abați, sau dispersate, sau prost administrate" (*Idem*).

tribuirea bunurilor, la instaurarea unei egalităţi radicale între oameni căci toţi sunt fiii lui Dumnezeu" (*Idem*).

Aşadar, alături de critica vieţii ecleziastice reformatorii introduceau şi elemente critice vizând funcţiile şi datoriile guvernanţilor în raporturile lor cu Biserica. Mai mult decât atât: atitudinea, poziţiile lor critice vizau – în mod implicit sau explicit – şi sistemul politic european, relaţiile internaţionale: urmăreau (şi, efectiv, realizau) promovarea în numele comunităţii de credinţă a unor noi forme şi sisteme de solidaritate interstatale. Conflictele de idei şi luptele religioase dintre state erau intim împletite cu tensiunile socio-politice şi cu interesele diferitelor grupuri din interiorul fiecărui stat. De asemenea (după cum se va vedea în cele ce urmează) şi cu ambiţii de putere absolutiste ale regilor şi principilor. Mişcarea Reformei a depăşit considerabil aria de interes religios, implicându-se singură (sau, fiind implicată, cointeresată, manevrată) în rivalitatea dintre marile dinastii, în revendicările teritoriale pe care şi le disputau Franţa, Spania şi Imperiul; cu un cuvânt: în luptele pentru o hegemonie europeană.

Eveniment de însemnătate primordială în cultura şi civilizaţia perioadei Renaşterii, mişcarea Reformei, cu multiplele şi variatele ei cauze, implicaţii şi consecinţe, a însemnat o considerabilă lărgire, influenţare şi modificare a sistemului politic din Europa; şi prin aceasta – diferenţiindu-l în mod substanţial de sistemul politic dominant în Evul Mediu.

NECESITATEA SOCIAL-POLITICĂ A REFORMEI. SAVONAROLA

Ideea de a introduce reforme radicale – necesare în acelaşi timp în Biserică şi în întreaga organizare a vieţii laice, – idee care va genera mişcarea religioasă a Reformei, impulsionând-o şi diversificându-i direcţiile, atinsese stadiul de maturizare încă în prima jumătate a secolului al XV-lea.

Semnificativă pentru o asemenea „reformă totală" este lucrarea apărută spre sfârşitul războaielor husite intitulată *Reformatio Sigismundi* (1439)[1]. Lucrarea făcea apel la împăratul Sigismund să pună

1 Marca popularitate de care s-a bucurat – şi care va continua de-a lungul întregului secol al XVI-lea – este atestată şi de publicarea, într-un răstimp de numai trei ani (1520-1522) a nu mai puţin de 4 ediţii. Şi aceasta – tocmai în timpul războaielor ţărăneşti din Germania!

capăt războaielor din Boemia – și, îndeosebi, să impună întregii structuri sociale schimbări radicale, revoluționare. Documentul propunea nu numai o profundă reformă de ordin moral a Bisericii, ci și o restructurare fundamentală a întregii societăți în sensul egalitarismului. Astfel: iobăgia să fie abrogată total și definitiv; salariile și prețurile să fie fixate ținând seama de interesele celor săraci; oamenii Bisericii să devină simpli salariați ai statului; bunurile mănăstirilor să fie expropriate; să fie desființate grupurile mari de interese – ca breslele, sau ca marile companii comerciale vinovate de urcarea prețurilor. – Asemenea idei și propuneri de reforme radicale dovedeau că în această perioadă Biserica nu mai inspira nici o încredere în posibilitățile ei proprii de a se reforma ea singură. Drept care, în acest scop se făcea apel la împărat. (Opera amintită, precum și alte cronici husite, vorbea chiar de un împărat ideal, care trebuia să fie un țăran!).

Ideile exprimate în *Reformatio Sigismundi* au fost adeseori preluate și de alte mișcări reformiste radicale – ca cea a husiților Boemiei, sau cea a lollarzilor englezi. În Spania, după descoperirea Americii și odată cu convertirea evreilor și a musulmanilor, regele era considerat „împăratul salvator". Însuși Cristofor Columb era încredințat că, mai mult decât Bisericii, monarhului îi revenea această misiune.

Exemplul poate cel mai concludent care ilustrează necesitatea larg resimțită, în deceniile imediat premergătoare Reformei, a unor schimbări în același timp în viața Bisericii, a individului, a societății și a statului, îl oferă cazul Savonarola. Care mărturisea: „Motivul care m-a făcut să intru în mănăstire este acesta: mizeria nesfârșită ce domnește în lume, nelegiuirile oamenilor, violențele, adulterele, trufia, hoția, idolatria, blestemele cele mai crude; căci lumea a ajuns la un asemenea punct încât nu se mai găsește un om care să facă binele".

Tonul exaltat al predicilor sale fanatice, invectivele la adresa înaltei ierarhii bisericești, chemarea la puritatea originară a creștinismului, proclamarea Florenței ca regat al lui Hristos, sau a invaziei lui Carol VIII ca o pedeapsă a Cerului, – toate aceste idei și atitudini erau cele ale unui predicator din Evul Mediu. Dar sensul activității sale care depășea cu mult sfera vieții religioase și implicarea sa mai mult decât activă în viața socială și politică a Florenței – pe care a dominat-o timp de patru ani, – au făcut din predicatorul unei

Savonarola. Portret de Fra Bartolomeo. – Muzeul S. Marco, Florenţa.

reforme a Bisericii un personaj politic de anvergură care viza o reformă de structură a societăţii în complexul ei.

Gerolamo Savonarola (1452-1498) era fiul unui bancher din Ferrara; mama, descindea din nobila familie Bonaccolsi, seniorii Mantovei înaintea marchizilor Gonzaga. Bunicul, dinspre tată, ilustru profesor al facultăţii de medicină din Padova şi medicul prim al curţii din Ferrara, s-a ocupat cel mai mult de educaţia nepotului. Gerolamo – talentat desenator, scria versuri, cânta la mai multe instrumente – începuse studiul medicinei după ce devenise „magistru în arte". Dar înainte de a împlini 23 de ani părăsi casa părintească şi intră în mănăstirea dominicanilor din Bologna – care îl trimise să studieze patru ani teologia; apoi – ca predicator în mai multe oraşe până când Lorenzo Magnificul îl aduse la Florenţa. Aici, în mănăstirea San Marco (al cărei abate va fi apoi ales) predicile sale erau în acelaşi timp şi vehemente discursuri politice, înfierând conduita oamenilor Bisericii, imoralitatea curţii papei Alexandru VI Borgia, viciile societăţii vremii şi guvernarea Florenţei. Simonia şi

luxuria curții papale, frivolitatea curții medicee, spiritul păgân care renăștea în mediul intelectualilor, inconștiența florentinilor care renunțaseră la libertățile cetățenești, erau temele obișnuite ale „predicatorului celor deznădăjduiți" – cum îl numeau cei peste zece mii de oameni simpli care îl ascultau adunați sub cupola domului S. Maria del Fiore. Pe patul de moarte, Lorenzo Magnificul îl cheamă la căpătâi pe severul frate dominican – care, până atunci refuzase să-l întâlnească și îl înfruntase cu asprime pentru viața lui de plăceri și pentru că îi privase pe florentini de libertate.

Doi ani mai târziu, profețiile predicatorului dominican despre „flagelul trimis de Dumnezeu" se adeveresc: Carol VIII coboară în Lombardia și Toscana, familia Medici este alungată, Florența se reîntoarce la vechiul său regim republican. Savonarola își reia rolul politic care îl va aduce în curând în fruntea Florenței. Ca trimis al orașului îl întâmpină pe regele francez la Pisa, obținând ca Florența să fie cruțată de jaful care o amenința. Izbuti să evite masacrele dintre partizanii facțiunilor adverse. În toamna anului 1494, ca arbitru al acestor partide, impune orașului o constituție care reprezenta o reușită încercare de a concilia vechile tradiții comunale cu necesitatea de a atribui gestiunea puterii acelei oligarhii care, înainte de venirea la putere a familiei Medici, deținuse conducerea.

Forma de guvernare pe care o impunea Savonarola se inspira din cea a republicii Veneția, motivând că acest model evitase discordiile dintre conducere și popor. De fapt, reformatorul nu „impunea" o anumită constituție, ci recomanda ca fiecare din cele 16 cartiere ale orașului să propună o formă de guvernare, dintre care urmau să fie selecționate cele mai bune patru; iar dintre acestea, forma optimă de constituție – care, în final, era sancționată de insuși Savonarola. Sub auspiciile lui au fost constituite, conform modelului venețian, două consilii: Marele Consiliu, din care făceau parte toți „magistrații", funcționarii superiori ai orașului, alegea din sânul său 80 de membri; acest consiliu restrâns examina și aproba măsurile legislative luate de Seniorie; apoi, aceste măsuri aprobate treceau la Marele Consiliu care le sancționa. Cât privește Senioria – guvernul republican al orașului – aceasta rămânea cu vechile ei structuri: un „podestà", un „căpitan al poporului", un „gonfalonier al justiției" și grupul de „priori ai artelor", conducătorii aleși ai breslelor. În fine, un grup de mediatori (*accopiatori*) – funcționari însărcinați cu verificarea celor propuși în diferite funcții – își prezentau Senioriei constatările. – Administrarea puterii era astfel destul de complexă.

Fapt este însă că această organizare politică – pe care Savonarola a impus-o Florenţei timp de patru ani şi pe care el o visa extinsă asupra întregii Italii – rămâne, în secolul său, un rarisim exemplu de democraţie.

În mod practic, legând problemele, cauzele şi efectele decăderii din sânul Bisericii de cele din sânul societăţii, Savonarola a impus conducerii oraşului să aprobe câteva măsuri vizând uşurarea stării de mizerie a celor nevoiaşi: a fondat o instituţie bancară de împrumut fără dobândă (*Monte di Pietà*), a creat un fond de ajutorare pentru înzestrarea fetelor sărace, a încurajat luarea de măsuri împotriva bogaţilor evazionişti fiscali, ş. a.

Dar asemenea acţiuni, urmărind de fapt recunoaşterea de către puterea politică a nevoilor materiale şi a respectării demnităţii umane a celor mulţi, a întâmpinat opoziţia acerbă a celor care reprezentau vechea aristocraţie (*gli Arrabbiati*) şi care întreţineau raporturi strânse cu curtea papală. Între timp, atacurile predicatorului – a cărui elocinţă fanatiza mulţimile – împotriva simoniei şi luxuriei Curiei se intensificau. Savonarola voia să-l denunţe pe papă în faţa tuturor marilor puteri ale Europei. Pregăti în acest sens scrisori adresate regelui Franţei, Regilor Catolici ai Spaniei, regelui Henric VII al Angliei, celui al Ungariei, împăratului Sacrului Imperiu. Ceru să se întrunească un conciliu (fapt nemaintâlnit, căci aceasta era prerogativa exclusiv a papei) care să ducă la destituirea lui Alexandru VI Borgia. Acesta îl excomunică, – totodată excomunicând şi pe toţi aceia care îi aprobau îndemnurile, şi chiar pe cei care pur şi simplu asistau la predicile lui. Face presiuni asupra conducerii Florenţei, ameninţând-o, în caz că l-ar proteja pe Savonarola, cu măsuri teribile: interzicerea de a se celebra în oraş slujbe religioase, de a-i împărtăşi pe credincioşi cu Sf. Taine, de a lăsa deschise bisericile, de a se trage clopotele. Senioria cedează – şi îi interzice lui Savonarola să mai predice. Facţiunile de opoziţie – şi în primul rând *gli Arrabbiati* – organizează asaltul mănăstirii S. Marco şi îl capturează pe priorul ei.[1] Întemniţat ilegal de Seniorie şi torturat timp de 44 de zile, judecat şi condamnat de o comisie papală ca

1 Ordinul devotat papalităţii, cel al franciscanilor de la mănăstirea Santa Croce (din Florenţa), rivalii şi inamicii dintotdeauna ai călugărilor dominicani, îl provoacă la o „judecată a lui Dumnezeu", la proba focului. Fra Gerolamo acceptă; dar reprezentanţii franciscani întârzie să se prezinte; şi, după o aşteptare de şase ore o ploaie torenţială împiedică ordalia, spre dezamăgirea mulţimii nerăbdătoare să asiste la un „miracol" – sau la o spectaculoasă, oribilă dramă.

eretic și schismatic, la 23 mai 1498 Savonarola, împreună cu doi călugări dominicani, adepți apropiați, este spânzurat, iar trupul dat flăcărilor rugului, în Piața Senioriei.

„Cazul Savonarola" este departe de a fi cel al unui eretic sau mistic fanatic pur și simplu. Implicarea sa în viața socială este tot atât de evidentă ca și viziunea sa lucidă asupra problemelor orașului său. Mănăstirea San Marco (al cărei prior a devenit în 1491) a continuat să se arate favorabilă preocupărilor și intereselor intelectuale. Aserțiunile (prea des repetate) privind condamnarea de către Savonarola a artei și filosofiei Renașterii se cer revizuite – și, dacă nu total respinse, măcar obiectiv circumscrise, relativizate și nuanțate. Umaniști dintre cei mai iluștri ai Renașterii – ca Pico della Mirandola, sau Angelo Poliziano – i-au fost devotați admiratori[1]. Artiști dintre cei mai străluciți – ca Michelangelo, sau Sandro Botticelli – au fost profund marcați de personalitatea lui[2]. În istoria civilizației Renașterii, de asemenea, momentul Savonarola rămâne exemplar pentru a ilustra interrelațiile cauzale dintre fenomenele religioase și situațiile generale multiple și complexe din viața societății timpului[3]. Puternica impresie lăsată de predicile, scrisorile, poeziile și scrierile sale religioase s-a exercitat mult timp, nu numai asupra contemporanilor, ci și mai târziu, de-a lungul secolului al

1 Pe patul de moarte, Pico della Mirandola – care, atât de reticent de obicei în elogii, nu ezitase totuși să afirme că, prin forța inteligenței, Savonarola îl întrecea pe Sf. Augustin – a ținut să fie asistat de Fra Gerolamo. Cu puține ceasuri înainte de a-și da sfârșitul Pico a făcut votul monahal, primind din mâinile lui Savonarola veșmântul alb al călugărilor dominicani; veșmânt cu care a fost înmormântat în biserica mănăstirii San Marco. – Și Angelo Poliziano asista la predicile lui Fra Gerolamo. Puternic impresionat și el de marele predicator, Poliziano (mort la abia 40 de ani) a cerut ca trupul său neînsuflețit să fie acoperit cu veșmântul călugărilor din același ordin al predicatorului.

2 În pictura și în poezia lui Michelangelo; în natura religiozității sale și dorința unei reforme a Bisericii; în planul uman – în tonul aspru al expresiei, în condamnarea viciilor vremii, în felul în care aprecia casa Medici, în dragostea sa de libertate, – în toate acestea se simte aproape o identitate de structură spirituală cu cea a fratelui dominican. – Cât despre Botticelli, atât de sensibil și el la predicile lui Savonarola, spiritul și influența acestuia sunt perceptibile în austeritatea și neliniștea care se reflectă în figurile și scenele din ultima perioadă a creației botticelliene.

3 Pentru implicațiile și necesitățile social-politice ale Reformei, exemplul lui Savonarola demonstrează că „nici un program de reformă nu era susceptibil de reușită dacă nu se acceptau unele compromisuri cu ideile și instituțiile contemporane. În ce măsură asemenea compromisuri ar fi fiost posibile, atâta timp cât mai dureau încă vechile structuri? Aceasta era marea problemă pe care secolul al XVI-lea în stare născândă trebuia să o înfrunte" (Myron P. Gilmore).

Arderea pe rug a lui Savonarola. Tablou de autor anonim. – Mănăstirea S. Marco, Florenţa.

XVI-lea, atât în Italia cât şi în Spania. Şi aceasta, datorită, cum s-a văzut, nu numai acţiunii, programului, atitudinii unui reformator doar al Bisericii.

SENSIBILITATEA RELIGIOASĂ. „DEVOTIO MODERNA"

Starea de spirit generală din perioada imediat premergătoare Reformei era alimentată, potenţată, direcţionată şi de alte motive determinante.

Unul din elementele semnificative ale intensificării pietăţii populare în ultimele decenii ale secolului al XV-lea a fost larga difuzare a cărţilor tipărite în limbi naţionale tratând teme religioase, destinate mai ales laicilor, apărute într-un număr impresionant. Dar cei care au beneficiat mai întâi de numărul mare şi de preţul foarte accesibil al unor astfel de cărţi au fost membrii clerului secular.

Oricare din aceştia îşi putea constitui o mică bibliotecă personală – repertorii privind administrarea Sf. Taine, îndreptare utile confesorilor, altele privind desfăşurarea liturghiei, cărţi de rugăciuni pentru diferite ocazii, ceasloave (*livres d'heures*) şi mai ales culegeri de predici[1]. Predicatorii bine pregătiţi şi înzestraţi aveau o influenţă extraordinară asupra maselor de credincioşi; iar pentru a şi-i apropia mai mult, îşi ilustrau predicile cu exemple, cazuri, situaţii, probleme, din viaţa cotidiană contemporană. În felul acesta, predica religioasă răspundea implicit şi altor interese – de ordin social, cultural, politic, – ale auditorului.

Acţiunea predicatorilor – care, în felul acesta condusă, modifica, diversifica şi potenţa sensibilitatea religioasă populară, era completată în această perioadă de sfârşit de veac şi de marea răspândire în mase a imaginilor religioase. Teascurile tipografiilor puneau la îndemâna zecilor de mii de credincioşi gravuri, xilografii, adeseori în culori vii, reproducând icoane, fresce, sculpturi sacre, – vândute la preţuri mici, scoase pe foi pe care şi credincioşii cei mai săraci le puteau cumpăra şi atârna pe pereţii caselor lor umile. În acelaşi timp, şi muzica ce însoţea slujba religioasă crea un suport spiritual meditaţiei lor. De asemenea, mătăniile – răspândite acum printre credincioşi mai mult ca oricând – îi obişnuiau cu *meditaţia*, cu „rugăciunea personală".

Or, această nouă formă de devoţiune populară – *Devotio moderna* – a constituit forma caracteristică a sensibilităţii religioase din perioada imediat premergătoare Reformei.

Încă de la sfârşitul secolului al XIV-lea a luat fiinţă în Ţările de Jos – de unde s-a răspândit repede îndeosebi în Germania – o mişcare de „renaştere a creştinismului", nu lipsită de influenţa unui spirit mistic provenind din lumea medievală germanică. Olandezul Geert Groote (m. 1384) fondase un ordin laic intitulat „Fraţii vieţii comune". Ordinul l-a influenţat profund şi pe călugărul ascet german Thomas Hemerken (din Kempen, m. 1471), autorul celebrei *Imitaţii a lui Hristos*; operă care, adoptând o netă poziţie antiintelectualistă – mergând până la a desconsidera până şi lectura *Bibliei*! – în schimb proclamând ca valori fundamentale umilitatea, rugăciu-

1 În oraşele elveţiene, renane sau suedeze, municipalităţile ori corporaţiile au creat posturi speciale de predicatori: funcţii foarte bine remunerate şi încredinţate unor preoţi cu studii teologice universitare – şi a căror singură sarcină era să ţină cu regularitate predici de înaltă ţinută.

nea, caritatea, meditaţia în singurătate, dă o clară expresie acestei *Devotio moderna*. Însuşi Luther adoptase unele idei ale curentului – care, asemenea pietismului, se adresau îndeosebi laicilor înşelaţi de un cler prea puţin preocupat de marile probleme spirituale.

Pentru *Devotio moderna*, esenţa creştinismului rezidă în comunicarea, prin Hristos, cu divinitatea. Exemplul lui trebuie urmat în întreaga noastră viaţă cotidiană; căci o comportare cu adevărat creştină este mai importantă chiar decât doctrina Bisericii. Or, această comportare este clar expusă în *Evanghelii* şi în *Faptele Apostolilor*. Esenţială este, nu dogma, nu speculaţiile teologice în jurul dogmelor, nici cultul, nici chiar taina împărtăşaniei, ci spiritualitatea interioară: o religiozitate *personală*. O religiozitate în care preeminenţa se acordă nu funcţiilor clerului, ci dimensiunii laice a experienţei religioase. Dar – fără o îndepărtare de Biserică şi fără a-i nega rolul său în lume. O formă de religiozitate care rămânea în general în cadrele ortodoxiei credinţei. În schimb, *Devotio moderna* refuza metoda scolastică prin care se pretindea că s-ar fi putut ajunge la adevărul religiei. Pentru aceasta, se propunea doar o experienţă creştină directă, nemijlocită de formalismul unor practici cultice, ci bazându-se doar pe sensibilitatea religioasă, pe religiozitatea interioară, asigurată de umilitate şi caritate, de rugăciune şi meditaţie personală[1].

Devotio moderna corespundea sentimentului popular de pietate – acum, la sfârşitul Evului Mediu, când emotivitatea era mai prezentă, când afectivitatea era mai solicitată ca oricând (cf. J. Huizinga). Devine tot mai frecventă practica procesiunii Calvarului (*Via Crucis*), în timp ce capătă o mare dezvoltare cultul Fecioarei[2]. În centrul devoţiunii stau acum suferinţele fizice şi morale ale Fiului Omului, contemplarea durerii lui; ia proporţii sporite cultul sfinţilor (şi, legate de acesta, practicile magice) şi al relicvelor. Tensiunea sporită până la exacerbare a emotivităţii împinge sentimentul religios spre forme extreme – în detrimentul echilibrului interior al creştinului. Apoi – sentimentul apăsător al păcatului originar, insis-

1 Membrii acestor confraternităţi laicc aveau în vedere înainte de toate rugăciunea individuală (sau în grup), împărtăşania frecventă şi acţiunile de binefacere (asistenţa bolnavilor, a bătrânilor, a orfanilor, etc.).

2 Reprezentată iconografic (precum şi în poezie sau în dramele „misteriilor") atât în ipostaza de mamă fericită alăptându-şi sau dezmierdându-şi copilul, cât şi în cea de *Mater dolorosa* contemplându-şi fiul răstignit; sau de *Pietà*, ţinând în braţe trupul neînsufleţit al celui crucificat.

tente tendințe de autoculpabilizare, teroarea prevestirilor apropiatului sfârșit al lumii, gândul absedant și permanent al morții – reflectat în „Dansul macabru" din xilografii sau frescele cimitirelor, sau în sfaturile de conduită însoțite de imagini ale numeroaselor *Artes moriendi*. Superstițiile vrăjitoriei și ale satanismului vor reclama reluarea și intensificarea Inchiziției. Totul – creând o stare generală de spirit în care gândul pedepselor infernului acceptă ideea și recurge cu disperare la mecanismul salvatoarelor „indulgențe"...

Vizând o regenerare a vieții religioase, *Devotio moderna* avea în spijinul ei pietatea populară – precum și adeziunea umaniștilor. Adepții curentului au fondat școli frecventate de mulți dintre viitorii umaniști (printre care și Erasm). Mișcarea umanistă din țările nordice a fost influențată nu numai de umanismul italian, ci și de *Devotio moderna*: o dovedește însăși poziția aceluiași Erasm față de unele idei ale lui Luther (cum se va vedea mai jos). Și o va demonstra în dialogul său intitulat *Ciceronianus*, în care respinge pozițiile unui umanism păgânizat, menținându-se în schimb în limitele credinței creștine. Cu deosebirea că umaniștii septentrionali influențați de *Devotio moderna*[1] căutau izvoarele autentice necesare regenerării vieții religioase nu numai în Sf. Scriptură, ci și în platonism; iar Reuchlin – și în *Cabala*. Idealul de viață al acestor umaniști era puritatea și simplitatea *Evangheliei*; ideal care s-a constituit și fortificat sub influența acestui curent „modern" de pietate.

SITUAȚIA INTERNĂ A BISERICII CATOLICE

Aspirațiile credincioșilor spre o religiozitate intimă, personală, simplă, conformă învățăturilor Evangheliei și ale primilor creștini întâmpinau rezistența Bisericii oficiale, incapabilă de a proceda la reforme decise și profunde care să conducă la o reînnoire a vieții religioase.

Marea Schismă din Occident (1378-1417) a lăsat în urma sa aceeași stare de indisciplină a întregii ierarhii ecleziastice, de grave carențe organizatorice și de dezorientare în materie de doctrină.

1 Dar nu numai aceștia, ci și, de pildă Pico della Mirandola; care în *Discorso sull'a dignità dell'uomo* regăsea și în creștinism energiile morale necesare reînnoirii societății.

În celebra frescă de pe plafonul Capelei Sixtine, reprezentând creaţia omului, Michelangelo a dat (amănunt puţin cunoscut) prima reprezentare picturală a lui Dumnezeu din întreaga istorie a artei.

Pentru a remedia aceste rele papa evita să convoace noi concilii, de teamă să nu fie impus principiul superiorităţii conciliilor asupra autorităţii papale; ceea ce, dealtminteri, s-a şi întâmplat după conciliul din Basel, care a dus la o nouă schismă (1439-1449). „Pe de altă parte, angajarea papilor în restaurarea principatului temporal cu ajutorul unor alianţe politico-militare; mecenatismul fastuos şi monden prin care căutau să asigure strălucirea reşedinţei pontificale luând în serviciul lor umanişti şi artişti; preocuparea lor de a-şi spori în loc de a-şi reduce veniturile, pentru ca în felul acesta să-şi poată realiza politica de mecenaţi în concurenţă cu membrii colegiului cardinalilor, nu mai puţin iubitori de fast, – toate aceste motive îi făceau pe papi indiferenţi dacă nu chiar de-a dreptul contrari unei politici de reprimare a abuzurilor, aşa după cum se cerea insistent şi din mai multe părţi“ (M. Bendiscioli).

Cei doi papi umanişti de la mijlocul secolului al XV-lea, Nicolae V (m. 1455) şi Pius II (m. 1464), avuseseră un înalt simţ al responsabilităţii faţă de poziţia lor, păstrându-şi cu demnitate prestigiul. Cu Sixt IV, însă, care ocupă scaunul papal în 1471 (şi îl va deţine timp de 13 ani), declinul moral al papalităţii începe şi

continuă în ritm rapid. Inteligent, energic, ambiţios, noul papă s-a angajat în combinaţii şi intrigi politice în interesul nepoţilor săi, implicându-se în conflictele interne ale Florenţei (care au dus la asasinarea lui Giuliano dei Medici); precum şi în viaţa politică a Veneţiei, incitând republica la un război, ajutând-o, apoi abandonând-o şi, în cele din urmă, pedepsind-o cu excomunicarea; în timp ce la Roma Sixt IV îşi persecuta cu cruzime inamicii, îndeosebi nobila familie Colonna. Împins de ambiţia de a da strălucire şi glorie pontificatului său, a adus la curtea papală renumiţi eruditi străini (pe umanistul grec Arghiropoulos, pe Reuchlin, pe Regiomontanus); a reorganizat Biblioteca Vaticană şi a construit Capela Sixtină, decorată de cei mai mari pictori ai timpului (Botticelli, Perugino, Signorelli, Pinturicchio, Rosselli, Ghirlandaio); pe de altă parte, Sixt IV a promovat la curtea sa luxul extravagant, nepotismul şi simonia.

Urmaşul său Inocenţiu VIII (m. 1492), genovez înrudit cu familia Doria, era un caracter slab, tolerând la curtea sa imoralitatea, simonia, abuzurile vehement condamnate de Savonarola. Tată a doi fii nelegitimi, se ocupa mai mult de interesele familiei sale decât de treburile Bisericii, – în timp ce cardinalii îi urmau exemplul. Spirit obtuz, era total dezinteresat de viaţa culturală. Dar marea sa eroare a constituit-o bula din 1484, care autoriza, justifica şi chiar incita tribunalul Inchiziţiei la persecuţiile cele mai teribile împotriva vrăjitoarelor: zecile de mii de victime din următoarele trei secole şi-au datorat martiriul (direct sau indirect) bulei lui Inocenţiu VIII.

Spaniol de origine, Rodrigo de Borja, devenit papa Alexandru VI Borgia (1492-1503) printr-un notoriu act de simonie care a indignat întreaga lume catolică (a fost ales papă cumpărându-i pe cardinali), şi-a concentrat toate preocupările asupra promovării poziţiei şi intereselor celor patru fii ai săi[1], extinderii şi consolidării

1 Pe fiul mai mare, Giovanni duce de Gandia (fratele său Cesare, a pus să fie ucis, iar cadavrul aruncat în Tibru) l-a căsătorit cu o nepoată a regelui Spaniei Ferdinand Catolicul. Pe următorul, Jofré – cu fiica nelegitimă a regelui Neapolului Alfonso II, Sancha (care îşi împărţea graţiile cu cumnaţii ei Giovanni şi Cesare). Primul soţ al fiicei sale Lucrezia a fost Giovanni Sforza, duce de Pesaro (căsătorie care i-a adus papei alianţa lui Ludovic Maurul contra regelui Neapolului); divorţată de acesta s-a căsătorit cu un fiu natural al regelui Neapolului; după asasinarea de către Cesare a celui de-al doilea soţ, al treilea soţ al Lucreziei – simplu instrument al politicii tatălui şi fratelui ei – a fost Alfonso d'Este, ducele Ferrarei. În fine, pentru a întări alianţa papalităţii cu regatul Franţei, Cesare Borgia s-a căsătorit cu Jeanne d'Albret, prinţesă de Navarra (cu această ocazie, primind şi titlul de „duce de Valence"). – Relaţiile scandaloase de concubinaj ale papei cu Vanozza Catanei (de care a rămas legat toată

statului papal, chiar prin trădări şi crime oribile, rămase legendare şi unice în istoria papalităţii. Aliindu-se pe rând cu cele două partide rivale – cu guelfii Orsini şi cu ghibelinii Colonna, pentru a-i trăda succesiv fără nici un scrupul, a-i domina şi reprima cu o rară cruzime[1] – papa şi-a creat un întins stat pontifical, cu ajutorul sadicului său fiu Cesare. Maniac sexual[2], pentru Alexandru VI singura alternativă a acestei patologice obsesii era jocul de noroc. Complet indiferent în problemele credinţei, chiar plictisit de slujbele religioase şi detestând predicile, Alexandru VI nu era deloc preocupat nici de înfrumuseţarea Romei sau a palatului Vaticanului. A delapidat sume imense pentru a crea o armată puternică[3] – dar şi pentru nesfârşitele banchete şi orgii de la curtea sa[4]. La toate

---

viaţa) erau de notorietate publică. Printre amantele lui s-a numărat şi Giulia Farnese, tânăra de 18 ani (cardinalul Rodrigo de Borja avea 58), cu care a avut şi o fiică (deşi ea era căsătorită cu Orsini); datorită acestui adulter familia Farnese a acumulat mari bogăţii; iar fratele Giulici, Alessandro Farnese a fost numit cardinal – devenit papa Paul III (m. 1549). Despre acest papă se spunea că avea mai mulţi copii nelegitimi; şi că era atât de rău, de perfid şi de pervers încât a pus să fie întemniţată – pe baza unor acuze false – chiar propria-i mamă! – Ceea ce nu l-a împiedicat să fie cel mai conştient dintre papi de necesitatea unor reforme radicale ale Bisericii, convocând în acest scop Conciliul din Trento (vd. *infra*).

1 Folosindu-se mai ales de *cantarella*, faimoasa otravă a familiei Borgia, – un amestec de fosfor (obţinut din urină), arsenic şi sulfat de cupru; amestec astfel dozat încât să obţină, după voie, un efect mai rapid sau mai întârziat.

2 Chiar până la vârsta de 70 de ani. Istoricul Guicciardini face aluzie la raporturile homosexuale ale lui Cesare Borgia şi ale papei însuşi cu Astorre Manfredi – pe care contemporanii îl socoteau cel mai frumos tânăr din Italia. (Mai târziu, Astorre fu închis în Castel Sant'Angelo şi asasinat). – Dealtfel, şi Sixt IV – „pe lângă propriii săi nepoţi Pietro şi Girolamo Riario a avut raporturi intime (*amò grecamente*) şi cu tânărul şi frumosul său trezorier, căruia i se spunea *Noul Antinous*" – notează cronicarul roman Stefano Infessura (m. 1500) în al său *Diario della città di Roma*. (Pentru graţiile sale acordate papei, frumosul *camerlengo* a primit mai întâi scaunul episcopal al Parmei şi apoi purpura de cardinal). – Cât despre Alexandru VI, se vorbea chiar de raporturile incestuoase ale Lucreziei cu tatăl ei (acuza venea chiar de la ginerele papei, Giovanni Sforza) şi cu fratele ei Cesare...

3 De asemenea, pentru a restaura şi consolida Castel Sant' Angelo, dotându-l cu tunuri, meterez, pasaje secrete (Sangallo i-a construit zidul cu coridor interior care leagă şi azi Castelul de reşedinţa papală), cu culevrine şi bombarde: totul, pentru siguranţa sa şi a familiei sale.

4 În apropierea Vaticanului i se amenajase şi un mic harem, oricând la dispoziţie – menţionează L. Silvani; adăugând că, dealtfel, „ceea ce se petrecea la Roma în timpul lui Alexandru VI Borgia în primii ani ai secolului al XVI-lea era ceva obişnuit în toată Italia. La curţile suveranilor din Napoli, Milano şi Florenţa, violenţa şi corupţia moravurilor erau fapte de fiecare zi".

acestea, sub pontificatul său curtea papală a adăugat corupția, simonia – vânzarea de indulgențe, de funcții episcopale, de numiri de cardinali, etc., – lunga serie de sacrilegii, asasinate; și totul, într-o ambianță de luxurie revoltătoare. „Totul era anapoda, – prostituate și alte persoane netrebnice se interpuneau din toate părțile între altar și cardinal" – notează în *Liber notarum* Burckhard, maestru de ecremonii al capelei pontificale. Iar Machiavelli: „Noi italienii suntem profund nereligioși și depravați". – Singura dovadă de „mecenatism" în ce privește arta a dat-o Alexandru VI când l-a pus pe Pinturicchio să-i picteze apartamentul din Vatican – cu fresce în care Fecioara era reprezentată cu chipul Giuliei Farnese, în timp ce Lucrezia Borgia figura ca model pentru Sf. Caterina da Siena...

După scurtul interludiu al pontificatului lui Pius al III-lea[1], tronul papal i-a revenit lui Iuliu II (Giuliano della Rovere, m. 1513). Marele orgoliu al acestui „papă al războiului", de o mare energie, fermitate, simț realist și curaj, a fost să extindă statul papal, al cărui fondator este într-adevăr considerat. În acest scop l-a numit pe Cesare Borgia comandant suprem (*gonfaloniere*) al armatei papale. În 1506, Iuliu II creează garda pontificală, cu care papa – îmbrăcând armura și coborând personal pe câmpul de luptă – recucerește întreaga Italie Centrală, Perugia, Bologna, îndreptându-se amenințător spre Veneția; cuceri Parma, Piacenza și Reggio, fondând astfel un stat întins cum până atunci nici un papă nu stăpânise.

Iuliu II – cel mai faimos dintre papii Renașterii, care nu dădea atenție principilor timpului, considerându-se superior tuturor, gândindu-se doar să-și asigure cât mai mulți bani, deci putere politico-militară – a fost recunoscut ca unul din cei mai mari mecenați din istoria artei. Preocupat mai mult de politică, n-a luat deloc măsuri de a introduce reforme ecleziastice; în schimb, în 1506 a început reconstrucția bazilicei Sf. Petru, după desenele lui Bramante. Cei mai mari artiști ai timpului au lucrat pentru el: Michelangelo a terminat pictura Capelei Sixtine, iar pentru proiectatul mormânt al papei, statuia lui *Moise*; în timp ce Rafael a pictat celebrele *stanze*

1 Nepot al lui Pius II și succesorul lui Alexandru VI, și-a propus să introducă reforme de fond, înlăturând de la curtea papală corupția, simonia și nepotismul. După ce îi comandase lui Pinturicchio splendidele fresce din *libreria* domului din Siena, l-a însărcinat pe Michelangelo să execute 15 statui pentru altarul aceleiași catedrale. Marele sculptor n-a realizat nici una. Pontificatul lui Pius III a durat doar 26 de zile (m. 1503).

Papa Alexandru IV Borgia (1492–1503). Figura execrabilă a papalităţii din toate timpurile, de o proverbială corupţie, sadism şi imoralitate (la fel ca fiii săi Cesare şi Lucrezia Borgia). – Portret de Rafael, Vatican, Sala Borgia.

din Vatican; fresce în care figura papei apare de două ori. (De menţionat şi prima tipografie în limba arabă, fondată de Iuliu II la Fano).

Următorul mare papă al Renaşterii, Leon X (Giovanni dei Medici, 1513-1521) era fiul lui Lorenzo Magnificul. Inteligent, manierat, cult, mai bun cunoscător al artei decât al teologiei, a fost mai mult un mecenat decât un adevărat papă, apreciind şi promovând în cel mai înalt grad gusturile laice, clasice, umaniste; şi totodată ducând la culme indiferenţa faţă de nevoile reformatoare din sânul Bisericii. Educat în mediul culturii renascentiste florentine, avea suficientă sensibilitate şi libertate de spirit pentru a se bucura de splendorile şi deliciile oferite de această cultură. Aprecia din plin scrierile latine ale imitatorilor literaturii clasice, dar în acelaşi timp stimula şi creaţia în limba sa naţională: în prezenţa lui au fost reprezentate şi prima tragedie şi primele comedii scrise în limba italiană. Îi plăcea mult pescuitul, vânătoarea cu şoimi şi lua parte el însuşi la vânătoarea de cerbi; dar iubea cu pasiune şi muzica, îl

admira pe Ariosto; Machiavelli îl admira şi îi dedica scrieri ale lui, în timp ce Rafael îi împodobea galeria, camerele şi capela cu atâtea capodopere. Niciodată curtea papală nu fusese „invadată" de atâta inteligenţă, talent şi vivăcitate, de atâtea serbări mondene, de atâtea spectacole teatrale şi muzicale. Foarte cultivat, prieten al eruditilor şi artiştilor, nu atât un om evlavios cât un mare îndrăgostit de viaţă. *É docto e amador di docti, ben religioso, ma vol vivere* – scria un contemporan.

Toate aceste strălucite preocupări culturale nu concordau însă cu înalta misiune pe care căpetenia Bisericii ar fi trebuit să şi-o asume. Dealtminteri, şi împrejurările politice îi stăteau împotrivă. După victoria de la Marignano, Francisc I rămăsese atotputernic – şi ar fi putut să devină seniorul Italiei; Leon X s-a dus să-l întâlnească la Bologna, l-a convins să se retragă, după ce a cedat oraşele Parma şi Piacenza, încheind totodată un concordat prin care regelui francez i se recunoştea dreptul de a-şi numi episcopii şi abaţii.

Între timp, Conciliul din Lateran îşi continua lucrările, condamnând ereziile curente, împrumutul cu dobândă, simonia şi pluralitatea beneficiilor ecleziastice. Dar practic, hotărârile Conciliului au rămas ineficiente. Concret, nu se realizase nimic pentru restabilirea prestigiului moral al papalităţii, nici pentru suprimarea sistemului de abuzuri. Ultimii ani ai pontificatului lui Leon X vor fi marcaţi de grele zguduiri şi de prevestiri întunecate: în Germania, influenţa lui Martin Luther creştea din zi în zi, tot mai ameninţătoare pentru Biserica catolică.

Succesorul lui Leon X, olandezul de origine Adrian VI, în instrucţiunile date legatului său trimis la Dieta din Nürnberg convocată de Carol V (1522) recunoştea marile greşeli ale Bisericii: „Noi ştim că într-o vreme s-au petrecut multe lucruri abominabile la Sf. Scaun: abuzuri în treburile ecleziastice, transgresiuni ale normelor stabilite, – totul merge spre rău. Corupţia s-a răspândit de sus până jos, de la cap până la membre: cu toţii am greşit; nu există nimeni care să fi procedat bine, nici o singură persoană măcar".

Cu toate acestea, măsurile de îndreptare întârziau. Printre abuzurile Bisericii, cel care revolta mai mult era nepotismul promovat de papi. Apoi – fiscalismul nemilos al Curiei, ai cărei funcţionari pretindeau beneficiarilor şi solicitanţilor de dispense taxe de cancelarie exorbitante. Mondenitatea, decăderea morală, fiastul, aviditatea nestăpânită, absenţa simţului datoriei, indiferenţa faţă de

Papa Leon X (1513–21). Fiul lui Lorenzo Magnificul, mai bun cunoscător al artelordecât al teologici, mai mult mecenat decât papă, a dat Renaşterii italiene o strălucire culturală maximă. – Portret de Rafael, Gall. Uffizi.

adevăratele probleme ale Bisericii, – toate acestea se întâlneau nu numai la Roma, ci şi la curţile episcopale; mai ales când episcopul era în acelaşi timp şi principe teritorial. Aceste curţi erau de-a dreptul asaltate permanent de exponenţii familiilor nobile care căutau să-şi plaseze fiii, rudele sau protejaţii în posturi deosebit de bine remunerate – de administratori ai diocezelor, sau de beneficiari ai veniturilor unei mănăstiri al cărui loc de abate rămânea vacant. Conducerea spirituală a diocezelor era lăsată pe mâna unor episcopi auxiliari, de obicei proveniţi din rândurile „călugărilor cerşetori". Chiar şi posturile de canonici rămâneau apanajul membrilor nobilimii sau al marii burghezii orăşeneşti.

Nu arareori episcopii erau titulari şi beneficiari a două, trei şi chiar ai mai multor dioceze – situate la mari distanţe una de alta (cumulând deci şi veniturile acestora)[1]. Unii deveniseră în principal

1 Cardinalul Jean de Lorraine – care în 1501, deci la vârsta de numai 3 ani, era episcop-vicar de Metz! – era titularul a nu mai puţin de 12 dioceze şi arhidioceze importante (Narbonne, Reims, Lyon, Metz, Nantes, etc.) – şi beneficiar al veniturilor a nu mai puţin de 9 abaţii! (Cf. V. H. Green).

înalți funcționari administrativi, în calitate de cancelari ai principilor sau ai Imperiului[1]. Adeseori și beneficiile unei simple parohii erau conferite unor titulari care rezidau în alte localități; aceștia încredințau îndeplinirea funcțiilor liturgice și asistența spirituală a credincioșilor unor vicari, suplinitori veniți din altă parte, ignoranți, pretinzând bani pentru orice slujbe religioase sau rugăciuni, și exploatând fără scrupul credulitatea oamenilor. – În plus, concubinajul era practicat la toate nivelele ierarhiei ecleziastice, de la papi până la preoții satelor; iar fiii rezultați din asemenea relații erau recunoscuți cu dezinvoltură de ecleziastici, părinții lor. O situație care a dus în mod inevitabil la o degradare a funcției și demnității sacerdotale – mai ales în rândurile burgheziei; ceea ce explică și abundența de satire anticlericale, provenind nu numai din rândurile umaniștilor, ci și ale mediilor orășenești modeste.

Nici viața monahală nu era lipsită de asemenea vicii și abuzuri. Averile și veniturile mănăstirilor nu erau folosite în scopurile de binefacere, de asistență socială cărora le erau destinate. Spiritul monden frivol se propagase și printre abați și abadese; litigiile dintre ei le scădeau considerabil autoritatea morală. Delăsarea morală era generală, studiul teologic era neglijat, cultura teologică a călugărilor era grav deficitară. Ordinele franciscan și dominican – care nu puteau fi controlate, întrucât se considerau autonome și independente față de jurisdicția episcopului local – manifestau o atitudine favorabilă formelor de religiozitate populară. Severele reguli ale aproape tuturor ordinelor călugărești erau neglijate; regula clauzurei nu era respectată, numeroși călugări hoinăreau prin sate și orașe; Sf. Taine erau administrate incorect, predicile erau superficiale, improvizate. Asistența spirituală a bolnavilor și muribunzilor era doar un prilej de a-i convinge în vederea unor cât mai substanțiale testamente sau lăsăminte în favoarea mănăstirii. Călugării („clerul regulat") erau veșnic în ceartă cu preoții („clerul secular") pentru a-și asigura fiecare slujbele religioase – firește, remunerate, – botezurile, căsătoriile, înmormântările, etc.

În acest timp, în ambianța laică reacția față de această stare de lucruri din sânul Bisericii a urmat două căi: cea a neîncrederii, a criticii în diferite forme și chiar a revoltei violente; și cea a intensi-

1 Atribuțiile politice aveau prioritate asupra celor religioase-bisericești. „Episcopii englezi, cu rare excepții, l-au urmat docil pe Henric VIII în ruptura sa cu Roma; în timp ce episcopii Imperiului au refuzat să respecte bula emisă împotriva lui Luther, temându-se mai mult de puterea împăratului decât de cenzic" (Königsberger, Mosse).

ficării devoţiunii – prin sporirea considerabilă a cărţilor de pietate, prin frecvenţa pelerinajelor la diverse sanctuare, prin venerarea relicvelor, prin construcţii de biserici şi capele, prin fondarea de instituţii de binefacere, ş. a. Paralel cu această a doua cale s-a dezvoltat tot mai mult, cum s-a văzut, acea formă de religiozitate personală, interioară, de devoţiune intimă. – Ceea ce arată că în sânul Bisericii existau nu numai aspecte negative, ci şi forţe active de reînnoire. „În această stare generală de nemulţumire şi de îngrijorare de la începutul secolului al XVI-lea, apelurile la reformarea Bisericii – şi, indirect, a societăţii – îşi găseau un larg ecou. Încât, structurile tradiţionale nu vor rezista la presiunile forţelor emotive, doctrinare, sociale şi politice astfel mobilizate, – şi vor fi silite să cedeze locul unor instituţii, doctrine şi structuri noi – (M. Bendiscioli).

REFORMA ÎN GERMANIA. MARTIN LUTHER

Criza acestei perioade – sub toate aspectele ei: ecleziastică, morală, intelectuală, politică, naţională, economică, socială, – s-a manifestat în modul cel mai acut în Germania[1]. Aici, decăderea morală, abuzurile înaltului cler şi abdicarea clerului în general de la misiunea sa spirituală apăreau într-un mod direct şi evident. În primii ani ai secolului al XVI-lea, aproximativ 50 de episcopi şi 40 de abaţi exercitau o putere temporală, economică extraordinară: domeniile episcopilor şi ale abaţiilor germane reprezentau o treime din suprafaţa Imperiului! Această situaţie economică era agravată de caracterul din ce în ce mai aristocratic al înaltei ierarhii bisericeşti: marii beneficiari, deţinătorii funcţiilor superioare, ai prebendelor celor mai consistente şi chiar canonicii catedralelor aparţineau familiilor nobile[2]. – Pe de altă parte, titularii diocezelor abdicau sistematic şi în diferite feluri de la îndatoririle lor. Unii episcopi nu celebrau mesa timp de zeci de ani; alţii, nici nu cunoşteau limba

1 Pentru situaţia politică, socială, economică şi culturală a Germaniei, vd. *supra*, primele capitole ale volumului IX. – Este de reţinut şi faptul că în timp ce marile Biserici din Occident – Anglia, Franţa, Spania – îşi văzuseră satisfăcute exigenţele naţionale, de quasi-autonomie, acest lucru în Germania nu se întâmplase.

2 Thomas Murner, deşi adversar al lui Luther şi al Reformei, condamna acapararea posturilor-cheie de către membrii nobilimii; fapt în care el vedea principala cauză a crizei Bisericii.

latină; alții, în fine, se prezentau la întrunirile Dietei îmbrăcați ca niște laici, adeseori chiar purtând spadă în locul cârjei episcopale!

Starea de spirit generală și-a găsit exprimarea și în foarte răspândita literatură anticlericală, creată chiar în ambianța catolică. Nimic mai semnificativ în acest sens ca faimoasele scrieri ale lui Sebastian Brant și Thomas Murner.

Primul[1], umanist reputat, este și primul autor german care s-a bucurat de o faimă europeană: *Corabia nebunilor* (în original: *Das Narren Schyff*), publicată simultan la Basel, Nürnberg, Reutlingen și Augsburg, difuzată în numeroase ediții, a fost imediat tradusă în latină, franceză, engleză, olandeză, ș. a. Este o satiră (în 2.039 de versuri octosilabe) și totodată o adevărată enciclopedie a cunoștințelor timpului în domeniul disciplinelor morale. Cele 112 capitole ale cărții prezintă tipuri reprezentative ale tuturor categoriilor sociale, caricaturizând viciile omenești personificate fiecare de către un nebun. *Corabia nebunilor* – alegorie satirică a moravurilor timpului, alimentată cu lungi digresiuni didactice, pasaje de pură erudiție, abundând în maxime și sentențe extrase din *Biblie*, din autori antici și din tradiția populară – creează în final o impresie deprimantă, întrucât autorul ține să înfățișeze situația socială dramatică din cadrul Imperiului și starea morală deplorabilă a Bisericii. Poziția lui Brant este cu atât mai semnificativă cu cât atât la data apariției cărții (1497) cât și în anii următori, ai perioadei Reformei, autorul a rămas fidel credințelor sale religioase și Bisericii catolice.

Tema „nebunilor" operei lui Brant l-a influențat în primul rând pe Th. Murner[2], oratorul catolic care îi ataca vehement pe reformatori (în special pe Luther și Zwingli) dar și ierahia catolică. *Vindecarea nebunilor*[3] este o satiră – mai virulentă decât cea a lui Brant –

1 Poet și jurisconsult (1457-1521), doctor în jurisprudență și decan al acestei facultăți a Universității din Basel (unde a studiat și filosofia), a tradus din scriitorii latini și a compus poeme religioase în latină și germană. Editor, consilier comunal și apoi imperial, a întreținut relații cu cei mai renumiți umaniști din Elveția.

2 Călugăr franciscan, doctor în teologie și doctor în jurisprudență, predicator și poet satiric, Th. Murner (1475-1537) a fost încoronat ca poet de însuși împăratul Maximilian I (în 1505). A călătorit în orașe din Franța, Italia și Germania, invitat și în Anglia de Henric VIII, pentru care a tradus o lucrare teologică *De septem sacramentis*. Trimis ca reprezentant al episcopului din Strassburg la Dieta din Nürnberg, a obținut apoi protecția principelui elector Ludwig din Heidelberg.

3 Titlul exact: „Exorcizarea celor nebuni" (*Narrenbeschwörung*) – maladiile mintale fiind datorate, cum se credea, intrării diavolului în cel bolnav.

Martin Luther, – portret (mai puţin cunoscut) de Lucas Cranach (1525) Gemende Söderfiors, Stockholm.

contra moravurilor vremii, de la papă, împărat şi principii germani, până la ultimul cleric[1]; viciile fiind fiecare personificate de câte un nebun, autorul se prezintă în calitate de vrăjitor care îi exorcizează, moralizându-i. Spre deosebire de Brant, Murner nu recurge la citate din clasici, limitându-se la cele din *Biblie* şi din înţelepciunea populară: fapt care i-a sporit imens audienţa în mase. Este ceea ce se notează şi în *Marele nebun luteran*, capodopera pamfletarului catolic şi a satirei antiluterane a secolului (*Von dem grossen lutherischèn Narren*). Combătând tezele lui Luther (contra monahismului, a liturghiei, a Purgatorului, etc.) Murner denunţă aici şi procedeele reprobabile, interesele materiale ascunse, meschine, ale partizanilor marelui reformator, precum şi consecinţele nefaste ale activităţii acestuia. Cartea a provocat o adevărată derută în rândurile adepţilor germani ai lui Luther, – cu atât mai mult cu cât autorul, persoană de o probitate unanim recunoscută, nu menaja deloc nici defectele Bisericii catolice şi ale clerului ei.

1 Aceeaşi temă (dar tratată într-un ton mult mai violent) este reluată în ampla satiră „Breasla pungaşilor" (*Die Schelmen Zunft*) în timp ce „Livada prostănacilor" (*Die Gäuchmatt*) este îndreptată contra luxurici clerului şi laicilor.

Dar situaţia socială generală din Germania arată în mod clar că o soluţie formulată doar în termenii teologiei şi ai credinţei nu avea şanse de reuşită atâta timp cât ar fi rămas doar în acest cadru, fără a înfrunta întregul complex de probleme ale vieţii. Declanşarea aşteptatei explozii s-a datorat personalităţii, dealtminteri, atât de contradictorie şi de controversată, a lui Martin Luther. N. Iorga sublinia faptul că nu argumentele biblice au creat Reforma, ci temperamentul reformatorului, a cărui teologie s-a născut din controverse şi din luptă, nu din meditaţie.

Într-o scrisoare din 1522 Luther declara, pe un ton de suprem orgoliu: „Nu admit ca doctrina mea să poată fi judecată de nimeni, nici chiar de îngeri. Cel ce nu acceptă doctrina mea nu poate ajunge la mântuire". – În structura sa psihică, funciarmente rurală, persistau forme obscurantiste, prejudecăţi şi supersitiţii medievale. De pildă, nu se îndoia de teribila putere a Diavolului; era convins de necesitatea exterminării prin ardere a vrăjitoarelor; era sedus nu numai de posibilităţile efectiv operative ale alchimiei, ci şi de o anumită funcţie religioasă a acesteia. Într-una din *Conversaţiile cu comesenii* (*Tischreden*) afirma direct: „Alchimia îmi place nu numai pentru numeroasele sale posibilităţi practice, de tratare a metalelor, de distilare a ierburilor şi de pregătire a licorilor, ci şi pentru alegoria şi semnificaţia sa secretă, extrem de seducătoare, privind subiectul reînvierii morţilor în Ziua de Apoi".

Născut în 1483 la Eisleben, fiu al unui ţăran (devenit apoi proprietarul unei mine), Luther nu s-a eliberat niciodată total de mentalitatea mediului din care provenea, cu toate că a suferit influenţa a aproape tuturor curentelor culturale şi religioase din timpul său. Religiozitatea populară l-a marcat profund. Credea în existenţa spiritelor rele, în continua luptă a acestora contra Binelui; iar teama de Diavol şi groaza de necunoscut l-au urmărit până în ultimele ceasuri ale vieţii. A studiat jurisprudenţa la Universitatea din Erfurt – după obligatoriile studii propedeutice de logică, metafizică şi etică aristotelică – devenind, în 1506, *magister artium*. Dar în anul următor, un eveniment tragic (moartea, la numai câţiva paşi de el, a unui prieten lovit de trăsnet) l-a impresionat atât de puternic încât s-a decis brusc să aleagă viaţa monahală, intrând într-o mănăstire augustiniană; unde, după un an, a fost hirotonisit preot. Ordinul augustinian, supus unei discipline foarte severe,

Frontispiciul operei lui Luther *De captivitate babylonica Ecclesiae*, unul din principalele manifeste ale Reformei.

punea mare accent pe studiile teologice, învățământ și predică. În 1508 Luther este trimis ca lector de morală la Universitatea din Wittenberg – unde comentează *Etica nicomachică* a lui Aristotel; iar în anul următor, ca docent de teologie dogmatică la Universitatea din Erfurt. În 1512 – după ce în 1510-1511 făcuse o lungă călătorie la Roma, trimis de mănăstirea sa – este proclamat doctor în teologie și numit predicator al ordinului dominican. În 1513 își începe cursul de comentarii a *Psalmilor* la Universitatea din Wittenberg. Din 1515 este numit vicar districtual al Ordinului său, având în subordine 11 mănăstiri.

Caracter inconsecvent, temperament neliniștit, problematic, obsedat de pedepsele Infernului pentru păcatele săvârșite, dar și arogant, orgolios, egocentric, aspru și dogmatic, sensibil și afectuos dar și impulsiv, agresiv, chiar violent, Luther – apreciază unii cercetători

recenți – avea cunoștințe teologice destul de superficiale[1]. Ceea ce îl obseda era conflictul ireductibil între neputința și aspirațiile naturii umane, – precum și scandalurile din viața Bisericii. Inițial, tendința lui era de a „îndrepta", nu de a „reforma"; nu de a-l înlătura pe papă, ci de a-l readuce la respectarea rânduielilor sacre. Rezultatul final însă n-a fost „restaurarea" Bisericii, așa cum dorea Luther, ci o nouă Biserică – protestantă.

Era convins (cf. J. Dacio) că o sinteză a rațiunii și credinței nu este cu putință. În formația sa teologică Luther a fost influențat de filosofia lui Occam, care stabilise o separație netă între oameni și Dumnezeu, între rațiune și revelație, între sfera lumii și cea a credinței. O asemenea poziție îi permitea să promoveze – cum a și făcut-o – anumite atitudini intelectuale umaniste (de exemplu, condamnarea scolasticii, necesitatea studierii limbilor clasice, precum și a istoriei, etc.); pe de altă parte, l-a făcut să susțină primatul absolut al credinței, al grației divine: un privilegiu care îi este acordat omului independent de liberul său arbitru, sau de educația, de instrucția, de cultura pe care omul și-o însușise. – În concepția sa, păcatele săvârșite pun o barieră între sufletul omului și Dumnezeu; dar păcatele săvârșite nu i se pot imputa omului; ele sunt inerente naturii umane, sunt consecința păcatului originar. Omul nu poate evita păcatul, oricât ar dori să se îndrepte făcând fapte bune: însăși fapta bună nu o poate săvârși decât din voința lui Hristos. „Nu faptele bune îl fac pe om bun, ci omul bun e cel ce face fapte bune" – afirma el. Omul – care nu poate cunoaște voința lui Dumnezeu – nu poate fi mântuit decât prin grația divină. Împotriva doctrinei liberului arbitru[2], Luther impune conceptul de predestinare[3]; împotriva pretențiilor rațiunii naturale accentuează valoarea revelației

1 Mircea Eliade exprima o opinie contrarie: „Teolog strălucit și erudit, între 1508-1517 a studiat îndeaproape pe Aristotel, Sf. Augustin, Părinții Bisericii și operele marilor teologi ai Evului Mediu".

2 În lucrarea sa capitală *De servo arbitrio* (1525) răspunde celei a lui Erasm *De libero arbitrio* (1524), în care marele umanist susținea că mântuirea sufletului depinde în ultimă instanță de libera hotărâre a omului. – Problema data din timpul lui Augustin, care în disputa cu Pelagius se pronunțase pentru primatul grației divine asupra libertății de decizie a omului. Reformatorii adoptau interpretarea îngustă a lui Augustin.

3 Singura punte între om și Dumnezeu este credința: un dar divin în care omul trebuie să aibă încredere, iar nu în „faptele" lui, în acțiunile pe care el le crede, cu totul greșit, că ar fi rezultate ale liberului său arbitru.

cuprinse în Sf. Scriptură – care trebuie cunoscută prin lectură directă de către credincioşi; iar lectura *Bibliei* trebuie să fie accesibilă în limbile naţionale, în care trebuie să fie şi predicată.

Doctrina graţiei, susţine Luther, este dăunătoare doar celor osândiţi; pentru credincioşii pioşi ea este un izvor de consolare. Liberul arbitru nu poate hotărî aproape nimic, voinţa omului este total neputincioasă şi sclavă a păcatului originar. Omul nu poate alege liber decât între o faptă bună şi una rea; dar în faţa lui Dumnezeu nici o faptă nu poate fi considerată cu adevărat bună, cu adevărat pură, căci severitatea păcatului originar se extinde şi asupra unei bune intenţii. Totul are nevoie de iertarea divină. Libertatea omului constă în capacitatea lui de-a acţiona din iubire pentru Dumnezeu. Valoarea omului rezidă în această libertate; demnitatea lui îşi are temeiul în Dumnezeu, în putinţa divinităţii de a acorda graţia, în voinţa absolută care conduce toate lucrurile înspre scopurile hotărâte de el.

Luther punea întregul accent pe religiozitatea personală, interioară a omului; şi pe textul Sf. Scripturi ca singurul criteriu al adevărului, care se putea dispensa de interpretările date de cler; interpretări care nu sunt deloc infailibile – nici chiar la nivelul papei. Reformatorul proclama capacitatea autonomă a creştinului de a înţelege, a judeca, a interpreta cuvântul Scripturii. În consecinţă, recunoştea dreptul şi chiar datoria fiecăruia care se simţea capabil, să predice cuvântul lui Dumnezeu[1]. El lega credinţa de energia etică individuală a creştinului, pe care îl făcea răspunzător în mod direct şi autonom de propria-i stare de fericire. Această stare însă nu este condiţionată de faptele bune ale omului. Prin propriile sale opere omul nu poate obţine justificarea de creştin; cu alte cuvinte – un raport direct cu Dumnezeu. Omul este justificat ca creştin şi mântuit numai prin credinţa sa în Hristos. – Împotriva doctrinei lui Toma din Aquino (potrivit căreia credinciosul care practică binele într-o stare de graţie colaborează la propria-i mântuire) Luther afirmă că binele n-a contribuit niciodată la mântuirea sufletului. „Prin propria sa natură – explică M. Eliade doctrina luterană – voinţa omului nu este liberă de a face binele. După căderea omului în păcat nu se mai poate vorbi de «liberul arbitru»; căci ceea ce domină de acum încolo

1 „În această optică laică şi potenţial-egalitară, este de înţeles şi aderiunea numeroşilor umanişti la luteranism [...] Suma de energii pe care luteranismul le-a captat şi stimulat a fost atât de mare prin faptul că reformatorul a înfruntat din plin problema religioasă; cu alte cuvinte – în acelaşi timp pe planul organizativ exterior, cât şi pe planul interior, al credinţelor" (Romano-Tenenti).

omul este egocentrismul său absolut și urmărirea furibundă a propriilor satisfacții". Mântuirea este asigurată de grația divină, pe care Dumnezeu o acordă gratuit omului. Ceea ce importă este practica credinței în sine, – independent de voință sau de rațiune. Armonia dintre rațiune și credință nu este cu putință, – rațiunea nu are nimic comun cu domeniul credinței.

Doctrina luterană a supremației absolute a credinței conducea la o negare a structurii dogmelor, practicii cultice, bisericești tradiționale: mesa catolică, împărtășirea cu sf.. Taine, sacerdoțiul, ierarhia ecleziastică, papalitatea, ascetismul, practicile penitențiale, soluțiile pretins salvatoare oferite de indulgențe, – toate acestea sunt pure ficțiuni inutile. În scrierile sale[1] Luther nega infailibilitatea papei și a conciliilor, respingea autoritatea dreptului canonic – precum și pretențiile de natură jurisdicțională ale papei asupra pedepselor Infernului (decât cele hotărâte de el); nega și sfinților merite sau puteri de o asemenea natură; nega valabilitatea a cinci din cele șapte taine (căsătoria, hirotonisirea, maslul, mirul și spovedania), recunoscând numai botezul și împărtășania[2]; dar nici aceasta din urmă cu un sens euharistic, de taină a transsubstanțierii mistice a pâinii (azimei) și vinului în trupul și sângele lui Hristos, ci doar a reamintirii Cinei celei de taină a lui Iisus cu apostolii; și împărtășindu-i pe credincioși nu numai cu pâinea sfințită, ci și cu vinul din potir (care în cultul catolic era – și este – rezervat numai preotului oficiant).

Ideile (teologice, politice, educative, polemice, ș. a) ale reformatorului sunt expuse într-o lungă listă de lucrări, începând cu cele patru serii de *Comentarii* (asupra *Psalmilor* și *Epistolelor* apostolului Pavel), predate studenților Universității din Wittenberg între 1516-1518, în care sunt puse bazele unei teologii a împăcării omului

1 *Către nobilimea creștină a națiunii germane. Captivitatea babiloniană a Bisericii. Despre libertatea creștină*, etc. – Vd. *infra*.

2 Căsătoria – motivează Luther – nu este o taină, un sacrament, pentru că este un act universal, practicat și de necreștini. Nici hirotonia întru preoție nu este o taină, pentru că n-a fost instituită de Hristos; toți credincioșii care se dovedesc capabili – din punct de vedere moral, intelectual și spiritual – pot să îndeplinească funcția de „pastor" (deosebită de cea „sacerdotală") Maslul, miruirea muribundului, este doar un rit obișnuit, o pură superstiție. Termenul „Cina cea de taină" este preferabil cuvântului „liturghie" (misă) – care nu figurează în textul *Noului Testament*. Esența moralității creștine este imitarea vieții, învățăturii și conduitei lui Hristos. Călugăria trebuie abolită total (în *Despre votul monahal* Luther se pronunță pentru căsătoria preoților și pentru dezlegarea călugărilor de jurământul lor solemn de călugărire); corolarul refuzului de către Luther a monahismului fiind stigmatizarea lenei și a parazitismului pe spinarea comunității (cf.. Bainton).

Martin Luther, - portret de Lucas Cranach. - Muzeul Poldi Pezzoli, Milano.

cu Dumnezeu prin actul iubirii lui Hristos. *Despre faptele bune* (1520) este primul tratat de etică luterană, în care se subliniază preeminenţa absolută a credinţei asupra practicilor exterioare. *Către nobilimea creştină a naţiunii germane* (1520) - prima operă revoluţionară (mai mult politică decât religioasă) a Reformei - face un apel la nobilii laici îndemnându-i să fondeze în Germania o Biserică creştină naţională, independentă de Biserica romană; în lipsa preoţilor, laicii pot fi chemaţi să reformeze Biserica din punct de vedere juridic. Reformele necesare, scrie Luther, sunt: suprimarea impozitelor şi a oricăror contribuţii pretinse de Roma; consacrarea unui episcop de către alţi doi din diocezele vecine; jurisdicţia papalităţii să fie redusă la o instanţă spirituală superioară, dar refuzându-i-se pretenţiile de primat asupra împăratului sau a principilor laici; celibatul preoţilor să rămână facultativ; zilele de sărbătoare să se reducă la duminici; pelerinajele să fie interzise; cerşetoria călugărilor - suprimată; împărtăşania să se facă în ambele forme (pâine şi vin); numărul mănăstirilor şi privilegiilor lor să fie

reduse[1]; împrumutul cu dobândă să fie abolit; la fel și casele de toleranță. La aceste măsuri urmau să se adauge și alte reforme de natură socială și economică.

După o lungă serie de opere cu caracter religios[2], cealaltă categorie de lucrări ale lui Luther se referă la problemele politice și sociale care s-au interferat cu mișcarea Reformei. În *Despre autoritatea temporală și limitele ascultării ce i se datorează* – opera sa fundamentală privind teoria statului – autoritatea laică este solicitată să sprijine Biserica, dar fără nici o imixtiune în domeniul credinței sau al conștiinței. Într-un alt opuscul afirmă obligativitatea serviciului militar, dar bunul creștin trebuie să refuze să dea ascultare ordinelor în cazul unui război nedrept. În *Contra rebeliunilor tâlhărești și asasine ale țăranilor* condamnă cu vehemență revoluția prin folosirea în numele religiei a violenței; cu toate că Luther a denunțat cu fermitate injustițiile principilor și a spijinit consecvent revendicările sociale ale țăranilor. Iar în ultima sa lucrare contra papalității, în fața amenințării turcești și a atacurilor papei contra lui Carol Quintul, Luther se declară de partea împăratului[3].

SCANDALUL „INDULGENȚELOR"

În 1515 papa Leon X emite o bulă prin care concede episcopului Albert de Brandenburg pe un termen de opt ani dreptul de a

1 Se subînțelegea aici îndemnul și perspectiva confiscării bunurilor bisericești și mănăstirești.

2 *Captivitatea babiloniană a Bisericii* este dedicată definirii sacramentelor. *Despre libertatea creștinului* este o apologie a libertății interioare, a pietății fundamentate numai pe cuvântul Evangheliei; lucrarea, care a cunoscut cea mai mare răspândire și o influență extraordinară, acordă grației divine importanța fundamentală pentru mântuirea creștinului. *De servo arbitrio* demonstrează că, în ce privește mântuirea, voința omului este neputincioasă. *Despre Cina cea de taină* arată că euharistia are doar un sens simbolic. *Contra profețiilor cerești* combate misticismul „iluminații interioare", în afara cuvântului Scripturii. *Despre Concilii și Biserică* este o justificare a refuzului lui Luther de a se confrunta cu papa în cadrul unui Conciliu. *Misa privată, Jurământul mănăstiresc. Misa germană și preoția* sunt scrieri teologice privind noua organizare a slujbei religioase. *Contra papalității din Roma fondată de diavol* este ultimul său foarte virulent pamflet. La acestea (și altele încă) se adaugă cele 42 de imnuri inspirate din *Psalmi* (cu muzica compusă de Luther), dintre care unele se cântă și azi în bisericile protestante.

3 Printre propunerile enunțate în alte lucrări figurează: modificarea și chiar suprimarea dreptului canonic (îndeosebi a decretaliilor pontificale); reforma învățământului filosofic și teologic prin înlocuirea studiului filosofiei lui Aristotel cu studiul limbilor latină, greacă și ebraică; introducerea comentariilor *Bibliei*, ș. a.

Comerţul cu indulgenţe. Xilografie din primii ani ai sec. XVI.

difuza în dioceza sa „indulgenţe plenare"[1], în schimbul unei sume de bani; jumătate din sumele realizate urmau să fie vărsate Sf. Scaun în vederea construcţiei bazilicei Sf. Petru, iar cealaltă jumătate rămânând episcopului[2]. Doi ani mai târziu, apare la Wittenberg călugărul dominican Johann Tetzel să predice vânzarea indul-

1 Act obţinut contra unei sume de bani care asigură credincioşilor în viaţă iertarea de păcate (iar celor morţi, scutirea sau reducerea perioadei de ispăşire a păcatelor în Purgator); act ce venea să se adauge altor forme de pietate urmărind acelaşi scop – ca rugăciunea, postul sau pomenile. (La început, indulgenţa însemna doar o scutire de penitenţe ecleziastice; după care, funcţia i-a fost extinsă, devenind iertare pentru păcatele comise). Apărută în sec. XI, în timpul primei cruciade, indulgenţa s-a afirmat ca doctrină bine definită în sec. XIII. Ca efect de durată indulgenţa era temporară sau perpetuă; sub raportul cantităţii, efectul ei era parţial sau plenar. Acordarea de indulgenţe era rezervată papei, episcopilor sau abaţilor. În sec. XVI, Conciliul din Trento a stabilit norme în materie, pentru a se evita specularea indulgenţelor. În 1667, Vaticanul a creat „Congregaţia Indulgenţelor" – care în 1904 a fost unită, până azi, cu „Congregaţia Riturilor".

2 La vârsta de numai 23 de ani Albert de Brandenburg, aparţinând nobilei familii Hohenzollern, era titularul a trei importante dioceze – de Halberstadt, de Magdeburg şi arhiepiscop de Mainz; practic, era primat al Germaniei. Dar pentru a putea „cumpăra" arhiepiscopatul de Mainz, trebuise să se împrumute cu o sumă enormă de la banca Fugger. Leon X îi acorda astfel posibilitatea de a-şi achita datoria...

genţelor. Preţul unei indulgenţe era stabilit în funcţie de situaţia economică a cumpărătorului: principii şi înalţii prelaţi – 25 florini de aur; nobilii şi clerul mijlociu – 20; clerul inferior – 6; negustorii – 3; omul simplu – un florin. Principele Frederic, electorul Saxoniei, nu putea permite (dar nici interzice) acest comerţ, care era în concurenţă cu interesele lui: capela castelului său din Wittenberg poseda 17.443 de relicve, a căror venerare de către credincioşi le asigurau acestora scutiri de pedepsele Purgatorului pentru un total de două milioane de ani... Totodată, prin ofrandele aduse asigurau finanţarea bisericii şi a universităţii fondate de el!

Scandalizat la culme de acţiunea arhiepiscopului şi a predicatorului indulgenţelor, Luther formulează 95 de teze, pe care – potrivit unei practici curente – le propune unei ample şi libere dezbateri teologice. Afişează tezele (după cum se obişnuia) pe uşa principală a bisericii castelului din Wittenberg, trimiţând totodată o copie şi arhiepscopului Albert, pentru a le transmite direct papei[1]. Tezele însă – şi implicaţiile pe care, citindu-le, fiecare le întrezărea în felul său – depăşeau sfera de interes a teologilor: câţiva tipografi traduc textul (redactat în latină) în limba germană, îl tipăresc şi îl împart populaţiei, în numeroase copii.

Arhiepiscopul nu îi răspunde lui Luther – ba chiar interzice să se discute în public despre indulgenţe. Dar Luther insistă, publicând – în limba germană, pentru a avea o audienţă cât mai largă – o *Predică asupra indulgenţei şi a graţiei divine*, arătând că taina penitenţei nu are nici un temei în Sf. Scriptură, şi că papalitatea este o simplă convenţie umană, iar nu o instituţie divină. – Este convocat la Roma ca să se disculpe: refuză. Principele elector Frederic, protectorul său, intervine în favoarea sa. Leon X trimite un cardinal

1 Iată, textual, câteva din aceste teze: „Papa nu poate ierta nici o pedeapsă, în afară de pedepsele pe care le-a impus prin voinţa sa ori care au fost impuse de normele emanate de Biserică" (5); „Greşesc deci acei predicatori de indulgenţe care spun că indulgenţa pontificală îl salvează pe om de orice pedeapsă şi îi asigură mântuirea" (21); „Orice creştin adevărat este părtaş prin voinţa lui Dumnezeu de toate bunurile lui Hristos şi ale Bisericii, chiar şi fără scrisoare de indulgenţă" (37); „Creştinilor trebuie să li se aducă la cunoştinţă că dacă papa ar şti în ce fel storc predicatorii bani pentru indulgenţe, ar prefera ca bazilica Sf.. Petru să se prefacă în cenuşă, mai degrabă decât să fie construită din pielea, carnea şi oasele oilor Domnului" (50); „De ce papa, spun laicii, ale cărui bogăţii au ajuns azi să fie nesfârşit mai mari decât cele ale oamenilor celor mai bogaţi, nu construieşte el bazilica Sf. Petru cu banii lui, iar nu cu banii sărmanilor credincioşi? (86); „Dacă prin indulgenţe papa caută mântuirea sufletelor, iar nu să adune bani, de ce suspendă indulgenţele pe care le-a dat înainte, când acestea mai sunt încă valabile?" (89) – ş. a. m. d.

Luther arde în public bula papală care îl condamna ca eretic.
Xilografie din epocă.

în calitate de legat papal pentru a-l întâlni, a-l convinge să-şi retracteze tezele – sau în caz de refuz, să obţină arestarea lui şi trimiterea „ereticului" la Roma (septembrie 1518). Luther nu retractează nimic, – continuând să critice vehement nu numai indulgenţele, ci şi autoritatea papală de a condamna, de a scoate în afara legii pe cel ce nu i se supune voinţei sale; declarând categoric că nici papii nici conciliile nu prezintă garanţii de infailibilitate – şi punând la îndoială însuşi fundamentul biblic al tainei penitenţei.

Ideile reformatorului se răspândesc şi în restul Germaniei. Scrierile lui erau citite de toată lumea, în timp ce în universităţi erau discutate la cursuri. În 1519 fu organizată o nouă dispută sub auspiciile Universităţii din Leipzig; Luther se prezintă, însoţit de Melanchton şi Karlstadt, marii săi adepţi şi prieteni, de numeroşi doctori în teologie şi de peste 200 de studenţi. În prezenţa arbitrilor – profesori ai universităţilor din Paris şi Erfurt – dezbaterile au durat

trei săptămâni, fără a se ajunge la nici o concluzie. Dar un an mai târziu, procesul contra lui Luther este reluat.

Între timp, scrierile sale publicate la scurte intervale, care atacau cu o vehemență nemaiauzită și abuzurile și dogmele Bisericii catolice se răspândeau peste tot, cunoșteau un succes extraordinar, erau citite și comentate în toată Germania, în Franța, în Anglia, în Spania, în Elveția – și chiar în Italia. În mai 1520, la Roma, un consistor încredință unui corp de 40 de teologi și doctori în dreptul canonic sarcina să rezolve definitiv problema. Acest adevărat „tribunal special" condamnă 40 de articole ale lui Luther ca eretice. Papa semnează o bulă prin care îl somează ca în termen de 60 de zile să facă act de supunere Bisericii. Unele orașe acceptă bula și o afișează; altele o resping, altele tergiversează, caută pretexte diferite să o eludeze. Luther răspunde printr-un violent pamflet, intitulat *Contra execrabilei bule a Antihristului* – această „culme și *summa* de nelegiuire, ocară, ignoranță, nerușinare, ipocrizie, fructul unei inspirații satanice"[1]. – În piața din Wittemberg studenții săi ard cărțile lui Duns Scotus, *Summa theologica* a lui Toma din Aquino. *Corpus juris canonici*, o serie de decretalii și alte lucrări catolice de autoritate; după care, reformatorul însuși aruncă în flăcări bula papală[2].

Cu două luni înainte, Carol Quintul fusese încoronat ca împărat. Leon X l-ar fi preferat în locul lui pe Francisc I – pe care îl spijină în continuare. Împăratul, la curent cu manevrele papei, decide ca Luther să compară în fața Dietei din Worms. Fapt cu totul neobișnuit – de două ori: mai întâi o problemă teologică era judecată acum de un tribunal format din laici! Apoi, faptul că Germania își sustrăgea un cetățean al ei jurisdicției romane! – La 3 ianuarie 1521 papa semnează o altă bulă, prin care Luther era excomunicat în mod oficial. La care, Carol Quintul printr-un edict precizează că bula va

1 Multe pamflete ale lui Luther erau ilustrate cu caricaturi, gravuri executate de Albrecht Dürer și Lucas Cranach.

2 Următorul opuscul intitulat *Către nobilimea germană* era un adevărat apel la o cruciadă contra papalității. Luther le cerea nobililor să susțină crearea în Germania a unei Biserici naționale, independentă de cea romană. Cum prin botez toți creștinii beneficiază de starea de grație, urmează că nu numai preoții, ci și laicii sunt solidar responsabili de bunul mers al Bisericii. Cât privește seria de reforme pe care le propunea, acestea erau: suprimarea impozitelor și a oricăror contribuții pretinse de Roma; consacrarea unui episcop să fie celebrată de doi episcopi germani; jurisdicția papalității să rămână doar ca o instanță spirituală – dar asupra împăratului și a principilor laici trebuie exclusă.

intra în vigoare numai după aprobarea Dietei. Convocat la Worms, somat în faţa Dietei de către trimisul papal să-şi retracteze ideile, Luther refuză – atâta timp cât ideile sale nu se vor dovedi, printr-o argumentaţie în public, că ar fi eretice.

La reîntoarcerea de la Worms, pe drum spre Wittenbrg Luther este răpit de oamenii principelui elector Frederic şi dus, spre a i se asigura protecţia, în fortăreaţa din Wartburg. Aici, reformatorul începe să traducă în germană *Noul Testament*, după textul original grecesc şi ebraic; după 13 ani de muncă, traducerea întregii *Biblii* va fi terminată şi publicată în 1534.

Traducerea şi difuzarea largă prin tipar a *Bibliei*, devenită patrimoniu al tuturor – nu numai al clerului care o studia, interpreta şi predica – permitea realizarea, pe plan practic, a acelui drept de interpretare personală a Scripturilor pe care Luther îl proclamase chiar de la începutul activităţii lui. Spărgând monopolul clerical asupra culturii, tiparul a fost cel care, într-un fel, a făcut posibilă Reforma. De acest fapt Luther era conştient, afirmând chiar că „tiparul este ultimul dar al lui Dumnezeu şi totodată cel mai mare". Pe acest „dar" Luther s-a înstăpânit, făcând din tipar – pentru prima dată în istorie – un instrument de propagandă şi o armă de luptă. În climatul revoltei reformate numărul cărţilor tipărite în Germania a crescut de la 150 în 1518 la 990 în 1524; şi patru cincimi dintre acestea (80%) susţineau Reforma.

Biografia lui Luther[1] urmează în continuare (şi în strânsă legătură) istoria desfăşurării religioase şi sociale a Reformei. Momentele mai importante ale reformatorului sunt inseparabile de cele ale mişcării.

Efectele predicilor şi lucrărilor lui au fost imediate şi în rapidă creştere. Preoţii celebrau liturgia fără să îmbrace veşmintele de cult; recitau rugăciunile în latină, dar şi în germană; îi împărtăşeau pe credincioşi cu azimă, dar şi cu vinul din potir. Mulţi preoţi, călugări şi călugăriţe nu purtau reverenda sau rasa – şi se căsătoreau. Indulgenţele şi relicvele erau disprețuite în public. Zilele de post erau transformate, ostentativ, în ocazii de petrecere şi ospeţe. Icoanele Fecioarei şi ale sfinţilor erau profanate. Însuşi prietenul şi

1 Ca un moment semnificativ sub raport caracterologic, uman (şi în concordanţă cu ideile lui privind celibatul clerului) este căsătoria călugărului şi doctorului în teologie Martin Luther, în 1525, cu o fostă călugăriţă Katharina von Bora, cu care a avut 6 copii, – în afară de aceştia mai adoptând alţi patru!

adeptul său Andreas Karlstadt alunecase în extremism, – modificând riturile liturgice, predicând cu vehemență împotriva icoanelor, a statuilor sacre, a muzicii religioase. Convinse chiar consiliul orașului Wittenberg să adopte măsuri derivate din învățăturile reformatorului. Bordelurile au fost închise, cerșetoria interzisă, iar pentru săraci s-a creat un fond de ajutorare.

N-au lipsit însă actele de agresivitate din partea unor adepți mai zeloși, temperamente pasionale, necontrolate. În fața acestor situații și excese Luther nu întârzie să facă apel la calm: „Orice act de violență face ca Antihrist să devină mai puternic. Răspândiți cuvântul lui Dumnezeu, rugați-vă cu osârdie, dar nu folosiți violența!". Îi cheamă la moderație și reflecție, evitând graba și execesele chiar în intenția de a elimina abuzurile: „Abuzurile nu pot fi înlăturate distrugând însuși obiectul. Prea marea grabă și violența dovedesc o prea puțină credință în Dumnezeu".

Antagonismul între reformați și catolici crește, țara se împarte în două tabere. În scopul de a se ajunge la o conciliere națională Carol Quintul convoacă o dietă la Augsburg (1530), pentru a da posibilitate protestanților[1] să-și justifice cauza[2]. Luther n-a fost invitat; dar amicul și principalul său adept, umanistul Melanchton, a prezentat un document (așa-numita *Confessio augustana*), o expunere clară, sistematică, redactată pe un ton moderat, conciliant, a învățăturii protestante. Tabăra catolică spera că disidenții se vor reîntoarce la vechea credință. Dar în anul următor principii și orașele protestante se constituie, la Schmalkalden, într-o ligă defensivă, împotriva amenințărilor autoritarismului imperial; Luther redactează articolele de credință ale ligii[3]. Catolic fervent, Carol Quintul își propusese înainte să reprime mișcarea luterană; dar amenințarea turcilor care ajunseseră până pe teritoriul Ungariei, războaiele cu Francisc I și aliații lui, neîncrederea în fața intrigilor politicii papale, toate acestea îl siliră să-și amâne hotărârea.

1 Termenul „protestant" derivă de la „protestul" exprimat de partizanii lui Luther la Dieta din Speyer (1529) împotriva aplicării hotărârilor antiluterane formulate la Dieta din Wormsdin 1521.

2 Teologii imperali vor încerca un nou compromis doctrinar cu luteranii și la Dieta din Regensburg (1541). Timp de 25 de ani Carol Quintul a căutat să convingă papalitatea să convoace un conciliu ecumenic, fără să izbutească.

3 După moartea lui Luther (1546), în bătălia de la Mühlberg, Carol Quintul învinge armata confederaților – și liga se dizolvă.

IMPLICAŢII SOCIAL-POLITICE

Evenimentele care au urmat au evoluat însă în sens contrar încercărilor de reconciliere naţională şi îndemnurilor la calm şi cumpătare adresate de Luther. Denunţarea vehementă de către el a abuzurilor ecleziastice s-a repercutat şi în planul intereselor materiale concrete, declanşând mişcări populare de proporţii.

Prima, a pornit din nemulţumirile cavalerilor (*Rittertum*), membri ai nobilimii mici şi mijlocii, împotriva principilor teritoriali şi a înaltului cler. Cavalerul condotier[1] Franz von Sickingen (m. 1523) spera să-şi atingă marile ambiţii (aspira chiar la tronul imperial!) îmbrăţişând cauza Reformei şi declarându-se protectorul ei. Împreună cu un alt cavaler – dar o personalitate de o factură superioară, umanist, poet şi teolog[2] – Ulrich von Hutten, în 1522 îi adresează lui Luther scrisori de încurajare, anunţându-i constituirea unei ligi însumând 400 de cavaleri, gata să pornească o acţiune armată împotriva devotaţilor papalităţii – episcopi şi principi teritoriali catolici. Cei doi sperau să poată mobiliza în această luptă mica nobilime, burghezia, oraşele libere şi ţăranii[3]. Ceea ce n-au reuşit decât parţial şi într-o măsură cu totul insuficientă. Luther însuşi a dezaprobat acţiunea. După ce anterior Franz von Sickingen ocupase Worms, în 1523 mica sa armată formată din cavaleri din Suabia şi Renania atacă Trier, este învins de trupele episcopului, se refugiază în castelul său din Landstuhl, unde moare în urma rănilor. Ulrich von Hutten este obligat să se refugieze până la sfârşitul vieţii în

1 Condotier în serviciul împăratului Maximilian, Francisc I şi Carol V, în cele din urmă a acţionat pe cont propriu, asediind, ocupând şi jefuind oraşul Worms; a continuat să combată contra landgrafului de Hessen, a ducelui de Würtenberg, ş. a. – O altă figură (popularizată şi de cunoscuta dramă a lui Goethe, intitulată cu numele eroului) de cavaler care s-a remarcat în războaiele purtate de Carol V contra turcilor, apoi a francezilor, precum şi în timpul războiului ţăranilor germani, a fost Goetz von Berlichingen (m. 1562).

2 După o perioadă de călătorii şi studii (neregulate), Ulrich von Hutten a avut o lungă perioadă de viaţă şi aventuri militare (mai întâi angajându-se în serviciul Veneţiei). A scris o serie de pamflete în apărarea cercului de umanişti din jurul lui Reuchlin contra dominicanilor din Köln. Este autorul celei de-a doua serii a virulentelor *Epistolae obscurorum virorum* (1516), anticlericale şi antimonastice. La Dieta din Augsburg a luat apărarea lui Luther – mai mult din motive politice decât religioase. Aflând de intenţia Curiei papale, care pregătea un proces contra lui, s-a refugiat la castelul prietenului său Franz von Sickingen.

3 Ulrich von Hutten încearcă să-l convingă chiar pe Carol Quintul să ia conducerea acestei acţiuni!

Elveţia. – Neavând o conducere coerentă şi lipsindu-i o bază populară largă, mişcarea cavalerilor a eşuat.

În anul următor şi declanşat tot în legătură cu Reforma (dar indirect), războiul ţăranilor a fost rezultatul unei răscoale necoordonate. Răscoala s-a produs în diferite regiuni ale Europei Centrale, în formele cele mai acute manifestându-se în Elveţia, Suabia şi Thuringia. Protestele şi revendicările de natură economică şi socială ale ţăranilor – contra impozitelor şi altor sarcini feudale, a abuzurilor juridice, a suprimării terenurilor în folosinţă comună, reclamând cu fermitate nu numai suprimarea dijmei, ci şi abolirea iobăgiei, egalitatea socială, întrucât Dumnezeu i-a creat liberi pe toţi oamenii – se interferau mereu cu chestiuni de ordin religios. Mişcarea insista asupra libertăţilor religioase, cerând de asemenea ca toate comunităţile să aibă dreptul să-şi aleagă propriii conducători spirituali – sau să-i îndepărteze din aceste funcţii. Unele căpetenii ale ţăranilor aparţineau burgheziei sau micii nobilimi; cei mai mulţi veneau din rândurile predicatorilor – ca pastorul (fost călugăr) Thomas Münzer, căpetenia anabaptiştilor germani, predicator în Elveţia şi agitator la Zürich.

Apărută în atmosfera tulbure şi agitată a perioadei Reformei secta anabaptiştilor predica rebotezarea tinerilor ajunşi la vârsta când puteau înţelege adevăratul sens al botezului: ca act de purificare interioară, ca afirmare a liberului arbitru şi rezultat al unei activităţi morale conştiente, mature. Pe plan social-politic anabaptismul predica revolta contra autorităţilor civile, considerând funcţia statului ca fiind inspirată de Diavol. Fanatizaţi, incitaţi de predicatorii anabaptişti în frunte cu Thomas Münzer, ţăranii germani răzvrătiţi au trecut la acte de violenţă, devastând câmpurile, asaltând şi jefuind castele şi mănăstiri, distrugând biserici şi altare. Contrar aşteptărilor lor – întrucât înainte le luase apărarea contra mizeriei şi abuzurilor la care erau supuşi – Luther nu i-a susţinut. Dimpotrivă: încă din 1521 el a condamnat această mişcare anabaptistă, condusă şi incitată de „profeţii din Zwickau". Culpabilitatea lui Luther în acest sens nu poate fi negată. Represiunea crudă n-a întârziat: în acţiunea militară întreprinsă de landgraful Filip de Hessen, aproximativ o sută de mii de ţărani au fost ucişi, iar Thomas Münzer – prins şi decapitat.

Radicalismul anabaptiştilor – răspândiţi în Elveţia, în Tirol, Italia Septentrională, Germania Meridională, Boemia şi Moravia – a

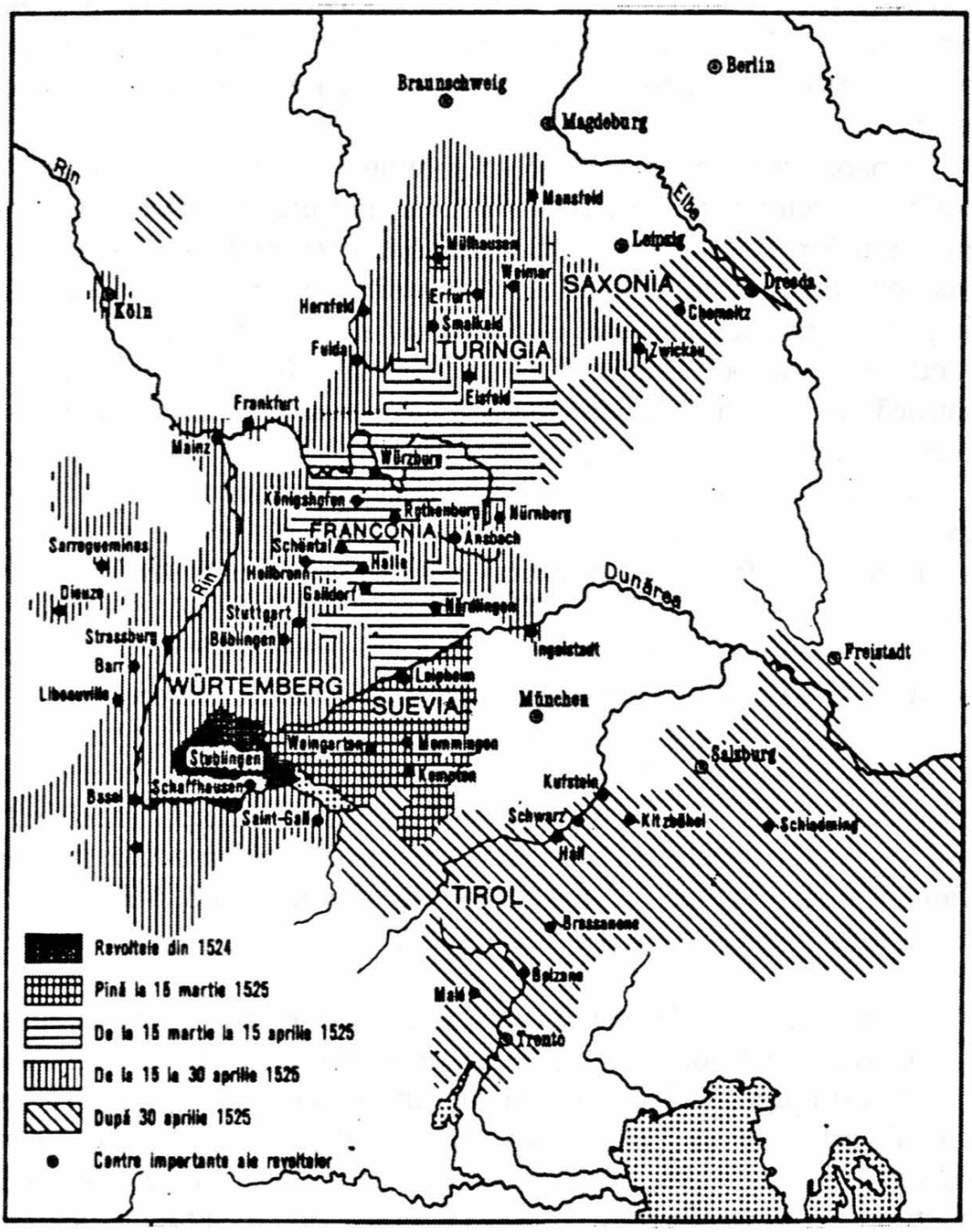

Războiul ţărănesc german

renăscut în Ţările de Jos. Printre conducătorii sectei se aflau şi intelectuali distinşi din cercul lui Erasm. În 1534 emigrantul olandez Jan Matthys îi convoacă pe adepţii mişcării în oraşul Münster, capitala Westfaliei, în care reuşise să-şi impună controlul asupra consiliului orăşenesc, instituind aici. „Comunitatea sfântă". În conflict cu episcopul şi seniorul feudal al oraşului, Matthys este ucis.

Conducerea comunității este preluată de Jan Leyden (pe numele adevărat Jan Bockelszoon), care se proclamă „regele Sionului" (în această calitate asistând personal și la execuțiile capitale din piața orașului...).

Anabaptiștii se declarau ferm împotriva serviciului militar, a forței coercitive a legilor statului, a proprietății particulare, a jurămintelor de supunere principilor, a războaielor religioase, a taxelor și impozitelor, a luxului. Locuitorilor orașului le-au fost impuse legi foarte severe. Erau strict interzise beția, prostituția, jocurile de noroc, adulterul. (Dar fiecărui bărbat îi era permis – întrucât asemenea exemple erau consemnate și în *Biblie* – să aibă și o concubină, o așa-numită „tovarășă a soției").

Regimul politic impus la Münster de „Comunitatea celor aleși" avea un caracter teocratic, în numele căruia revoluția socială suprima orice formă de proprietate privată, instituind un program rigid de muncă și de viață personală reglat în cele mai mici detalii, poligamia și alte extravaganțe. Teroarea s-a menținut aici mai mult decât în alte orașe anabaptiste. În cele din urmă forțele ordinei, atât catolice cât și protestante, au trecut la contraatac. O dietă ținută la Worms (în aprilie 1535) a impus întregii Germanii finanțarea asedierii orașului. O ligă a principilor a pus capăt „experimentului" din Münster: anabaptiștii și susținătorii lor au fost masacrați, iar Jan van Leyden supliciat. Mișcarea radicală, revoluționară, a încetat ca atare; nu însă și secta anabaptistă însăși[1].

Mișcările radicale religioase – dar cu implicații și consecințe obiective, social-politice – generate în definitiv de Reformă, n-au fost totuși aprobate de reformatorul din Wittenberg. Luther era un om al ordinei – și un partizan declarat al ordinei stabilite. Deși punctul său de vedere religios avea în multe privințe un caracter mistic-popular, de sorginte medievală (considerând că funcția legilor era de a-i ține sub control pe oamenii permanent ispitiți de diavol), totuși recunoștea că atribuțiile precise ale guvernanților erau să mențină pacea și să-i protejeze pe cetățeni împotriva dezordinii și altor acțiuni nocive ale semenilor lor. Orice răzvrătire socială – afirma Luther – este contrară *Evangheliei*. Iar în ce privește raportul

1 Comunități anabaptiste – dar cu caracter pacifist și pasiv-contemplativ – și-au continuat existența sub diferite forme de spiritualism. (Grupuri mici există și azi, în Elveția, Ungaria, America de Nord, etc.).

dintre stat şi Biserică, dreptul şi sarcina conducătorilor politici era de a controla organizarea exterioară a Bisericii. Faţă de un regim social egalitar, propus de reformiştii radicali, Luther se pronunţa pentru necesitatea existenţei unei ierarhii respectate în viaţa socială, fără de care Diavolul ar instaura violenţa şi haosul. De aceea comunitatea creştină are neapărat nevoie să fie protejată de autoritatea seculară[1], laică, împotriva tuturor duşmanilor care o asaltează – fie aceştia turcii, papa, înaltul cler corupt şi abuziv, sau radicalii anabaptişti care incită masele contra ordinii stabilite.

Consecinţele social-politice ale unei asemenea poziţii au fost evidente şi imediate. Luther şi-a asigurat în felul acesta sprijinul principelui elector al Saxoniei, al ducelui de Hessen şi al altor oraşe importante, ca Nürnberg sau Augsburg. Pentru principii protestanţi Reforma luterană era o armă eficientă contra principilor rivali catolici, – precum şi contra împăratului însuşi[2]. – Pe lângă aceasta, „una din consecinţele politice cele mai importante ale Reformei, inteligent exploatată de principii germani în favoarea lor, a fost tocmai consolidarea şi creşterea puterii şi autorităţii principilor. Ducatul Saxoniei a fost format atunci de către Albert de Brandenburg, marele maestru al Ordinului Teutonilor[3]. În 1525, după terminarea războiului ţăranilor şi triumful luteranismului în Germania, crearea Prusiei a fost faptul politic cel mai direct legat de Reformă şi cel mai bogat în urmări pentru viitorul Europei" (Juan Dacio).

REFORMA ÎN ELVEŢIA GERMANĂ. HULDREICH ZWINGLI

Reforma luterană s-a extins în zone compacte cuprinzând patru cincimi din teritoriul Germaniei; dar şi în ţările învecinate care

1 Ca atare, în timpul răscoalelor din 1522-1523 ale cavalerilor conduşi de Franz von Sickingen, Luther va fi de partea principilor şi împotriva cavalerilor; iar în timpul răscoalelor ţăranilor conduse de Th. Münzer, va fi contra ţăranilor (ca şi contra anabaptiştilor răsculaţi contra ordinei orăşeneşti).

2 Cu toate acestea, Carol V, deşi prin edictul din Worms interzicea orice inovaţie în liturghie (iar la Dieta din Augsburg ceruse o evidenţă a tuturor mişcărilor eretice din Imperiu), faţă de Reforma luterană a adoptat o atitudine fie de expectativă, fie uşor conciliantă, – în funcţie de interesele sale politice de moment.

3 Ducatul Prusiei – care în realitate fusese o colonie militară germană fondată pe teritoriul slav de Ordinul Cavalerilor Teutoni – a fost secularizat în 1525 de Albert de Brandenburg, care a devenit astfel suveran creditar.

întreţineau raporturi comerciale sau culturale cu lumea germană. Între acestea era şi zona septentrională a Elveţiei (în speţă oraşul Zürich), unde însă fermentul religios al epocii a explodat independent de acţiunea desfăşurată de Luther şi într-un context economic radical diferit. Căci spre deosebire de Saxonia, unde exista un senior teritorial la protecţia căruia reformatorii puteau apela (dar care totodată controla şi media între aceştia şi Biserica catolică), Zürich era un stat independent – şi cel mai modern al confederaţiei elvetice, situat fiind la confluenţa drumurilor comerciale dintre Italia şi Germania, – în care orice inovaţie, chiar în materie religioasă, trebuia discutată şi aprobată de consiliul orăşenesc. Când Zwingli a renunţat la funcţia sa de preot – pentru a nu mai depinde de episcopul său – consiliul a instituit pentru el un post de predicator.

Huldreich Zwingli (1484-1531) studiase filosofia şi teologia la Viena şi Basel – şi cu un interes deosebit limba greacă, – fiind numit apoi parohul catedralei Grossmünsterkirche. În contact strâns cu cercurile umaniste a întreţinut relaţii personale cu Erasm, încât ideile sale reformatoare vor purta vizibil amprenta acestor influenţe. În calitate de capelan militar a însoţit miliţiile elveţiene în Lombardia. Predicile lui erau caracterizate printr-o marcată notă de patriotism şi o continuă referire la evenimente contemporane. Activitatea reformatoare şi-a început-o (în 1519) predicând şi el împotriva traficului cu indulgenţe; după care, a continuat într-un sens mai riguros şi mai radical decât Luther, – declarând ca nefiind fondate biblic o serie de practici cultice (ca venerarea icoanelor, cultul sfinţilor, postul, celibatul preoţilor), contestând autoritatea atât a papilor cât şi a conciliilor în materie de dogmă. În privinţa desfăşurării serviciului divin şi a interpretării unor dogme, reformele lui Zwingli – mai radicale decât cele preconizate de Luther – vor fi acceptate numai după trei dispute teologice (1525) organizate, în prezenţa a aproape o mie de participanţi, de consiliul orăşenesc, căruia predicatorul – care avea în vedere o fuziune perfectă între Biserică şi autoritatea laică – îi recunoaşte exercitarea unui *jus reformandi*.

În cele din urmă (şi cu asentimentul forului laic) interpretările teologice ale reformatorului şi aplicaţia lor practică s-au impus. Misa tradiţională a fost abolită, icoanele au fost scoase din biserici, singurele sacramente recunoscute au rămas botezul şi euharistia. Mai puţin înclinat spre misticism decât Luther, Zwingli, cu sensibili-

Huldrcich Zwingli. într-o gravură dc Jos Maurcr, din 1564. – Bibliotcca Municipală, Zürich.

tatea sa religioasă mai apropiată de un raţionalism umanist, disocia în mod categoric formalismul sacramentelor de credinţa, de religiozitatea personală, intimă. Pentru el, Sf. Taine erau simple semne exterioare. Euharistia nu era considerată de el doar un act comemorativ a ultimei Cine a lui Hristos cu apostolii; celebrarea ei semnifica *prezenţa reală* a lui Iisus; o prezenţă divină însă manifestată nu în pâinea şi vinul euharistiei (căci Zwingli distingea antitetic între materie şi spirit), ci doar prin adunarea credincioşilor: o prezenţă inerentă întregii comunităţi a acestora. Biserica este de natură corporativă, ea este compusă numai din predestinaţi; în interiorul ei, clerul şi laicii sunt egali: o „comunitate sfântă", în cadrul căreia cultul este strâns legat de îndatoririle laice. (Luther separa comunitatea credincioşilor – „regatul lui Dumnezeu" – de ordinea laică, mireană; Zwingli reunea la un loc cele două lumi). În gândirea sa, elementul raţionalist – mai dezvoltat decât la Luther – caracterizează şi doctrina sa despre predestinare (care, pe de altă parte, evită poziţia extremistă a lui Calvin). Omul este predispus spre virtute, înclinaţia

lui de a face binele este de origine divină – dar aceasta depinde și de voința omului. Acesta trebuie să arate că ascultând cuvântul lui Dumnezeu revelat de *Biblie*, și-a realizat moralitatea potențială, – ajutându-se singur prin credință profundă, o viață creștinească și o aprofondată cunoaștere a Sf. Scripturi. – Cât privește păcatul, acesta nu este decât imperfecțiune, iar nu o corupție radicală a naturii omenești.

În domeniul vieții atât religioase cât și al celei sociale efectele reformei lui Zwingli au fost profunde. Credincioșii din Zürich, adepții reformatorului, erau obligați (începând din 1529) să ia parte regulat la slujbele religioase – și totodată le era interzis să asiste la o misă catolică. Serviciul religios a fost simplificat, reducându-se la lectura unui capitol din *Biblie*, la predică și la împărtășanie (cu pâine și vin). Creștinul avea însă datoria să citească zilnic din *Biblie* și să asiste la lecturi publice ale unor pasaje din Sf. Scriptură, la care oricine putea interveni în mod liber prin interpretări personale. Cei care nu asistau la slujbele religioase erau pedepsiți de un tribunal (care totodată exercita și un control al moralității publice) compus din membri ai clerului, ai municipalității, plus doi credincioși bătrâni din oraș. Jurisdicția exercitată de episcop a fost transferată autorității citadine. A fiost înființat un tribunal care se ocupa de disputele matrimoniale – problemă ce ținuse înainte de jurisdicția episcopului. Tribunalul, servindu-se de spioni, pedepsea aspru nu numai cazurile de adulter, sau comportamentul imoral din hanuri, ci chiar și pe îndrăgostiții care își dădeau întâlniri în locuri ascunse! Mănăstirile au fost desființate; asistența săracilor, a bătrânilor și a bolnavilor a trecut în sarcina colectivității (o soluție practicată și de celelalte țări care adoptaseră Reforma). Averile mănăstirești au fost folosite în acest scop de asistență socială – și mănăstirile înseși au fost transformate în spitale sau aziluri pentru săraci. Parohiile au fost obligate să suporte un impozit, o dijmă, care să asigure ajutorarea săracilor și întreținerea pastorului.

Adeseori în polemică cu Luther și cu anabaptiștii, Zwingli a căutat să-și impună reformele și altor cantoane – care însă le-au respins, rămânând fidele catolicismului. (Dieta confiederației lăsa la latitudinea fiecărui canton să-și aleagă liber forma de credință). Dealtminteri, acestea erau sprijinite și de Austria – care vedea în extinderea Reformei pericolul de constituire a unei entități politice

Porticul palatului primărici din Köln (1569–73).

centralizate, de constituire a confederaţiei elvetice într-un stat puternic; cu atât mau mult cu cât şi soldaţii elveţieni erau consideraţi cei mai buni din Europa.

Într-o primă ciocnire armată (1529), în care catolicii se aliaseră cu Habsburgii, oraşul Zürich a ieşit victorios; fapt care a determinat puternicele cantoane Berna şi Basel să se alieze – deşi între timp deveniseră protestante – împotriva Reformei. Alte cinci cantoane catolice au intrat şi ele în această coaliţie. Cantonul Zürich, rămas fără ajutorul altor oraşe protestante, a fost învins de armata catolică. În bătălia de la Kappel (1531) Zwingli a fost rănit, apoi ucis, iar cadavrul dat flăcărilor rugului.

Înfrângerea aceasta însă nu a însemnat şi sfârşitul Reformei în Elveţia germanică, nici a influenţei doctrinei lui Zwingli. Reforma lui s-a răspândit în cantoanele occidentale ale Elveţiei, precum şi în regiunile Rhinului. La Basel, ideile lui au fost răspândite de Oeco-

lampadius[1]; iar în 1528, și patriciatul din Berna a acceptat regulile de cult stabilite de Zwingli[2].

REFORMA LUI JEAN CALVIN

„Calvin și calvinismul nu aduc atât motive doctrinare noi, cât o gândire mai organică și mai constructivă; o organizare ecleziastică mai solidă și conștientă; o voință de expansiune mai agresivă; în fine, o unitate mai riguroasă de directive și de metode, pastorale și politico-ecleziastice" (M. Bendiscioli). – Aceste caracteristici, care marchează punctul superior atins de ideile Reformei în toate țările Europei Centrale și Occidentale, s-au datorat înainte de toate unei personalități formate într-o ambianță intelectuală umanistă.

Jean Cauvin (în formă latinizată: Calvin, 1509-1564), destinat inițial unei cariere ecleziastice, a renunțat la teologie optând pentru studiile juridice. La celebra facultate de jurisprudență a Universității din Orléans și-a însușit solide cunoștințe de drept roman: preferință ce se va dovedi decisivă în concepția și elaborarea metodică a doctrinei sale politice (precum și în terminologia juridică, frecvent folosită). Paralel, a fost atras și de studiile literar-filosofice: comentariile sale la *De clementia* a lui Seneca revelează o erudiție deosebită, o admirație sinceră pentru clasicism, o aderență la moralismul stoicilor și o adecvată metodă de lucru proprie umaniștilor.

La curtea ilustrei surori a lui Francisc I, în cercul Margaretei de Navarra – care ataca continuu Biserica catolică și pleda pentru o renaștere spirituală – l-a întâlnit pe Lefèvre d'Étaples, renumitul umanist, studios al *Bibliei* și totodată cultivator al tradiției platonice. Margareta de Navarra căuta să câștige favoarea lui Francisc I pentru mișcarea Reformei; dar regele vedea în radicalismul religios o

1 Pe numele adevărat Johann Huschin (m. 1531). Om de vastă cultură, predicator strălucit, colaborator al lui Erasm la editarea *Noului Testament* în limba greacă, amic al lui Zwingli de ale cărui idei era influențat, s-a separat de acesta nefiind de acord cu el în interpretarea dată euharistiei.

2 Printre orașele de dincolo de granițele Elveției în care mișcarea reformată a luat proporții a fost și Strassburg – loc de refugiu al protestanților persecutați din Franța și Țările de Jos. Aici, conducătorul luptei contra anabaptiștilor și a zwinglianilor locali a fost Martin Butzer. Teoriile sale politice, care l-au influențat mult pe Calvin, s-au centrat pe ideea necesității autonomiei Bisericii în raport cu statul, – precum și pe opoziția sa la ideea centralizării puterii în mâinile unui magistrat suprem laic. În aceasta constă principala contribuție a lui Butzer la Reformă.

Jean Calvin în 1534. Portret de un pictor anonim. – Muzeul de Istorie a Reformei, Geneva.

ameninţare contra ordinii publice şi a autorităţii constituite[1]; dealtminteri, Biserica catolică din Franţa se afla sub controlul monarhului. Când regele a renunţat la spiritul său de toleranţă de până la „afacerea afişelor", şi partizanii Reformei au fost siliţi să se ascundă sau să părăsească ţara, Calvin, care începuse să fie cunoscut ca propagator redutabil al noilor idei, se refugiază la Basel (în 1535), unde îşi termină opera capitală *Institutio christianae religionis* (tradusă în curând de autor în limba franceză, revăzută şi adăugită de la ediţie la alta).

Guillaume Farel, conducătorul spiritual al adepţilor Reformei din Geneva îi ceru insistent să se stabilească în acest oraş (1536). Calvin acceptă – şi tânărul erudit (în vârstă de 27 de ani) se

1 În octombrie 1534, la Paris a izbucnit „scandalul afişelor" (*l'affaire des placards*): protestanţii au răspândit afişe în Paris – şi chiar le-au lipit pe uşile apartamentelor regale – prin care reclamau abolirea slujbei religioase catolice.

transformă în predicator, profesor de teologie, comentator al Sf. Scripturi și organizator în acest oraș al noii Biserici. Această ultimă activitate a întâmpinat, un timp, rezervele consiliului orășenesc[1], – dar până la urmă prietenii lui Calvin s-au impus. Proiectul său de statut ecleziastic a fost acceptat de autorități (cu unele modificări). Jurisdicția ecleziastică a fost încredințată unui consistor[2], compus din pastori protestanți și din 12 membri ai consiliului municipal (sau numiți de acesta), cooptați de cler (și rămânând într-o poziție subordonată acestuia). Acest consistor, expresie a autonomiei Bisericii, mai târziu (după 1555) va avea dreptul să excomunice – fapt cu consecințe distructive nu numai sub raport religios, ci și economic și social – și să funcționeze ca tribunal în probleme matrimoniale. Membrii consistorului făceau vizite regulate în toate parohiile, controlându-i pe credincioși și în viața lor particulară: pentru a-i obliga la sobrietate și moderație, pentru „a-i ajuta" să lupte contra răului, inerent firii omenești!

În fiecare lună pastorii se întruneau ca să discute abaterile morale înregistrate în oraș. Consistorul îi convoca pe cei vinovați spre a-i judeca. Sancțiunile prevăzute erau foarte severe, mergând până la pedeapsa capitală (în caz de erezie – dar și de adulter). Era obligatorie prezența la serviciile divine și la întrunirile de catehizare, erau interzise dansul și luxul ostentativ în îmbrăcăminte, cârciumile erau închise de la ora 9 seara, ș. a. m. d. – Nu au lipsit însă și unele măsuri pozitive – ca încurajarea instrucției, finanțarea unor noi industrii, promulgarea unor dispoziții de ordin igienic și sanitar, ș. a.

Cazul cel mai grav de fanatic autoritarism impus de Calvin este cel a cărui victimă a fost Miguel Servet. Teologul și medicul de origine spaniolă, descoperitorul circulației pulmonare a sângelui, care avusese contacte cu Calvin la Paris încă din 1534, și cu care după 1546 a rămas în corespondență timp de șapte ani, i-a prezentat reformatorului lucrarea sa capitală *Christianismi Restitutio* – o încercare de conciliere a umanismului cu misticismul, o doctrină

1 Care se temea ca prin măsurile energice preconizate de Calvin să nu se ajungă la un alt fel de despotism ecleziastic. (Dealtfel, sentimentele religioase catolice erau încă puternice). În 1538, Calvin și alți reformatori trebuiră să se transfere la Strassburg; pentru ca, trei ani mai târziu, consiliul orașului să îi recheme.

2 Ceea ce nu înseamna (cum greșit a fost interpretat uneori) un act de autoritarism religios, o confuzie intenționată cu caracter dominant teocratic, a puterilor – laică și bisericească.

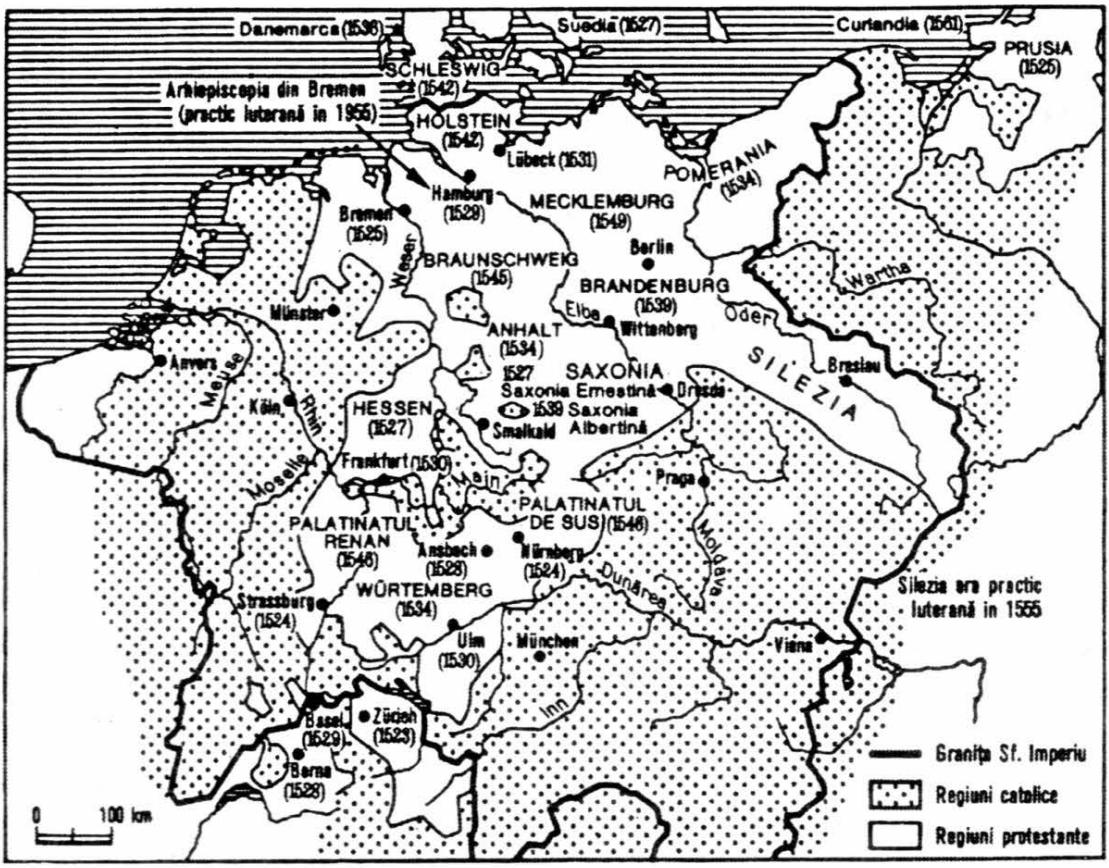

Progresele Reformei. Anii în care marile oraşe şi regiunile germane trec la protestantism.

teologică cu caracter monistico-panteist, în care combătea dogma Trinităţii[1]. Drept răspuns, Calvin l-a denunţat tribunalului Inchiziţiei, a pus să fie arestat, judecat, condamnat şi ars pe rug (1553). După acest atât de feroce act de intoleranţă – aprobat însă de marea majoritate a teologilor protestanţi, începând chiar cu moderatul, cu umanistul Melanchton! – autoritatea reformatorului din Geneva a ieşit consolidată[2].

1 „O asemenea poziţie admitea posibilitatea oferită omului de a se înălţa la Dumnezeu prin Hristos pe calea iubirii – care era superioară credinţei: Hristos nu era de aceeaşi natură cu Dumnezeu-Tatăl, dar Dumnezeu îşi insufla natura sa în Hristos, exemplificând în felul acesta posibilităţile inerente omului" (H. G. Königsberger, G. L. Mosse).

2 Dintre lucrările lui Calvin din această perioadă menţionăm: *Traité des Scandales* (1550, – operă polemică împotriva „devierilor" umanismului), *Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de sacramentis*, alte lucrări combătând tezele antitrinitare – de ex. *Congrégation sur la divinité de Jésus-Christ*, – câteva culegeri de *Predici*, ş. a. Opera reformatorului a fost încoronată de fondarea Academiei din Geneva (1558), devenită centrul de studii teologice al protestanţilor de limbă franceză. Tinerii formaţi aici au desfăşurat o vie activitate de prozelitism, – în Franţa, Anglia, Scoţia, Ţările de Jos, Polonia, Boemia, Ungaria, şi chiar în Italia.

Instituția religiei creștine, opera fundamentală a lui Calvin și a protestantismului francez în general, prezintă într-un mod clar, urmând un plan riguros de argumentare în patru secțiuni, ideile autorului.

Calvin pornește de la afirmarea ideii – comune protestantismului din toate țările – primatului absolut al Sf.. Scripturi ca singura sursă a credinței. Există, afirmă el, și un mod natural de cunoaștere a lui Dumnezeu, inerent firii omenești; dar această cunoaștere este trecătoare, instabilă, supusă și umbrită de patimile omenești. Adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu o asigură revelația, cuvântul Sf. Scripturi, suficient în sine, fără a mai fi deloc nevoie de intervenția clerului, a întregii ierarhii bisericești – care nu este câtuși de puțin infailibilă; și care predică și recurge la cultul icoanelor, – fapt ce duce la idolatrie. – A doua secțiune vorbește despre urmările păcatului originar, între care pe primele locuri stau concupiscența, aviditatea, lăcomia. La această ispită omul nu poate rezista; libertatea omului este o himeră, el n-are la dispoziția sa decât voința. Dar fără ajutorul lui Dumnezeu omul nu poate face nimic, singurul mijloc de mântuire este grația divină.

Secțiunea a treia este cea mai importantă din punct de vedere al teologiei morale. Spre deosebire de Luther, pentru care credința este singurul mijloc necesar și suficient de mântuire, Calvin formulează principiul predestinării absolute, rezervată doar „celor aleși". Prin credința omului Dumnezeu acordă „celor aleși" de el certitudinea absolută că nimic nu îi poate despărți de el. Teama omului de Infern, de Purgator, de Judecata de apoi îl împinge la disperare, la actul confesiunii, la penitențe: care sunt simple invenții umane, neatestate de Sf. Scriptură. Mântuirea noastră nu este hotărâtă de fapte bune, ci numai de voința lui Dumnezeu.

Ultima secțiune este rezervată disciplinei ecleziastice. Biserica este colectivitatea celor predestinați; unitatea ei este inspirată și fondată exclusiv pe autoritatea Sf.. Scripturi, este asigurată de predică și de participarea la Sf. Taine – botezul și euharistia. În Biserica catolică, în care totul este corupt, omul nu poate găsi mântuirea. Și Calvin se dezlănțuie împotriva corupției ierarhiei catolice, a celor cinci sacramente despre care Sf. Scriptură nu pomenește un cuvânt, împotriva papei, a conciliilor pretins infailibile, a jurământului, a votului monahal. De asemenea, în materie de cult respinge toate ceremoniile, considerându-le simple superstiții; în timp ce luteranii vor păstra picturile în biserici, veșmintele sacerdotale, ostiile, spovedania (dar într-o formă anumită), exorcismele, ș. a.

CALVINISMUL ÎN FRANŢA

Influenţa doctrinei lui Calvin s-a manifestat îndeosebi în Franţa, dar şi în Anglia, Scoţia, Ţările de Jos, Boemia, Ungaria şi Polonia.

Printre susţinătorii cei mai zeloşi ai lui Calvin erau exilaţii reformatori francezi care obţinuseră cetăţenia genevezã. În Franţa protestantismul a apărut şi s-a răspândit în forma sa cea mai radicală predicată de Calvin în timpul domniei lui Francisc I – care mai întâi l-a favorizat, apoi l-a combătut, în funcţie de interesele politice ale momentului. Noile idei religioase au fost adoptate cu precădere de populaţia oprimată, de muncitorii oraşelor, de meşteşugarii îngreunaţi de impozite, de mica nobilime ruinată de inflaţie, iar în sud şi de populaţia rurală; precum şi de un important cerc de umanişti din jurul Margaretei de Navarra (din care făceau parte personalităţi ilustre, ca poetul Clément Marot, filologul Lefèvre d'Étaples, prozatorul Bonaventure Despériers – şi însuşi Calvin).

În această mişcare protestantă (care în 1559 şi-a ţinut primul sinod, adoptând modelul calvinist) s-au inserat şi au luat conducerea înalte personaje ca Louis de Bourbon, principe de Condé, Henri de Navarre, amiralul Gaspard Coligny, – pentru a contracara influenţa dominantă (după 1559) la curte a puternicei familii catolice a ducilor de Guise, susţinători ai Contrareformei. Protestanţii au devenit astfel o forţă politică, sprijinită şi din exterior – de Anglia Elisabetei I, de protestanţii germani şi de cei din Ţările de Jos.

Caterina dei Medici, văduva lui Henric II, rămâne adevăratul conducător al Franţei în timpul domniilor succesive ale celor trei fii ai săi – Francisc II, Carol IX şi Henric III. Femeie abilă, inteligentă şi cultă (dar şi o intrigantă fără scrupule), Caterina încearcă o politică de conciliere. Îi primeşte la curte pe şefii protestanţi, pe Coligny şi pe Michel de l'Hôpital (pe care chiar îl numeşte cancelarul regatului); facilitează o consfătuire teologică a catolicilor la care participă şi teologi protestanţi germani şi elveţieni; permite reuniunile de cult protestante, în afara oraşelor, dar asigurându-le protecţia autorităţilor.

În 1562 are loc „masacrul din Vassy": François de Guise pătrunde într-o asemenea reuniune protestantă, hughenoţii[1] pun mâna pe arme – şi astfel începe seria de lupte religioase care vor

1 Denumire a protestanţilor calvinişti francezi, derivând din cuvântul german *Eidgenossen* – „conjuraţi".

însângera Franța până la sfârșitul secolului. Dar prin pacea din St. Germain (1570) protestanților li se conced anumite libertăți religioase. Doi ani mai târziu, are loc la Paris căsătoria lui Henri de Bourbon (viitorul rege Henric IV) cu Margareta de Valois. Profitând de prezența în capitală a principalilor șefi hughenoți – participanți la căsătoria căpeteniei protestante Henri de Bourbon – Caterina dei Medici îl convinge pe fiul său Carol IX să-i atace și masacreze în oribila noapte a Sf.. Bartolomeu (23-24 august 1572). Peste 2000 de protestanți (printre care și amiralul Coligny) au fost masacrați – în capitală și în provincie. (Liga catolică era condusă de ducele de Guise, cu concursul papei și al regelui Spaniei Filip II). În 1576, următorul rege Henric III semnează un edict de toleranță, nerecunoscut însă de ducele Henri de Guise (care va fi asasinat în 1588, din ordinul lui Henric III). În același an va fi asasinat și fratele său, cardinalul Louis de Lorraine. Dar în anul următor este asasinat însuși Henric III, – după ce se împăcase cu hughenotul Henri de Bourbon, regele Navarrei și șeful partidului protestanților, desemnându-l ca succesor al său la tron și insistând să treacă la catolicism.

Ca descendent al lui Ludovic IX cel Sfânt și deci legitim moștenitor al tronului Franței (precedentul rege Henric III neavând copii și fiind asasinat în 1589), Henri de Bourbon devine rege sub numele de Henric IV, după ce își abjură religia sa, protestantă. După eliberarea țării de trupele spaniole și după acțiunea de pacificare internă, prin edictul din Nantes (1598, – pe care Ludovic XIV îl va revoca în secolul următor) regele acordă hughenoților libertatea cultului (în unele orașe) și accesul lor la toate funcțiile publice. De asemenea, le asigură o jumătate din numărul de locuri în parlamentele provinciale, precum și menținerea întregii lor organizări politice și militare (hughenoții deținând 200 de garnizoane, cea mai puternică fiind La Rochelle). – „La acea dată, protestanții din Franța erau reduși de la trei milioane și 2150 de biserici (existente în 1562), la un milion și un sfert, cu 694 de biserici și 800 de pastori în zone compacte din sud și din vest" (*Idem*).

Mișcarea protestantă din Franța – inclusiv tragicele evenimente legate de ea – a avut un ecou considerabil în viața culturală. Ideile luterane sau calviniste au influențat (într-o măsură diferită) operele unor importanți istorici și memorialiști (Blaise de Monluc, Michel de l'Hôpital), erudiți – ca elenistul Lefèvre d'Étaples, primul traducător al *Bibliei* în întregime în limba franceză, – prozatori (ca Marguerite de Navarre și Bonaventure Despériers) sau poeți de

O dantelărie de sculptură renascentistă:
scară din biserica St. Etienne-du-Mont, Paris (1517).

primul rang. Dintre aceştia din urmă – Clément Marot, Th. de Bèze (discipolul şi succesorul lui Calvin la Geneva), Guillaume du Bartas; şi îndeosebi ferventul combatant hughenot Agrippa d'Aubigné (1552-1630), autorul marelui poem *Tragicele*, de o forţă pasională incomparabilă în epocă.

REFORMA ÎN ANGLIA

În Anglia, mişcările doctrinare de contestare a Bisericii aveau o veche tradiţie: din secolul al XIV-lea datează violenta şi radicala mişcare anticlericală şi antipapală a lui Wyclif şi a lolarzilor. Acestora le-au urmat, în secolul următor, vehementele critici ale umaniştilor (grupul din Oxford, J. Colet, Erasm, Th. Morus) împotriva abuzurilor oamenilor Bisericii. Monarhia Tudor, care aspira la instaurarea unui regim absolutist, nu putea accepta amestecul Curiei papale în viaţa ţării, – cu toate că o parte din veniturile ei

percepute în Anglia reveneau regelui (care își rezervase și prerogativa de a ratifica numirile episcopilor). Nici burghezia nu vedea cu ochi buni marile proprietăți ale Bisericii și mănăstirilor. – Așadar, atât situația politico-socială cât și ambianța intelectuală engleză erau în așteptarea unor reforme ale instituțiilor ecleziastice.

În primii ani de domnie a lui Henric VIII, cardinalul Th. Wolsey – arhiepiscop de York, lord cancelar al regatului, primat al Angliei și legat papal investit cu depline puteri de a lua măsurile necesare organizatorice și disciplinare, – a reprimat unele dezordini ale clerului și călugărilor, totodată suprimând și câteva mănăstiri găsite în grave nereguli. Bunurile și veniturile acestora au fost transferate unor instituții culturale. (Unele din cele mai faimoase colegii din Oxford au luat ființă grație acestor resurse). În materie de dogmă, însă, atât Wolsey cât și Henric VIII rămâneau în cadrul celei mai stricte ortodoxii. Mai mult chiar: Henric VIII intervenise în polemica cu Luther, răspunzându-i la *De captivitate babylonica* cu lucrarea personală *Assertio septem sacramentarum* (1521); cu care ocazie papa Leon X i-a acordat titlul de *Defensor fidei*. Iar pe umaniștii citați mai sus regele i-a protejat când aceștia au fost vizați de polemicile reformatorilor luterani.

În Anglia, Reforma – independentă de cea de pe Continent și din rațiuni diferite – prezintă această primă particularitate: ea a fost impusă de rege și guvernul său, terminându-se prin constituirea unei Biserici naționale de stat – Biserica anglicană. Situații locale speciale au facilitat aici Reforma. Biserica catolică avea o influență mult mai slabă asupra opiniei publice decât pe Continent. Ideile luterane pătrunseseră și în Anglia, dar au fost primite fără prea mare entuziasm. O mare parte din mica nobilime rurală și din negustorime se îndepărtase de Biserică, din cauza jurisdicției coercitive prea violente pe care aceasta o exercita. Anticlericalismul era răspândit în diferite straturi ale populației. Cât privește episcopii englezi, aceștia dețineau – la fel ca cei de pe Continent – și funcții administrative sau demnități laice în cadrul statului; astfel încât nu erau interesați să se opună voinței monarhului.

Pătrunseseră și aici, cum spuneam, influențe luterane. Negustorii hanseatici introduceau în mod liber în Anglia lucrările lui Luther. Evident că faptul acesta n-a putut rămâne fără urmări. Ideile reformatorului german erau viu discutate de profesorii Universității din Cambridge și de juriștii din Londra. Familia Boleyn reprezenta la curtea lui Henric VIII facțiunea luterană. Socrul capelanului reginei Ann Boleyn, Thomas Cranmer – devenit arhiepiscop de Canterbury,

Henric VIII. Portret (singurul indubitabil autentic) de Hans Holbein. C. 1536.

dar sfârşind, odată cu venirea la domnie a Mariei Tudor, ars pe rug – era un binecunoscut şi fervent adept al reformatorului german. Luteranismul şi-a manifestat influenţa şi pe plan spiritual-cultural: prima traducere în limba engleză a *Noului Testament* (1526) este opera lui William Tyndale – un luteran englez în exil. Mai târziu, Th. Cromwell autorizează publicarea unei alte traduceri în engleză – de astă dată o traducere integrală a *Bibliei* – efectuată de un alt luteran englez, Miles Coverdale (1535).

Declanşarea Reformei în Anglia, cauza ei ocazională, s-a datorat unor motive de ordin matrimonial. În 1527, Henric VIII îşi repudiază soţia, Caterina de Aragon[1], îndrăgostindu-se de Anne Boleyn, cu care voia să se căsătorească. Cere papei Clement VII să anuleze

1 Fiica Isabelei şi a lui Ferdinand Catolicul. Căsătorită (în 1501) cu Arthur, duce de Galles şi fratele lui Henric VIII, şi rămasă văduvă, s-a recăsătorit în 1509 cu Henric VIII – care obţinuse în acest sens dispensa papală de rigoare.

căsătoria precedentă. Papa, solicitat de Carol Quintul să refuze cererea, tergiversează. Şi lordul-cancelar Wolsey se opune divorţului. Regele îl privează de bunuri, îl acuză de înaltă trădare şi îl licenţiază, numind în locul lui pe Thomas Cromwell[1]. Acesta obţine, în favoarea cauzei regelui, opiniile favorabile ale celor mai renumite universităţi – iar din partea Parlamentului, aprobarea ca Biserica să fie pusă în subordinea regelui – fără să se declare însă deocamdată o separare formală de Roma. În fine, în ce priveşte problema matrimonială însăşi, o adunare a episcopilor englezi decide anularea căsătoriei regelui cu Caterina de Aragon.

În aceste împrejurări, favorabile lui, în 1533 Henric VIII s-a proclamat „protector al Bisericii engleze". A interzis transferarea la Roma a anatelor şi a decis ca toate dispoziţiile ecleziastice să fie supuse în prealabil aprobării lui. Cei care au îndrăznit să i se opună – ca lordul-cancelar Thomas Morus, sau cardinalul John Fisher – au fost decapitaţi. La excomunicarea papală, regele a răspuns proclamând independenţa de Roma a Bisericii anglicane (1537) – şi căsătorindu-se cu Anne Boleyn.

Sub raport politic, actul de independenţă a avut drept efect imediat – pe planul relaţiilor externe – o reconsiderare, o schimbare a alianţelor Angliei cu puterile de pe Continet. În primul rând – o apropiere de frontul antipapal al reformatorilor din Germania şi Elveţia. Pe plan intern – acordarea câtorva dioceze unor episcopi cu idei sau simpatii luterane. – În 1536, adunarea episcopilor stabileşte articolele de credinţă care vor fi aprobate şi de Parlament. În acestea, ideile luterane apar alături de cele calviniste. Se menţin doar trei sacramente – botezul, penitenţa şi euharistia. Se enunţă dogma prezenţei reale a lui Hristos în actul euharistiei – care se administrează sub o singură formă (numai azima, nu şi vinul). Este negată mijlocirea binefăcătoare a sfinţilor, dar nu se interzice cinstirea lor. Mănăstirile sunt suprimate, iar celibatul preoţilor, abolit. În anul următor va fi introdusă limba engleză în liturghie, iar icoanele din biserici vor fi îndepărtate.

Apoi, s-a emis o lege care califica drept crimă de înaltă trădare refuzul de a recunoaşte supremaţia regelui asupra Bisericii – şi

1 Conte de Essex, om politic, lord-cancelar. A suprimat toate mănăstirile din Anglia, confiscându-le averile. În cele din urmă, în 1540 cade în dizgraţie – sub motivul că îl stătuise pe Henric VIII să se căsătorească cu principesa luterană Anne de Clèves, pe care după scurt timp regele o repudiase. Acuzat de înaltă trădare – şi fără a i se da posibilitatea să se apere – este condamnat la moarte şi decapitat în Turnul Londrei.

„Chiesa della Consolazione" din Todi
(după proiectul, probabil, al lui Bramante).

pedeapsa cu moartea pentru opozanţi. Bunurile sechestrate ale mănăstirilor suprimate au fost transferate regelui – care le-a vândut cu preţuri convenabile burghezilor şi curtenilor săi. În felul acesta s-a format o nouă clasă, devotată regelui şi noii Biserici.

Eduard VI, succesorul[1] şi fiul lui Henric VIII, a impus Bisericii anglicane, în locul regimului episcopal-luteran, o formă de protestantism de tip calvinist-zwinglian. Dar cei cinci ani de domnie a catolicei Maria Tudor au însemnat o întrerupere a fazei calviniste. Noua regină îşi propusese să restaureze catolicismul, în timp ce căsătoria sa cu Filip II al Spaniei i-a adus ostilitatea atât a cercurilor aristocratice cât şi a celor burgheze. Persecuţia protestanţilor englezi (282 de persoane au fost arse pe rug) au sporit simpatia populaţiei faţă de protestantism. Succesoarea şi sora sa Elisabeta I a inaugurat

1 Eduard VI – fiul lui Henric VIII din căsătoria cu Jane Seymour; Maria Tudor – fiica lui cu Caterina de Aragon; Elisabeta I – ecalaltă fiică din căsătoria cu Anne Boleyn.

o lungă perioadă de domnie (de 45 de ani) în decursul căreia evoluția situației religioase (și implicit social-politice) a cunoscut momente complexe de tensiuni și poziții ambigui.

Între timp, în Scoția prinde teren protestantismul de tip calvinist – sub influența ideilor reformatoare venite din Anglia sau aduse aici de negustorii hanseatici. Propagatorul său, predicatorul fanatic John Knox, fusese educat în ambianța reformatorilor radicali din Elveția. Regina catolică Maria Stuart nu poate domina situația conflictuală deschisă între partidul catolic (francofil) și cel protestant (anglofil). Parlamentul scoțian abolește legislația papală, interzice liturghia catolică. Knox organizează – după modelul Genevei – comunități conduse de bătrâni[1]; în timp ce nobilii pun stăpânire pe bunurile bisericești și mănăstirești. În 1567 Maria Stuart este silită să abdice (sfârșitul ei tragic este cunoscut) – Calviniștii scoțieni resping episcopalismul anglicanilor, înlocuindu-l cu sistemul presbiterian al conducerii de către consiliul de bătrâni: sistem preconizat de Calvin și adoptat de mai multe Biserici reformate.

În general, în această perioadă instituțiile Reformei anglicane au fost restaurate. Astfel, – din considerente de politică externă au fost păstrate anumite forme liturgice (altarul, odăjdiile, ceremoniile, binecuvântările, etc.) legate de religia catolică; în timp ce puritanii (adepții unui cult „pur"), susținuți de Parlament și partizani ai ideilor radicale calviniste-zwingliane nu tolerau nici o ambiguitate teologică. Elisabeta I – care pe de altă parte a păstrat și forma episcopală de conducere a Bisericii – a urmat o consecventă politică antipuritană[2]. În fond, regina era indiferentă față de doctrina teologică; dar voia să impună o unitate religioasă, unitate în care vedea o dovadă de fidelitate față de regimul său politic. Considera – asemenea tatălui ei, și din aceleași rațiuni politice – că o religie unitară, cu o Biserică de stat este o necesitate și, eventual, un instrument eficace al absolutismului monarhic.

Biserica anglicană – de fapt, un compromis teologic între catolicism și Reforma de pe Continent – este fundamentată pe cele 39 de articole ale *Mărturisirii de credință* din 1562, care au un caracter calvinist atenuat, moderat. Liturghia (*common prayer*) este pe jumătate catolică. Ierarhia bisericească a fost menținută. Comuni-

1 În lb. greacă *presbytes* – „bătrân"; de unde, adjectivul „presbiterian": Biserica presbiteriană – condusă de acest sistem, de un consiliu de bătrâni.

2 Intoleranță față de acești non-conformiști (*dissenters*), în 1571 a înființat contra lor un tribunal extraordinar, ale cărui intenții și procedură aminteau Inchiziția spaniolă.

tatea anglicană este eminamente episcopală, condusă de o federaţie de episcopi: arhiepiscopul de Canterbury va fi recunoscut doar ca primat onorific, nu şi juridic. – Cât priveşte consecinţele pe plan economic (vânzarea proprietăţilor mănăstireşti, stabilirea unor arenzi exorbitante, transformarea terenurilor cultivabile în păşuni; apariţia unei mase de oameni fără ocupaţie) – „Reforma anglicană a însemnat un adevărat dezastru social" (R. Mousnier). Aripa stângă a reformatorilor a acţionat în sensul remedierii acestei situaţii; cu toate acestea, concepţia individualistă despre proprietate a prevalat – şi astfel Reforma din Anglia a constituit unul din factorii care au deschis drumul economiei capitaliste.

REFORMA ÎN ŢĂRILE DE JOS – ŞI ÎN ITALIA

Situaţia Bisericii în Ţările de Jos – ca dealtfel şi în ţările scandinave[1] – nu era substanţial diferită de cea din Germania sau din Franţa. Totuşi, aici existau – ca o particularitate locală – foarte multe colegii de canonici, independenţi de episcopul respectivei dioceze, care beneficiau de anumite privilegii papale şi care adeseori erau concubinari. Existau apoi acele congregaţii ale „fraţilor (şi surorilor) vieţii comune" care, cum am văzut, nu făcuseră vot monahal, nu erau grupaţi în mănăstiri, duceau o existenţă de laici, trăiau doar din munca lor; iar ca viaţă spirituală practicau un fel de misticism, propriu mişcării sus-amintite *Devotio moderna*. Alături de această mişcare mai existau şi alte curente – ca cel cu o marcată nuanţă scolastică, avându-şi centrul foarte activ la Louvain; sau, un curent umanist cu o coloratură teologică, religioasă, puternic influenţată de personaliatatea lui Erasm.

Şi în Ţările de Jos abuzurile înregistrate în sânul Bisericii creau inevitabile tensiuni sociale şi religioase: indolenţa episcopilor, com-

1 Ca urmare, şi drumul Reformei a avut aceleaşi implicaţii şi consecinţe politice. „Nicăieri Biserica luterană n-a fost în mai mare măsură o creaţie politică decât în Suedia. Fără a se declara luteran, Gustav Vasa (1496-1560) a găsit în luteranism un aliat foarte util în lupta sa pentru independenţa Suediei contra Danemarcei. După victoria şi alegerea sa ca rege, în 1523, Gustav şi-a umplut oficiile de stat şi bisericeşti cu luterani devotaţi şi obedienţi. El a adus proprietăţile funciare ale bisericii sub controlul său în 1527; după care s-a declarat el însuşi luteran. Din acest moment, dominaţia sa asupra Bisericii a fost absolută. Henric VIII al Angliei va lua exemplu de la el. – În Danemarca şi Norvegia luteranismul înflorea cu consimţământul tacit al regelui. În 1536, odată cu urcarea pe tron a regelui Cristian, după un război civil contra catolicilor, victoria luterană a fost completă" (J. New).

portamentul reprobabil din mănăstiri, ignoranța clerului, izolarea preoților de lumea credincioșilor. În această situație propaganda luterană își găsea imediat audiență. Reacția Bisericii catolice a fost promptă și extrem de dură: edictele din 1529 și 1531 prevedeau pedeapsa cu moartea nu numai pentru eretici sau pentru cei care nu îi denunțau, ci și pentru cei surprinși că discută probleme de credință dacă nu erau teologi calificați! Toate aceste rigori n-au putut însă împiedica răspândirea luteranismului – și chiar a radicalismului anabaptiștilor. Mai ales aceștia din urmă au fanatizat masele, devenind un amenințător ferment revoluționar politico-social. Pentru a opri mișcarea, un edict (din 1535) îi pune pe adepți în afara legii – „și anabaptiștii sunt masacrați cu miile. Mulți emigrează în coloniile engleze din America, unde creează comunități asemănătoare celei a quakerilor" (M. Bendiscioli).

Pe de altă parte, și propaganda calvinistă pătrunde (începând din jurul anului 1543) din Franța în Flandra, prin cărți, pamflete și predicatori formați în orașele elvețiene. Când în Franța vor izbucni războaiele religioase, începe și în Flandra valul de distrugeri de biserici și mănăstiri. Represiunea este sângeroasă, și capii mișcării sunt siliți să emigreze în Germania, Franța sau Anglia. Filip II trimite aici pe ducele de Alba cu o puternică armată. Se instituie un tribunal excepțional – și se dezlănțuie o cruntă teroare.

Conflictul religios capătă caracterul unei lupte politice, naționale, antispaniole. Calviniștii își intensifică însă propaganda – și lupta continuă, tendințele politico-sociale delimitându-se pe regiuni: catolicii din sud constituie în 1579 „Uniunea din Arras", declarându-se de partea monarhului spaniol; în timp ce provinciile din nord, partizane ale unui regim antimonarhic, republican, constituite în „Uniunea din Utrecht", contestă regalitatea și acordă deplină libertate de cult protestanților. – Dislocând definitiv unitatea social-politică a Țărilor de Jos, această sciziune va duce la crearea a două state separate: Belgia catolică în sud, și Olanda care însuma provinciile protestante din nord.

În Italia papalității și a umanismului Reforma a avut destinul ei particular. Prea puțin studiată (deși de proporții), merită totuși să fie cunoscută și integrată în contextul protestantismului european tocmai pentru caracterul său particular.

Atât umanismul italian cu dimensiunea sa religioasă, cât și cercurile de laici care – mai ales după activitatea predicatorului

Savonarola – se interesau tot mai mult de problemele ecleziastice, erau preocupate de necesitatea unei reforme a Bisericii. Scrierile lui Luther erau cunoscute aici încă din 1519. Tezele lui afișate la Wittenberg fuseseră înaintate Curiei de către episcopul Albert din Mainz. Tipografiile venețiene răspândiseră scrierile reformatorilor de dincolo de Alpi[1]. Cu toate acestea, în Italia nu erau percepute nici deosebirile dintre diferitele curente protestante, nici sensurile teologice profunde ale Reformei; înseși scrierile lui Luther și-au găsit ecou nu prin speculațiile lor doctrinare, ci prin conținutul lor moral și de polemică îndreptată contra papalității, a instituției Bisericii și a ordinelor religioase. N-a rezultat deci din toate acestea o intenție de ruptură de Roma, o intenție de a crea o altă Biserică, de a contrapune catolicismului formule logice și doctrinare diferite[2]. – Cu excepția nucleelor anabaptiste din Veneția mișcarea reformată italiană n-a cunoscut o largă difuziune populară. S-a menținut în limitele unor cercuri restrânse, intime, de persoane culte, cercuri în care se discutau teme proprii Reformei radicale (idei antitrinitariene, concepții neoplatonice, doctrine anabaptiste, aspirații etice și umaniste).

Personalitatea centrală a Reformei în Italia a fost spaniolul de formație culturală erasmiană Juan de Valdés (m. 1541). Cercul său din Napoli era frecventat de persoane cultivate, bărbați și femei, nobili și intelectuali, prelați și umaniști, care în întrunirile lor comentau texte sacre, meditau asupra lor, fiecare căutându-și propria sa cale religioasă, refuzând formalismul manifestărilor exterioare ecleziastice, cultivând o credință interioară, personală, punând accentul pe propria conștiință. În fond, era un fel de misticism, o spiritualizare a credinței unită cu o înclinație rațională, dar fără a se atașa de vreunul din curentele reformatoare din Germania sau

1 Reprezentativă pentru ideile Reformei era lucrarea lui Melanchton intitulată *Loci communes* (pe care Luther o aprecia în cel mai înalt grad, ca pe o operă aproape canonică); tipărită la Veneția, opera circula în mediile laice și ecleziastice din Roma încă de la apariția ei (în 1521).

2 Singura excepție este comunitatea evanghelică a valdezilor din văile Alpilor piemontezi: care însă își avea tradițiile ei evanghelice păstrate încă de la originea mișcării (sec. XII), cu influențele ulterioare ale predicilor lui Wyclif și Hus. – „În 1530, câțiva emisari piemontezi în Elveția au luat legătura cu reformatorii; iar în 1532, la sinodul din Chanforan, valdezii au decis să adopte doctrinele și organizarea Bisericilor reformate. Modelul lor originar a fost Biserica zwingliană; dar către jumătatea secolului valdezii au fost din ce în ce mai mult influențați de cea calvină" (M. Guidetti).

Elveţia. Totuşi, asemenea cercuri – din Napoli, Bologna, Ferrara. Modena, Treviso, Veneţia, Lucca, formate în jurul unor personalităţi (ca Bernardo Ochino, Pier Paolo Vergerio, Giulia Gonzaga, Vittoria Colonna, ş. a.), dintre care unii intraseră în contact direct chiar cu Luther, Calvin sau Melanchton, – cunoşteau ideile acestora şi, într-o măsură, le-au difuzat; în orice caz, ele au întreţinut o atmosferă în care devenea tot mai evidentă necesitatea unor reforme în sânul Bisericii.

În schimb, reformismul radical al anabaptiştilor (influenţaţi de ideile lui Miguel Servet şi impresionaţi de tragicul său sfârşit) ataca direct problemele dogmei. Sinodul din Veneţia din 1550 (poziţia energică antipapală a Veneţiei era binecunoscută) îl declara pe Hristos om, justifica starea de graţie a „celor aleşi" şi nega atât existenţa infernului cât şi cea a diavolului. Inchiziţia n-a întârziat să îi persecute – şi „ereticii" anabaptişti au fost siliţi să se refugieze în Elveţia sau Olanda. Nuclee anabaptiste s-au constituit şi în Calabria, unde se refugiaseră şi grupuri de valdezi – reprimaţi sângeros, în masă, în 1561.

„Reforma în Italia revelează în mod clar o emancipare intelectuală mai completă ca în alte ţări, însoţită fiind şi de o continuă difidenţă faţă de alte confesiuni" (Fred C. Church). Scolastica însăşi era străină mentalităţii italiene – şi niciodată n-a cunoscut momente de înflorire pe teren italic. Mai degrabă decât cultura bisericească scolastică, academiile italiene din secolul XV şi XVI sunt cele care ne arată modul în care erau abordate aici problemele religioase. Astfel, Italia formulase – pe calea studierii de către umanişti a filosofiei lui Platon şi Aristotel – concepţii noi privind religia creştină, problema imortalităţii sau cea a conştiinţei personale, individuale.

În urma contactelor comerciale ale oraşelor din nordul Italiei cu Germania şi Elveţia au pătruns şi ideile luterane sau calviniste; dar în academii (cele din Napoli, Florenţa, Roma, Veneţia, Modena, ş. a.) se purtau discuţii umaniste nu numai în jurul teologiei catolice, ci şi al celei luterane sau calviniste. În rest, episcopii italieni au rămas fideli papalităţii; iar reformatorii italieni rămân mai importanţi pentru opera lor desfăşurată mai mult în alte ţări decât în Italia.

Într-adevăr, după 1550 ei şi-au găsit terenul propice de activitate în afara ţării lor. În Elveţia au intrat în conflict cu reformatorii locali;

În grupul de marmură *Coborârea în mormânt*, se crede că Michelangelo şi-ar fi făcut autoportretul în figura lui Nicodim. – Domul din Florenţa.

unii au protestat contra lui Calvin pentru comportarea sa abominabilă faţă de Servet, alţii au criticat conceptul calvinist despre „cei aleşi", alţii au fost expulzaţi pentru că formulaseră opinii diferite de ale lui Calvin în problema Trinităţii[1]. – Astfel, Lelio Soccini (m. 1562) care, după o violentă polemică cu Calvin a parcurs Europa centrală stabilindu-se pentru mai mult timp la Cracovia, atacă dogma Trinităţii, afirmând unicitatea absolută a lui Dumnezeu, reduce creştinismul la o doctrină pur morală, iar pe Hristos îl considera un profet inspirat de harul divin, dar negându-i

1 Faimosul predicator Bernardino Ochino, fost general al Ordinului Capucinilor convertit la luteranism, îi denunţa pe reformatorii din Zürich – pe care îi frecventase în Elveţia – ca fiind „mai scelerati şi mai cruzi decât au fost vreodată papii Romei". (*Apud* D. Caccamo).

natura divină[1]. – Printre „ereticii" italieni figurează și medicul Giorgio Biandrata care, după ce la Geneva avusese contacte directe cu Calvin, este întemnițat de Inchiziție, evadează, a junge în Elveția, apoi în Polonia și în Transilvania – unde în 1604 îl cheamă și pe reformatoul Fausto Soccini, nepotul și propagatorul ideilor unchiului său Lelio, ale cărui manuscrise le moștenise.

Spre deosebire de reformatorii din alte țări, „ereticii" italieni teologi sau laici își păstrau o conștiință critică formată la școala culturii filosofice a Renașterii; fapt care îi plasa într-o dublă opoziție, atât față de ortodoxia catolică cât și față de reformă (cf. D. Cantimori). Ca urmare, „ei vor fi persecutați peste tot, în propria lor țară de origine precum și oriunde vor căuta azil, – în timp ce mereu agitatul lor individualism era temut de reformatorii de dincolo de Alpi ca fiind un factor de disoluție internă. Contrar altor exilați, care își găseau locul în Bisericile reformate dominante și participau la controversele lor religioase, «ereticii» italieni își păstrau propria lor independență intelectuală" (D. Caccamo).

REFORMA CATOLICĂ. NOI ORDINE RELIGIOASE

Indisciplina, moravurile, abuzurile Bisericii catolice, bine cunoscute maselor și cu atâta vehemență denunțate de exponenții Reformei, au fost combătute (explicit sau implicit) și de unele atitutidini sau măsuri reformatoare venite chiar din rândurile ierarhiei ecleziastice, ca și din partea maselor de credincioși. Despre mișcarea laică *Devotio moderna* am vorbit. Iar la nivelul cel mai înalt al ierarhiei bisericești este interesant de menționat proiectul de reformă generală a Bisericii elaborat în 1459 de cardinalul Niccolò da Cusa[2], din însărcinarea marelui papă umanist Pius II (Enea Silvio Piccolomini). Sarcina de a promova reforma – se prevedea în acest proiect – revenea unor „vizitatori apostolici", în număr de trei, care urmau să aibă în vedere 14 reguli. Acestea prescriau abolirea

1 Doctrina sa – „socianismul" – a dat naștere unei Biserici protestante numită „unitariană", constituită imediat ca atare în Transilvania; de unde, unitarianismul s-a răspândit în Ungaria, Franța, Anglia, Norvegia și S. U. A.

2 Umanistul și teologul Nicolaus Cusanus (1401-1464), legat papal în Germania (unde a descoperit un codice conținând 12 comedii de Plaut) a fost investit aici de papa Nicolae V, cu ample puteri reformatoare. În acest sens, operele sale mai importante sunt: *De pace fidei. Reformatio generalis* și *De concordantia catholica*.

cumulului de beneficii ecleziastice, controlul mănăstirilor de călugăriţe, supravegherea predicatorilor-vânzători de indulgenţe pentru a se evita abuzurile (de asemenea – şi din acelaşi motiv – a predicatorilor cultului relicvelor), reprimarea cametei, a vrăjitoriei, a divinaţiei, etc. Dar acest proiect a rămas literă moartă – fie din cauza slăbiciunii papilor care au urmat, fie a unor membri ai Curiei care voiau să-şi păstreze privilegiile. Prin urmare, o reformă pornită „de sus în jos" se dovedea a nu fi posibilă.

O tentativă de a acţiona „de jos în sus" au reprezentat-o confreriile laice de felul celei a „Fraţilor vieţii comune" (în ambianţa căreia a fost educat şi Erasm), precum şi congregaţiile reformatoare ale unor ordine călugăreşti, înfiinţate încă de la începutul secolului al XV-lea. Printre acestea se numărau congregaţii aparţinând fie ordinelor benedictin[1] sau dominican (în Spania, Bavaria, Saxonia, Turingia, Italia, Olanda), fie celui franciscan[2], fie alte ordine noi mai mici (cistercieni, camaldolezi, carmelitani, augustinieni). Şi în mănăstiri de călugăriţe s-au creat congregaţii cu vederi reformatoare (în Italia – „clarissele", în Franţa „collettinele", în Spania „concepţionistele"). – Chiar şi în rândurile celei mai înalte ierarhii s-au remarcat episcopi care au reacţionat contra mondenităţii şi decăderii moravurilor preoţilor şi călugărilor din diocezele lor: în Italia – la Veneţia, Florenţa, Ferrara, Padova, Bologna, Mantova, Verona, Salerno, etc; în Spania – la Toledo şi Valencia; în Franţa – la Sens, Tours; în Anglia – episcopii John Fisher, Reginald Pole; şi chiar în Germania (la Brandenburg, Speyer, Augsburg, etc.) – deşi aici într-o măsură mult mai redusă, întrucât episcopii erau aproape toţi din familii nobile, principi teritoriali, prea puţin sau deloc interesaţi de situaţia moral-religioasă din diocezele lor.

Un alt curent reformator, de asemenea cu o puternică influenţă asupra opiniei publice, aparţinea cercurilor umaniste. De astă dată programul de reformă ataca şi probleme de dogmă. Iar ca metodă, umaniştii invitau la studiul filologic al textelor biblice sau cele ale Sf. Părinţi, în original, în limba greacă, latină şi ebraică. Totodată, ei ţineau să pună în lumină o anumită continuitate dintre gândirea greco-romană şi cea creştină. În fruntea acestei mişcări (de care, prin

1 Ordin care înregistrase până în 1953 un număr de 3 600 de sfinţi proveniţi din rândurile sale, 40 de papi şi 250 de cardinali (cf.. *Enc. Motta*).

2 În care s-au ilustrat predicatorul Bernandino da Siena; sau, în Spania, arhiepiscopul de Toledo, cardinal Ximenes de Cisneros, fondatorul Universităţii din Alcalà de Henares.

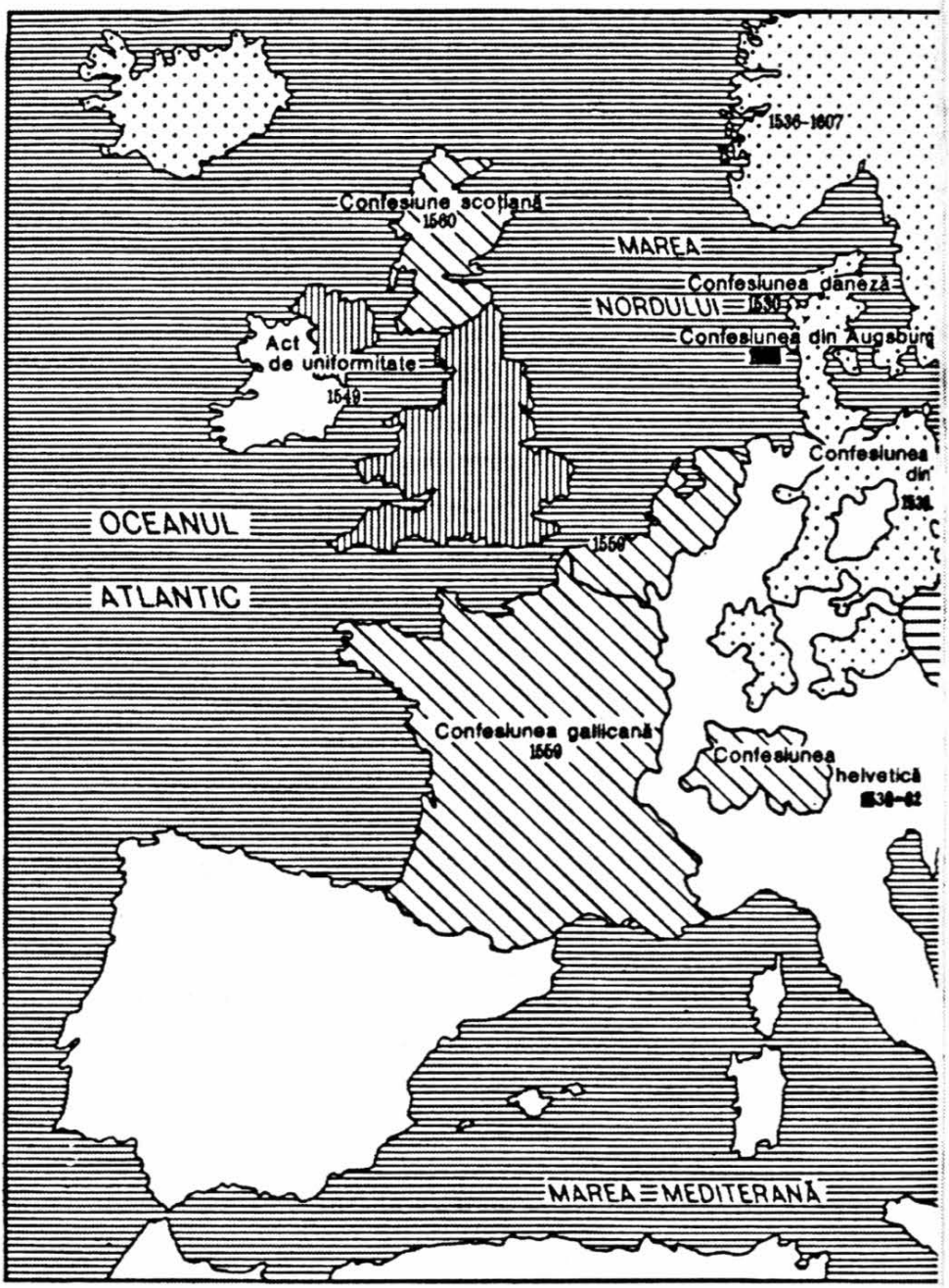

Divizarea religioasă a Europei

formația lor intelectuală, nu erau străini nici marii exponenți ai Reformei, chiar dacă nu acceptau multe idei și atitudini umaniste) se situa Erasm, autorul *Manualului soldatului creștin*[1], în care ideile

1 *Enchiridion militis christiani* (1504). Redactat pentru educația adolescentului Carol de Habsburg (viitorul Carol Quintul), manualul propune o simplificare a teologiei și cultului catolic, pentru ca astfel creștinul să poată înțelege mai ușor și să practice o viață creștinească adevărată: „Modelul nostru este Hristos, în care se găsesc toate regulile de viață fericită; pe El ne este îngăduit să-l imităm cu toții" – scrie Erasm.

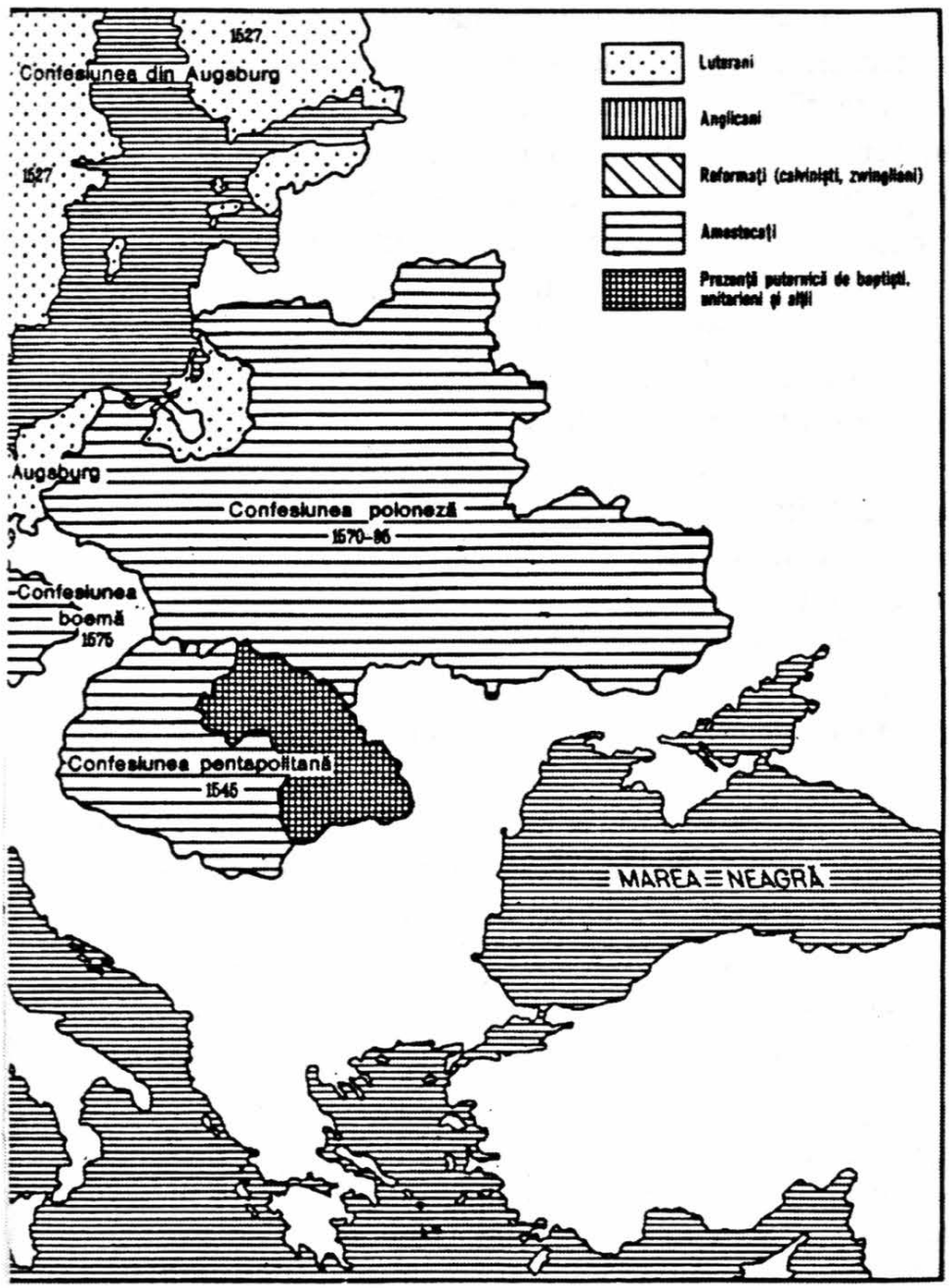

catolicc în secolul Reformei

sunt expuse în modul cel mai simplu și mai clar. Creștinismul, scrie Erasm, înseamnă esențialmente interioritate, iar nu practicarea unor rituri și ceremonii exterioare. Asemenea unui soldat, creștinul trebuie să-și iubească aproapele, să-și stăpânească pornirile, să lupte necontenit contra pasiunilor și ispitelor materiale, viața sa spirituală să urmărească pacea și contemplarea bunurilor nepieritoare. Idealul creștin trebuie să fie în conformitate cu exigențele rațiunii – în care scop cultura clasică îl ajută mult; căci credința „luminată" este superioară celei naive și ignorante. – Asemenea idei (care se

menţineau în cadrul strict al învăţăturii Bisericii catolice), expuse într-un accesibil limbaj laic – deşi nu lipsit şi de accente polemice împotriva vieţii călugărilor – au făcut ca opera să aibă un puternic ecou în perioada imediat premergătoare Reformei[1].

Programul de reforme al umaniştilor a întâmpinat o vie critică din ambele tabere: din cea catolică – pentru că adopta o poziţie ostilă atât unor dogme cât şi tradiţiilor ecleziastice; din tabăra luterană – pentru că acorda prea multă încredere capacităţilor morale, voluntare şi intelectuale ale omului, afirmând valoarea liberului arbitru şi ignorând în schimb necesitatea indispensabilă a „graţiei divine".

Ţara catolică în care revolta anticlericală – prin urmare, şi influenţa Reformei – au fost aproape inexistente era Spania.

Au existat şi aici tentative eretice, desigur, care însă au fost imediat reprimate de Inchiziţie. În Spania, şi tradiţia cavalerească medievală era încă vie – în timp ce ordinele religioase cavalereşti erau foarte puternice. În fine, îndelungata luptă de *reconquista* – resimţită ca o stare de spirit activă, având caracter de „cruciadă" antimusulmană – a creat şi a întreţinut în continuare o atmosferă de fervoare religioasă, dusă în unele momente până la limitele misticismului. – Din această ambianţă a apărut fondatorul „Companiei lui Iisus" – congregaţia de clerici mireni, susţinătoarea principală şi cea mai eficientă a Bisericii catolice din perioada Conciliului din Trento, cea a Contrareformei şi până azi: spaniolul basc Ignaţiu de Loyola (1491-1556)[2].

1 De aceleaşi cercuri umaniste din jurul lui Erasm (cărora le aparţineau Reuchlin, Peutinger, Pirkheimer, Ulrich von Hutten, ş. a.) este legată şi scrierea anonimă intitulată *Scrisorile unor oameni obscuri* (1515, 1517), în acelaşi timp pamflet anticlerical şi parodic grotesc a scolasticismului obtuz, atacând intoleranţa inchizitorială. Opera s-a bucurat de o popularitate extraordinară.

2 Aparţinând unei familii nobile basce Ignaţiu a îmbrăţişat cariera armelor, ducând o viaţă frivolă de petreceri, aventuri, ducluri. Intră în serviciul împăratului, într-o bătălie este rănit grav, rămâne şchiop, trebuind să renunţe la o viaţă care îi promitea un viitor strălucit. În lunga convalescenţă se dedică lecturii cărţilor mistico-ascetice. După două pelerinaje la Roma şi la Ierusalim, studiază la Universitatea din Paris; aici, în 1534, împreună cu 9 condiscipoli fac votul de sărăcie şi castitate, fondând „Compania lui Iisus" (în sp. *Jésus* – de unde, „iezuit"). – Din 1759 iezuiţii au fost expulzaţi din Portugalia, Franţa, Spania şi sudul Italiei. Mulţi au fost primiţi de Frederic II al Prusiei şi de Caterina II a Rusiei. Ordinul a fost suprimat între 1762–67, apoi din nou decătre papa Clement XIV în 1773, fiind reînfiinţat în 1814 de Pius VII. Extraordinara sa influenţă spirituală în toată lumea este susţinută de o puternică organizare propagandistică, de marele său număr de şcoli, colegii, institute, ziare, reviste şi de calitatea erudiţilor săi în toate domeniile culturii.

Fațada renascentistă a bisericii din Escorial – lângă Madrid (1563–84).

Totalizând la început un număr de zece membri, congregația s-a constituit în 1534 și a fost aprobată de papa Paul III în 1540, care i-a acordat și importante privilegii. Membrii erau selectați – procedeu păstrat până azi – după o perioadă de foarte riguroasă verificare de doi ani; după care, fie că rămâneau simple „ajutoare", fie că erau promovați „scolastici" pentru a se pregăti pentru funcția sacerdotală – și abia după mai mulți ani de diferite verificări erau admiși la preoție. Nu se ocupau de funcțiile liturgice, trăiau în comun (în „case", nu în mănăstiri), nu puteau poseda bunuri imobile și nici aspira la sarcini ecleziastice sau la funcții în afara ordinului lor. Religiozitatea membrilor se exprima prin practicarea unor „exerciții spirituale" (acesta este și titlul operei lui Ignațiu de Loyola, textul de bază al ordinului), exerciții care durau patru săptămâni în fiecare an; erau o formă de „misticism disciplinat" – cum au fost definite, – fondată atât pe tradiții spaniole cât și pe *Devotio moderna*. Constau dintr-o serie de meditații asupra unor subiecte definite: în prima săptămână, asupra greșelilor săvârșite și a mijloacelor de a le repara; apoi, succesiv: asupra idealului perfect și concret de viață spirituală

care este Iisus; asupra dureroasei vieţi a lui Hristos şi asupra vieţii de glorie a răscumpărătorului divin. Meditaţiile erau însoţite de norme practice – confesiuni, rugăciuni, pedepse corporale, etc., – totul servind la disciplinarea voinţei creştinului.

La fel ca azi, iezuiţii făceau vot de sărăcie, castitate şi obedienţă; în plus, de supunere absolută şi necondiţionată papei. Superiorul general al Companiei era ales pe viaţă (primul a fost Ignaţiu de Loyola); el îi numea pe superiorii provinciilor şi pe cei ai celor mai mici comunităţi, ai „caselor". Se dedicau predicii, formării clerului în seminarii şi învăţământului, mediu şi superior; căci toţi membrii promovaţi ai Companiei trebuiau să facă studii universitare, să obţină titlul de doctor şi abilitarea de a preda teologia, filosofia, literele (precum şi disciplinele ştiinţifice) în orice ţară. Îndeplineau şi funcţii de confesori, ghizi spirituali, „directori de conştiinţă" ai marilor nobili, ai principilor şi regilor (mai ales în Spania şi Franţa). Aceştia îi luau adeseori consilieri politici, încredinţându-le importante misiuni diplomatice. Ordin esenţialmente de predicatori şi de magiştri, constituit pe principii organizatorice militare şi pe o formă de religiozitate militantă, aveau ca prim obiectiv combaterea energică a „ereziilor", deci şi apărarea Bisericii împotriva atacurilor protestanţilor. Totodată se dedicau şi operelor de asistenţă socială, în spitale, aziluri, etc. – Dar domeniile în care capacităţile lor intelectuale se ilustrau la maximum erau diplomaţia şi educaţia. „Au fondat colegii după modelul celor din Paris, în care profesorii iuzuiţi predau oricui filosofia, teologia, literele şi ştiinţele naturale. Aceste colegii vor fi în curând autorizate să confere grade academice totdeauna ambiţionate!" (*Idem*). În colegiile având şi internate[1] elevii sau studenţii locuiau împreună cu profesorii lor, care le impuneau o disciplină rigidă; dar în acelaşi timp îi puteau ajuta să-şi dezvolte personalitatea potrivit aptitudinilor fiecăruia. În spiritul regulilor Ordinului iezuit s-a constituit, pe linia feminină „Compania Ur-

1 Primul institut de instrucţie şi educaţie iezuită a fost „Colegiul Roman", fondat în 1551; în anul următor, tot la Roma a fost fondat „Colegiul german", pentru sacerdoţi din Germania. Alte asemenea colegii au fost imediat înfiinţate în Polonia, Germania şi Ţările Scandinave – unde iezuiţii s-au instalat în calitate de confesori şi au început o intensă activitate de combatere a protestantismului. În 1549 iezuiţii au fondat Universitatea din Innsbruck. – În şcolile lor sistemul educativ făcea apel la toate mijloacele – la jocuri, sporturi, dans, recitare, pentru a deprinde o comportare corectă şi o conversaţie agreabilă. Până azi, şcolile iezuite sunt cele mai căutate în ţările din Occident.

Papa Iuliu II (1503–13). Ambiţios militar şi om politic urmă rind unificarca Italici, marc mecenat (pentru el au lucrat Bramante, Michelangelo şi Rafael). În 1506 a început reconstrucţia bazilicii S. Petru. – Portret de Rafael, Gall. Uffizi, Florenţa.

sulinelor" (iar în Spania „Hijas de Jesús") care, fără a locui în comun sau a purta o îmbrăcăminte deosebită, se dedică îngrijirii medicale a bolnavilor, asistenţei spirituale a fetelor orfane (inclusiv recuperării femeilor de moravuri uşoare), educaţiei morale, religioase şi profesionale a femeilor.

Ordinul lui Ignaţiu de Loyola a jucat un rol considerabil în primul rând în Europa unde, după Conciliul din Trento, a fost principalul inspirator al Contrareformei. Activitatea lor misionară s-a extins şi în alte continente (misiunile lor cele mai importante au fost cele din India, China şi Japonia – cu Francisco Xavier). Metoda lor misionară de a propaga credinţa creştină consta în menţinerea şi folosirea tradiţiilor religioase şi culturale indigene. Ordinul a dat şi numeroşi oameni de litere, filosofie şi ştiinţă, excelent pregătiţi. În felul acesta, şi activând pe planuri atât de diferite, „Compania lui

Iisus" a exercitat o influenţă excepţională – deşi ordinul a fost continuu atacat mai mult decât oricare altul[1].

N-au lipsit, cum am văzut, unele încercări de reformă a Bisericii nici din partea papilor Renaşterii. Decretele disciplinare date de Alexandru VI, Iuliu II şi Leon X, oricât erau de timide, n-au fost aplicate. Însăşi ideea de a convoca în acest scop un conciliu nu era agreată de papalitate, de teamă ca hotărârile rezultate să nu-i restrângă autoritatea.

Totuşi, Iuliu II convoacă în 1512 Conciliul V din Lateran (ale cărui lucrări, continuate şi sub Leon X, s-au prelungit până în 1517). Călugării camaldolezi – o subdiviziune a Ordinului benedictin – au prezentat un *Libellus*, care conţinea propuneri interesante: reunirea cu Biserica răsăriteană, acţiuni misionare de convertire a evreilor, musulmanilor, precum şi a popoarelor Americii recent descoperite; traducerea *Bibliei* în limbi naţionale, înlocuirea limbii latine în liturghie cu aceste limbi, revizuirea autoritarului *Corpus iuris canonici*, o riguroasă verificare (morală şi teologică) a candidaţilor la preoţie, formarea clerului – reputat ca ignorant – pe baza, nu a textelor scolasticii, ci ale Sf. Scripturi, ale Părinţilor Bisericii şi ale hotărârilor conciliare. Dar lucrările Conciliului s-au încheiat fără să se realizeze nimic din propunerile acestui *Libellus*.

Mai hotărât decât predecesorii săi s-a dovedit a fi flamandul Adrian Florensz, colaborator al marelui teolog Cisneros, fost cardinal de Tortosa, fost magistrul lui Erasm şi preceptorul viitorului Carol Quintul – ales papă în 1525, cu toată opoziţia puternică a cardinalilor romani contra acestui „străin"[2]. Suprimând toate funcţiile inutile şi introducând în Vatican un regim de austeritate, Adrian VI a declarat că nu-l interesau decât două lucruri: să realizeze unirea tuturor principilor creştini pentru a lupta contra turcilor, şi să reformeze Curia romană. Folosind un limbaj care îl amintea pe cel al lui Savonarola, papa nu ezita să recunoască: „Noi toţi, prelaţi şi cler,

1 În intenţia de a folosi nu numai mistica, ci şi arta în scopul pregătirii spirituale a omului, a victoriei şi predominanţei absolute a Bisericii, ordinul a creat un stil propriu chiar şi în arhitectură, sculptura figurativă sau decorativă, începând cu *Chiesa del Gesù* din Roma, creaţia arhitecţilor Vignola şi Giacomo della Porta – cărcia le-au urmat Domul Invalizilor, Capela Sorbonei din Paris, etc.

2 Luis Vives a înţeles că alegerea lui ca papă a fiost o reacţie contra indiferenţei faţă de problemele Bisericii pe care o manifestase predecesorul său Leon X – atunci când i s-a adresat cu cuvintele: „Numai viaţa ta nepătată te-a ridicat la cea mai înaltă demnitate din lume".

ne-am abătut de la drumul cel drept [...]; este foarte probabil că toate relele au pornit de la Curia romană [...], şi cum tot de acolo se trage boala, tot de acolo va începe şi însănătoşirea [...], căci toţi dorim o asemenea reformă".

Dar pontificatul lui Adrian VI n-a durat decât un an. În direcţia unei reforme necesare, urmaşul său Clement VII nu face altceva decât să acorde recunoaşterea juridică a ordinelor teatinilor şi bamabiţilor, preocupaţi de o „reformă personală", pe planul conştiinţei individuale. – Paul III, cu toate că sub pontificatul său nepotismul a revenit la ordinea zilei (dar şi mecenatismul, cu realizări extraordinare care l-au calificat ca „ultimul papă al Renaşterii")[1], şi-a dat seama de gravitatea situaţiei Bisericii. Încă din 1535 a încercat să convoace un conciliu ecumenic, dar Francisc I şi Henric VIII n-au fost de acord. În 1537 papa a numit noi cardinali, cunoscuţi pentru rectitudinea lor morală şi favorabili unor măsuri reformatoare. O comisie formată din aceştia a fost însărcinată cu elaborarea unui proiect în acest sens. Un conciliu a fost convocat – fără a fi invitaţi şi episcopii „schismatici", protestanţi – în 1542 la Trento, oraş situat pe teritoriul Italiei, dar în apropiere de graniţa cu Germania şi aflat sub influenţa reformaţilor germani. Războiul dintre Francisc I şi Carol V a determinat însă amânarea conciliului, – care a fost convocat pe data de 15 martie 1545.

CONCILIUL DIN TRENTO

Atât Luther (în 1520) cât şi fiecare dietă care se ţinuse în Germania în anii următori ceruseră convocarea unui conciliu ecumenic ca singura instanţă supremă de clarificare a controverselor doctrinare şi ca unic mijloc eficient pentru a introduce în sânul Bisericii reformele atât de necesare. Carol V, de asemenea, era de acord, considerând că un conciliu la care să participe ambele părţi în conflict era singura politică justă a Imperiului. Trecuseră mai bine de două decenii de la izbucnirea crizei determinate de Luther, şi în timpul acesta o mare parte a Europei adoptase Reforma. Nici papa

1 Sub pontificatul său, Michelangelo a terminat „Judecata de Apoi" din Capela Sixtină; a construit cupola bazilicei Sf. Petru, a restaurat întregul complex magnific al Capitoliului şi a terminat palatul Farnesina din Roma. Tizian i-a pictat portretul; Vasari – frescele din Vatican; Ariosto i-a făcut elogiul în *Orlando furioso*; iar Copernic i-a dedicat opera sa fundamentală *Despre mişcările de revoluţie ale corpurilorcereşti*.

Clement VII însă, nici Curia – și cu atât mai puțin Francisc I, care avea tot interesul ca în Germania să se mențină discordiile – nu fuseseră de acord. Paul III va ceda numai în fața amenințării împăratului de a convoca un conciliu local, exclusiv german, iar nu ecumenic.

Convocat în martie, Conciliul și-a început lucrările în decembrie 1545 – cu absența părții protestante. La lucrările Conciliului – care vor dura cu intermitențe 18 ani, participau cardinali, episcopi, abați și superiori generali ai ordinelor religioase; la promulgarea solemnă a decretelor, toți aceștia aveau drept de vot deliberativ individual. Apoi – experții acestora, teologi și specialiști în dreptul canonic, cu drept de vot consultativ. În fine, erau prezenți și ambadadorii principilor catolici – ai împăratului, regilor Franței, Portugaliei, Spaniei, ai Senioriei Veneției și ai ducelui de Savoia (plus informatori secreți ai Romei). Preeminența o dețineau cardinalii legați papali, singurii care puteau face propuneri. – Cum papa considera de primordială importanță opera de clarificare doctrinară, în timp ce împăratul insista asupra unor reforme disciplinare care ar fi stabilit unitatea religioasă a Germaniei (dar și a altor țări în care protestantismul continua să facă progrese), în cele din urmă s-a convenit ca problemele doctrinare și cele disciplinare să fie dezbătute paralel.

Sesiunile Conciliului s-au desfășurat de-a lungul a trei perioade. În prima (1545-1547), la care au fost prezenți doar câteva zeci de episcopi, în majoritate italieni[1], au fost condamnate ereziile tuturor direcțiilor protestante, restabilindu-se dogmele și practicile tradiționale. S-a reafirmat ca unică normă a credinței Sf. Scriptură. *Biblia* putea fi citită de oricine, dar interpretarea ei corectă nu o putea stabili decât Biserica catolică. Predicile urmau să fie controlate de episcopi. Singura traducere a *Bibliei* oficială, recunoscută ca autentică era considerată *Vulgata*, versiunea tradusă din ebraică de Sf. Ieronim, – fără să fie însă interzise și alte versiuni, în latină, greacă, ebraică, sau în limbi naționale. Contra pesimistei interpretări luterane a „păcatului originar" ca o radicală corupție a naturii umane, s-a stabilit că acesta este răscumpărat prin actul botezului. A fost reafirmată doctrina tradițională, generală, privind sacramentele, în număr de șapte; precum și a liberului arbitru, a voinței omului

1 Doi episcopi spanioli, unul francez, unul german, unul englez și 16 italieni. În schimb, dintre cei 4 arhiepiscopi prezenți, 3 erau străini; iar dintre cei 4 cardinali-legați papali, unul era englez – iar doi erau viitorii papi Iuliu III și Marcel II. În plus, 5 superiori generali ai unor ordine călugărești.

Papa Clement VII (1523–34). Fondator a diferite ordine călugăreşti şi misionare, amator şi protector al artelor şi culturii. – Portret (detaliu) de Bronzino. Palatul Medici-Riccardi, Florenţa.

ajutată de graţia divină. – Ca măsuri disciplinare şi organizatorice, s-au stabilit îndatoririle canonicilor şi obligativitatea rezidenţei atât a lor cât şi a episcopilor în diocezele respective. S-a hotărât instituirea pe lângă fiecare catedrală a lecturii publice şi a comentarului Sf. Scripturi. De asemenea, obligaţia episcopilor de a supraveghea comportarea morală nu numai a preoţilor ci şi a călugărilor.

În a doua perioadă a Conciliului (1551-1552) au participat la lucrări şi delegaţi protestanţi germani; aceştia însă, după ce au formulat câteva cereri considerate de catolici inacceptabile (ca episcopii să fie dezlegaţi de obligativitatea obedienţei datorate papei; sau, ca probleme teologice asupra cărora Conciliul ajunsese de acord să fie repuse în discuţie), s-au retras. Conciliul a condamnat concepţiile protestanţilor privind misa, a reafirmat valabilitatea penitenţei şi a maslului (ungerea cu mir a muribunzilor), precum şi dogma transsubstanţierii, a prezenţei reale a lui Hristos în actul euharistic.

Din cauza poziției papei Paul IV Carafa – care reclama competența exclusiv a papalității în luarea unor măsuri de reformă a Bisericii – lucrările Conciliului din Trento au fost suspendate timp de zece ani; reluate în ianuarie 1562, au durat mai puțin de doi ani (până în decembrie 1563). În această a treia și ultimă perioadă conciliară – când au fost prezenți mai mulți episcopi ca oricând: 112 la prima sesiune și peste 200 la ultima – s-au luat și hotărârile cele mai importante. A fost interzis cumulul funcțiilor episcopale. Episcopilor li s-a impus să facă vizite pastorale anuale regulate în diocezã. S-au prevăzut modalități de educație teologică pentru clerul lipsit de instrucție. S-au stabilit și reguli generale de funcționare a ordinelor religioase. Contra „sacerdoțiului universal" susținut de protestanți a fost reafirmată autoritatea inderogabilă a ierarhiei bisericești. S-au stabilit interpretările și normele privind desfășurarea serviciului divin, interdicția căsătoriei preoților, comuniunea, indulgențele, postul, doctrina despre Purgator, cultul sfinților și al Fecioarei. Apoi – controlul de către Biserică a instituțiilor de binefacere, crearea de seminarii teologice în fiecare diocezã, convocarea periodică a unor sinoade diocezane; iar papei i s-a cerut să redacteze o listă a cărților primejdioase pentru sănătatea morală a laicilor[1]. De asemenea, Conciliul i-a cerut papei să dispună redactarea unui Catehism, precum și revizuirea cărților liturgice.

Conciliul din Trento și-a încheiat lucrările fără să fi definit unele doctrine importante, – ca cea a primatului jurisdicției papale; sau, cea a raportului dintre puterea papei și puterea episcopilor. În asamblu – deși a luat unele măsuri de natură disciplinară, totuși Conciliul nu și-a atins principalul scop: acela se a reface unitatea Bisericii occidentale.

CONTRAREFORMA (RELIGIOASĂ ȘI POLITICĂ)

Conciliul din Trento își propusese un triplu scop; să-i readucă pe protestanți la unitatea Bisericii, să definească precis și clar dogma sacramentelor și să efectueze o reformă morală și disciplinară a întregii ierarhii ecleziastice. Dar chiar de la începutul întrunirii vehementul pamflet al lui Luther, ultimul scris înainte de a muri

1 O primă asemenea listă fusese întocmită – după tentativele anterioare în acest sens întreprinse de unele universități, ca Sorbona, sau ca Universitatea din Louvain – la cererea papei Paul IV.

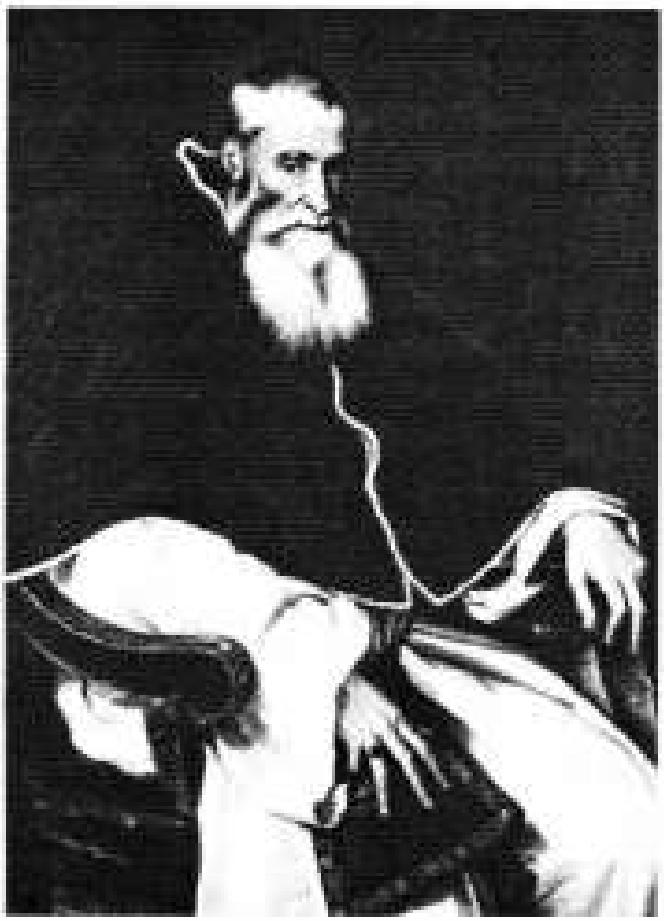

Papa Paul III (1534–49) – „ultimul papă al Renaşterii". Portret de Tizian. – Galleria Spada, Roma. –
Sub pontificatul său Michelangelo a terminat „Judecata de Apoi".

(1546) şi intitulat *Împotriva papalităţii din Roma instituită de Diavol* (1545), nu lăsa prea multe speranţe de reconciliere. După care, dialogul nici măcar n-a putut fi iniţiat, – din cauza tergiversărilor celor două comisii de teologi luterani veniţi din Saxonia şi Würtenberg (de altfel, singura sesiune la care au acceptat să participe) privind preliminariile problemelor de dezbătut. În schimb, celelalte două scopuri au fost atinse prin hotărârile luate privind domeniile dogmei şi moralei[1].

Reforma protestantă a avut efecte benefice asupra Bisericii catolice, obligând-o să procedeze la o serie de reforme care s-au tradus practic pe trei planuri principale: al unor măsuri disciplinare şi

1 Ansamblul măsurilor luate de Conciliul din Trento, al clarificărilor şi consecinţelor lor – de la cele pe plan politic la cele din diversele domenii ale culturii, – în fine, ambianţa generală creată, atmosfera rezultată în plan moral, intelectual, spiritual, este indicat prin termenul convenţional de „Contrareformă". În fond, ceea ce se numeşte „Contrareformă" este o Reformă catolică, provocată, stimulată, impusă, fertilizată de însăşi Reforma protestantă.

reînnoiri pastorale, al unei intense activități misionare, în fine, pe planul orientării spirituale (cu multiple efecte asupra culturii) și al reflecției teologice.

Papii din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au pus numaidecât în practică hotărârile Conciliului. Pius IV – care studiase medicina, dreptul și filosofia, personalitate înclinată spre arte și diplomație – a înțeles în primul rând să pună capăt nepotismului. În 1563 însărcină o comisie de cardinali – „Congregația Conciliului" – să redacteze deliberările doctrinare într-o *Professio fidei tridentinae*, care delimita cu precizie și rigurozitate pozițiile catolicismului în raport cu protestanismul – și pe care erau puși să jure toți episcopii, precum și profesorii universităților înainte de a-și ocupa catedrele. De asemenea, puse să se compileze un nou *Index* al cărților interzise (1564), mai puțin rigid decât cel anterior[1].

Pius V (m. 1572), despre care se spunea că „vrea să transforme Roma într-o mănăstire", continuă procesul (analog celui al statului modern absolutist) de centralizare a Bisericii în jurul papei. În timpul său spiritul Conciliului tridentin s-a manifestat prin sobrietatea impusă la curtea papală, prin instituirea „Congregației Indexului" (1571), prin întărirea tribunalului Inchiziției – și prin condamnarea tezei care, asemenea fatalismului luteran, nega liberul arbitru și susținea rolul absolut, exclusiv, al grației divine[2]. Antiumanist, condamnând gustul pentru artă al predecesorilor săi ca o frivolitate mondenă, iar operele de artă plastică drept expresii ale unei mentalități păgâne... Pontificatul său (care a durat 6 ani) a coincis cu o perioadă de probleme internaționale grave în care Pius V a trebuit să se implice[3]. – Următorul papă Grigorie XIII (m. 1585) a fost un

1 Sub pontificatul și din îndemnul său a fost fondată Academia Vaticana (1562); în timp ce Michelangelo își continuă lucrările la Sf. Petru, edifică Porta Pia, iar în interiorul Termelor lui Diocleția n a construit biserica Santa Maria degli Angeli, în care Pius IV a ținut să fie înmormântat.

2 Condamnată în 1560 de Universitatea din Paris, teza aceasta va continua să exercite o notabilă influență în mediile teologice și intelectuale laice. În secolul următor(și reluată în sec. XVIII) teza va căpăta amploarea unei doctrine dezvoltate de Comelis Jansen (lat. Jansenius, m. 1638) și dând naștere la Paris faimoasei dispute teologice dintre iezuiți și janseniști.

3 A intervenit în conflicte dintre catolici și hughenoți, trimițând trupe pontificale în Franța. A căutat să-l împiedice pe Filip II să folosească Inchiziția ca instrument al puterii regale. A luat inițiativa creării unei ligi antiotomane – care a dus la victoria de la Lepanto. Ca răspuns la persecutarea catolicilor din Anglia și la decapitarea Mariei Stuart, în 1570 a emis bula de excomunicare a Elisabetei I; în istoria Bisericii,aceasta a fost ultima excomunicare de către papă a unui suveran.

Papa Pius V (1566–72), personalitatea exponențială a Contrareformei, de o extremă austeritate monahală, antiumanist și ostil activității artistice. – Statuie de L. Sarzana și G. Della Porta. Biserica S. Maria Maggiore, Roma.

mare protector al misionarilor (care în Africa, Asia și America desfășurau în acest timp o activitate extrem de intensă). Ordinul iezuiților se bucura de maxima încredere a papei – care fondă *Colegiul roman* (viitoarea Universitate Gregoriană), *Colegiul englez* și *Collegium germanicum*, importante centre de instrucție și educație în spiritul Contrareformei. O reformă deosebită a acestui pontificat a fost cea a calendarului[1].

Papii au fost asistați în opera lor reformatoare de mari personalități din înalta ierarhie ecleziastică – precum Carlo Borromeo (m. 1584) căruia i se datorează în cea mai mare parte reușita aplicării hotărârilor conciliare. Arhiepiscop de Milano, organizator al unei

1 În țările protestante calendarul gregorian a fost adoptat doar începând din sec. XVIII; iar în unele țări din Europa Orientală, în sec. XX.

mari provincii ecleziastice (cuprinzând o mare parte din Italia Septentrională, plus trei văi alpine elveţiene), prin vizitele sale pastorale frecvente a jucat cel mai important rol în misiunea de restaurare a disciplinei şi moralei clerului şi comunităţilor religioase, în sinoadele diocezane, în fondarea de seminarii şi instituţii de caritate. (Prestigiul şi influenţa sa s-au extins şi asupra altor episcopate – din Italia, Franţa, Portugalia, Polonia). Prototipul ideal al spiritului Contrareformei, a adoptat un stil spectacular în ceremoniile solemne; în acelaşi timp însă şi o rigoare ascetică, fără a evita nici metodele coercitive.

În Franţa, François de Sales (m. 1622), episcop de Geneva, s-a remarcat ca un eminent predicator, teolog şi scriitor[1]. Caracter mai moderat decât Carlo Borromeo, a afirmat un optimism opus cu fermitate pesimismului doctrinei protestante. Activând într-un mediu diferit, rigid protestant, calvinist, Fr. de Sales a adoptat în activitatea sa pastorală un stil inspirat mai degrabă de spiritul blândeţei creştine, – respingând ideea de clauzură, penitenţele excesive şi urmărind să creeze o atmosferă mai umană în viaţa de mănăstire.

Pentru înfăptuirea reformelor preconizate de Conciliul din Trento au colaborat cu papii şi cu episcopii noile ordine religioase (şi cele vechi, dar renovate). În cadrul acestora se remarcă mistica şi totodată extraordinar de activa Teresa de Avila (m. 1582), fondatoare a nu mai puţin de 18 mănăstiri de călugăriţe (cu regim de clauzură), precum şi a altor mănăstiri, de călugări, care să asigure asistenţa teologică şi spirituală necesară. Sf. Teresa – căreia i se datorează şi reforma Ordinului său (1535), al „Carmelitanelor desculţe", dedicate îndeosebi educaţiei şi învăţământului – este şi autoarea unui vast epistolar şi a unor opere mistice de o importanţă capitală pentru doctrina şi practica vieţii contemplative (*Libro de su vida, Camino de perfección, Castillo interior*, ş. a.), cuprinzând meditaţiile, anxietăţile, viziunile extatice, profunzimile neliniştite ale vieţii sale interioare.

Reforma ordinului „Carmelitanilor desculţi" a fost opera lui Juan de la Cruz (m. 1591) – care studiase filosofia şi teologia la Salamanca. Fondator al câtorva mănăstiri – la fel ca Teresa de Avila, cu care colabora pentru o reformă spirituală a Ordinului carmelitan – a rămas în istoria Contrareformei şi ca autor al unor

1 *Introduction à la vie dévote, Traité de l'amour de Dieu, Entretiens spirituels*, etc.

opere (*Cânturi spirituale, Noapte întunecoasă*, etc.), comentarii mistice în care expune drumul parcurs de suflet pentru a se uni cu Dumnezeu şi starea de fericire rezultată din această comuniune.

Dar auxiliarul cel mai preţios şi mai devotat papalităţii, instrumentul cel mai eficace de reînnoire religioasă şi de luptă contra protestantismului rămânea Ordinul iezuiţilor. Spiritul de riguriozitate şi ordine perfectă în întreaga sa activitate disciplinară, pastorală şi misionară i-a asigurat şi prestigiul intelectual în obţinerea unor poziţii-cheie şi în cultură şi în politică. Există un „stil iezuit" în artă şi în literatură. În numeroasele colegii pe care ordinul le-a fondat[1] studiau fiii de nobili sau din familiile marii burghezii – viitorii membri ai clasei conducătoare în toate domeniile vieţii sociale. Programul instructiv şi educaţional al acestor colegii era astfel conceput încât să combată în modul cel mai eficient influenţa protestantismului[2].

Al doilea plan în care s-au realizat măsurile Contrareformei, cel al activităţii misionare extinse şi în ariile extraeuropene, au avut în vedere Asia şi în special America Latină, unde colonizarea spaniolă fusese de la început puternic sprijinită de Biserică.

Tradiţiile religioase ale indienilor le apăreau misionarilor impregnate de o idolatrie atât de primejdioasă încât nu vedeau altă soluţie de evanghelizare a băştinaşilor decât distrugându-le. În 1531 episcopul Mexicului, franciscanul Juan de Zumarraga, scria: „Franciscanii au botezat mai mult de un milion de persoane, au dărâmat cinci sute de temple, au sfărâmat în bucăţi idoli şi au ars peste douăzeci de mii de chipuri de demoni pe care indienii îi adorau". Misionarii spanioli administrau botezul în masă, cu forţa, fără o prealabilă pregătire catihetică, şi refuzau să hirotonisească preoţi dintre indigeni. – Pe de altă parte, nu e mai puţin adevărat că misionarii au desfăşurat în America o intensă activitate civilizatoare şi culturală, fondând mănăstiri şi seminarii, construind biserici[3],

1 În 1607 numărul colegiilor iezuite din Europa, Asia şi America Latină era de 293; în 1679 numărul lorse ridicase la 578; iar în 1749 – la 669.

2 „Instituirea unor colegii în oraşe de frontieră ca Viena, Ingolstadt, Münster, Köln, Würzburg, Graz, Mainz, München, Innsbruck, Praga, urmărea să stabilească centre de recuperare şi de reînviorare a catolicismului în zone nevralgice, şi să opună o rezistenţă organizată universităţilor protestante recent înfiinţate – ca cele din Heidelberg, Marburg sau Jena" (M. Guidetti).

3 În primii ai sec. XVII în America Latină erau deja creştinaţi câteva milioane de băştinaşi, existau peste 30 de dioceze şi 400 de mănăstiri.

convocând periodic concilii, înființând școli – în care se predau tehnici agricole și meșteșugărești – și promovând diverse activități artistice. Mulți misionari au studiat limbile și dialectele locale, au compilat gramatici și dicționare și au redactat opere de o capitală importanță documentară[1].

Cu totul diferite erau mijloacele de evanghelizare practicate de misionari – în special iezuiți – în regiunile asiatice. Aici, misionarii înțelegeau să-i convertească pe băștinași printr-un procedeu de asimilare, printr-o metodă de adaptare a tradițiilor religioase locale la principiile, preceptele și practicile creștine (metodă cu care misionarii franciscani și dominicani erau în total dezacord, criticându-i vehement pe iezuiți). Spaniolul Francisco Xavier (m. 1552), prieten și coleg de studii la Paris cu Ignațiu de Loyola – și unul din cei șapte fondatori ai „Companiei lui Iisus" – a fost trimis de ordinul său în colonia portugheză din Goa, convertind la creștinism un număr imens de indigeni (peste 70.000) din India, Malacca, Ceylon, insulele Moluce și Japonia.

Misionarul și sinologul iezuit Matteo Ricci (m. 1610) a petrecut 28 de ani din viață în Asia: timp de un an la Goa și Maccao, unde a fondat o misiune, iar restul în China, însușindu-și perfect limba chineză și adoptând obiceiurile locale. Devenit sacerdot buddhist (*bonz*), apoi – pentru a obține o audiență cât mai largă din partea chinezilor – „literat" (*mandarin*), Ricci și-a câștigat o mare prețuire și simpatie; fapt la care au contribuit și temeinicile sale cunoștințe științifice (îndeosebi de matematică și astronomie) și activitatea sa de autor al unor lucrări redactate direct în limba chineză[2]. A fost însărcinat din partea portughezilor cu o misiune diplomatică la curtea imperială din Peking. Dându-și seama că tradițiile confucianismului nu puteau fi nicidecum desconsiderate, Ricci a studiat clasicii chinezi pentru ca în predicile sale să poată aduce mesajul creștin în lumina și în relație cu valorile morale ale acestor tradiții.

1 Printre care un loc de prim-plan îl deține opera franciscanului Diego de Luanda *Relación de las cosas de Yucatan*, sau *Historia de las cosas de Nueva España* scrisă de un alt franciscan (în limba nahuatl) – Bernardin de Sahagún (m. 1590).

2 În afară de rugăciuni și un catchism, un tratat de morală (despre prietenie), o operă geografică, o alta despre Euclid, etc. Tot în limba chineză a scris importanta lucrare teologică intitulată *Tiratat edificator despre Dumnezeu*; iar în limba latină, opera memorialistică *De christiana expeditione apud Sinas suscepta*. În analele imperiale chineze Ricci figurează cu numele Li Ma-Teu.

Una dintre primele lucrări ale lui Michelangelo: „Madona lângă treptе" – basorelief în marmură, executat la vârsta de 19 ani. – Casa Buonarroti, Florența.

Cât privește riturile tradiționale chineze, el era de acord ca acestea să fie practicate în continuare de către noii convertiți[1].

Istoricii recenți ai Contrareformei au subliniat faptul că activitatea misionară în India și China a acestor iezuiți (precum și a altora din acest timp în Japonia, Vietnam, Tibet, etc.)[2] se explică în cea

1 Urmând exemplul lui Ricci, un alt misionar iezuit Roberto De Nobili adoptă aceeași metodă când, în 1606, ajunge în India. „Abandonă costumul european, îmbrăcă vesta galbenă a asceților hinduși – care se bucurau de un mare prestigiu, – încălță sandale cu talpă de lemn, încinse cordonul brahmanilor și se retrase într-o colibă din cartierul acestora, unde începu să învețe limbile sanscrită, tamilă și telegu; studie literatura vedică și se angajă în conversații cu brahmanii. Celor convertiți de el, De Nobili le permitea să poarte în continuare semnele distinctive de castă [...] și să-și facă baia rituală, demonstrând în felul acesta indienilor că a deveni creștin nu însemna a renunța să fii indian" (M. Guidetti – a cărui expunere o urmăm în acest paragraf).

2 În secolul următor activitatea misionară s-a extins și în Africa Septentrională și în Orientul Mijlociu; de astă dată, datorită altor ordine: al capucinilor (în Maroc, Egipt, Siria, Persia), al franciscanilor (în Palestina, Siria, Asia Mică) al carmelitanilor (în Persia), al dominicanilor (în Georgia și Armenia). – În contactele cu musulmanii, însă, aceștia evitau cu grijă orice raportare la treburi politice și orice polemică sau simplă controversă teologică, invocând totdeauna doar virtuțile morale ale religiei creștine.

mai mare parte prin interesul manifestat față de civilizațiile altor popoare și prin deschiderea largă spre valorile umane, pe care „Compania lui Iisus" le-a moștenit de la mișcarea umanistă.

În sfârșit, efectele Contrareformei s-au tradus și în planul unor noi orientări spirituale, care au avut foarte ample ecouri și în lumea laică.

Aceste orientări, cum spuneam, poartă esențialmente amprenta activității „Companiei lui Iisus". Or, „spiritualitatea iezuită se fondează pe principiul teologiei catolice potrivit căruia grația nu suprimă natura omului, ci o perfecționează. În itinerarul sfințeniei natura nu este renegată, ci disciplinată și orientată în așa fel încât să se poată pregăti din ce în ce mai mult pentru a primi grația. Este aici o spiritualitate pragmatică ce curge în albia normalității și care are oroare de excepțional, este neîncrezătoare în toropelile mistice, în zborurile fanteziei, în abandonările afectivității, în agitațiile conștiinței care îi inoculează omului stările periculoase de îndoieli și melancolie [...]. Iezuitul este un om concret, ancorat de pământ, angajat în exercițiul unor virtuți solide și a datoriei cotidiene, predicator perseverent, organizator neobosit, misionar eroic" (M. Guidetti).

În Spania, tensiunea spirituală a Contrareformei – tradusă prin contemplația ce conduce la uniunea cu Dumnezeu – s-a exprimat, cum am văzut, prin opera carmelitanilor Juan de la Cruz și Teresa de Avila[1]; operă alimentată și de misticii flamanzi – dar îndeosebi de experiența unei intense trăiri personale (pe care, în planul artei, o găsim în modul cel mai sugestiv interpretată de pictura lui El Greco). O trăire în care mistica este dublată de un spirit practic extrem de activ (ca la Teresa de Avila, sau la misionarii din Asia); în care spiritul contemplativ își găsește ieșirea într-o activitate socială sau pastorală – ca la Carlo Borromeo, Ferdinando Neri, Fr. de Sales sau Vincent de Paul (cu toții beatificați de Biserica catolică). „Aspectul utilitar al devoțiunii religioase a fost o caracteristică a pietății Contrareformei" (V. H. Green).

În Italia, pe linia Caterinei da Siena și a lui Savonarola (dar fără pasionalitatea combativă a acestuia), o experiență mistică-personală se regăsește la o serie de surori dominicane și carmelitane (Caterina

1 Sau a augustinianului Fray Luis de León (m. 1591), teolog, ilustru profesor al Universității din Salamanca și un remarcabil poet mistic.

Papa Sixt IV (1471–84). Tablou de Tizian. – Gall. Uffizi, Florența.
Erudit teolog, a reorganizat Biblioteca Vaticanului, a construit Capela Sixtină, aducând aici pe cei mai mari pictori ai timpului (Perugino, Signorelli, Pinturicchio, Botticelli, Ghirlandaio ș.a.).

de Ricci, Maddalena dei Pazzi, ș. a.). Tot în Italia (dar fără severitatea și tensiunea dramatică a credinței celor citați mai sus), orientarea spirituală a lui Filippo Neri (m. 1595) este mai liberă, mai spontană, mai luminoasă, exprimând încredere în natura umană și manifestând o deschidere spre bucuria vieții, a aerului de sărbătoare al artei[1]. Spre deosebire de alte congregații apărute în secolul al XVI-lea, „Congregația Oratoriului" fondată de el nu cere membrilor săi să facă cele trei voturi monastice (de sărăcie, castitate și obediență), nici să se supună unei rigide discipline exterioare, ci doar să

1 Forma muzical-dramatică a *oratoriului* s-a născut și a fost cultivată în ambianța „Congregației Sf.. Ieronim și al Caritații", fondată de Filippo Neri; formă ilustrată de-a lungul secolelor, după cum se știe, de compozitori dintre cei mai mari, de la J. S. Bach, Händel sau Haydn, până la César Franck, Stravinski sau Schönberg.

ducă o viață în comun, dedicându-se operelor de caritate, trăind într-o atmosferă de spiritualitate simplă și echilibrată.

În Franța, orientarea spirituală optimistă dată de Fr. de Sales este – prin concepția sa, a unui raport armonios dintre natura umană și grația divină – mult asemănătoare celei a lui Filippo Neri. – Același caracter are orientarea lui Vincent de Paul, dedicată operei de asistență materială și spirituală a bolnavilor, săracilor, orfanilor, încarceraților și de recuperare a prostituatelor. Din inițiativa și sub direcția sa s-au fondat confraternități dedicate operelor de caritate în toată lumea.

Între activitățile duse în spiritul Contrareformei se înscrie și crearea unor congregații având obiective dintre cele mai diverse. „Confraternitatea Sf. Sacrament", de pildă, se dedica asistării la împărtășanie a celor bolnavi, confesiunii pregătitoare a celor infirmi, celebrării în formele cele mai fastuoase a Sf. Taine – spre a răspunde și combate în felul acesta doctrina calvină care nega prezența reală a lui Hristos în actul euharistiei. Numeroase confraternități își fixau drept scop asistența, materială și spirituală, a celor din închisori și a celor condamnați la moarte; le procurau mâncare și îmbrăcăminte, îngrijindu-se ca trupurile celor executați să nu fie părăsite, ci depuse într-un sicriu și duse în biserica unde li se oficia slujba morților. Alte congregații se devotau cultului Fecioarei, Inimii lui Iisus, cultului unor sfinți sau venerării relicvelor, organizând în acest scop pelerinaje, procesiuni solemne, obținând lăsăminte din partea unor persoane caritabile pentru îngrijirea bolnavilor, a bătrânilor săraci, sau pentru a construi altare și capele.

Procesul de interiorizare, de esențializare a credinței și de asistență socială promovat de mișcarea Contrareformei s-a desfășurat, pe de altă parte, paralel cu exaltarea triumfului Bisericii catolice, în scenarii fastuoase și spectaculare, impresionante prin efectele scenografice căutate. O cât mai sporită expresivitate a religiozității era urmărită și în manifestările artistice patronate de Contrareformă – în arhitectură și sculptură, în pictura cu teme religioase, sau în creația muzicală a lui Palestrina și Claudio Monteverdi.

Tipic în domeniul artei pentru această epocă și aceste tendințe este stilul baroc – numit și „stilul iezuit", – prin care se exprima mentalitatea triumfalistică a Contrareformei. Pompa și teatralismul arhitecturii baroce – cu somptuoasa și exuberanta sa decorație

interioară, folosind stucul aurit, lemnul pictat, profuziunea de statui şi basoreliefuri policrome, – contraziceau regulile arhitecturii clasice şi renascentiste, acordând o importanţă excesivă elementelor retorice şi decorative. Prin aceasta, stilul bisericilor urmărea potenţarea ceremonialului liturgic, glorificarea dumnezeirii şi convertirea „ereticilor" sau a scepticilor şi indiferenţilor la credinţa catolică[1]. În pictură şi sculptură, motivele tipice ale Contrareformei sunt miracolele, actele de caritate, cultul euharistic, figurile emaciate ale sfinţilor, etc. Intensificarea patetică a sentimentului religios şi-a găsit expresia în operele unor pictori ca El Greco, în primul rând; în arhitectură, cu Jacopo Vignola („Chiesa del Gesú" – Roma); în sculptură, cu operele unor artişti ca marele Bernini; sau în muzică – în compoziţii ca *Missa papae Marcelli* a lui Palestrina.

În fine, Contrareforma a promovat şi o anumită teologie, care îşi concentra atenţia în mod special asupra chestiunilor de dogmatică şi a metodelor abordate de protestanţi, – pentru a le răspunde, nu polemic, ci apelând tocmai la metodele specifice folosite de aceştia. Această „teologie pozitivă" – cum este definită – a realizat noi ediţii critice ale *Bibliei*, a elaborat studii biblice de o remarcabilă rigoare critică, bazate pe un erudit exerciţiu filologic (iniţiat şi transmis de umanişti), incluzând aici şi cunoaşterea limbilor orientale. Cercetarea teologică a izvoarelor s-a situat în centrul preocupărilor, – în timp ce istoriografia ecleziastică ia acum un avânt cu totul deosebit. Astfel, s-au editat masiv operele Părinţilor Bisericii datorită în special proverbialei tenacităţi a erudiţilor teologi aparţinând Ordinului benedictin.

IMPLICAŢII ŞI CONSECINŢE POLITICE

Contrareforma a confirmat încă o dată că, prin însăşi esenţa sa intimă, catolicismul favoriza forma statală monarhică şi prerogativele aristocraţiei. La rândul lor, aceste forţe au sprijinit de preferinţă Biserica catolică. În special în Italia şi în Spania, Biserica a susţinut cu fermitate ordinea constituită, – fie cea monarhică, fie cea a principilor teritoriali, fie cea fondată pe privilegiile nobilimii. În Germania, a urmărit „să restituie şi să asigure supremaţia autorităţii principilor asupra corpurilor reprezentative teritoriale" (L. von

1 În tabăra opusă, Luther ţinea cont de posibilităţile muzicii, mai ales prin forma *coralului*, care a atins culmea cu J. S. Bach.

Ranke). În Țările de Jos, a favorizat cucerirea și dominația monarhiei spaniole. În Scoția și Irlanda – tendința de instaurare sau de menținere a unei ordine statale catolice, împotriva revendicărilor guvernării engleze. În Germania Septentrională și în provinciile valone catolicismul s-a menținut în principal cu ajutorul nobilimii, căreia îi garanta menținerea privilegiilor.

Îndeosebi iezuiții erau cei care susțineau teoria politică potrivit căreia Biserica deținea de drept o autoritate nelimitată asupra statului. Cardinalul Roberto Bellarmino (m. 1621), unul din cei mai mari teologi ai Contrareformei[1], reafirmă primatul și infailibilitatea papei, ales direct de Dumnezeu ca protector și cap al Bisericii; ca atare, puterea spirituală are dreptul și datoria de a-și impune autoritatea asupra celei laice. Papa are chiar dreptul – dacă aceasta este necesar pentru „mântuirea sufletelor" – să schimbe un principe. – Teoriei lui Bellarmino i se putea răspunde că și suveranul este monarh de drept divin. Obiecție la care iezuiții n-au ezitat să replice, afirmând că puterea suveranului derivă de la popor. Bellarmino găsește o soluție de compromis, îmbinând teoria suveranității poporului cu cea a puterii absolute a papei: Dumnezeu n-a atribuit puterea civilă unei anumite persoane, ci poporului, care la rândul său o poate acorda oricând și oridecâteori fie unei singure persoane, fie mai multora; poporul însă trebuind să continue să respecte neapărat prerogativele sacrosancte ale papei[2].

În timp ce monarhia spaniolă își consolida poziția preluând o serie de atribuții religioase, în țările protestante „principiului ideal al unei religii ierahice dominatoare a întregii lumi i s-a contrapus în mod energic independența naționalităților și sensul autonom al elementului pământesc" (*Idem*). Principiul germanic relativ la prerogativele principatului n-a putut fi anulat nici de pretențiile Bisericii,

1 Roberto Bellarmino (n. 1542) a intrat la vârsta de 18 ani în „Compania lui Iisus". Magistru al Colegiului Roman, a participat la procesul intentat lui Giordano Bruno. Autor a peste 30 de opere de dogmatică, exegeză, polemică, de asceză și de morală. În principala sa operă *Controversiae* sunt ordonate toate punctele controversate ale doctrinei catolice.

2 Această doctrină a fost preluată în toate școlile iezuite. În Spania – de Luis Molina (care justifică detronarea de către popor a unui rege eretic), de Fr. Suarez și de Juan Mariana: acesta din urmă afirmând (în *De rege et regis institutione*, 1598) că dacă un principe este un dușman al religiei, el poate fi nu numai detronat, ci chiar și ucis. – În Franța, Jean Boucher a adoptat teoriile lui Bellarmino. Antimonarhic vehement, el afirmă că libera voință a poporului este limitată doar de o singură condiție: poporului îi este interzis să recunoască un rege eretic.

nici de ficţiunea „suveranităţii populare". Protestanţii au continuat să susţină doctrina dreptului divin al principilor; inclusiv consecinţa logică ce deriva din acest principiu: poporul datorează obedienţă principilor, chiar dacă aceştia sunt răi şi nedrepţi; nici chiar eventuala erezie de care s-ar face vinovat principele nu eliberează total poporul de obligaţia obedienţei. Nu numai protestanţii germani, ci şi o parte din catolicii francezi au acceptat o asemenea doctrină, respingând-o pe cea a iezuiţilor. Împărăţia spiritului nu este din lumea aceasta – afirmau ei, – iar autoritatea clerului este limitată la problemele de ordin spiritual. Un rege al Franţei nu poate fi exclus din comunitatea Bisericii; şi nici dreptul de succesiune ereditară nu îi poate fi negat. Poporul trebuie să accepte şi să se supună regelui – chiar dacă acesta este un protestant.

În felul acesta – şi, în fond, ca o influenţă a gândirii protestante – s-a manifestat chiar şi în ambianţa catoliscismului o opoziţie contra tendinţelor papalităţii formulate în perioada Contrareformei. Pe plan politic, această opoziţie se va repercuta (şi, în parte, o va determina) asupra politicii, a jocului de interese naţionale sau regionale, care va pune serioase probleme însuşi echilibrului politic european.

Aşadar, cu toate succesele şi reverberaţiile sale în atâtea domenii, Contrareforma n-a dus la o refacere a unităţii Bisericii nici chiar în ţările rămase catolice. Dezvoltarea impetuoasă acum a conceptului de „Biserică naţională" punea serioase limite difuzării acestor succese. Unii regi catolici – ca, de pildă Henric IV al Franţei după abandonarea protestantismului, – au refuzat să aplice în statele lor hotărârile Conciliului, pentru a nu spori astfel puterea clerului.

Contrareforma a avut şi alte urmări – de natură fie politică, fie militare, fie administrative. Astfel, unii episcopi nu se limitau doar la măsuri propriu-zis religioase – disciplinare, de reglementări pastorale, de organizare a operelor de caritate, etc. – ci aplicau chiar măsuri punitive, arogându-şi în unele probleme, o jurisdicţie cu consecinţe represive asupra laicilor; fapt ce îi puneau în conflict jurisdicţional cu principii teritoriali, care îşi revendicau ei dreptul de a-i judeca şi a-i pedepsi pe supuşii lor laici. În cazurile când hotărârile Conciliului din Trento fuseseră adoptate ca legi de statele catolice, asemenea metode practicate de episcopi căpătau un aspect politico-adminsitrativ. Conflictul se agrava cu atât mai mult în statele protestante, unde supuşii catolici erau obligaţi să urmeze

religia principelui (sau să emigreze) – potrivit principiului impus cu autoritate: *Cuius regio, eius religio*[1].

Pe de altă parte, continua să funcţioneze principiul potrivit căruia religia este fundamentul statului. Consecinţa practică era că un disident în materie de religie – de religia căruia îi aparţinea principele – era considerat în mod implicit un răzvrătit contra statului (şi tratat ca atare). Or, cu cât principele era mai înclinat să-şi atribuie puteri absolutiste, cu atât controla mai atent şi cu mai multă fermitate treburile ecleziastice şi clerul de pe teritoriul său. La sfârşitul secolului al XVI-lea, în Ţările de Jos represiunile contra insurecţiilor politice erau prezentate ca fiind necesare pentru apărarea credinţei; ca urmare, conducătorii puterii laice apelau la sprijinul Bisericii, – la tribunalele Inchiziţiei; a căror atribuţie era, în realitate, reprimarea ereziilor.

Pe lângă aceasta, „suveranii catolici urmăreau şi scopuri politice de afirmare statală şi de expansiune dinastică" – remarcă pertinent M. Bendiscioli. „Condusă cu aceste mijloace şi metode, Contrareforma devine de fapt instituţie politică; iar când se prevalează de alianţe militare, ea se inserează în jocul politicii internaţionale cu o împletire de motive religioase invocate şi de interese dinastico-teritoriale disimulate, care dă un caracter cu adevărat compozit alianţelor şi războaielor politico-religioase interne şi externe din a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi prima jumătate a secolului al XVII-lea, punând de mai multe ori în joc echilibrul politic european".

ALTE CONSECINŢE ALE REFORMEI ŞI CONTRAREFORMEI

Odată cu succesul Reformei protestante, nu numai autoritatea şi influenţa catolicismului au scăzut, ci însuşi monopolul credinţei creştine tradiţionale asupra culturii, asupra ansamblului vieţii din

1 Principiu sancţionat de Pacea din Augsburg (15555). – În chiar anul începerii Conciliului din Trento (1545), Carol Quintul se decide pentru o „Cruciadă contra protestantismului" – ajutat de papa Paul III cu o mare sumă de bani şi cu jumătate din veniturile bisericilor spaniole; cu 12.000 de infanteriştişi 500 de călăreţi, inclusiv întreţinerea lor pe timp de 6 luni. Liga principilor luterani din Schmalkalden ia iniţiativa atacului, dar principii sunt înfrânţi catastrofal în bătălia din Mühlberg. Şase ani mai târziu, liga din Schmalkalden cu ajutorul lui Francisc I îl învinge pe Carol Quintul la Reutte. Pacea semnată la dieta din Augsburg sancţionează definitiv diviziunea religioasă a Germaniei şi recunoaşterea de către împărat a drepturilor depline de cult ale luteranilor.

Umanistul şi reformatorul Filip Melanchton, prietenul şi colaboratorul lui Luther. Portret de Lucas Cranach. – Galleria Uffizi, Florenţa.

Occident a intrat într-o fază de îndelungat declin. – Observaţia aceasta nu este valabilă pentru Spania şi Italia, unde, dimpotrivă, datorită reacţiilor şi consecinţelor Contrareformei pe mai multe planuri catolicismul se va consolida în cel mai scurt timp, continuând să-şi menţină dominaţia încă pentru o lungă perioadă. Oricum, Reforma prin efectele ei multiple a imprimat un curs nou, fundamental diferit, civilizaţiei şi culturii europene.

Din punct de vedere religios şi moral, dacă Contrareforma a exacerbat enorm spiritul de intoleranţă (vezi Inchiziţia spaniolă, persecuţiile ereticilor, „vânătoarea de vrăjitoare", etc.), în schimb nici Reforma n-a dus (cel puţin în primele sale decenii) la o atitudine de toleranţă în lumea Occidentului. Exemplul lui Luther (şi în aceeaşi măsură cel al lui Calvin) este concludent. El excludea încă din pornire posibilitatea oricărui dialog cu adversarii săi. În 1530 Luther cerea de-a dreptul exterminarea anabaptiştilor; aşa cum mai înainte ceruse (şi obţinuse) măsuri de reprimare sângeroasă a răscoalei ţăranilor. Şi tot el a încurajat persecuţia vrăjitoarelor; şi tot Luther

a insistat ca sinagogile să fie arse, – întrucât refuzul evreilor de a se converti la creştinism nu putea însemna altceva decât că ei sunt „creaturi ale diavolului". – Dealtfel, toate Bisericile apusene – cea catolică la fel ca variantele protestante – manifestau aceeaşi intoleranţă faţă de exprimarea raţională, liberă, a conştiinţei individului. De aceea Calvin – cel mai înverşunat duşman al Contrareformei – şi-a unit toate eforturile cu cele ale tribunalului Inchiziţiei pentru a-i arde pe rug pe „eretici", a căror singură vină era de a gândi şi a se exprima liber[1].

În plan social, o problemă pe care şi-o punea Luther era cea a săracilor; problemă pe care şi-au pus-o toate Bisericile reformate – şi toate au adoptat aceeaşi soluţie. Săracii nu trebuiau lăsaţi în grija mănăstirilor (care dealtfel au şi fost suprimate în toate ţările protestante), ci întregii societăţi îi revenea sarcina de a se îngriji de asistenţa şi întreţinerea săracilor, bolnavilor şi debililor mintali[2]. – Cât priveşte doctrina „sacerdoţiului universal", aceasta avea în general şi consecinţe de ordin social: contribuia la consolidarea spiritului comunitar, sporea puterea atribuită conducătorilor şi dezvolta simţul responsabilităţii faţă de societate. Biserica fondată de Calvin – cea mai solid structurată dintre cele generate de revolta lui Luther – „va contribui la formarea unei colectivităţi umane cu obiceiuri socialmente supravegheate, compuse din membri mai conştienţi din punct de vedere etic şi civic. Pentru prima dată în istoria Occidentului funcţia morală a creştinismului va fi exercitată mai mult în legătură cu viaţa pământească decât cu soarta cerească a credinciosului" (C. Ruggero, A. Tenenti).

Una din consecinţele importante de ordin politic ale Reformei a fost, cum am văzut, contribuţia sa la dezvoltarea şi consolidarea monarhiilor europene. Cu sau fără voia ei, reforma s-a implicat – şi,

1 Reforma a exercitat o oarecare influenţă şi asupra Bisericii catolice – care, de pildă, în ultimul timp a acceptat ca liturghia să se oficieze în limbile naţionale, şi chiar în dialecte ale respectivelor ţări catolice. Cât priveşte celălalt punct din programul Reformei, şi anume respingerea celibatului obligator al preoţilor (impus de Conciliul Lateran din 1139 şi reconfirmat de Conciliul din Trento), aceasta este o chestiune frecvent agitată azi în unele cercuri clericale catolice (de ex., în Italia).

2 În acest scop au fost preluate şi amenajate vechile mănăstiri. – Luther mai prevedea (dar se pare că aceste recomandări nu s-au mai aplicat) ca membrii fiecărei parohii să aleagă din sânul lor zece „paznici" (*Wächter*), care să ţină sub control veniturile şi bunurile comunităţii şi să se îngrijească de soarta săracilor şi a bolnavilor din parohie. „Paznicii" urmau să aibă şi îndatoriri de ordin economic: să achiziţioneze cantităţi de grâu când preţul era scăzut şi să-l înmagazineze pentru a-l putea distribui, vinde sau împrumuta membrilor comunităţii când preţul grâului creştea.

O operă de arhitectură în cel mai pur stil de Renaştere: faţada bisericii S. Maria Novella din Florenţa, operă a lui Leon Battista Alberti, terminată în 1470.

prin reacţie, a obligat şi partea catolică să se implice – în tensiunile politice dintre state. În ce priveşte poziţia ierarhiei ecleziastice, odată cu reforma (şi cu replica ei, Contrareforma) se notează o inserare mai accentuată a clerului în viaţa şi interesele noilor clase conducătoare. Prin capacităţile sale multilaterale clerul oferea puterii politice un preţios instrument de guvernare. În felul acesta, asistăm – în interiorul uneia sau alteia dintre tabere – la o convergenţă coerentă de interese, politice şi religioase. În lumea Contrareformei, corpul ecleziastic cel mai funcţional îl constituia „Compania lui Iisus" – total devotată papei: în lumea Reformei, în spaţiul calvinist – cel mai eficient organizat din punct de vedere social şi politic – adepţii săi rămân integraţi într-o organizaţie ecleziastică cel puţin tot atât de autoritară; dar devotaţi numai cuvântului Sf.. Scripturi.

În sfârşit, pe plan intelectual Reforma a avut meritul de a fi atacat nu numai atâtea „adevăruri" stabilite axiomatic de tradiţie, ci însuşi spiritul dogmatic, prejudecata inatacabilităţii şi a invulnerabilităţii acestor adevăruri intangibile; cu alte cuvinte, blocajul mental instaurat autoritar de Biserica catolică. De acum încolo,

poziţia sa dominantă (şi a celor care se erijau în unicii interpreţi şi apărători ai credinţei) nu mai putea rămâne nediscutată şi necontestată. Important rămâne faptul că, distrugându-i sau desfinţându-i monopolul teologic, Reforma opera – intenţionat sau nu – o eliberare şi a celorlalte facultăţi spirituale laice. Iar sub raportul pur spiritual, al credinţei, marele aport al Reformei constă în faptul că „energia religioasă odată eliberată de sub sufocanta armătură teologică-devoţională, a reînceput să trăiască într-un mod mai organic, şi deci în forme mai aderente la caracterul popoarelor, la aspiraţiile claselor sociale şi, în fine, ale altor mari interese umane. Reforma le-a stimulat pe toate, începând de la cel economic şi politic, până la cel intelectual şi mistic" (*Idem*).

Analizând rolul Reformei în evoluţia ulterioară a spiritului culturii europene, Ernst Troeltsch observă că „protestantismul nu poate fi considerat ca un îndreptar imediat al lumii moderne. Dimpotrivă: cu toate marile sale idei inovatoare el apare la începuturile sale ca o reînnoire, o revenire şi o consolidare a idealului culturii ecleziastice *obligatorii*, ca o completă reacţiune a gândirii medievale [...]. Protestantismul a accentuat şi mai mult dogmele augustiniene despre caracterul ereditar absolut al păcatului originar şi al corupţiei absolute a tuturor forţelor [...] si n-a dispărut în el nici ideea ascetică, cu consecinţele ei inevitabile"[1].

Trebuie însă neapărat să se aibă în vedere deosebirea care există între vechiul protestantism[2] şi protestantismul modern[3]. Prin influenţa îndeosebi a acestuia din urmă, prin efectele sale indirecte şi în mod inconştient obţinute, prin consecinţele sale subsidiare, întâmplătoare, involuntar manifestate, protestantismul a contribuit la formarea ulterioară a lumii moderne. Divizând instituţia elceziastică

1 „Pe lângă aceasta, protestantismul a împins catolicismul să dea o nouă viaţă propriilor sale idei, – şi în felul acesta Europa a mai trăit, cu toată difuzarea ideilor şi formelor de viaţă ale Renaşterii, alte două secole de spirit medieval [...]. Cine ia în considerare istoria religiei, a eticii, a ştiinţei, nu se poate sustrage impresiei că numai marea luptă care s-a dat spre sfârşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea a pus capăt în mod radical Evului Mediu" (*Idem*).

2 „Vechiul şi autenticul protestantism al lui Luther şi Calvin, ca manifestare complexivă, este întru totul o cultură ecleziastică în sens medieval [...], fiondată pe o autoritate imediată" – cea a puterii miraculoase a *Bibliei*, din care porneşte totul. (*Idem*).

3 „... care încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi-a încredinţat organizarea religioasă şi formarea de comunităţi religioase libere voinţe şi convingeri religioase [...], recunoscând complet alături de sine şi o viaţă mondenă foarte emancipată" (*Idem*).

creştină, înlăturând în mod determinant despotismul Bisericii catolice, „protestantismul a dat o lovitură decisivă însăşi autorităţii culturii ecleziastice, eliminând obstacolele puse de sistemul catolic devenirii lumii moderne, deschizând o nouă cale afirmării individualismului şi laicizării culturii, independenţei spirituale şi sociale a femeii, caracteristică umanismului şi Renaşterii". Permiţând pastorilor săi realizarea unui tip de viaţă familială la care ei aspirau, protestantismul „a eliminat concepţia monahală şi clericală despre viaţa sexuală, contribuind la procesul de creştere a populaţiei, fapt atât de important pentru afirmarea statului modern [...]. Suprimând caracterul sacramental al căsătoriei, a făcut posibile divorţul şi recăsătoria, dând astfel individului o mai mare libertate de mişcare". A promovat drepturile omului şi libertatea de conştiinţă, ideea separării Bisericii de stat, ideea toleranţei diverselor comunităţi ecleziastice, ideea libertăţii de opinie în tot ce priveşte concepţia despre lume şi religie. Iar din punct de vedere politic, „a favorizat în mod firesc şi a consolidat procesul de disoluţie a Imperiului catolic romano-germanic şi de transformare a creştinătăţii occidentale într-un sistem de echilibru dintre diferitele mari puteri"[1].

Toate aceste fapte însă n-au fost *determinate* de mişcarea Reformei, ele nu sunt decât *contribuţii* ale protestantismului la formarea lumii moderne – ţine să precizeze chiar E. Troeltsch: „În realitate, importanţa protestantismului nu trebuie exagerată în mod unilateral. Fundamentele lumii moderne în ce priveşte statul, societatea, economia, ştiinţa, arta, au apărut în mare parte cu totul independent de protestantism; în parte, ca simplă continuare a evoluţiei care s-a verificat în Evul Mediu târziu; în parte, ca efect al Renaşterii în măsura în care aceasta a fost primită de protestantism); şi în parte – la naţiunile catolice ca Spania, Austria, Italia şi mai ales Franţa – aceste fundamente ale lumii moderne au fost obţinute ulterior protestantismului şi alături de aceasta".

Privit în esenţa sa şi în diferitele sale forme sau domenii de manifestare, calvinismul – ca doctrină şi ca practică – „este mult mai activ şi mai agresiv, dar şi mai sistematic, mai inteligent şi mai abil decât luteranismul. Calvin, datorită desigur şi faptului că n-a fost un

1 Iar în ce priveşte domeniul vieţii economice moderne, al industrialismului şi capitalismului, autorul citat reaminteşte aportul calvinismului – prin respingerea interdicţiei canonice a împrumutului cu dobândă şi altor limitări canonice ale veniturilor, prin instituirea de bănci şi de noi industrii, etc. Economişti şi sociologi de prestigiu – ca Max Weber, Werner Sombart, ş. a. – au pus şi problema premiselor spirituale, etice, filosofice protestante ale sistemului capitalist modern.

călugăr, ca Luther, ci un elev al juriștilor și al umaniștilor, era un spirit mai metodic și mai rațional." Ca atare, „Calvin, mai spiritualist în câmpul dogmatic, în practică era mai puțin spiritualist și idealist; și, dotat fiind cu multă abilitate politică, s-a pregătiti în mod organizat pentru luptă" (E. Troeltsch).

REFORMA ÎN ȚĂRILE ROMÂNEȘTI

Luther manifestase o atitudine de apreciere deferentă față de Biserica ortodoxă, a cărei doctrină o considera „partea cea mai bună a Bisericii universale". Dealtfel, și ortodoxia a privit cu simpatie în acele momente reforma lui Luther. Reformatorul german putea găsi puncte de convergență între doctrinele și practicile ortodoxe și cele propagate de el, – ca respingerea primatului papal, refuzul dogmei Purgatorului (formulată de Biserica catolică încă din 1439), respingerea ideii și practicii indulgențelor, excluderea laicilor de la împărtășania din potir, precum și recomandarea folosirii limbii naționale în liturghie (și în toate textele religioase destinate edificării credincioșilor). Cu toate acestea, propaganda protestantismului a întâmpinat o rezistență categorică în rândurile popoarelor ortodoxe, inclusiv ale românilor.

În schimb, curând după 1520 mișcarea Reformei se răspândește în mod rapid printre sașii din Transilvania. Primele texte luterane își fac apariția la Sibiu; negustorii de aici întrețineau strânse legături comerciale cu orașul Wittenberg, la a cărui universitate studiau și tineri sași. În 1526 învățătura luterană începe să fie propagată chiar într-o școală din Sibiu. După care, mișcarea religioasă se organizează instituțional la Brașov (și în Țara Bârsei), unde între 1541-1542 umanistul Johannes Honterus reformează biserica săsească[1], trimițându-i (în 1542) spre avizare lui Luther programul său[2]. –

1 Honterus a înființat la Brașov și o tipografie (1535) și un gimnaziu cu o programă de studii umaniste. „Lucrarea sa *Rudimenta Cosmographiae* (1530), în care a susținut concepția geocentrică, a fost larg răspândită ca manual de geografie în Germania și în Sud-Estul Europei" (*Mic dicționar enciclopedic*). Înțelegând rolul muzicii în desfășurarea cultului, a compus – după exemplul lui Luther – și un manual de cântece religioase polifonice – *Odae cum harmoniis*.

2 Honterus a întreținut relații epistolare cu Erasm și cu Melanchton; de asemenea, cu Nicolaus Olahus și cu celălalt umanist transilvănean, Johannes Sommer – care a fost, succesiv, rectorul colegiului de la Cotnari (fiondat de Iacob Heraclit Despot), al gimnaziului lui Honterus din Brașov și al colegiului unitarian din Cluj. – Cu Erasm și Melanchton întreținea legături și cruditul sas Valentin Wagner, succesorul lui Honterus ca rector al gimnaziului din Brașov.

Michelangelo: „Pietà", – grup de marmură,
una din cele mai celebre statui din lume. – Bazilica Sf. Petru, Roma.

Procesul continuă şi în celelalte oraşe transilvănene cu populaţie săsească (Sibiu, Sighişoara, Mediaş, Bistriţa, ş. a.), Reforma putând fi considerată ca încheiată aici către 1550.

Opoziţia stăpânirii maghiare din Transilvania a fost însă violentă. Încă din 1523 dieta regatului îi declarase eretici pe toţi adepţii luteranismului, prevenindu-i că sunt pasibili de pedeapsa cu moartea. În anul următor regele Ungariei Ludovic II ordona în termenii cei mai severi sfatului orăşenesc al Sibiului să împiedice propagarea ereziei, să fie cercetată fiecare casă pentru a fi descoperite scrierile lui Luther, a căror procurare, lectură sau răspândire se pedepsea cu confiscarea tuturor bunurilor vinovatului. În pofida acestor măsuri, în Transilvania s-au difuzat repede toate variantele Reformei. Dintre acestea, anabaptismul – expresia opoziţiei celei mai radicale contra ordinei sociale existente – era adoptat de păturile populare. Cu masele populare întreţinea contacte strânse şi celălat

curent radical, al antitrinitarismului[1], – doctrină sistematizată într-un spirit mai moderat de Fausto Soccini[2], și care s-a constituit, în Transilvania și Ungaria, în Biserica unitariană (în 1579). În cele din urmă, și nobilimea maghiară a fost câștigată de mișcarea Reformei – care preconiza și sechestrarea averilor Bisericii catolice (și deci posibilitatea, pentru nobili, de a le acapara). Încât, succesul Reformei a dus la dispariția aproape completă a catolicismului în Transilvania[3], care s-a menținut doar printre micile grupuri ale secuimii din zonele muntoase estice.

Încă din 1539 Melanchton își exprima satisfacția că Reforma se răspândea și printre români[4]. Și alți exponenți ai Reformei din Germania care aveau legături cu Honterus primiseră cu aceeași satisfacție o asemenea informație. Judele Brașovului, Johannes Benkner[5] și consilierii orașului luaseră măsuri prin care chiar se impunea românilor adoptarea Reformei. Anticipând, zelosul propagandist al doctrinei lui Calvin, Guillaume Farel, se grăbea să afirme: „se spune că valahii au primit și ei Evanghelia". Ceea ce nu corespundea realității. Programul Reformei[6] nu convingea nici populația românească din Transilvania, nici cea din Muntenia[7] sau din Moldova. La Dieta de la Sibiu din 1566 se luase hotărârea ca preoții

1 După cum arată și termenul, acest curent nega dogma Sf. Treimi. Protagoniștii doctrinei fuseseră istoricul german Sebastian Franck (m. 1543) și Miguel Servet, teologul și medicul spaniol denunțat de Calvin Inchiziției și ars pe rug în 1553.

2 Activând în Elveția și mai ales în Polonia, F. Soccini (m. 1604) afirma unitatea absolută a lui Dumnezeu, reducerea creștinismului la o doctrină pur morală, considera Sf. Taine doar ca ritualuri pur simbolice, nega predestinarea, păcatul originar și divinitatea lui Hristos, pe care îl vedea ca pe un simplu profet.

3 Ierarhia Bisericii catolice a fost desființată aici timp de 160 de ani (între 1556-1716). Spre deosebire de sașii luterani, ungurii au trecut la calvinism.

4 Dar în 1544 Melanchton primea de la Honterus relatări privind dificultățile pe care reformatorul brașovean le întâmpina în difuzarea noii doctrine printre români.

5 Căruia, după cum se știe, Neacșu din Câmpulung îi adresa în 1521 scrisoarea cunoscută ca primul text păstrat în lb. română.

6 Primul document semnat de un român și vorbind despre Reformă este scrisoarea trimisă din Buda (în 1534) de logofătul Lațcu din Mățești (Hațeg), în care autorul rezumă în câteva cuvinte acest program al Reformei: „... nici post, nici spovedanie, nici liturghie și nici vreun sfânt [...], apostol [...], mucenic; nici prea curatei Maicii Domnului nu trebuie să te rogi [...]; ci spun preoților lor ca să se însoare [...]. Acestea toate le învață un proorocpe nume Luftor" [= Luther].

7 Singura atestare a existenței unei biserici protestante în Muntenia este cea a unei biserici evanghelice din București, menționată de un călător francez în 1578.

români să treacă la protestantism, sub păstorirea unor episcopi care trecuseră la calvinism; dar această Biserică românească reformată n-a avut succes – şi a durat abia un deceniu[1].

În Moldova însă, legăturile comerciale intense cu oraşele săseşti transilvănene, propaganda husitismului secolului anterior în această regiune, precum şi prezenţa studenţilor moldoveni la universităţile din Cracovia, Praga, Viena (sau a tinerilor meseriaşi care învăţaseră meseria pe lângă meşterii din Transilvania), au constituit tot atâtea cauze care au favorizat propaganda luterană (cf. S. Papacostea). În acest scop, şi Honterus vizitase populaţia catolică din oraşele moldoveneşti; iar un „doctor" din Moldova fusese invitat (în 1532) de însuşi Luther la Wittenberg pentru a pregăti aici o ediţie trilingvă a unor texte evanghelice de bază pentru cultul luteran.

Un nou capitol al propagandei protestante în Moldova este deschis de Iacob Heraclict Despot, care aderase la Reformă (după cum relata chiar Melanchton, cu care Heraclit intrase în relaţii, ca şi cu alţi capi ai Reformei). Domnul moldovean este solicitat să trimită la Wittenberg câţiva învăţaţi care să traducă aici în limba română texte de interes luteran. Despot aduce din Polonia un preot de rit protestant-socinian, ridicându-l la rang de episcop şi însărcinându-l „cu judecata proceselor de căsătorie ce existau între străinii aşezaţi în Moldova" (A. D. Xenopol). La colegiul pe care îl fondase la Cotnari, condus de umanistul sas J. Sommer, biograful său, (colegiu la care îl invitase şi pe eruditul Gaspar Peucer, ginerele lui Melanchton), Despot aduse şi copii români din alte regiuni ale ţării, întreţinându-i pe socoteala sa: colegiul avea deci caracter evident de instrument de propagandă luterană pentru convertirea moldovenilor. – Dar asemenea încercări conduse în Moldova au fost sistematic reprimate (în forma unei adevărate „contrareforme" locale) de domnii Moldovei. Ştefan Rareş şi Alexandru Lăpuşneanu, de pildă, i-au persecutat pe protestanţi; iar Petru Şchiopul „a izgonit din această provincie pe falşii predicatori eretici" – după cum raporta italianul Brutti nunţiului papal din Polonia.

Spiritul inovator al Reformei, ideea de a înlocui limba latină în liturghie cu limba naţională înţeleasă de toţi credincioşii, era conver-

1 În 1583 fostul principe al Transilvaniei, devenit rege al Poloniei, Ştefan Bathory, îl prevenea pe predicatorul iezuit Antonio Possevino că încercările acestuia de a-i converti pe românii transilvăneni sunt cu totul inutile: căci „cu toate sforţările catolicilor, luteranilor şi calvinilor de a-i câştiga de partea lor, nici un român n-a fost convertit"...

gentă cu dorința populației românești de a se elibera de limba slavonă și de a avea textele biblice, precum și alte cărți de cult, în limba română. Ca urmare, „începuturile traducerii cărților bisericești în limba română, ca și răspândirea lor prin tipar, au fost rezultatul Reformei"[1].

Astfiel, printre primele texte românești traduse și imprimate figurează *Catehismul Marțian*, de certă proveniență luterană, precum și *Catehismul românesc*, de aceeași influență, tipărit de Coresi în 1559. – Activitatea de tipograf a acestuia, desfășurată la Brașov, era sprijinită de oficialitățile săsești ale orașului în scopul clar al propagării Reformei printre români; dar din cele 35 de cărți tipărite de Coresi (23 în slavonă și 12 în română), numai în *Catehismul românesc* și în *Evanghelia cu învățătură* (1564) s-au infiltrat influențe ale doctrinei protestante.

1 „Traducătorii și tipografii cărților românești sunt conștienți de faptul că scriu pentru popor [...]. În 1559, Benkner, judele Brașovului, reformă Biserica românilor și puse să se citească în biserică, la Brașov, *Catehismul* în românește, tradus încă de mai demult, tipărit în 1544 și reimprimat de Coresi probabil în 1559". – *Istoria literaturii române*, I, București, 1970, pp. 287, 300.

ASPECTE SUMBRE ALE RENAȘTERII

Colonialism și conquistadori • Recrudescența sclaviei. Comerțul de sclavi negri • Vagabondaj, cerșetorie, criminalitate, prostituție. • Demonologie, demonomanie, „magie neagră" • „Index librorum prohibitorum" • Inchiziția spaniolă • Vrăjitoria și „vânătoarea de vrăjitoare" • Antiiudaism. Persecuția evreilor • Apariția și avatarurile țiganilor.

COLONIALISM ŞI CONQUISTADORI

De importanţă capitală şi cu consecinţe decisive pe toate planurile culturii şi civilizaţiei omenirii, secolele Renaşterii au fost însă umbrite de evenimente reprobabile, de aspecte sumbre pe care istoria nu le poate omite, – chiar dacă prin menţionarea lor imaginea globală a întregii perioade, adesori idealizată, rezultă obnubilată. Un exemplu concludent îl oferă practicile colonialismului, rezultat al epocii marilor descoperiri geografice: adică, tocmai al evenimentului istoric cel mai important al acestei epoci.

Atrocităţile conquistadorilor spanioli în Lumea Nouă au fost precedate de cele ale portughezilor pe coastele Africii Occidentale. În incursiunile lor de pe litoral şi din apropiere pentru a captura sclavi portughezii incendiau colibele, ucideau bătrâni şi copii, vânau bărbaţii cu câini mari dresaţi în acest scop, aduşi special din insulele Canare. Cum însă interesul lor nu era de-a se instala definitiv pe teritoriile africane pentru a le exploata asemenea unor adevăraţi colonizatori, ci se limita în principal la capturarea de sclavi, actele lor de cruzime erau dependente şi determinate de acest scop specific.

Ceea ce nu era cazul cuceritorilor spanioli.

Actele condamnabile ale spaniolilor debutează alarmant. Încă în 1511 călugărul dominican Antonio de Montesinos, revoltat de comportamentul coloniştilor, predică în insula San Domingo cerându-le să înceteze distrugerea populaţiei[1]. Ordinul său îl trimite la Curte să pledeze cauza indigenilor. În 1512 „Legile din Burgos" declară că indienii trebuie să rămână oameni liberi şi recomandă să fie trataţi cu blândeţe; femeile şi copiii să fie protejaţi, iar bărbaţii să lucreze pentru spanioli „numai" nouă luni pe an! Dispoziţiile nu sunt respectate, vechea situaţie continuă – şi în 1519 călugării dominicani din Hispaniola adresează Curţii un raport asupra felului condamnabil în care coloniştii insulei îi tratează pe băştinaşi: „În timp ce indienii s-au arătat atât de binevoitori faţă de ei, creştinii (= spaniolii – n. n. O. D.) au invadat aceste ţinuturi ca nişte lupi turbaţi care se năpustesc asupra unei turme de oi paşnice. Şi cum tuturor

1 „Voi vă găsiţi în starea unui păcat de moarte din cauza cruzimii voastre faţă de această rasă nevinovată. Cu ce drept aţi pornit un război sălbatic contra acestor oameni care trăiau în pace în ţara lor? De ce îi aduceţi într-o asemenea stare de vlăguire, fără să-i hrăniţi îndeajuns, fără să vă pese de sănătatea lor?".

Curtea marc (1593–1615) a Trinity College, al Universității din Cambridge.

acestor oameni veniți din Castilia nu le păsa de sufletul lor, însetați cum erau de bogății și stăpâniți de cele mai josnice patimi, ei au depus atâta silință în a distruge aceste ținuturi încât nici o pană și nici o limbă n-ar fi în stare să le descrie. Într-atâta încât populația insulei, socotită la început la 1.100.000 de suflete, este acum cu totul risipită și nimicită; încât azi n-au mai rămas decât 12.000, cu mici și mari, tineri și bătrâni, bolnavi și oameni sănătoși..."[1] – După ce repetă că „acești necredincioși (indigeni din Hispaniola – n. n. O. D.) erau ființele cele mai blajine și mai pașnice din lume, lipsite cu totul de arme", raportul relatează cum „niște creștini întâlniră o indiană ce purta în brațe un copil pe care începuse să-l alăpteze; și cum câinelui care îi însoțea îi era foame, ei smulseră copilul din brațele mamei și îl aruncară de viu câinelui, care îl sfâșie în bucăți, sub ochii mamei...". – Odată, spaniolii „au adunat 3.000 de indieni pe o mică insulă[...] și cum nu le dădură hrană deloc, iar hrană pe acea insulă nu se afla, cei 3.000 de indieni muriră de foame..." Altădată – „peste 800 de indieni fiind aduși într-un port din acea

1 După afirmația lui B. de Las Casas, „Columb a aplicat în 1495 impozitul pe cap de locuitor unui număr de 1.100.000 de băștinași. După 20 de ani (în 1515) populația băștinașă nu mai număra nici 15.000 de oameni, iar pe la mijlocul secolului al XVI-lea a dispărut cu totul" (I. P. Maghidovici).

insulă, numit Puerto de Plata, spaniolii au lăsat să treacă două zile până să îi debarce pe insulă. Au murit aici 600 și au fost aruncați în mare".

Cu aproximativ un sfert de veac mai târziu documentele timpului arată că asemenea acte au sporit în număr și cruzime. În faimosul său pamflet intitulat *Scurtă relatare despre distrugerea Indiilor* (1542) – scriere care a avut un ecou extraordinar în Spania și în alte țări, contribuind în cea mai mare măsură la formarea „legendei negre" (*Leyenda negra*) privindu-i pe conquistadori – eruditul umanist, călugăr dominican, episcop și cronicar Bartolomé de Las Casas, marele apărător al amerindienilor, insista asupra acestor atrocități:

„... Creștinii puneau rămășag cine va reuși să taie un om în două, să-i reteze capul sau să-i scoată mărunțaiele cu o singură lovitură de spadă. Apucând pruncii de picioare ei îi smulgeau de la pieptul mamelor și le spărgeau capetele izbindu-i de pietre; sau aruncau mamele cu pruncii în râu [...] Ridicau șiruri de spânzurători în așa fel încât picioarele spânzuraților abia să atingă pământul și spânzurând câte 13 indieni pe fiecare, aprindeau focuri și îi ardeau de vii, spre gloria și slava Mântuitorului nostru și a celor 12 apostoli. Pe unii îi înfășurau în paie uscate pe care le legau de trup, iar apoi le dădeau foc [...] Dresau niște câini fioroși care când vedeau un indian îl sfâșiau în bucăți într-o clipită. Și fiindcă uneori – destul de rar și pe bună dreptate – indienii ucideau câte un creștin, pentru un creștin omorât de indieni creștinii omorau o sută de indieni..." – Și relatarea continuă în același fel, aglomerând orori peste orori: tiranul conquistador din Guatemala ardea de vii bărbați și femei, îi atacau cu câini care îi sfâșiau, – „altă dată puse să se taie brațele bărbaților și femeilor, iar multor femei și copii să li se taie nasul [...]. În regatul Yucatan aflându-se un spaniol cu câinii săi la vânătoare de iepuri și neîntâlnind vânat i se păru că dulăilor li se făcuse foame; luă un copil din brațele mamei și cu un pumnal îi tăie în bucăți brațele și picioarele dând fiecărui câine porția sa de mâncare, după care trupușorul copilului îl aruncă să fie mâncat de toată haita..."

Fără îndoială că asemenea acte de cruzime au putut fi comise de mulți conquistadori și colonialiști sadici, – cu toate că nici unele exagerări nu pot fi total excluse. În orice caz, astfel de relatări halucinante serveau perfect adversarilor Spaniei, a căror rivalitate avea tot interesul să le popularizeze cât mai larg pentru ca „legenda neagră" să convingă cât mai mult și pe cât mai mulți. În definitiv, e

posibil ca exagerările eventuale ale acestor dominicani să fi fost întrucâtva pornite şi dintr-o bună intenţie, într-un scop sincer umanitar: de a determina luarea grabnică a unor măsuri umanitare.

Privită într-o perspectivă generală şi obiectivă, opera descoperitorilor şi colonizatorilor spanioli, efectuată cu sacrificii umane, a adus în cele din urmă în Lumea Nouă binefacerile incomensurabile ale civilizaţiei; binefaceri însă pe care băştinaşii (care dealtfel, răspunzând ororilor spaniolilor sau nu, au dat uneori şi ei dovezi de cruzime) le-au plătit teribil de scump[1].

Privit în perspectiva acestei *Scurte relatări*, Las Casas, pasionatul apărător al indigenilor americani apare fără îndoială ca o peronalitate într-un fel de statura lui Cristofor Columb.

Născut în 1474, la vârsta de 27 de ani clericul (fără grad ecleziastic) debarcă în Hispaniola în calitate de colonialist şi investit ca *encomendero*. Devine preot, participă în calitate de capelan la campania de cucerire a Cubei, după care se dedică studiilor teologice şi juridice: fapt care îi permite să-şi însuşească o doctrină – bazată pe cea a lui Toma din Aquino privind dreptul natural – prin care urmărea apărarea drepturilor indienilor. Desfăşoară o operă misionară în Nicaragua, Guatemala şi Mexic, acceptând apoi să fie numit episcop de Chiapa; funcţie la care mai târziu va renunţa – în urma conflictelor cu adepţii din Spania şi Lumea Nouă ai sclavagismului, – păstrându-şi însă titlul onorific de episcop. Va continua, cu o energie rar întâlnită, să combată pentru ideile sale, îndeosebi prin numeroase scrieri, până la sfârşitul vieţii – încheiată la venerabila vârstă de 92 de ani.

Ceea ce i-a trezit vocaţia misionară şi l-a determinat să intre în Ordinul dominicanilor – cunoscuţi apărători ai băştinaşilor – a fost masacrul indigenilor din Caonao (Cuba) din 1513, pe care îl va descrie în cutremătoare pagini din *Historia de las Indias* (1552). Nici ordinul său, nici Las Casas însuşi nu eliminau de fapt conceptul de exploatare a indigenilor, ideea de profit a colonizatorilor, ci urmăreau doar salvarea fizică şi spirituală a băştinaşilor. În acest

1 Insulele cucerite care erau mai slab organizate politic au suferit mai mult decât regiunile din interiorul continentului. Astfel, guvernatorul din Rio de Plata a pus să fie executaţi într-o singură zi 5.000 de indigeni. (Dar trebuie să se ţină seama că episoadele de cruzime narate şi numărul victimelor rămân un teren propice exagerărilor).

sens, în 1516 Las Casas înaintează cardinalului Cisneros, regentul regatului spaniol, un memoriu în care propunea o serie de măsuri necesare privind situaţia din insulele cucerite. Reformele vizau suspendarea muncii forţate, de adevăraţi sclavi, impusă indienilor; transformarea formaţiunilor agricole de exploatare individuală (*encomiendas*)[1] în formaţiuni colective, prin trimiterea din Spania a unor familii de ţărani pentru a fonda, împreună cu familiile indigenilor, exploatări agricole comune; destituirea administratorilor abuzivi din Indii şi înlocuirea lor cu funcţionari integri care să-i protejeze pe băştinaşi; în fine, trimiterea unui corp clerical doct pentru evanghelizarea localnicilor. Totodată Las Casas formulează propunerea de a fi trimişi aici sclavi negri, mai apţi pentru munci grele. (Comerţul cu sclavi negri aproape că nu mai şoca conştiinţele, întrucât era de mult practicat de portughezi; dar mai târziu, când s-au verificat urmările nefaste ale acestei practici în Lumea Nouă, Las Casas a regretat profund această propunere dându-şi seama de greşeala pe care o făcuse).

Întrucât aceste *encomiendas* nu puteau fi suprimate, într-un alt memoriu Las Casas insistă asupra oportunităţii de constituire, în locul lor, a unor asociaţii mixte de ţărani spanioli şi indigeni, în cadrul cărora fiecărei familii spaniole să i se atribuie un grup de şase indigeni căsătoriţi: idee care probabil că îi fusese sugerată de lectura *Utopiei* lui Thomas Morus. În 1531 Las Casas înaintează Consiliului Indiilor din Sevilla un plan bazat pe acţiunea pacificatoare a clerului şi episcopilor care dau într-adevăr dovada unor virtuţi creştine; în coloniile spaniole aceştia urmau să fie protejaţi de garnizoanele militare locale, total supuse autorităţii lor. – După multe asemenea memorii care continuau să denunţe abuzurile colonizatorilor şi să dezvolte ideile de reformă propuse, la vârsta de aproape 70 de ani scrie amintitul pamflet-rechizitor *Brevisima relación...*, care repeta convingerile autorului privind caracterul blând al indigenilor, pe baza cărora îşi formulase propunerile de reforme.

La vârsta de 90 de ani Las Casas scrie *De Thesauris*[2], – un tratat

1 Reamintim că sistemul de *encomienda*, organizat în 1503, prevedea concentrarea indigenilor în sate, şi apoi să fie încredinţaţi (*encomendar*) unui stăpân – *encomendero* – care urma să se ocupe de catehizarea şi civilizarea lor, totodată asigurându-le protecţia şi justiţia. În realitate, aceştia erau supuşi obligaţici de a presta munci forţate, sub supravegherea şi ordinele unor *caciques* (căpetenii tribale locale).

2 Iar la 91 de ani, scrie un alt mic tratat – *Solución de las Doce Dudas*, dezvoltând aceleaşiidei.

etico-juridic, conţinând şi multe date istorice inedite, în care afirmă că papa, regele sau împăratul, „fiind oameni şi deci fiinţe raţionale, nici o putere sau autoritate, spirituală sau temporală, nu-i poate dezlega sau dispensa de legea naturii, de hotărârea raţiunii drepte sau de legea eternă"; în consecinţă – „tot aurul, argintul şi orice alte obiecte preţioase [...] dacă indigenii nu le-au dat de bună voie [...] înseamnă că acestea au fost obiecte de furt şi jaf., şi deci trebuie să le fie restituite [...][1]. Pentru ca acţiunea de cucerire a Americii de către spanioli să aibă o deplină justificare, se cere ca spaniolii să fi obţinut în mod paşnic asentimentul liber al indienilor. Cum spaniolii nu l-au solicitat în mod paşnic, înseamnă că spaniolii nu sunt stăpâni de drept în Indii".

Activitatea, impresionant de tenace, de apărare a indigenilor dusă de Las Casas n-a rămas fără benefice urmări. Acţiunea sa umanitară şi creştinească însă a întâmpinat o rezistenţă acerbă chiar şi în cercurile intelectuale[2]. Eruditi, juristi, chiar şi mulţi teologi căutau să formuleze o bază juridică invocată spre a justifica masacrarea indienilor americani. Cu toate acestea, anumite efecte salutare pentru soarta acestora s-au înregistrat, fără îndoială.

Încă şi Cristofor Columb îi redusese în stare de sclavie pe indienii capturaţi cu ocazia represiunilor care au urmat revoltelor acestora. Coroana era favorabilă – din motive de avantaje economice – ideii de supunere a indigenilor la regimul de muncă forţată[3]. Dar însăşi regina Isabela, aflând că marele navigator şi-a permis să împartă însoţitorilor săi un număr de sclavi aduşi apoi în

1 „Şi dacă oricine din această lume, chiar şi regele, vor proceda în mod contrar, se vor face vinovaţi de păcatul mortal de furt şi jaf.. Şi dacă nu vor restitui aceste bunuri şi nu vor face penitenţă pentru păcatul lor, le va fi cu neputinţă să obţină mântuirea".

2 Chiar în secolul nostru a fost înregistrată, ca regretabilă, afirmaţia marelui filolog spaniol Menéndez Pidal, potrivit căreia Las Casas era răspunzător de formarea acelei *leyenda negra* care urmărea să compromită meritele spaniolilor în cucerirea Americii; explicând că Las Casas era animat de nimic altceva decât de „o patologică patimă acuzatoare". (Afirmaţie făcută de Menéndez Pidal însă la venerabila vârstă de 94 de ani!). – În schimb, Las Casas va fi elogiat până la limitele veneraţiei de mari personalităţi ale culturii hispano-americane ca José Marti, Gabriela Mistral, Pablo Neruda, Miguel Angel Asturias, ş. a.

3 Ordinul regal din 1503 postula libertatea *de drept* a indienilor americani, pe de altă parte prevedea să fie constrânşi la muncă – dar „ei vor fi supuşi acestor obligaţii ca oameni liberi – căci într-adevăr sunt liberi, – iar nu ca servi; şi ca atare, vor trebui să fie bine trataţi".

Spania, a dispus – sub sancțiunea pedepsei cu moartea – ca toți aceștia să fie eliberați și trimiși înapoi în Indii. – Între numeroasele expuneri de soluții reformatoare (*memoriales de remedios*) formulate de Las Casas, cel mai amplu, *Octavo remedio*, era o magistrală demonstrație, susținută cu argumente juridice și cu fapte concrete, împotriva sistemului existent de *encomiendas*; ca urmare, în curând guvernul a emis noi dispoziții (*Leyes nuevas de Indias*, 1542) care prevedeau remedierea abuzurilor din *encomiendas*. Câțiva ani mai târziu, la cererea expresă a Consiliului Indiilor, Las Casas redactează un substanțial memoriu (*Tratado sobre los indios esclavos*, 1548) cu un lung inventar al procedeelor violente de reducere în stare de sclavie a indienilor: capturi, incursiuni, razii, adevărate vânători de oameni – „care apoi erau însemnați pe față cu fierul roșu, în numele regelui".

Memorabilă a rămas în cercurile politice și ale intelectualilor spanioli disputa publică (din Valladolid, capitala regatului Spaniei) pe care Las Casas a susținut-o cu toată energia împotriva celebrului jurist Ginés de Sepúlveda[1], în urma căreia Las Casas a obținut ca lucrarea acestuia să fie condamnată oficial de ilustrele universități din Salamanca și Alcalá de Henares, unde dominau profesorii dominicani. – În 1573 (deci la 30 de ani de la publicarea acelor *Leyes nuevas de Indias* și la 7 ani de la moartea lui Las Casas) noile dispoziții cunoscute ca *Ordenanzas de Ovando* (după numele președintelui în exercițiu al Consiliului Indiilor) pronunță condamnarea definitivă a cuceririlor războinice inumane în Lumea Nouă, surse ale sclaviei indigenilor.

Cucerirea Americii nu s-a limitat a fi doar o acțiune strict militară, ci totodată s-a desfășurat și ca o bătălie teoretică, de principii, în care urma să decidă faptul de a face să prevaleze justiția și normele morale creștine – remarcă istoricul Angel Losada. Aceste intenții și aceste teorii, discutate public, în reuniuni juridice, autorizate și convocate de forurile legale, conferă problemei o dimensiune de grandoare, diferențiind-o de felul în care era pusă de către colonizatorii din alte țări. – „într-o vreme în care absolutismul

1 Umanistul Ginés de Sepúlveda, canonic al catedralei din Cordoba, autorul cronicilor (în limba latină) a domniei lui Carol V și Filip II, traducător al *Politicii* lui Aristotel, publicase în latină un dialog intitulat *Democrates alter, sive De justis belli causis*, în care caută să legitimeze întrebuințarea forței și războiului contra indienilor, aceștia putând fi reduși la starea de sclavie, întrucât erau o categorie de oameni pe care însăși starea lor naturală de barbarie îi condamna să devină sclavi.

domina (continuă Losada), iar libertatea de conștiință, de gândire și de exprimare nu atinseseră dimensiunile epocii moderne, regii Spaniei au fost unicii în lume care tolerau și chiar promovau celebrarea acestor reuniuni oficiale în care se discutau conduita războinicilor și justificarea juridică a cuceririlor lor; și toate acestea, în plină lumină a zilei, la Valladolid; și tolerându-se publicarea scrierilor lui Las Casas, în care se respingeau și se discreditau campaniile ce se duceau din ordinul regelui".

E adevărat că faptele nu erau totdeauna în acord cu teoria; dar este cert că alte puteri care aveau colonii în Lumea Nouă nu se preocupau deloc de chestiuni teoretice privind justețea sau injustețea acțiunii lor. Nici un protector al indienilor n-a apărut în coloniile engleze sau franceze din America; Spanici îi revine onoarea – conchide istoricul citat – de a fi prima națiune colonizatoare care teoretic a adus în discuție problema justiției în teritoriile colonizate. Și aceasta – datorită în cea mai mare parte lui Bartolomé de Las Casas[1].

Evenimentul cel mai important al secolelor Renașterii și cu incalculabile consecințe în istoria civilizației a fost însoțit și de acte de o regretabilă inumanitate – pe care tradiția (parțial acceptată și azi) le atribuie în mare parte conquistadorilor spanioli, cu toate că atrocitățile de felul celor atât de copios relatate de cronicari contemporani nu constituie un monopol al acestora.

„Conquistadorul este un om al epocii sale, – în perioada când Luther predica cu atâta cinism ca țăranii răsculați să fie uciși ca niște câini" – observă F. Morales Padrón. „Dealtminteri, cu un secol mai târziu, în Virginia englezii îi tratau pe indieni și pe înșiși compatrioții lor cu o barbarie extremă". Un arhetip al conquistadorului nu există.

1 Autor a numeroase apologii și rechizitorii, descrieri și cronici contemporane, Las Casas publică în 1552 momentala sa *Historia de las Indias*, cuprinzând și magnifice descrieri de peisaje și obiceiuri locale. *Apologetica historia* este concepută ca un răspuns adresat renumitului jurist Fr. de Vitoria. Tratatul este bazat pe doctrina dreptului natural al popoarelor de a decide asupra soartei lor (concepție față de care Sepúlveda și de Vitoria pledau pentru drepturile absolute ale monarhului). Un alt tratat (de astă dată teologic), *Confesionario*, recomanda preoților confesori o conduită severă, intransigentă față de spaniolii din colonii a căror comportare cu indigenii viola prescripțiile creștine. (Tratatul a fost îndelung contestat de oficialitățile (laice și bisericești) din Spania, iar în Mexic a fost de-a dreptul interzis). Penultimul tratat, scris la vârsta de 90 de ani, *De Thesauris*, pledează pentru dreptul indienilor peruani de a fi liberi; tradus în limba spaniolă abia după 400 de ani de la apariție, este cunoscut sub titlul *Los tesoros del Perú* (vd. *Bibliografia*).

Nu toți conquistadorii s-au comportat în mod identic; după cum falsă este și imaginea idealizată a indianului din America. Profitul economic și finalitatea misionară sunt cele două idei prin care se justifica acțiunea descoperitorilor, colonizatorilor și conquistadorilor. Înainte de a porni în prima sa expediție Columb și-a asigurat prin contract a zecea parte din profiturile ce vor rezulta de pe urma descoperirilor sale. Iar la 13 octombrie 1492, a doua zi după prima debarcare, el nota în jurnal: „Mă sileam să aflu dacă există aur [...] de aceea m-am hotărât să mă îndrept spre sud-vest, pentru a căuta acolo aur și pietre prețioase". Totodată, ca fervent creștin nu și-a uitat niciodată datoria de a-i creștina pe băștinași. Iar Cortés – care cerea mereu să i se trimită misionari din Spania – le spune trimișilor regelui aztec Moctezuma: „Spuneți stăpânului vostru să ne trimită aur, mult aur, căci tovarășii mei și cu mine suferim de o boală de inimă ce nu poate fi vindecată decât cu aur".

Pe de altă parte, între cele 30 de milioane de băștinași existau evident diferențe considerabile de nivel de civilizație și de cultură. Unele populații indigene aveau obiceiuri și comportări într-adevăr barbare, împinse până la practicarea canibalismului – și nu doar al unui canibalism ritual. Coloniștii – și chiar dintre misionari – le găsesc acestora defecte îngrozitoare. Un preot notează: „Ei mănâncă carne omenească, le place să umble goi, sunt mincinoși, sunt ingrați, betivi, brutali, trădători cruzi, mănâncă păduchi fără să-i prăjească, nu practică nici o îndeletnicire și nu vor să audă de religie". Umanistul Sepúlveda îi numește „popoare barbare, mânjite de toate viciile". Violența conquistadorilor era determinată și de barbaria acestora – de care dăduse dovadă însuși uzurpatorul Atahualpa. „Ce ar fi făcut cu Pizarro împăratul incaș Atahualpa?" – se întreabă istoricul Morales Padrón. „Poate că ar fi procedat așa cum a procedat și cu fratele său Huascar: i-ar fi căptușit și lui craniul pe dinăuntrul cu aur și l-ar fi folosit să bea din el, cu un tub de argint ținut între dinți; i-ar fi tăiat corpul în bucăți, iar pielea i-ar fi folosit-o pentru a face din ea o tobă!".

Între aceste două poziții extreme regii Castiliei au ezitat, înclinând totuși spre soluții favorabile indienilor. În testamentul său Isabela cerea ca „aceste popoare să fie tratate cu dreptate și bunătate"; iar Carol V reamintea că „Dumnezeu i-a făcut pe indieni liberi, nu sclavi". Cât despre conquistadori – „aceștia s-au bătut între ei ca niște bandiți care își dispută aceeași pradă. Ei au suferit dizgrația Curții: dacă aveau stofă de oameni de stat, precum Cortés,

Palazzo Strozzi din Florența. Arhitect: Benedetto da Maiano (1489–1500). Exemplu perfect de arhitectură civilă renascentistă.

erau considerați stânjenitori și periculoși; dacă nu aveau asemenea stofă, ei au căzut la datorie, victime ale spaniolilor rivali sau ale indienilor dușmani: Balboa a terminat prin a fi decapitat, Narvaez – înecat, Pizarro – străpuns de lovituri de sabie, De Soto – răpus de friguri, Mendoza a murit nebun, iar Valdivia a fost aruncat pradă antropofagilor" (P. Sédillot).

Conquistadorul era în același timp și un colonizator: nu pătrundea în noi teritorii numai pentru a le cuceri și a căuta aur, ci aducea aici și un bogat bagaj de civilizație[1]. După ce cuceritorul devenea colonizator, se ocupa de repartizarea terenurilor – pentru construirea de case, pentru pășuni, terenuri agricole, ș. a. – și de organizarea consiliilor comunale, instituind funcțiile de primar (*corregidor*), consilieri (*regidores*), judecător (*alcalde*), funcționari de poliție (*alguaciles*). – Coroana a intervenit într-un mod decisiv în acestă operă organizatorică, creând centre noi de guvernare, trimițând guvernatori cu experiență și selecționându-i pe cei ce se îmbarcau pentru a pleca în Lumea Nouă. Începând chiar din 1503, aceștia erau controlați de *Casa de Contractación* (Camera de Comerț a statului)

1 Animale domestice din Europa, pomi fructiferi, legume, etc. – Vd. *supra*, vol. 9.

din Sevilla, care nu admitea în rândurile coloniștilor răufăcători sau oameni bolnavi.

În procesul de osmoză, de sinteză umană hispano-americană – proces care va sta la baza viitoarelor etnii și civilizații latino-americane – un rol determinant l-au avut căsătoriile mixte, pe care începând din 1514 guvernul le-a încurajat. Metisajul (biologic și cultural) „a rezultat din numărul mare de soții sau de concubine ale conquistadorilor", fapt dealtminteri „în acord cu înseși obiceiurile indigenilor, care tolerau poligamia. Din partea indienilor a existat o neîndoioasă atracție față de conquistadori – și, de asemenea, un fel de adorație, crezându-i zei [...]. Înșiși părinții, frații, precum și soții și-au dat acestora femeile sau fiicele în semn de prietenie, totodată considerându-se în felul acesta onorați" (F. Morales Padrón). – Ca urmare a concubinajului frecvent cu indiencle, aproape toți conquistadoii (Cortés, Alvarado, Pizarro, Almagro, ș. a) au avut cu ele copii naturali. Mulți dintre acești metiși au devenit cunoscuți scriitori (poetul Garcilaso Inca a rămas un clasic al literaturii spaniole) sau renumiți cronicari, mexicani și peruani.

RECRUDESCENȚA SCLAVIEI. COMERȚUL DE SCLAVI NEGRI

Comerțul de sclavi negri datează din Antichitate, atât în Orient, Grecia sau Roma[1], cât și în Africa[2]. Nordul acestui continent absorbea un număr mare de asemenea sclavi, folosiți ca servitori, eunuci sau concubine, iar începând din sec. XI, dinastia berberă a Almoravizilor – stăpânitori ai Africii Septentrionale și ai Spaniei Meridionale – își recruta ca soldați și un număr mare de negri. În

1 În Egipt, faptul este atestat în texte sau în reprezentări de pe stele sau statui (ale lui Tuthmosis I, Amenofis III, Ramses II). O frescă din Cnossos prezintă un sclav negru – dar la greci numărul acestora era foarte mic. În schimb la Roma prezența unor sclavi etiopieni (ca mimi, jongleri, dansatori, acrobați, muzicanți, actori de bâlci, gladiatori și alte ocupații degradante) va deveni o adevărată modă. „În sec. XIV cunoscutul călător arab Ibn Battuta străbate Sahara Centrală cu o caravană ce ducea 600 de tineri negrese pentru a fi vândute la târgul din Maghreb" (Hubert Deschamps). În sec. XII chinezii bogați din Canton posedau sclavi negri – care în India erau în număr mare. În sec. XV maharadjahul Bengalului posedă 8.000 de sclavi africani, dintre care unii ocupau chiar posturi înalte.

2 Pentru negustorii arabi, Sudanul („Țara negrilor" – în lb. arabă) era o deosebit de bogată sursă de „marfă umană": aici regimul de sclavie existent includea fiești hoți, criminali, datornici insolvabili, sau fii de sclavi. În porturile africane se schimbau sclavi pentru mărfuri – mai ales cai (un cal echivala în medie cu 15 sclavi).

„White Tower" – partea cea mai veche din „Turnul Londrei", fortăreaţă construită în 1078 de Wilhelm Cuceritorul, devenită în sec. XVI reşedinţă regală şi închisoare de stat de sinistră amintire, în care au fost executate numeroase personalităţi ale Angliei.

Europa secolului al XV-lea sclavii negri apar – dar rar – în Andaluzia, unde erau importaţi de musulmani (cu nave castiliene direct din Guinea, iar după 1479, cumpăraţi în târgurile de sclavi portugheze) pentru a lucra pe plantaţiile de trestie de zahăr. În secolele XIV şi XV în Catalonia şi Aragon „sarazinii negri" sunt aduşi într-un număr apreciabil, din Tunis, de obicei obţinuţi prin acţiuni pirateresti, dar mai ales pe calea unui comerţ regulat. La Barcelona exista chiar o „confrerie de creştini negri". Pentru aceşti sclavi regina Isabela numeşte un judecător special, la Sevilla, el însuşi un negru. În această perioadă negrii sunt cumpăraţi şi vânduţi în Franţa şi Italia. Deocamdată însă, în Franţa sclavii negri rămân o raritate, un lux[1].

Data când începe un comerţ regulat cu negri – deci a perioadei

1 În 1491 regina Isabela îi cere agentului său din Veneţia să-i procure o sclavă „mai neagră decât cea pe care i-a trimis-o înainte". Într-un portret al Lucreţiei Borgia, Tizian pictează alături de ea o sclavă africană; iar în tabloul „Nunta din Cana", în primul plan în stânga figurează un sclav negru. (*Idem*).

de trei secole de dezonorantă recrudescență a sclaviei în Occident - este anul 1441, când portughezul Antão Gonçalves, descoperitorul Capului Blanco, este primul care aduce la Lisabona 10 sclavi negri. Doi ani mai târziu, Nuño Tristão aduce alți 30. În anul următor, cele șase corăbii de sub comanda lui Lanzarote aduc un număr de 235. Iar peste un an, Càda Mosto și Usodimare - navigatori italieni în serviciul Portugaliei - aduc peste o sută. În ziua de 8 august 1444 are loc prima vânzare publică de sclavi negri la târgul din Lagos - în prezența și sub patronajul prințului Henric Navigatorul. În 1448 cronicarul Zurara își încheia cronica menționând că până la acea dată fuseseră importați în Portugalia 927 de negri - „pentru a fi aduși pe adevărata cale a mântuirii sufletelor lor"...

Ritmul descoperirilor portugheze pe litoralul vestic al Africii a fost grăbit - și în mare parte determinat - de această vânătoare de sclavi. În curând vor fi aduși în Portugalia - și de aici, vânduți mai ales în Lumea Nouă - până la 800 de negri anual, în schimb cu mărfuri exportate în regiunile africane (mai ales cai, grâu, pânzeturi și mătăsuri). Răpirile de negri vor deveni o excepție; navigatorii-traficanți vor prefera să trateze cu șefii triburilor locale, instigându-i la războaie contra vecinilor lor spre a-și procura prizonieri, vânduți apoi ca sclavi. Prețul era convenabil: între 9 și 14 sclavi pentru un cal cu harnașament. Cumpărătorii creștini n-aveau probleme de conștiință: cumpărau „păgâni" pentru ca, apoi, botezându-i forțat, să le mântuiască sufletul... Dar „negrierii", negustorii de sclavi negri, nu aveau nici măcar scrupulul de a-și mai căuta astfel de scuze.

În curând comerțul cu negri capătă asemenea proporții încât, resimțindu-se nevoia de a fi controlat de stat, se instituie în acest scop (și, bineînțeles, cu o parte de beneficii) o administrație specială - *Casa de Escravos*. În numai șapte ani - între 1486-1493 - vama din Lisabona înregistrează 3.589 de transporturi de sclavi negri! Încă cu două decenii înainte, *Cortesele* portugheze protestau contra exportului de negri în Spania și Italia. Un autor contemporan, Duarte Pacheco Pereira, dădea în 1506 informații concludente - chiar dacă cifrele par a fi întrucâtva exagerate: înainte, „când comerțul era bine organizat [...] se aduceau anual peste 3.500 de sclavi" (dintre care 400 numai din Senegal), de obicei în schimb cu cai; odinioară se obțineau 10 sclavi pentru un cal; acum însă conchide cronicarul - „doar șase-șapte negri pentru un cal de mică valoare". În Rio Grande, de pildă, sclavii negri erau obținuți în schimb de stofe de culoare roșie, cornaline, lighene de alamă. În valea râului Lagos

„negrierii" cumpărau sclavi pentru 12-15 brăţări de alamă; dar în delta Nigerului preţul scădea la 8-10 brăţări.

Transportul se efectua în condiţii infernale. Pe o caravelă de 100 de tone sclavii erau înghesuiţi în fundul calei câte 500-700, legaţi în lanţuri. Călătoria din Angola până în Pernambuco dura 35 de zile; iar până la Rio, 50 de zile – dacă vânturile erau favorabile; dacă nu, durata parcursului se dubla. Media celor care mureau pe drum era de 20%, – dar în unele cazuri mortalitatea făcea să scadă până la jumătate încărcătura caravelei. (De unde, şi numele dat acestor corăbii: *tumbeiros* – „morminte„). Încât la sosire preţul unui sclav creştea de 3-4 ori. – Între 1450-1600 numărul sclavilor negri vânduţi în coloniile continentului american atingea cifra de 275.000. Media anuală urcă, de la 600-800 înainte de 1500, până la 7.000 în 1600. Perioada „de aur" însă a comerţului cu sclavi se situează în sec. XVII. S-a calculat (cf.. Ph. Curtin, 1969) că totalul importului în America de sclavi africani în perioada 1450-1700 se cifrează la aproape două milioane[1].

Transportaţi din Andaluzia, sclavii negri au apărut, sporadic, încă din 1492 în Española (Hispaniola) şi în alte insule recent descoperite, ca servitori ai conquistadorilor însoţindu-şi stăpânii; în care caz, începând din 1513 Coroana va percepe o taxă pentru fiecare sclav[2]. În mod expres, guvernul spaniol n-a autorizat sclavia decât aplicată contra caraibilor, consideraţi periculoşi, sălbatici, autropofagi.

La scurt timp negrii au început să fie importaţi în grupuri compacte. În 1503 Ovando, guvernatorul Españolei se plânge că negrii au fugit de pe proprietăţile colonialiştilor încurajându-i şi îndemnându-i pe indieni la revoltă. În 1506 alţi negri au fost cumpăraţi la Lisabona pentru a lucra în mine. În campania sa de cucerire a Guatemalei, Pedro de Alvarado avea un corp de 200 de negri, „antrenaţi de stăpânii lor la violenţă şi jaf" (*Idem*). De-a lungul întregii perioade coloniale regii Spaniei posedau sclavi negri

1 Dar cum comerţul cu sclavi n-a început să fie abolit decât în sec. XIX, Sédillot apreciază că, în total, au fost transportaţi din Africa aproape 12 milioane de negri (fără a-i socoti pe cei vânduţi de negustorii arabi). Din aceştia, au ajuns „la destinaţie" doar opt sau nouă milioane, restul pierind pe drum. La trei secole de la primul transport transoceanic, numărul negrilor din cele două Americi – urmaşii sclavilor africani – a rămas la numai 4 sau 5 milioane.

2 În 1505 regele Fernando trimite 17 sclavi negri pentru minele din Española; iar în 1510 dădu ordin *Casei de Contratación* din Sevilla să trimită acolo până la 200 de sclavi.

(*negros del rey*), folosiți la lucrări publice[1]. Cererile funcționarilor regali din colonii în acest sens sporeau continuu, cu motivația că în acest fel va fi ușurată munca indienilor – mult mai puțin rezistenți fizic decât negrii. (Argumentul va fi invocat și de Las Casas). În felul acesta va putea fi extras mai mult aur – și se va putea asigura o colonizare sedentară de durată. Cum însă legea interzicea accesul în colonii al unor determinate categorii – evreilor, musulmanilor, ereticilor și descendenților acestora – pentru sclavii negri era introdusă doar condiția de a fi creștinați, botezați; ceea ce însă nu-i făcea să devină mai docili. În curând vor avea loc mai multe revolte – în Española, Panama, Porto-Rico. În 1538 sclavii negri răzvrătiți din Cuba se aliază și cu corsarii francezi. În 1548 sclavia indienilor a putut fi abolită, căci la această dată comerțul de sclavi negri atinsese un nivel considerabil.

Acest comerț era organizat în mod oficial, ca monopol de stat. Carol V acordă în 1518 majordomului său Laurent de Gorrevod dreptul de a importa în America 4.000 de sclavi, din insulele Guineei sau din orice alt loc, în schimbul unei sume vărsate tezaurului Coroanei. Majordomul vându o parte din aceste licențe diferiților negustori de sclavi. Într-o perioadă de numai zece ani (1520-1530) au fost importați în America 9.000 de negri. Dar transferul de licențe și sumele percepute de intermediari au făcut să crească prețul „mărfii" umane. Coloniștii din Antile s-au revoltat, cerând regelui să li se transfere lor sau autorităților locale licențele de export de sclavi – așa-numitele *asientos*[2]. În realitate, de o mare parte din aceste autorizații beneficiau negustori străini (italieni, francezi, germani, îndeosebi portughezi și flamanzi, – Anvers fiind, după Lisabona, cel mai activ târg de negri), instalați la Sevilla și care operau sub acoperirea unor nume de spanioli. Primul *asiento* a fost acordat de Carol V (în 1528) unor germani, pentru livrarea a 4.000 de negri în patru ani.

Pe baza licențelor concesionate între anii 1551-1560 au fost

1 În lumea indigenilor americani exista sclavia – dar în cazuri foarte rare și având forma, mult atenuată, a menținerii unor relații de familie aproape patriarhale între stăpâni și sclavi.

2 „Licența" era o concesiune unilaterală acordată de rege pentru livrarea unui număr precis de negri coloniștilor spanioli în schimbul unor prestații. *Asiento* („înțelegere") era un contract public între rege și un contractant (un particular sau o companie); comporta obligații de același ordin, însoțite cele mai adesori de un monopol pe un termen fixat" (*Idem*). – Un *asiento* a fost acordat de Filip II lui Pedro Gómez Reynel pentru a transporta în Cartagena americană, în timp de nouă ani, cel puțin 31.500 de sclavi.

Scenă din societatea flamandă, într-o miniatură de Simon Bening (m. 1561). – Bayerische Staatsbibliothek, München.

trimiși în America 4.500 de negri aduși din Senegambia și Guineea[1], în deceniul următor – alți 4.800. În penultimul deceniu al secolului al XVI-lea numărul lor va fi de 11.300; iar în ultimul deceniu, cifra acestora va trece de 40.000.

Existau și motive speciale care determinau Coroana să autorizeze exportul de sclavi negri[2]. În contul moștenirii ce i se cuvenea,

1 Fiecare navă aducând acești sclavi era controlată la sosire pentru a se verifica dacă numărul prevăzut în autorizație corespundea numărului celor debarcați. (Se autoriza un plus de 10%-20%, pentru a compensa numărul celor morți pe drum). Adeseori „negricrii" încărcau mai mulți, pentru a-i vinde clandestin.

2 Spania cumpăra sclavi, dar nu participa *direct* la achiziționarea de oameni liberi și la comercializarea lor – cum procedau Portugalia, Anglia, Franța sau Olanda. Negrii rezistând perfect la agresiunile microbiene care îi decimau pe indieni, implicit folosirea lor întrucâtva ameliora soarta băștinașilor din America. În fine, transferându-i acolo pe cei din Spania îi aducea într-o situație mai bună, întrucât climatul tropical le era mai convenabil decât în Europa.

văduva viceregelui Diego Colón (fiul lui Cristofor Columb) a primit licenţe de a comercializa sclavi, licenţe din vânzarea cărora a realizat sume imense. Pentru proiectata sa colonie agricolă Las Casas solicita autorizaţia ca fiecare ţăran emigrant să-şi poată aduce trei sclavi negri. În 1580, cu ocazia stabilirii unui grup de coloniști în Cuba a fost autorizat transportul a 500 de sclavi. Pentru deschiderea și exploatarea unor mine din Venezuela s-a cerut autorizaţia de a se importa 3.000 de sclavi negri. Regele Spaniei acorda funcţionarilor săi și preoţilor plecaţi în Indii permisiunea (un fel de „cheltuieli de reprezentare") de a lua cu ei și câţiva sclavi negri pentru serviciile domestice.

Distribuirea sclavilor negri în diversele regiuni ale Americii era în funcţie de condiţiile economice ale fiecăruia (cf. R. Konetzke). În principal, marile plantaţii – de trestie de zahăr, de tutun, de bumbac – absorbeau majoritatea forţei de muncă, după care urmau minele. Productivitatea muncii africanilor era condiţionată și de clima diferitelor regiuni. Minele, de obicei situate în zonele reci de munte, cauzau îmbolnăvirea și moartea a numeroși sclavi proveniţi din regiunile tropicale africane, încât aici, cu timpul elementul negroid a rămas rar sau a dispărut. Dimpotrivă, în zona caldă și umedă a caraibilor negrii s-au înmulţit rapid; ca urmare, în Antile ei au înlocuit în curând populaţia băștinașă.

Tot aici, însăși condiţia lor de sclavi și tratamentul la care erau supuși i-au adus în conflicte acute cu coloniștii spanioli (și chiar cu indigenii). Cei fugiţi în păduri sau în munţi se constituiau adeseori în bande, comiţând furturi, violuri, crime. Concentrându-se în regiuni mai îndepărtate depopulate, s-au constituit în comunităţi separate, păstrându-și libertatea și obiceiurile străvechi. Atacurile piraţilor francezi și englezi în aceste regiuni găseau în sclavii negri aliaţi. Niciodată nu făceau front comun cu indienii împotriva dominatorilor europeni. O oarecare superioritate socială a indigenilor asupra lor se afirma doar prin faptul că șefii locali băștinași (*caciques*) posedau și ei sclavi negri; sau că meșteșugarii amerindieni aveau și câţiva sclavi negri ca servitori.

În Brazilia populaţia indigenă se afla într-un stadiu de civilizaţie corespunzătoare epocii de piatră, neobișnuită fiind cu viaţa sedentară și cu o activitate de muncă regulată. Negrii care vor fi aduși aici ca sclavi proveneau din arii de civilizaţie africană superioară, oricum, indigenilor; în majoritatea lor erau din Congo și Angola. Condiţiile climatice tropicale și economia bazate pe exploatarea unor mari

suprafeţe de plantaţii le erau favorabile. Importul de negri în Brazilia a început însă târziu, cu cel puţin o jumătate de secol faţă de posesiunile spaniole. Abia în 1559 s-a permis fiecărui stăpân al unei plantaţii de trestie de zahăr să cumpere 120 de sclavi aduşi din Congo. (Un sclav negru era plătit în Brazilia de 15 ori mai scump decât un sclav indian). Zece ani mai târziu, în Brazilia existau între 2.000-3.000 de negri; iar în 1600 – între 13.000-15.000.

La scurt timp după ce piaţa americană s-a dovedit extrem de rentabilă, comerţul cu sclavi negri a căpătat un caracter internaţional. Monopolul acestui tip de comerţ s-a transformat într-un obiectiv de politică internaţională, ambiţionând puterile maritime rivale Spaniei. După ce Portugalia a fost împinsă pe planul al doilea au apărut noii rivali – englezii, francezii, italienii, olandezii, suedezii, danezii şi, în principal, englezii. În 1602, olandezii creează „Compania Indiilor Orientale", începând de la această dată să-i elimine pe marii lor concurenţi, portughezii.

„Pirateria a devenit o politică de stat a Angliei, iar din piraterie a luat naştere negoţul englez cu sclavi" (V. M. Travinski). Primul dintre marii piraţi care au încercat – şi până la urmă au reuşit – să spargă monopolul iberic al comerţului cu negri a fost John Hawkins. Capturând (la fel cum proceda şi celălalt faimos pirat Francis Drake) nave portugheze cu peste 1.200 de sclavi africani şi apoi vânzându-i fraudulos în Columbia, Rio Grande, Española, San Domingo, etc., Hawkins a realizat profituri uriaşe. (La afacerile acestor piraţi a participat în secret însăşi regina Elisabeta I, investind în acest scop o mare sumă din tezaurul regal; investiţie care i-a adus reginei un profit cel puţin triplu) [1].

În schimb, în Europa Orientală, „controlul exercitat de turci asupra Mării Negre şi a porturilor Orientului Apropiat bloca una din principalele surse de aprovizionare cu sclavi" (John Hale) – şi în acelaşi timp absorbea „marfa" umană oferită de negustorii arabi la târgul din Kaffa. Negustorilor de sclavi portughezi, spanioli, italieni,

1 Dar Anglia a găsit o altă soluţie pentru rezolvarea problemei forţei de muncă trimiţând în coloniile lor din Africa de Nord sclavi albi de tot felul. (Legile Angliei asigurau un flux continuu de feluriţi sclavi albi: delincvenţi de drept comun, condamnaţi politici, membrii unor noi secte religioase, etc.). „În Europa cererea de sclavi era mică, piaţa europeană a devenit repede suprasaturată. În fapt, unicul loc de desfacere era America". În plus, comerţul cu sclavi includea şi prizonieri de război. „Când Th. Cromwel a înăbuşit răscoala din Irlanda, a vândut în America mii de prizonieri irlandezi" (V. M. Travisnski).

le rămânea posibilitatea aprovizionării cu etiopieni, mauri de pe coasta nord-africană, sau negri din Guineea, Senegal, ş. a. Vânduţi în ţările Europei Occidentale, sclavii negri erau mai scumpi, fiind mult căutaţi de lumea aristocraţiei (şi a marii burghezii de parveniţi) ca obiecte decorative, de companie, de lux, care dădeau curţilor lor o notă de exotism şi de prestigiu. Luptătorii cumpăraţi de cardinalul Ippolito dei Medici, sau cei o sută de mauri pe care papa Inocenţiu VIII i-a primit în dar – şi pe care apoi i-a dăruit la rândul său unor cardinali şi patricieni romani – constituiau astfel de „obiecte" pur decorative, fără nici o valoare economică, productivă.

Aceeaşi funcţie o aveau în general sclavii la turci: de a da un plus de strălucire fastului curţii şi suitei sultanului, sau ale înalţilor săi demnitari. „Dar într-o ţară în care sultanul însuşi era fiul unui sclav, acest cuvânt avea conotaţii diferite de cele întotdeauna degradante şi uneori teribile pe care le trezea în Occident". Copiii luaţi ca tribut din ţările subjugate sau cumpăraţi la târgul de sclavi se găseau într-o condiţie juridică infinit superioară sclavilor din Occident. Le era deschisă posibilitatea unei continui mobilităţii sociale. Acestor tineri sclavi, creştini de origine dar „reeducaţi" într-o ambianţă diferită şi într-un spirit musulman, le erau încredinţate funcţii administrative şi militare uneori foarte importante, un sclav putând ajunge până la demnitatea şi funcţia de general. „Soarta copiilor oferiţi ca tribut contrasta în mod dramatic cu aceea a negrului care lucra pe plantaţiile din Española; sau, cu aceea a locuitorilor din Guineea, încă şi mai nenorociţi, – pe care francezii îi vindeau pur şi simplu ca hrană triburilor Potiguara, canibali din Brazilia, aliaţi ai francezilor" (J. Hale).

VAGABONDAJ, CERŞETORIE, CRIMINALITATE, PROSTITUŢIE

Multe aspecte sumbre ale Evului Mediu vor continua – şi uneori chiar în forme exacerbate, în perioada Renaşterii. Cercetarea şi semnalarea lor completează cu date noi tabloul complex al vieţii şi civilizaţiei epocii. Printre aceste aspecte figurează şi cel al vagabondajului, considerat un adevărat pericol pentru comunitatea organizată.

Se ştie că societatea medievală era caracterizată şi printr-o mare mobilitate în spaţiu – cum erau deplasările masive şi continui de pelerini, negustori, studenţi, jongleri, meşteri şi lucrători în domeniul

Andrea Palladio: vila „La Rotonda", de lângă Vicenza.
(Începută în 1536, terminată de Scamozzi în 1582).

construcțiilor, ș. a. – și că „această mobilitate a fost factorul determinant al progresului economic și social". Mai mult decât atât: „Migrația era acceptată și chiar încurajată, – dar cu două condiții: să fie momentană, ocazională și să nu devină un mod de viață; în al doilea rând – să fie structurată, organizată și controlată de instituții. În caz contrar, pentru societățile stabilizate și sedentare, nomadismul rămânea un fapt îngrijorător și va fi privit cu dispreț"[1]. – Într-adevăr: chiar de pe la mijlocul secolului al XIV-lea, când marea epidemie de ciumă a provocat în Occident o puternică criză socială, vagabondajul va fi considerat un delict în sine; iar vagabonzii, trândavii fără ocupație, vor fi urmăriți, persecutați și condamnați.

În secolul al XV-lea fenomenul vagabondajului în Occident capătă proporții de masă; pentru ca în secolul următor în conștiința colectivității să nu mai existe o distincție posibilă între vagabondajul „inofensiv" și cel agresiv, periculos, temut de societate. Realitatea era că vagabondajul redutabil, primejdios, era cel care se prezenta acționând în grup, într-o bandă organizată. În timpurile moderne,

1 Bronislaw Geremek (în *Mendicanti e miserabili*... vd. *Bibliografia*), studios de autoritate recunoscută al temei, ale cărui cercetări au fost utilizate în acest paragraf. – Și în sec. XV relevă Geremek, „mobilitatea persoanelor era foarte intensă, dar era reglată de mecanisme instituționale care o organizau și o supravegheau". Astfel, circulația la distanțe mari a meșteșugarilor trecea prin canalele corporațiilor, supunându-se unor trasee dinainte fixate.

sursa principală a vagabondajului o constituie șomajul și nesiguranța obținerii sau păstrării unui loc de muncă. În secolele Renașterii însă cauzele erau diverse – și multiple. Astfel, proliferarea călugărilor rătăcitori aparținând ordinelor așa-zise „de cerșetori" (minoriți, predicatori, carmelitani, augustinieni, capucini) suscita numeroși emuli printre adevărații vagabonzi și cerșetori – observă Al. Vaxliard. Dar și adevărații călugări din afara acestor ordine care trăiau însă în acest mediu terminau adeseori prin a adopta obiceiurile și modul de viață al acestora. – În mediul universitar, între secolele XIII – XIV apare și capătă amploarea unui adevărat vagabondaj „Ordinul Goliarzilor", fără a avea o adevărată organizare.

Adevărul este că și acțiunea Bisericii (remarcă istoricul citat) a favorizat, în mod direct sau indirect, vagabondajul și cerșetoria. În genere, instituțiile medievale – feudalitatea, sistemul corporațiilor, Biserica – au contribuit la excluderea din viața socială normală a unei mulțimi de indivizi. Ca proporții și periculozitate însă, principala cauză au constituit-o numeroasele războaie, care îndeosebi la terminarea lor sporeau considerabil numărul vagabonzilor. Războiul și armata constituiau adevărate școli de banditism.

În primul rând, prin faptul că în rândurile armatelor erau recrutate tot felul de elemente declasate din drojdia societății[1]. De pildă – în conflictele militare dintre genovezi și turci ambele tabere îi invitau pe vagabonzi și pe briganzi să se înroleze în armatele lor. După care, sfârșitul unei campanii militare aducea cu sine demobilizarea unei mase de soldați rămași fără căpătâi. Aceștia se organizau în bande armate, jefuind populația satelor și orașelor. (Exemplul tipic îl oferă bandele de *coquillards*, care în secolul al XV-lea operau în Burgundia). Prietenii de încredere ai vagabonzilor răufăcători erau cârciumarii și prostituatele. Patronii cârciumelor și ai bordelurilor cooperau cu ei sprijinindu-i în diferite feluri, ascunzându-i, păstrându-le în depozit obiectele furate și ajutându-i să le vândă. În rândurile lor se puteau întâlni persoane din variate straturi și categorii sociale – până la clerici și ecleziastici[2]. Se întâmpla ca de

1 Pe la începutul secolului al XV-lea rectorul Universității din Paris, Nicolas de Clémanges, îi scria ilustrului teolog Jean de Gerson că în armate erau recrutați „servi fugiți de la stăpânii lor, apostați, tot felul de muncitori, pierde-vară, pungași, ticăloși, străini și surghiuniți, tâlhari și scelerați de tot felul".

2 În 1405 episcopul Parisului cerea să fie eliberați șase vagabonzi închiși în închisoarea Châtelet pe motiv că sunt clerici; procurorul îi răspunde că „zișii clerici arestați sunt hoți și criminali [...] care împreună cu alții, furând 23 de cai, au alcătuit o bandă [...] și s-au pus pe tâlhării, răpesc femei, dau foc la case și fac tot felul de alte ticăloșii..."

multe ori însişi ţăranii să vadă în aceşti vagabonzi şi hoţi un fel de instrument compensator şi punitiv al nedreptăţilor de ordin social şi economic: nişte haiduci de felul lui Robin Hood. Este adevărat că „banditismul acestor tâlhari avea ceva comun cu rebeliunea socială şi putea fi luat ca un aspect al mişcărilor ţărăneşti; cu toate acestea nu poate fi considerată drept un echivalent al luptei de clasă" (B. Geremek).

După o perioadă de acalmie (1360-1490) măsurile respective contra vagabondajului reîncep sau se înmulţesc în Franţa, Anglia, Spania, Germania, Flandra, Elveţia. „Toţi bărbaţii şi femeile [...] sănătoşi şi în vârstă de până la 60 de ani, care nu trăiesc dintr-o activitate comercială, nu exercită o meserie, nu posedă bunuri proprii care să le permită să trăiască, sau pământ pe care să-l poată cultiva şi nu sunt angajaţi în serviciul cuiva [...] sunt obligaţi să presteze o muncă" – În aceeaşi categorie sunt incluşi şi numeroşii cerşetori sănătoşi care, în loc să muncească, trăiesc din pomană şi uneori din furt, iar cei care, sub pretextul milei sau al pomenei creştineşti, îi ajută, încurajând în felul acesta trândăvia, sunt pasibili de închisoare – prevedea aceeaşi ordonanţă.

În aceeaşi perioadă, şi legislaţia franceză stabileşte măsuri vizând reprimarea vagabondajului: „Orice persoană fără ocupaţie dar fiind în condiţie de a putea lucra [...] cu un salariu adecvat, însă care nu vrea sau nu va voi să lucreze, să fie arestată şi dusă în închisoarea Châtelet [...] pentru ca acolo aceşti trândavi să fie bătuţi cu vergi şi să fie pedepsiţi după cum se va crede de cuviinţă". O altă ordonanţă (dată la Paris în 1395) constata că un mare număr de vagabonzi dorm noaptea pe unde apucă, dedându-se la furturi şi la tot felul de alte delicte; aceştia vor fi închişi şi ţinuţi 15 zile numai cu pâine şi apă, precum şi supuşi apoi unor grele amenzi. – Refuzul de a munci era considerat deci o crimă publică. În sec. XV măsurile devin mai aspre: vagabonzii dovediţi a fi comis în trei rânduri delictul de tâlhărie – „vor fi arşi de vii, împreună cu cei care le-au dat adăpost". La aceeaşi dată (1456), în legislaţia franceză apare un nou mijloc de luptă contra vagabondajului: munca silnică – la executarea unor lucrări publice (îndeosebi fortificaţii) sau la galeră. Alte măsuri (din 1473) vizau o acţiune sistematică de represiune, o supraveghere a mediilor sociale suspecte, un control al surselor de venit ale celor suspecţi, etc.

Măsurile represive continuă, din ce în ce mai severe: fapt care dă o idee despre proporţiile îngrijorătoare ale fenomenului vagabon-

dajului. În 1496, Carol VIII al Franței ordonă ca vagabonzii (escrocii, proxeneții, pungașii, cerșetorii capabili de muncă) să fie adunați și trimiși la galere; în 1516 – la lucrări de fortificație și la curățatul străzilor; în 1535 – cerșetorii capabili de muncă să fie folosiți în construcții și în alte sectoare, cu un salariu minim; în același an 1535 – biciuirea și surghiunul pentru cerșetorii care se prefac bolnavi; iar pentru vagabonzii străini din Paris care nu vor părăsi orașul în cel mai scurt timp, pedeapsa cu moartea. Pe șantierele de construcții publice condamnații vor lucra cu lanțuri la picioare; iar cei rebeli, cu lanțuri și la mâini. – În Franța, marea epocă de represiune a vagabondajului a durat trei secole: de la sfârșitul secolului al XV-lea până la Revoluția franceză.

În acest timp legislația engleză privind vagabondajul era și mai nemiloasă. În 1547, cei găsiți fără ocupație timp de trei zile erau socotiți vagabonzi, însemnați pe frunte cu fierul roșu și încredințați ca sclavi timp de doi ani persoanelor care i-au denunțat judecătorilor. Proprietarii lor îi puteau obliga la orice fel de munci, îi puteau bate și pune în lanțuri. Fuga de la stăpân era pedepsită cu biciuirea, cu o nouă însemnare cu fierul roșu, sau cu condamnarea la sclavie perpetuă[1]; iar dacă încercau a doua oară să fugă – pedeapsa cu moartea. (În Franța, pedeapsa cu moartea n-a fost aplicată niciodată unui cerșetor sau vagabond pentru acest fapt). – De o ferocitate incredibilă, același act emanat de regele Eduard IV al Angliei se referea și la fiii acestor vagabonzi condamnați: copiii între 5 și 14 ani erau trimiși să lucreze obligatoriu ca ucenici la un meșter până împlineau vârsta de 24 de ani, băieții, sau 20 de ani, fetele, – fără a primi în tot acest timp nici un salariu pentru munca lor; iar dacă încercau să fugă de la stăpânul meșter, deveneau sclavii acestuia.

Anglia epocii elisabetane a introdus, cu o rară cruzime, și alte prevederi în această „legislație sângeroasă" – cum a fost numită. În 1547, Consiliul privat al regelui (*Privy Council*) a numit un corp de funcționari speciali pentru reprimarea vagabonzilor, având împuternicirea de a-i spânzura fără proces. Între 1569-1572 s-au organizat în toată țara adevărate „vânători de vagabonzi; operații polițienești la care participau și voluntari. Cei „vânați" erau biciuiți în public și însemnați cu fierul roșu; iar în caz de recidivă –

1 De asemenea în Polonia: în secolul al XV-lea a fost interzisă cerșetoria, autorităților municipale li se cerea să-i supravegheze pe vagabonzi, să-i silească să poarte un semn special și să-i oblige pe cerșetorii găsiți sănătoși să lucreze pe șantierele unorconstrucții publice.

Cele trei clase sociale reprezentate în Adunările Generale, începând din 1484, – nobilii, burghezii și clerul.
Miniatură (sec. XV) dintr-o ediție a *Operelor* lui Aristotel.

spânzurați. – „Între 1572-1575, în comitatul Middlesex au fost însemnați cu fierul roșu 44 de vagabonzi și spânzurați 5. În aceeași regiune, în 1590 au fost condamnate la biciuire și la însemnarea cu fierul roșu 71 de persoane. Și numai în Devon au fost condamnați la moarte, în 1598, nu mai puțin de 74 de vagabonzi" (*Idem*).

Cât privește persoana cerșetorului și cerșetoria în sine – inevitabil asociate cu ideea de mizerie materială, fizică, – ne-am aștepta ca societatea medievală, pătrunsă cum se pretindea de spiritul eticii creștine, să manifeste față de cerșetori o infinită mizericordie. În realitate, lucrurile nu stăteau tocmai așa. Pentru că, dincolo de doctrina datoriei de a da asistență săracilor, Biserica predica cu obstinație că bogăția este un obstacol în calea mântuirii (parabola cu cămila, funia, urechea acului...), și că săracul trebuie ajutat pentru ca în felul acesta binevoitorului milostiv să i se șteargă din păcate; în rest, cerșetorul merită doar milă și compătimire, – în timp ce de fapt mizeria fizică era adeseori privită cu dispreț și dezgust.

În literatura secolelor XV și XVI se observă clar că imaginea cerșetorului trezea nu atât sentimente de simpatie, cât de silă, de ostilitate, dacă nu chiar de ură; pentru că, infirmi sau sănătoși,

cerşetorii invadau bisericile, tulburând slujba religioasă cu comportamentul lor zgomotos, necuviincios şi insolent. Şi mai ales pentru că, doar simulând mizeria, suferinţa sau o anumită infirmitate, cei mai mulţi nu erau de fapt decât nişte vagabonzi periculoşi, pungaşi şi asasini – cum îi înfăţişează în versurile baladelor sale virulentul poet Eustache Deschamps[1] – Tot atât de violenţi în satirele lor în care îi atacau pe cerşetorii sănătoşi pentru vicleniile, înşelătoriile şi hoţiile lor sunt poeţii germani cei mai renumiţi în epocă – Sebastian Brant în „Corabia nebunilor" (*Narrenschiff*), sau franciscanul Thomas Murner în „Conjuraţia nebunilor" (*Narrenbeschwörung*). Mulţi îi puneau pe cerşetori la un loc cu tâlharii, – şi nu erau rare nici conflictele violente, chiar sângeroase, cu populaţia. (Frecvente erau şi cazurile de violare a cerşetoarelor). Fapt este că cerşetoria devenise o profesiune. În numeroase cazuri de crimă cerşetorii inculpaţi erau membri ai unor bande organizate. „Începând din sec. XV, relatările despre activităţile criminale ale unor cerşetori circulau în toată Europa" (*Idem*).

E adevărat că, în aceeaşi perioadă, societatea europeană occidentală începuse să se angajeze pe drumul unei evoluţii socio-economice capitaliste. Fenomenul, caracteristic epocii, de pauperizare masivă era consecinţa crizelor sociale; perioadele de foamete şi de mari epidemii n-au făcut decât să-l agraveze. Un mare număr de ţărani în mizerie invadează oraşele: fapt care sporea şi pericolul răspândirii epidemiilor de tifos şi pestă bubonică. Mizeria, subalimentaţia, murdăria în care trăiau îi transformau uşor în agenţi de contaminare. Se impuneau deci măsuri energice. În 1528 republica Veneţia publică un decret: cerşetoria pe străzi este interzisă, sub sancţiunea unor pedepse corporale şi a expulzării străinilor. Pentru cerşetorii rezidenţi în Veneţia, municipalitatea organizează un sistem de asistenţă: bătrânii şi invalizii erau asistaţi la domiciliu sau internaţi în aziluri (cheltuielile în acest scop erau acoperite dintr-un impozit special pe venituri); cei capabili de muncă erau trimişi să lucreze pe bărci ca vâslaşi, pe galere şi pe alte corăbii, primind o jumătate din salariul obişnuit. Dar după ce perioada crizei mâinii de lucru a trecut şi n-a mai fost nevoie de această forţă de muncă plătită pe jumătate, legea n-a mai fost aplicată. Spre sfârşitul

1 Poet francez (1340-1407) şi călător în trei continente, sclav la sarazini, om de armă şi diplomat sub doi regi; autor a peste o mie de balade conţinând preţioase şi pitoreşti informaţii asupra celor mai diferite aspecte ale vieţii epocii.

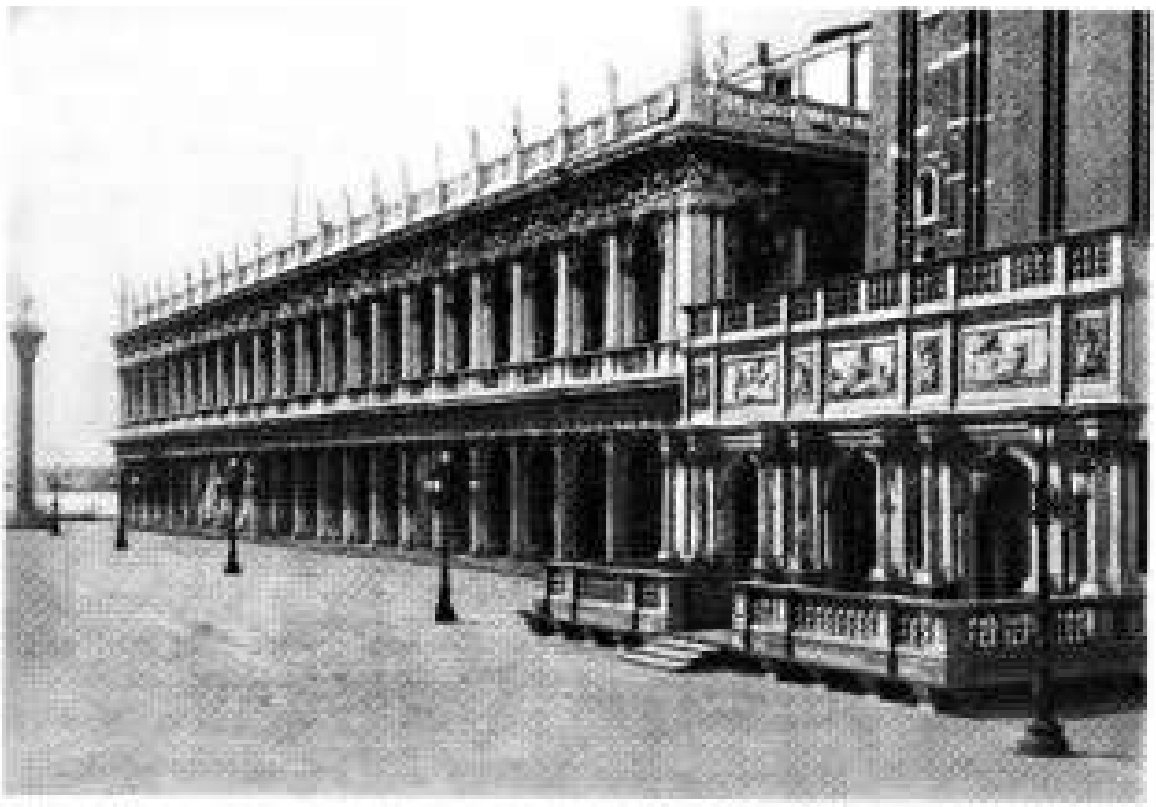

Jacopo Sansovino: palatul Bibliotecii Marciana și Loggetta
de lângă Campanile. – Veneția (1536–82)

secolului al XVI-lea, în scopul lichidării cerșetoriei ia ființă un azil pentru săraci – bărbați, femei și copii, – în ale cărui diverse ateliere cei 400 de internați erau puși să lucreze.

Roma, cu numeroasele sale instituții religioase și de caritate, cu miile de pelerini prezenți permanent, era orașul cel mai invadat de cerșetori. În timp ce în Rusia, de pildă, ca și în genere în aria creștină est-europeană, mănăstirilor li se recomandă să-i aibă în grijă, în țările vest-europene, cerșetorii erau obiect de suspiciune, antipatie și dispreț[1]. Chiar de odiu: în 1561 papa Pius IV interzice cerșetoria pe străzile Romei, sub pedeapsa biciuirii, a condamnării la stâlpul infamiei, a surghiunului și a trimiterii la muncă forțată pe galere. Se ia hotărârea ca toți săracii și cerșetorii invalizi, bolnavi și bătrâni să fie concentrați în patru cartiere ale orașului, să fie îngrijiți într-un azil și să li se distribuie mâncare. Dar după doi ani azilul își încetează activitatea – din lipsă de fonduri, precum și din cauză că cei asistați preferau să se reîntoarcă la cerșit. În 1587, Sixt – – după ce previne

1 În schimb vagabonzii „artiști" – *histriones, cantastorie, giullari, jongleurs,* – care în Rusia erau tratați cu ostilitate și persecutați, la fel ca și de Biserica catolică, erau chiar prețuiți și priviți cu simpatie, mai ales de masele populare.

că majoritatea cerşetorilor îşi simulează infirmităţile, mulţi sunt trândavi şi vagabonzi, ocupându-se de furturi şi tâlhărie, – încearcă şi el să ia măsuri energice: internarea în aziluri (cu regim sever de control zi şi noapte, şi obligaţia de a lucra în ateliere) sau trimiterea la muncă forţată pe galere. Nici aceste măsuri n-au funcţionat decât patru sau cinci ani.

La Paris, situaţia era şi mai critică. Marele aflux al cerşetorilor şi vagabonzilor se datora faptului că fuseseră expulzaţi din alte oraşe. În lipsa mijloacelor de represiune, vagabonzii după ce erau pedepsiţi cu biciuirea şi expulzarea se reîntorceau la Paris, fără teama de a fi arestaţi. Alte oraşe (Rouen, de pildă) iau măsuri foarte drastice contra tuturor persoanelor apte de muncă, atât bărbaţi cât şi femei care trăiesc în trândăvie şi din cerşit; dacă în termen de opt zile nu îşi găsesc de lucru sau nu părăsesc oraşul – „zişii hoţi, trândavi, vagabonzi, cerşetori sănătoşi, să fie puşi în lanţuri doi câte doi" şi să fie trimişi la muncă silnică la lucrările de construcţii publice.

Măsurile de represiune erau însoţite de o motivaţie explicită: vagabonzii şi cerşetorii simulanţi erau delincvenţi dovediţi[1], de multe ori organizaţi în bande periculoase, capabile de acţiuni criminale. Adeseori aceste bande îşi aveau jargonul lor: în secolul al XV-lea organele de anchetă din Burgundia au consemnat şi redactat un copios vocabular al unui asemenea limbaj secret. Alte documente judiciare descriu cu precizie tehnicile diferite de înşelătorie folosite. În secolul al XVI-lea a apărut în Germania o lucrare de o primordială importanţă documentară privind această lume interlopă „Cartea vagabonzilor" (*Liber vagatorum*), descriind 28 de categorii de vagabonzi şi cerşetori. Larg difuzată în alte ţări, cartea a cunoscut în cursul secolului nu mai puţin de 30 de ediţii; una, prefaţată chiar de Martin Luther.

De o răspândire asemănătoare s-a bucurat un mic tratat italian similar, datorită juristului Teseo Pini din Urbino (scris între 1484-1586), intitulat *Speculum cerretahorum*[2]. Autorul enumeră nu mai

1 Din diferite oraşe din Germania provin primele documente (datând încă de pe la mijlocul secolului al XIV-lea) în care sunt enumerate diferitele categorii de delincvenţi: cerşetori care se declarau pelerini, clerici, călugări, sau evrei convertiţi, care simulau diferite infirmităţi, sau se prefăceau să sunt bolnavi, ghicitori, debili mintali, etc. Un document din Basel (sec. XV) enumeră nu mai puţin de 26 de asemenea categorii de vagabonzi şi cerşetori.

2 „Oglinda celor din Cerreto" – un sat lângă Spoleto, ai cărui locuitori erau renumiţi ca mincinoşi şi şarlatani.

Un orășcan din Anglia din sec. XVI. - Gravură din *Habiti...* de Vecellio.

puțin de 39 de categorii de vagabonzi și falși cerșetori, organizați în tot atâtea adevărate „corporații". - Într-un document judiciar din 1595 sunt enumerate, cu denumirile pitorești respective, și descrise 19 astfel de „companii". (La care, un alt document judiciar din același an - și provenind tot din Italia - adaugă alte 15 categorii existente la Roma: fiecare „companie" având-și regulamentul său precis de funcționare). Membrii fiecărei „companii" se reuneau de două sau trei ori pe an; în aceste „adunări generale" se decideau și pedepesele de aplicat membrilor care ar fi trădat secretele „companiei" - mergând până la pedeapsa cu moartea.

În secolele XVI și XVII a apărut o foarte bogată literatură care descria lumea interlopă, de delincvenți, vagabonzi, cerșetori și prostituate. Îndeosebi în Spania: țară care în această perioadă a suferit o gravă deteriorare socială și economică, revărsând în orașe o masă enormă de marginalizați - țărani alungați de pe pământurile lor, muncitori rămași fără lucru, meșteșugari ruinați, foști soldați, estropiați, ș. a. Din această masă de declasați se recrutau falșii pelerini, hoții, pungașii, criminalii, cerșetorii, - mizeri, bolnavi, schilozi, sau

doar simulanți, proxeneții și prostituatele. O lume pe care proza „picarescă" – povestire, nuvelă, roman, piesă de teatru, – o descrie amplu, pitoresc, amănunțit și (în cea mai mare măsură) veridic: fapt riguros atestat de toate sursele documentare, oficiale, credibile.

„Cea mai veche profesiune", prostituția a cunoscut în Antichitatea medio-orientală și greco-romană și forma unei prostituții „sacre": un grup de tinere sclave în serviciul templelor (în unele țări, măcar o dată în viață se supuneau acestui ritual și femei libere, de orice condiție socială) se „sacrificau" dăruindu-se primilor veniți, în cinstea divinității și în schimbul unei sume de bani ce revenea templului[1]. Paralel cu această „prostituție sacră" s-a practicat și prostituția profană „legală" (organizată și controlată de stat), precum și prostituția „liberă", atât în Grecia și la Roma cât și în Evul Mediu (când însă prostituția „sacră" fusese demult abolită)[2]. Prostituția „legală" va fi supusă unor dispoziții polițienești speciale, pusă sub jurisdicția unor edili și implicând obligații financiare (taxe, impozite) către stat. Cât privește prostituția „liberă", aceasta va cunoaște – în Grecia și la Roma – și forma prostituției „elegante", mondene: cea a curtezanelor (cea a *hetairai* la greci, *meretrices* sau *bonae mulieres* la romani); o formă și o categorie care vor reînvia în toată „splendoarea" lor în secolele Renașterii italiene.

Trecând peste primele timpuri ale Evului Mediu (în care popoarele germanice n-au suferit influența corupției gallo-romane – cu excepția concubinajelor regilor franci), când totuși autorii vremii semnalează depravarea din mănăstiri, trebuie în schimb amintită decăderea moravurilor în secolele XI-XIII. Cu atât mai mult cu cât prostituția „legală", organizată și supravegheată, nu exista, nu era

1 La Corint, peste o mie de hierodule ocupau dependințele templului. „Solon văzu templele și preoții lor îmbogățindu-se cu produsul prostituării femeilor consacrate, care nu se dăruiau decât străinilor, el se gândi în mod firesc să procure aceleași beneficii statului, și prin aceleași mijloace, făcându-le să servească în același timp plăcerilor tineretului atenian și siguranței femeilor cinstite. El fondă deci, ca stabiliment de utilitate publică, un mare lupanar (*dikterion*), în care sclavele cumpărate cu banii statului și întreținute pe socoteala acestuia încasau zilnic pentru stat un tribut de pe urma viciilor populației, și lucrau fără rușine în scopul de a spori veniturile Republicii" (P. Dufor; vd. *Bibliografia*).

2 De către Constantin cel Mare, în sec. IV. – Se crede că prostituția „sacră" deriva dintr-o formă primitivă de prostituție „ospitalieră" – când soția sa sau fiica gazdei erau oferite benevol, ca o onoare făcută oaspetului casei. (O formă care se mai practică și azi la unele populații primitive).

admisă nici de drept, nici de fapt, sub forma unui lupanar public. Deşi o condamna sever (ceea ce nu îi împiedica pe episcop, abate sau senior feudal să-şi aibă micul lor harem), Biserica arăta o oarecare toleranţă, pentru a evita excese de imoralitate mai grave. – La fel se arătau truverii secolului al XIII-lea. Rutebeuf şi Jean de Meung (autorul părţii a doua a *Romanului Trandafirului*). Sub Filip August (m. 1223) s-a creat funcţia şi titlul unui ofiţer al Curţii de „Regele desfrânaţilor" (*Rex ribaldorum*) – precursorul actualului comisar de poliţie, însărcinat cu supravegherea bandelor de răufăcători, inclusiv a femeilor de moravuri uşoare care însoţeau suita Curţii în deplasările sale. – Ordonanţa dată în 1256 de Ludovic IX cel Sfânt privind expulzarea prostituatelor din toate oraşele ţării (măsură care însă n-a fost niciodată riguros aplicată) permitea în schimb practica prostituţiei legale, organizată, controlată şi protejată de autoritatea regală. Din 1360, o nouă decizie (repetată în numeroase rânduri în secolul al XV-lea) prevedea că la Paris prostituatele n-au voie să poarte broderii, perle, nasturi de argint, îmbrăcăminte de culoare stacojie, mantale îmblănite, blănuri, cordoane din ţesături de mătase, – sub pedeapsa confiscării tuturor acestor articole vestimentare. Au urmat apoi şi alte interdicţii[1].

În detalii, regimul prostituţiei varia, bineînţeles, după ţări, regiuni şi chiar oraşe, potrivit obiceiurilor locale. În general, în regimul prostituţiei „legale" prostituatele trebuiau să se stabilească în străzi anumite. Bordelurile[2] erau concesionate unor şefi (sau şefe) care deţineau o anumită jurisdicţie asupra „pensionarelor" şi plăteau anumite taxe autorităţilor comunale. Potrivit principiului general – unanim acceptat timp de secole în toate ţările – după care îmbrăcămintea, accesoriile şi în genere aspectul exterior al unei persoane trebuiau să concorde şi să reflecte statutul său social, şi

1 În sec. XIV depravarea era atât de întinsă la Paris în toate straturile sociale chiar şi cele mai înalte încât regele Filip cel Frumos le condamnă şi le întemniţă pentru adulter chiar pe propriile sale trei nurori. (Despre care legenda spunea că îşi aduceau în palat tineri studenţi pentru a-şi satisface viciile; după care, tinerii erau otrăviţi sau înjunghiaţi şi aruncaţi din turnul Neslе în Sena). De asemenea, în decursul faimosului proces contra Templierilor (1307) li se imputa acestor călugări viciile cele mai dezgustătoare; între care şi sodomia – viciu aproape endemic în orientul Apropiat, unde cavalerii Templieri rezidaseră ani îndelungaţi.

2 *Bordel* (în sec. XII – *bourdeau*) derivă din cuvântul *borde* – cabană izolată, adăpost nocturn situat la marginea unui drum, sau pe malul Senei, în afara incintei oraşului; loc destinat desfrâului şi prostituatelor (*bordellières*, lat. *bordellariae*).

prostituatele trebuiau să poarte veşminte distincte sau anumite însemne speciale. În secolele XIII şi XIV oraşele mai mari[1] aveau lupanare proprietate comunală şi care erau concesionate prin licitaţie. În secolul al XV-lea, în oraşele din nordul Franţei regimul acestora era mai indulgent decât în oraşele din Provence şi Languedoc[2]. În sud, la Bayonne, proxenetele – considerate elementul cel mai periculos – erau pedepsite cu biciuirea sau cu surghiunul; iar în caz de recidivă, chiar cu moartea. La Marseille, aceleaşi pedepse erau prevăzute pentru proxeneţi; în schimb prostituatelor nu le era interzis decât portul unei îmbrăcăminte de culoare stacojie. La Narbonne, deşi oraş de reşedinţă episcopală, prostituatele îşi aveau „strada lor caldă" (*carreria calida*), într-un regim de deplină libertate faţă de autorităţi.

La Nîmes, ca şi în alte oraşe din Languedoc (unde bordelurile erau numite, ironic, „abaţii") prostituatele erau încredinţate unei „abadese" sau guvernatoare (*magistra*) cu puteri depline şi cu obligaţia de a vărsa municipalităţii o taxă substanţială. La Lyon, în 1475 o ordonanţă a municipalităţii obliga prostituatele să se retragă în două case, sub supravegherea unor consuli ai oraşului. La Avignon, în timpul exilului curţii papale oraşul era literalmente invadat de prostituate. În schimb oraşul Bordeaux, renumit pentru severitatea poliţiei sale de moravuri, îi pedepsea pe proxeneţi şi pe prostituatele care contraveneau regulamentelor poliţiei cu moartea prin înecare. Chiar în oraşele în care prostituţia era tolerată, proxeneţii şi proxenetele erau biciuiţi, pedepsiţi cu închisoarea, surghiunul şi confiscarea averii. – În secolul al XVI-lea, în oraşele care n-aveau bordeluri prostituatelor nomade (căci existau şi vagaboande) li se permitea un sejur de 24 de ore, putând să-şi practice profesiunea numai în afara zidurilor oraşului, de obicei într-o cabană izolată (sau sub cerul liber). De regulă prostituatele „itinerante" erau însoţite de un proxenet întreţinut de ele; acesta trebuia şi să le

1 Londra, Toulouse, Montpellier, Avignon, Hamburg, Zürich, Regensburg, Basel, Viena, ş. a.

2 „În aceste regiuni nordice prostituţia n-avea pecetea de infamie /.../ *Fabliaux*-urile şi romanele truverilor din Normandia, Champagne, Poitou şi Tourraine sunt pline de detalii din viaţa amoroasă a femeilor obişnuite cât şi a celor dezmăţate. Jonglerii, care fără îndoială că le frecventau şi le însoţeau, nu încercau nici un sentiment de repulsie când le înfăţişau în versurile lor pe aceste camarade vesele ale existenţei lor vagabonde" (*Idem*). – Exemple concludente ne oferă poeţi cunoscuţi ca Rutebeuf, Jean de Meung, Conquillart, sau Fr. Villon.

Moda feminină: două doamne venețiene; din tabloul lui Carpaccio, abuziv intitulat „Două curtezane". – Muzeul Correr, Veneția.

protejeze împotriva violențelor – întotdeauna rămase nepedepsite[1] – la care aceste nenorocite erau expuse la tot pasul. Totuși, dispozițiile cele mai drastice îi vizau pe proxeneți[2].

Provinciile Alsaciei și Lorenei au reacționat contra prostituției debordante prin măsuri severe – „mai ales când aceasta atingea respectul și considerația cuvenite membrilor clerului, care i se dăruiau cu patimă" (*Idem*). Dar și aici își găsea protectori tocmai în

1 Totuși, o ordonanță din 1389 prevedea o amendă pentru cazurile de violență; amendă din care o cotă revenea de drept prostituatei ca despăgubire, întrucât în acest caz violența era considerată drept un furt.

2 În 1478 la Abbeville, de exemplu proxeneții erau puși la stâlpul infamiei, erau tunși, apoi izgoniți din oraș; iar în caz că se reîntorceau erau condamnați la ardere pe rug. În alte părți proxeneții erau biciuiți în public, plimbați pe străzile orașului călare de-a-ndoaselea pe un măgar râios, sau însemnați cu fierul roșu în anumite părți ale corpului.

organele polițienești: prostituția era admisă ca o necesitate, pentru a salvgarda onoarea femeilor căsătorite. Astfel, proxenetismul era pedepsit mai aspru decât violul; dar orice femeie avea dreptul să se vândă. Nu însă oamenilor Bisericii: ordonanța ducelui Lorenei din 1583 le condamnau pe acestea la biciuire („clienții" lor însă rămâneau nepedepsiți). Prostituatele erau cantonate în anumite cartiere și străzi, trebuiau să poarte o îmbrăcăminte deosebită, un semn distinctiv (la fel ca evreii), să plătească o anumită taxă fiscului, să se organizeze și să se conducă în maniera unei corporații meșteșugărești obișnuite. Pe o singură stradă din Strassburg erau, în 1455, nu mai puțin de 19 asemenea case de toleranță. (La acea dată, în acest oraș de reședință episcopală existau peste o sută de bordeluri!). Patronii acestora își trimiteau agenții în alte țări, de unde aduceau și angajau cu contract tinere pe care apoi le țineau în condiții mai rele decât de sclave. La începutul secolului al XVI-lea numărul acestora era atât de mare încât, din lipsă de locuințe, trebuiau să doarmă prin biserici sau în turnul catedralei orașului. După Reformă – și sub influența acestei mișcări – numărul lor a scăzut. La Metz și în alte orașe din Lorena o ordonanță a magistraților din 1332 interzicea călugărilor și ecleziasticilor să frecventeze cârciumile și bordelurile. La sfârșitul secolului al XVI-lea situația se înrăutățise mult, numărul prostituatelor crescuse; la fel cel al proxenetelor – cu toate pedepsele extrem de grele care le amenințau.

Orașele Avignon, Toulouse, Montpellier, posedau – în virtutea unui privilegiu regal – fiecare câte un bordel, care aducea venituri considerabile municipalităților respective. Autoritățile însă nu puteau exercita, în afara acestor case de toleranță, un control asupra numeroaselor prostituate. În 1559, patru dintre acestea au pătruns și au rămas în mănăstirea Augustinilor, „servind" întreaga comunitate a călugărilor mănăstirii; trei dintre ele au fost spânzurate în fața mănăstirii, iar călugărul care le introdusese în mănăstire, trimis în lanțuri episcopului său. În 1556, alte trei prostituate s-au strecurat într-o altă mănăstire de călugări; și acestea au avut aceeași soartă. „Captivitatea papilor" însoțiți de corpul cardinalilor și de întreaga lor suită, a atras la Avignon un număr enorm de prostituate și proxeneți. – Dealtminteri, la orice ocazii de reuniuni cu o participare numeroasă de bărbați se verifica și o mare afluență de prostituate. Nu numai la reuniuni populare – târguri, bâlciuri, serbări, aniversări, etc. – ci și la cele mai selecte, oficiale, chiar cu caracter cât se poate de

solemn. Astfel, cu ocazia conciliului ecumenic din Konstanz (1414-1418) – care, printre altele, a condamnat la arderea pe rug a lui Jan Hus și Ieronim din Praga – micul orășel elvețian a fost cu adevărat invadat de peste 1.500 de prostituate! Când un oraș primea vizita unui înalt personaj străin (sau din aceeași țară) municipalitatea avea grijă să pună – gratis! – la dispoziția suitei acestuia un număr corespunzător de prostituate. – Obiceiul a fost respectat și în secolele Renașterii: la Berna în 1414, la Ulm în 1434, etc. Iar „în 1574, când Henric III al Franței trece prin Veneția, în fuga sa din Polonia, Republica Serenissimă îi prezentă un album cu miniaturile celor mai frumoase curtezane puse la dispoziția sa, să aleagă după gust"[1].

În 1560, Carol IX al Franței semnează edictul de interdicție și abolire a prostituției „legale", deci desființarea bordelurilor. Hotărârea părea inaplicabilă – cel puțin la Paris. Interveniseră însă între timp elemente noi în sprijinul decretului regal. Enorma răspândire a bolilor venerice – îndeosebi a sifilisului[2] – arăta limpede cauza și rolul periculos al prostituției. Pe de altă parte, în lumea burgheziei se manifesta tot mai hotărât o atitudine de austeritate morală – rezultat, în mare parte, al predicilor moralizatoare pornite atât din tabăra Reformei cât și din cea a Contrareformei. Datorită acestor influențe, poziția statelor față de problema prostituției s-a modificat radical. Casele legale de toleranță au fost închise. Dar nu toate. Unele aveau o tradiție prea îndelungată; iar străzile rău-famate își reclamau vechile privilegii, legale. Au urmat numeroase procese.

Totul a fost inutil. Un alt decret regal, din 1566, îl reconfirma pe cel anterior. Toate bordelurile pariziene au fost irevocabil închise: cel puțin în Franța, prostituția legală era în mod legal abolită. Continua însă prostituția clandestină, creștea numărul proxeneților de ambele sexe, grupați în jurul crucilor de piatră situate în mijlocul pieților. În timpul campaniilor militare armatele continuau să fie însoțite nu numai de oneste „vivandiere", ci și de prostituate profesioniste[3].

1 Cf. *Enc. ital. Trecani*, Roma, 1949, vol. XXVIII, p. 365 și urm.

2 Deși numit timp de secole *morbus gallicus* („boala franțuzească") în realitate a apărut și s-a răspândit în Franța în urma campaniei din Italia (1494) a lui Carol VIII, ale cărui trupe coborâseră până la Napoli.

3 Potrivit afirmației lui Brantôme, trupele ducelui de Alba erau însoțite în decursul campaniei din Flandra de „patru sute de curtezane călări, frumoase și brave ca niște prințese, și de 800 de pedestrașe, oacheșe și acestea".

Cu firești, explicabile diferențe cantitative și particularități locale, situația prostituției din secolele Evului Mediu și ale Renașterii din Franța (unde documentația asupra temei este cea mai consistentă) se repetă și în alte țări.

Pentru Spania, literatura sa „picarescă" o reprezintă abundent, viu și colorat. Documente de arhivă confirmă această sursă de informație, corectând-o și completând-o. Și în Spania, în secolul al XVI-lea prostituatele se situau pe trepte și în categorii diferite. Pe treapta cea mai de jos erau cele concentrate în casele de toleranță (*mancebias*) – „a căror activitate a fost reglementată de Filip II, în 1572 și 1575. Fiecare *mancebia* era plasată sub autoritatea unui «tată» sau a unei «mame», recunoscuți de autoritatea publică; și care, intrând în funcție, trebuiau să depună jurământ că vor observa ordonanțele regale în materie. Era interzis să fie admise în *mancebias* o femeie căsătorită, sau o fecioară, sau o femeie încărcată de datorii. Era de asemenea interzis de a împrumuta bani «pensionarelor» – fapt care ar fi însemnat un mijloc indirect de a le lega pentru o perioadă indefinită de această activitate. Tot la 8 zile «pensionarele» trebuiau să fie vizitate de un medic; în caz de boală contagioasă erau trimise numaidecât la spital" (M. Defourneaux). – Regulamentul acestor *mancebias* stabilea și îmbrăcămintea obligatorie a prostituatelor (nu puteau purta rochii lungi, sau încălțăminte cu tocuri înalte); pe stradă n-aveau dreptul să fie însoțite de un servitor, iar în biserică nu le era permis să îngenuncheze pe obișnuitele perniță dintre bănci; în Săptămâna Patimilor le era interzis să-și exercite meseria; iar în Postul Paștelor erau invitate oficial și stăruitor de Biserică să se pocăiască; după care, bineînțeles că marea majoritate se reîntorceau la profesiunea lor.

Fiecare oraș important din Spania avea una sau mai multe *mancebias* (sau *puterias*). Renumită era cea din Valencia – cu cartierul ei cochet de căsuțe cu grădină; sau, cea din Sevilla – cu *mancebias* ținute de municipalitate (ori particulare, – proprietate a unor notabilități ale orașului). – Dar în Spania prostituția era mult extinsă și în afara acestor cartiere rezervate; și în această țară prostituatele erau ierarhizate în categorii distincte – de la cele mai nenorocite din porturi până la elegantele mult căutate de bărbații din aristocrație.

În Germania secolului al XV-lea decăderea moravurilor luase forme și proporții cu totul deosebite. Se spune să în unele orașe multe soții se debarasau de soții lor otrăvindu-i; crima rămânea

O curtezană „de lux" din Italia secolului al XVI-lea. - Din lucrarea *Habiti...*, de F. Franco.

nepedepsită, desigur pentru să soţii asasinaţi „se opuseseră ca soţiile sau fiicele lor să întreţină relaţii intime cu nobilii" (G. Scherr). Autorităţile nu erau în măsură să extirpeze corupţia. Legile prevedeau pedepse teribile pentru cei ce se făceau vinovaţi de viol: ceea ce însemna că violurile erau frecvente. Prostituţia şi proxenetismul în cele din urmă au trebuit să fie tolerate, - deşi înainte proxenetele erau condamnate să fie îngropate de vii.

Regimul bordelurilor era diferit de la o regiune la alta. Dacă în unele oraşe prostituatele erau puse sub controlul călăului primăriei (iar după moarte corpul lor era aruncat în haznale), în schimb în altele aveau anumite drepturi cetăţeneşti, iar de sărbători apăreau în public împodobite cu flori; organizate în corporaţii, aveau dreptul să le alunge din oraş pe cele care nu făceau parte din breasla lor. Dar erau obligate să poarte o îmbrăcăminte distinctivă (la Leipzig mantou galben, la Brandenburg albastru, la Berna scufia roşie, la Augsburg un văl cu dungă verde). În ajun de sărbători şi de duminici bordelurile erau închise din motive de ordine publică. Accesul era interzis în permanenţă bărbaţilor căsătoriţi, clericilor şi evreilor;

interdicția însă nu era severă decât pentru evreii care, în caz că nu o respectau, erau pedepsiți cu moartea. (La fel erau pedepsiți și creștinii care întreținеau relații intime cu o evreică). – „Bineînțeles că accesul în aceste case era oprit pentru femeile căsătorite, – care tocmai din cauza aceasta erau mai curioase să vadă ce se petrecea aici. În 1476, niște burgheze bogate din Lübeck s-au dus noaptea deghizate într-una din aceste case pentru a se deda și ele acelorași excese ca Mesalina" (*Idem*).

Nu e mai puțin adevărat că existența bordelurilor aducea un serviciu moralei publice, prin faptul că reducea numărul cazurilor de infanticid[1].

Ludovic XI s-a limitat să izoleze prostituatele în anumite străzi, apoi, într-un cartier rezervat de bordeluri. Sub Filip August erau supravegheate de un funcționar municipal care avea sarcina de a asigura ordinea și de a percepe cuvenitele impozite. În sec. XVI prostituatele erau autorizate să formeze corporații proprii; dar, în general, bordelurile nu mai erau favorizate din cauza ravagiilor sifilisului. La Nancy, în 1615 prostituatele erau biciuite, alungate sau condamnate la stâlpul infamiei, în 1632 proxeneții din unele orașe franceze erau spânzurați.

În alte țări, măsurile erau pe cât de diferite pe atât de ciudate. La Amsterdam, un edict din 1506 încredința supravegherea bordelurilor unor oameni ai poliției, agenți ai ordinei, deveniți ei înșiși proxeneți: funcția era acceptată ca o rentabilă recompensă. – La Copenhaga, în 1575 prostituatele erau biciuite și alungate din oraș; dacă se reîntorceau, li se tăiau urechile; iar dacă reveneau din nou, erau legate într-un sac și înecate (cf. Felix Regnault).

În Italia prostituția era tolerată și, în genere, controlată de autoritățile municipale – care încercau să delimiteze zona unde prostituatele locuiau și își exercitau profesiunea. În toate orașele italiene acestea erau obligate să poarte un element vestimentar distinctiv, spre a nu fi confundate cu femeile cinstite; la Florența, de pildă, trebuiau (în 1384) să aibă întotdeauna mănuși pe mână.

La Milano, în 1390 ducele Gian Galeazzo Visconti a ordonat ca străzile în care locuiau prostituatele să fie înconjurate de un zid; poarta de intrare a incintei avea un paznic care o încuia la apusul

1 Fenomenul fiind îngrijorător, în unele orașe ca Ulm sau Freiburg-in-Breisgau casele de copii abandonați datau încă din sec. XIV; iar la Nürnberg, de la începutul secolului al XVI-lea. În acest secol numărul copiilor părăsiți și adăpostiți în aceste case era de ordinulsutelor în fiecare oraș.

soarelui, rămânând închisă toată noaptea. În timpul zilei prostituatele puteau circula pe străzile oraşului numai purtând pe umeri o manta scurtă de abà albă. Matroana bordelului – care avea un număr fix de şase pensionare – era scutită de orice impozit. – La Genova, prostituatele nu puteau ieşi în afara cartierului care le era rezervat decât sâmbăta. Bordelul nu putea avea „pensionare" genoveze de origine; iar cele stăine n-aveau voie să se îmbrace la fel ca femeile din Genova. – La Veneţia, oraş frecventat de un mare număr de străini, municipalitatea le-a concentrat într-un cartier de lângă Ponte di Rialto (numit *Castelletto*), stabilindu-li-se şi orarul de „funcţionare". Prostituatelor le era impus să poarte pe cap o basma galbenă; iar în oraş le era interzis să circule, chiar şi în timpul zilei. – Măsurile acestea n-au putut fi însă respectate; încât, chiar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea *castelletto* era gol: pensionarele lui invadaseră întregul oraş! – Renumitul istoric veneţian Marin Sanudo (m. 1536), scrie că, în timpul său (când populaţia Veneţiei era de 300.000 locuitori) numărul acestora ajunsese la peste 11.000!

La Roma, care în 1490 avea 90.000 locuitori, prostituatele erau în număr mai mare decât la Veneţia – şi erau împărţite pe categorii, în funcţie de calităţile lor fizice şi de tarif. Patricienii romani nu ezitau să închirieze unele din casele lor matroanelor şi patronilor de bordeluri; în timp ce proxeneţii nu ezitau să încerce să atragă la practicarea prostituţiei fete tinere – şi chiar călugăriţe. (Se citează numeroase cazuri de răpiri de tinere şi de călugăriţe). – Numărul prostituatelor din Roma – provenind din toată Italia, precum şi din Franţa, Spania, Germania – nu poate fi precizat[1].

În 1420 municipalitatea Perugiei se arăta a fi foarte preocupată de „seceta de *jupânese* străine"; ceea ce era într-adevăr o problemă socială – dat fiind marele număr de tineri studenţi ai universităţii locale, care în lipsa acestor „jupânese" se dedau la alte vicii. Şi oraşul Lucca era preocupat de această periculoasă alternativă; drept care prostituatelor stabilite aici li s-a acordat diverse privilegii – printre care şi cetăţenia lucheză.

Într-adevăr, „homosexualitatea a fost viciul tipic al Renaşterii" (F. Cognasso). Sodomia – pe care Dante o numea „viciul clericilor" – s-a răspândit mult şi în Italia după marea epidemie de ciumă de la

1 Cifrele sunt contradictorii – şi desigur exagerate – variind de la 6.800 în 1490 (St. Infessura), sau 4.900 în 1526 (Gnolli), până la 30.000 în 1524 (Fr. Delgado) sau chiar 40.000 (Buchell).

mijlocul secolului al XIV-lea. Savonarola și S. Bernardino da Siena țineau predici în biserică împotriva acestui „abominabil păcat". La Lucca a fost creat în 1448 un *Ufficio dell' onestà* pentru a lupta contra acestui viciu; comisarii respectivi aveau dreptul de a investiga, a-i depista și a-i pedepsi pe homosexuali. Și la Florența a fost creat un asemenea organism, având sarcina de a-i controla și pe călugării din mănăstiri. La Veneția – unde apăreau pe străzi tineri și vârstnici îmbrăcați ca femei, precum și femei îmbrăcate ca bărbați – cu aceeași misiune erau însărcinați câte doi nobili din fiecare cartier, care erau și înarmați. Decretele Consiliului celor Zece, urmărind extirparea sodomiei, s-au succedat și în secolul al XVI-lea.

„Pentru a combate acest viciu guvernele au favorizat căsătoriile și prostituția. La Lucca s-a stabilit ca nici un cetățean care a împlinit vârsta de 27 de ani să nu poată deține o funcție în cadrul Comunei dacă nu era căsătorit. La Genova s-au dat decrete vizând reprimarea viciului în 1486 și 1488. Viciul a continuat însă în tot secolul al XVI-lea. Poeți și autori de satire îl ridiculizau. Este viciul comun al umaniștilor – spunea Ariosto. Este viciul preoților și al călugărilor – spunea Bibbiena și Pietro Aretino. Este viciul italienilor – se spunea în Franța. Viciul tuturor celor ce trăiesc într-un mediu unde sunt numai bărbați. Viciul artiștilor ce au în serviciul lor ucenici care le servesc drept modele și care învață tehnica picturii sau sculpturii. Botticelli, Leonardo, Michelangelo au fost acuzați de acest lucru. Botticelli a fost denunțat în 1502; un ucenic al său a fost condamnat pentru acest viciu în 1473. – Este bine cunoscută slăbiciunea lui Leonardo și Michelangelo pentru unii din ucenicii lor. Și Benvenuto Cellini a fost acuzat. Nimeni nu se rușina pentru aceasta – și nu s-a rușinat nici pictorul Bazzi pentru faptul că a fost poreclit cu numele cu care este cunoscut în istoria artei – Sodoma. Era un păcat ușor, care merita indulgență și care nu părea să ofenseze reputația unei persoane" (Fr. Cognasso).

Zadarnic insistau guvernele cu amenințările cele mai teribile – spânzurătoarea sau arderea pe rug. În 1492, la Veneția a fost spânzurat un homosexual; iar în 1545, un preot. În 1550, la Genova a fost decapitat și apoi ars pe rug un om de litere – *pro crimine sodomiae*. În 1506, însuși marchizul Francesco Gonzaga aflându-se într-o campanie militară îi dă unui curteam de-al său sarcina să îi procure... „îngerași" (*putti*). Iar un agent al său la Roma o informa pe marchiza Isabella, în 1504, că și papa Iuliu II își avea astfel de „îngerași"! – Simplă calomnie – probabil; dar semnificativă pentru a

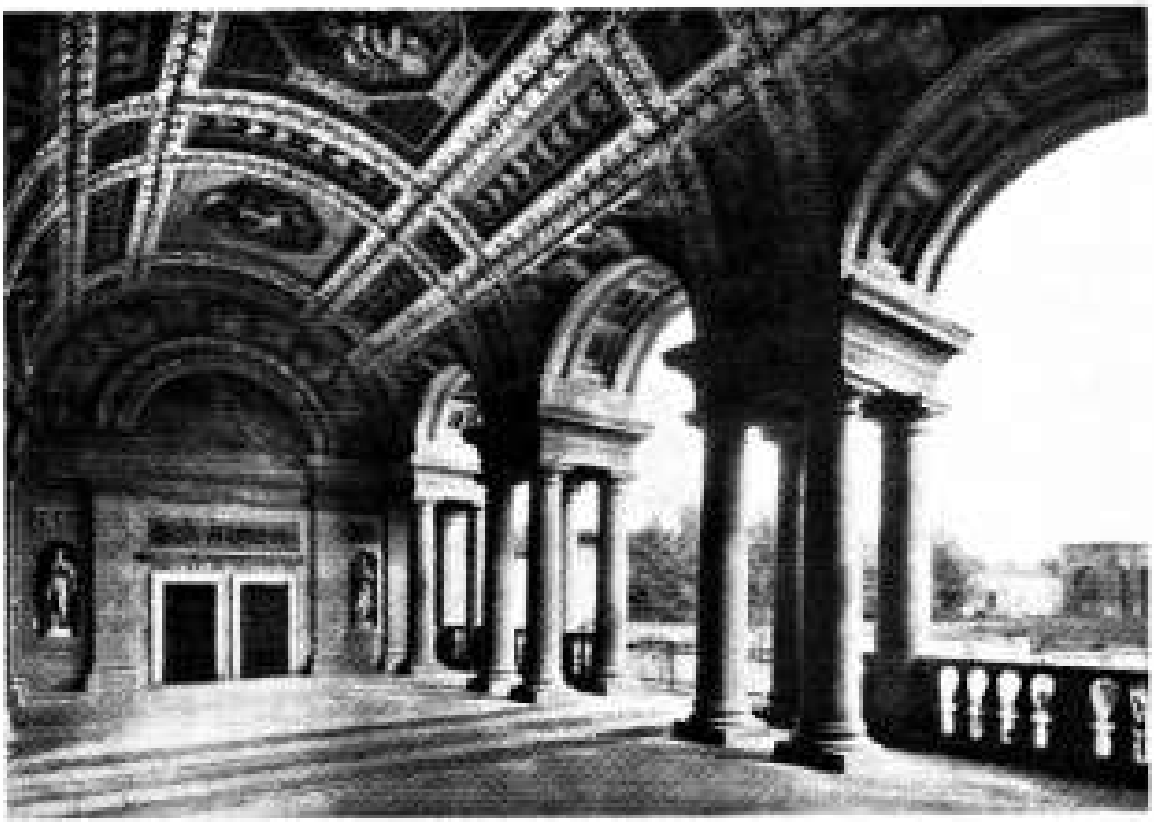

Giulio Romano: „Palazzo del Tè".
Loggia. Mantova. Către 1525.

indica larga răspândire a sodomiei chiar și în cercurile cele mai înalte și mai respectabile ale societății.

Tentativele de suprimare a prostituției „legale" (cât și a celei „libere") din perioada Renașterii, nu numai că au eșuat, dar în același timp au adus pe scena și în atenția istoriei moravurilor timpului forma „elegantă", distinsă, rafinată a prostituției: cea a „curtezanelor" italiene, sau cea a „galanteriei" din Franța, pe care cu atâta vervă o descrie Brantôme.

Evul Mediu n-a cunoscut prostituate care să fi ajuns la o înaltă poziție în societate[1]. În schimb, în Italia Renașterii s-a repetat figura și rolul *hetairei* din societate ateniană a epocii lui Pericle, a femeii de moravuri ușoare din lumea înaltă. Cuvântul *courtisane* (apărut în Franța în jurul amnului 1500) era împrumutat din italiană; *cor-*

1 Cu două notabile excepții: în sec. VI – fosta dansatoare și femeie de moravuri ușoare Teodora, luată în căsătorie de împăratul Iustinian; și, în sec. X, una din marile figuri politice feminine ale timpului, Maorzia. Datorită marii sale influențe la Roma au fost aleși șapte papi: Sergiu III, Anastasie III, Landon, Leon VI și Ștefan VII; precum și fiul ei Ioan XI.

tigiane erau și ele femei de moravuri ușoare care, întreținute de un amant foarte bogat, duceau o viață de mare lux în ambianța curților. Erau foarte elegante, frumoase, cu o educație uneori chiar foarte aleasă, admirate pentru spiritul și cultura lor, și știind întreține o conversație plăcută în societate. Renumite deveniseră curtezanele din Roma și Veneția, care se bucurau de un mare succes în cercurile mondene chiar cele mai înalte. De fapt, acestea erau *cortigiane honeste* – pentru că termenul desemna prostituatele în general, care la Roma erau clasificate în *honeste, da candela* și *puttane* (ultimele – cele mai ordinare); la Veneția, cele din prima categorie erau numite – fiind foarte bogate – *puttane sontuose*. Din celelalte categorii, la Roma (și la Veneția) afluiau din toate regiunile Italiei, precum și din alte țări – din Anglia, Flandra, Spania, Franța, Germania, Grecia.

La Roma, femeile cultivate sau cele din nobilime nu își făceau apariția (decât extrem de rar) la curtea papală[1] sau la ospețele aristocrației, cardinalilor și marilor bancheri; golul resimțit (prelații erau celibatari, erudiții umaniști erau de obicei necăsătoriți, etc.) era suplinit de prezența agreabilă a *curtezanelor* – întreținutele unor amanți și protectori care le asigurau o viață de mare lux; în timp ce ele reușeau perfect să facă față exigențelor mondene, adeseori și prin cultura lor: unele știau latina și greaca, altele versificau și chiar își publicaseră poeziile – ca Veronica Franco sau Tullia d'Aragona. De o mare faimă în această societate se bucura la Roma curtezana Imperia[2], în al cărei palat puteau fi întâlniți cei mai cunoscuți nobili, bancheri, scriitori și artiști. (Imperia era „prietena" renumitului bancher al Renașterii, Agostino Chigi, – după cum Tullia era „prietena" celuilalt bancher nu mai puțin renumit Filippo Strozzi). La moartea ei – la vârsta de numai 26 de ani – frumoasa Imperia a

1 „Celebru a rămas un scandalos banchet oferit de ducele de Valentinois (Cesare Borgia – n. n. O. D.) în ajunul sărbătoririi Tuturor Sfinților (1 noiembrie), la care 50 de curtezane au dansat, la început îmbrăcate, apoi complet goale, în fața papei, a fiilor săi și a cardinalilor și curtenilor lor. Și acesta nu e singurul caz menționat de cronici[...] Uneori și doamne de bune familii își rotunjeau veniturile familiale cu această activitate" (M. L. Rizzati).

2 „Imperia de Cugnatis, pe care Rafael a luat-o ca model pentru Sapho din fresca sa *Parnasul* [...]. Tullia d'Aragona, una din numeroasele amante ale lui Alexandru VI Borgia, blonda și frumoasa fiică necegitimă a unui cardinal; la Florența intră în cele mai închise cercuri umaniste, conversând despre filosofia platonică, natura sufletului și a iubirii" (*Idem*).

fost deplânsă de toată Roma, celebrată pentru posteritate în cuvintele epitafului de pe piatra de mormânt[1] (asemenea altor curtezane renumite, şi Imperiei i s-a acordat cinstea de a fi înmormântată în capela unei biserici).

Prostituate de lux, curtezanele reprezintă nu mai puţin un fenomen cu implicaţii semnificative în viaţa culturală a Renaşterii italiene (şi, mai puţin, franceze). Pentru preocupările şi calităţile lor intelectuale au fost popularizate – într-un alt fel decât celelalte profesioniste[2] – de către mari scriitori ai timpului care le-au preţuit, le-au elogiat sau le-au dedicat versuri; dintre aceştia, nu lipsesc numele unor Pietro Aretino, Montaigne sau Michelangelo[3].

O faimă întrucâtva asemănătoare (dar nu de proporţiile celei ale curtezanelor italiene) au cunoscut curtezanele din Franţa Renaşterii. *Memoriile* abatelui Brantôme – aventurier, om de arme şi curtean în acelaşi timp – ilustrează, prin biografiile unor contemporani şi prin relatări din viaţa curţii, gradul de corupţie al înaltei societăţi franceze din timpul domniei a patru regi – Francisc I, Henric II, Carol IX şi Henric III. Gradul de incredibilă depravare[4] este asociat cu rolul influent în societatea vremii al unor renumite curtezane, uneori aparţinând chiar familiilor nobile; sau, în orice caz, în primul rând legate de biografia acestor regi ai Franţei.

1 „Imperia, curtezană romană care, demnă de un nume aşa de mare, a adus între muritori un rar model de frumuseţe. A trăit 26 de ani şi 12 zile. A murit la 15 august 1511". – Epitaful a fost distrus în secolul al XVIII-lea, dar din greşeală. (Cf. C. Antoniade – vd. *Bibliografia*).

2 Cu binecunoscutul lor simţ practic, veneţienii publicau pentru vizitatorii străini, cataloage în regulă cu numele, adresele, prezentarea şi tarifele prostituatelor.

3 Angela del Moro era „prietena" lui Tizian (dar şi a lui Pietro Aretino). Despre Imperia scrie cu vie admiraţie cardinalul Fabio Chigi, viitorul papă Alexandru VII. Tullici d'Aragona îi dedică versuri elogiative poetul Bernardo Tasso (tatăl lui Torquato Tasso) – precum şi o eglogă poetul la modă Girolamo Muzio. Multe nuvele ale lui Matteo Bandello conţin portretele unor curtezane. Pietro Aretino le dedică două comedii. *Talanta şi Cortigiana*. – Curtezanele erau frecventate de nobili (Camilla Griffo chiar s-a căsătorit cu un nobil veneţian), de înalţi prelaţi şi de ambasadori străini. În timpul vizitei sale la Veneţia, Montaigne o vizitează (în 1580) pe cunoscuta curtezană Veronica Franco, iar aceasta îi dăruieşte un exemplar din culegerea sa de sonete intitulată *Terze rime*. Poete realmente de valoare au fost renumitele curtezane veneţiene Gaspara Stampa, Veronica Gambara şi în primul rând Veronica Franco (Cf. C. Antoniade).

4 Inclusiv situaţia, echivocă şi detestată de public, a tinerilor aristocraţi devotaţi regelui, nelipsiţi din anturajul său, favoriţi suspectaţi de vicii perverse – porecliţi *les mignons du roi*.

Brantôme ne informează că Francisc I – persoană de o moralitate detestabilă[1], trecând adesea de la curtezanele „distinse" la prostituatele străzii, iar în ultimii ani suferind greu de o boală venerică (se pare că de sifilis – *grosse vérole*) – a procedat, de teama răspândirii bolilor venerice, la înlocuirea „prostituatelor care frecventează curtea" cu „femei foarte îngrijite, curate și sănătoase [...] care să nu-i îmbolnăvească pe gentilomi și să-i facă neputincioși, ca cele din bordeluri". – Rezultatul a fost că „prostituția distinsă" a categoriei curtezanelor de lux s-a găsit investită cu un rol important, o influență, o pondere considerabilă la nivelul cel mai înalt al ierarhiei sociale. Mecanismul și eficiența „prostituției elegante" au fost dovedite și de către Caterina de Medici, care a avut ideea să o aplice în sectorul politicii. Văduvă a lui Henric II și regentă a Franței în timpul minoratului fiilor săi Carol IX și Henric III, a constituit la curtea sa un grup de domnișoare de onoare, cultivate și bine instruite, pentru ca la nevoie acestea să poată deveni – folosind și „tehnicile profesionale" proprii unei curtezane profesioniste obișnuite – un instrument cât mai eficient, în situații concrete și în relații cu persoane determinate, al planurilor sale politice.

Prin educația și cultura lor, curtezanele Renașterii își vor marca prezența cum am văzut în Italia, și în cercurile intelectualității. În Franța secolului al XVII-lea vor rămâne celebre, prin relațiile intime întreținute cu personalități notorii ale lumii culturale, numele unor Marion Delorme sau Ninon de Lanclos.

DEMONOLOGIE, DEMONOMANIE, „MAGIE NEAGRĂ"

Ca personificare a puterilor răului[2] și ca o metaforă a răului absolut, Diavolul apare mai întâi la babilonieni, unde capătă trăsături precise prin faptul că este contrapus unui zeu bun (sau unor zei

1 Dealtfel, și biografiile (neoficiale, evident) ale lui Carol Quintul și Filip II al Spaniei includ pagini care îi arată a fi fost de o moralitate cel puțin dubioasă...

2 Forțe vitale magice (derivate din animism), spiritele sau demonii au o semnificație prevalent negativă (foarte rar pozitivă – ca protectori), răspunzători de toate relele, de la războaie și calamități naturale până la insomnii sau insuccese în afaceri. – În mitologia greacă (*daimones*) și cea latină (*genii*) sunt ființe intermediare între zei și oameni. Când demonilor li s-a atribuit o căpetenie, recunoscută și ascultată, această căpetenie a devenit (înainte de a deveni un ispititor întru rele) „Calomniatorul": în lb. greacă *diábolos*, cuvânt care traduce termenul ebraic *Hasatan*, cu sensul de „dușman al religiei".

Marele „magician" şi om de ştiinţă Giambattista della Porta. – Portret din opera sa *Della celeste fisionomia*, Padova, 1616.

binefăcători). Personajul Diavolului se regăseşte şi sub numele de Satan – nume preluat probabil din religia babiloniană – la evrei, pentru prima dată cu o fizionomie distinctă în *Întâia Carte a Cronicilor*[1], apoi şi în alte cărţi ale *Vechiului Testament*[2]. Iar sub numele – care i-a fost atribuit înainte de alungarea din Paradis – de Lucifer, „Purtător de lumină"[3], sensul denumirii acesteia este împrumutat din textul profetului Isaia, text care se referă la regele Babilonului văzut ca personificarea răului[4].

1 „Şi s-a pornit Satan împotriva lui Israil..." (XXI, 1).

2 „Şi a venit şi Satan înaintea lui Dumnezeu /.../ şi a lovit pe Iov cu lepră..." (*Cartea lui Iov*, II, 1-7). – „Iar prin pizma Diavolului moartea a intrat în lume şi cei se sunt de partea lui vor ajunge s-o cunoască" (*Înţelepciunea lui Solomon*, II, 24).

3 Lat. *lux, lucis* = „lumină"; *ferro, ferre* = „a purta, a aduce".

4 „Cum ai căzut tu din ceruri, stea strălucitoare, fiu al revărsatului zorilor?" (*Isaia*, XIV, 12). – În ebr. *helal* – „steaua dimineţii", fiul Aurorei. Prin combinaţie cu un motiv din *Noul Testament* („Privit-am pe Satan căzând, ca din ceruri fulgerul". – *Evanghelia lui Luca*, X, 18). Lucifer a devenit un alt nume al Diavolului.

În lumea creștină (căci în Antichitate, credința în demoni și în Diavol n-avea nici un rol), teologia ortodoxă acordă o atenție mai redusă Diavolului decât cea catolică[1]. În concepția bizantinilor Diavolul este mai mult o creație a lui Dumnezeu decât un principiu independent de acesta: inițial un înger, Diavolul a fost izgonit din Paradis împreună cu alți îngeri din cauza orgoliului lor. În demonologia populară bizantină – care își are originile în *Viețile sfinților* și ale călugărilor din pustie, precum și în forme religioase păgâne care au supraviețuit (ca și mai târziu în Occident, în reminiscențe celtice, germanice sau slave) – fiecare demon apare specializat într-un anumit viciu; în general însă demonii manifestă o predilecție pentru magie, vrăjitorie și divinație. Pentru îndepărtarea Diavolului și a acțiunilor lui, invocarea numelui lui Hristos și semnul crucii erau eficiente; sfinții de asemenea aveau o mare putere asupra lor. – Tradiția musulmană cu privire la Diavol este strâns legată de tradițiile iudaică și creștină. Diavolul n-are la musulmani o existență proprie: a fost creat de Allah care i-a permis să acționeze asupra oamenilor și după căderea lui din paradis. În *Coran* – care nu explică clar natura Diavolului – aceasta are două nume: Iblis și Șaytan[2].

În folclor, creștinismul popular prezenta un Diavol vioi, abil, înfricoșător, dar totodată și bufon, ridicol și neputincios: viziunea populară oscila între aceste două extreme. Pe lângă vechile nume provenind din tradiția iudeo-creștină (ca: Satan, Lucifer, Abaton, Asmodeu, ș. a.) tradițiile populare îi rezervau nenumărate porecle, variind de la o țară sau regiune la alta. Mai variate însă erau formele sub care apărea: ca o bătrână neputincioasă, un tânăr frumos, o fată tânără, sau ca cerșetor, pescar, negustor, student, țăran, ș. a. – dar și în forme monstruoase: în iconografie – cu coarne asemenea lui Pan, cu blană de capră, copite, coadă, nas lung, exhibându-și falusul și de obicei cu pielea neagră. Nu era deosebit în mod clar nici de către teologi, nici de folclor. Demonii vor fi identificați de creștini cu îngerii izgoniți din rai – întocmai cum erau considerați și spiritele (elfi, gnomi, pitici, ondine, uriași) din folclorul german, celt sau slav. Monștrii le erau foarte asemănători, se puteau amesteca și combina

1 Cf. lucrările lui Jeffrey Burton Russell (vd. *Bibliografia*), ale cărui contribuții remarcabile la studiul acestei teme au stat în mare măsură la baza acestui capitol.

2 În arabă: „cel născut din mânie". Atributele lor sunt egale; se pare că Iblis a devenit, după răzvrătire și cădere, Șaytan. (Echivalenții demonilor din teologia creștină se numesc *saytin*).

Vila Medicee din Poggio a Caiano construită de Lorenzo Magnificul în 1480–85, după proiectul lui Giuliano da Sangallo.

cu demonii, dar monştrii nu erau propriu-zis demoni. Evocarea cea mai eficientă a Diavolului, a puterii şi ajutorului lui, era în funcţie de încheierea unui pact cu el, în urma căruia omul accepta să i se dăruiască, să-i vândă sufletul[1]: ideea aceasta a avut o influenţă, indirectă dar importantă, asupra teribilei şi îndelungatei persecuţii a vrăjitoarelor, devenind şi o temă preferată în predici, în poezia şi teatrul secolului al XIII-lea. – În iconografie, cea mai veche reprezentare cunoscută, cel mai vechi „portret" al Diavolului apare în sec. VI (într-un mozaic din bazilica S. Apollinare Nuovo din Ravenna). Începând din secolul al IX-lea reprezentarea Diavolului devine tot mai frecventă şi în forme din ce în ce mai variate, – datorită tot mai numeroaselor predici şi *Vieţi* ale sfinţilor, în care Diavolul deţinea un rol de primă importanţă. Reprezentarea sub formă umană predomină până în sec. XI; după care, dominantă este

1 Ideea unui asemenea pact a fost lansată de Sf. Vasile, episcopul Cezareei (sec. IV) şi răspândită în Occident de Sf.. Ieronim (sec. V); în sec. VI, o veche legendă din Anatolia (scrisă în lb. greacă) despre preotul Teofil din Cilicia – care, spre a obţine onoruri şi bogăţii, şi-a vândut sufletul Diavolului, s-a căit şi a fost mântuit de Fecioara Maria – a fost tradusă în sec. IX în latină de Paul Diaconul şi reluată de zeci de ori în aproape toate limbile europene. A fost inclusă în sec. X de Simion Metafrastul în *Menologion* – cea mai importantă culegere hagiografică bizantină, – de unde a luat-o şi Hroswitha (sec. X) în cea mai reuşită piesă religioasă a sa. *Miracolul lui Teofil* de Rutebeuf (sec. XIII) este o operă reprezentativă a teatrului medieval.

forma animalică (în chip de șarpe, balaur, liliac, ș. a.), sau în forme compozite. Sensul era de a impresiona, a-i înspăimânta și a-i amenința pe păcătoși cu pedepsele Infernului.

În secolele Scolasticii, discuțiile teologilor se duc în jurul păcatului lui Lucifer, a orgoliului său care a introdus răul în lume, a izgonirii din Paradis, a problemei liberului arbitru, ș. a. Fecioara Maria este cea care îl combate pe Diavol întotdeauna cu succes, salvându-i pe cei ispitiți de el. În această perioadă când prezența Diavolului în conștiința maselor crește (deși adeseori degenerând în ridicol și bufonerie, îndeosebi pe scenele misteriilor), pentru scolastici importanța și semnificația sa teologică este redusă: „Umanismul și etica aristotelică atenuează rolul Diavolului în teologie, până la punctul de a-l face să cadă într-o caricatură retorică sau pretext de propagandă religioasă" (J. B. Russell). Atât marile poeme eroice cât și scriitorii cei mai cunoscuți ai Evului Mediu matur[1] tratează personajul drept o metaforă a viciului și răului în general. În timp ce în *Divina Comedie* – sinteză a doctrinelor teologice medievale – Diavolul este mai mult respingător decât terifiant, umanismul noii ere atribuie păcatul, viciile, răul, unor motivații umane mai mult decât unor intervenții diabolice. Ca un rezultat al acestei noi perspective de transfer a cauzalității răului și de ridiculizare a Diavolului, își face intrarea în arta cultă grotescul – odată cu marii pictori flamanzi D. Bouts, cei doi Van Eyck, Memling, Hieronymus Bosch, Pieter Brueghel cel Bătrân, etc.

În literatura medievală Diavolul era numit și Lucifer[2], dar nu în Evul Mediu timpuriu, când tradiția îi rezervase lui Iisus acest epitet, de adevăratul „purtător, aducător al luminii". Acestui Lucifer îi erau asociați și demonii celor șapte păcate capitale[3].

---

1 *Cântecul lui Roland*, *Cântecul Nibelungilor*, *Cântecul Cidului*, sau Chrétien de Troyes, Wolfram von Eschenbach, Hartmann von Aue, Geoffrey Chaucer, etc.

2 Numele de Satan traducea condiția de „dușman" a Diavolului – dar după alungarea din Paradis. „Din acest motiv Lucifer se bucura de un statut superior: unii scriitori fac din el domnul Infernului: iar din Satan – locțiitorul lui" (*Idem*).

3 *Lucifer* – orgoliul, *Belzebut* – invidia, *Satan* – mânia, *Abadon* – trândăvia, *Mamona* – avariția, *Belfegor* – lăcomia, *Asmodeu* – desfrâul. Multe alte nume sunt atribute ale unor personaje istorice reprobabile și detestate (Irod Agrippa – Agrapport, Hannibal – Annabal, apoi Erodiada, Mohamed, Pilat, etc.). – Această implicită subliniere a caracterului diabolic al oamenilor răi este „primul pas spre o substituire a Diavolului medieval cu omul scelerat al lui Shakespeare, la care răul este circumscris la personalitatea umană individuală" (*Idem*).

În lumea protestantismului demonologia a luat un caracter în bună măsură diferit. Aici, interesul și importanța arătată Diavolului au fost mai puternice decât în lumea catolică. „Teologia luterană, *Cărțile Diavolului*, piesele teatrale și poeziile protestante amplifică puterile lui Satan mai mult ca niciodată" (*Idem*). Aceasta, datorită și faptului că teologia luterană nega categoric doctrina liberului arbitru: omul este supus fie voinței lui Dumnezeu, fie voinței Diavolului, – fără a avea libertatea de a alege singur. Luther însuși era obsedat ca cel mai inculț țăran de prezența Diavolului – care, în momente de adevărată halucinație, îi apărea în chip de stea, de șarpe sau de porc grohăind. – Calvin, mult mai puțin preocupat de tema demonologică și acordând un rol mult mai puțin important Diavolului, acceptă totuși același cadru doctrinar luteran.

Artele figurative din secolul al XVI-lea au menținut iconografia Diavolului din cele două sau trei secole anterioare. Dar Hieronymus Bosch și Pieter Brueghel cel Bătrân îi transformă și îi amplifică conținutul, transferând detestabilele însușiri diabolice asupra oamenilor: personajele acestor pictori sunt figuri aparținând împărăției răului, aspectul lor ridicol sau grotesc traduce și exprimă diformități fizice determinate de cauze morale reprobabile, de forțe interioare demonice, de variatele puteri ale răului. (Ceea ce, cum spuneam, a tradus și Shakespeare în personajele sale demonice). – Această viziune artistică a fost fără îndoială influențată și de atitudinea, de opinia, de sentimentul maselor populare alimentate de predicatori, de *Viețile sfinților* și de atât de răspânditele cărți populare despre Diavol (*Teufelsbücher*). Acestei categorii ultime de cărți îi aparține și istoria lui Faust.

Momentul faustic este semnificativ în evoluția demonologiei. Teologia protestantă disprețuia și condamna magia ermetică, pe care o considera o încercare inutilă și orgolioasă de a ajunge la cunoașterea adevărurilor ultime exclusiv prin intelect, sau pe orice altă cale decât ce a ajutorului grației divine. Or, Faust refuză acest ajutor, caută adevărul și prin practica magiei, prin efort mental propriu; în problemele care-l preocupă, în eforturile sau în feluritele dificultăți pe care le întâmpină, al sensului vieții pe care vrea să-l înțeleagă, el nu cere sprijinul (sau îndurarea) lui Dumnezeu, ci îl invocă și îl solicită pe Diavol. Aici, demonologia este văzută nu în termenii unei tensiuni dintre Diavol și Dumnezeu, păcat și mântuire, bine și rău, ci direct și personal între Dumnezeu și om: o perspectivă antropocentrică în strânsă conexiune cu individualismul propriu Renașterii, precum și cu știința, și cunoașterea în genere, care își au scopul în ele înseși.

Cu aceasta, demonologia epocii înscrie un capitol esențialmente diferit de cea medievală. Însuși personajul Mefistofel marchează începutul unei transformări a Diavolului – care se manifestă cât se poate de înțelegător față de victima lui; și care totodată „arată un firav semn de capacitate introspectivă, cu un accent de regret pentru actul său de răzvrătire" (*Idem*). – Odată cu momentul faustic, prin personajul lui Mefistofel asistăm la o umanizare a Diavolului.

Spre sfârșitul secolului al XVI-lea, în demonologie se contrapun două tendințe: pe de o parte, o recrudescență a Diavolului bufon din povestirile și misteriile medievale; pe de altă parte, o deplasare a centrului focal al răului dle la Diavol la om. În literatură, această ultimă tendință este exprimată în cel mai pregnant mod în teatrul englez – în unele piese ale lui Ben Jonson, John Webster și îndeosebi Shakespeare.

În nici o piesă a lui Shakespeare Diavolul nu apare niciodată ca personaj. E adevărat că marele dramaturg aduce adeseori pe scenă o varietate de demoni, de spirite: uneori spirite rele, demoniace – ca vrăjitoarele din *Macbeth*; alteori, ciudate și ambigui – ca spectrul tatălui lui Hamlet; uneori, asemănătoare unor diafane idei platonice – ca în *Visul unei nopți de vară*; alteori, pur și simplu comice – ca în *Nevestele vesele din Windsor*. Dar la Shakespeare, ponderea răului și caracterul înspăimântător al rezultatelor sale nu rezidă atât în spiritele demoniace, cât în oamenii diabolici, avizi de a practica orice forme ale răului, avizi de răul ca scop în sine[1].

Prototipul acestor scelerati este Richard III, – mincinos, asasin, diabolic atât în fapte cât și în cuvinte. În seria marilor tragedii (*Hamlet, Othello, Macbeth, Regele Lear*), Shakespeare arată un tot mai viu interes pentru formele de manifestare umană ale diabolicului[2]. Personajele sale de scelerați par a fi fost concepute după

1 Aron din *Titus Andronicus*, protagonistul dramei *Richard III*, Iago din *Othello*, Macbeth și Lady Macbeth; sau Gonerilla, Edmund și Regana din *Regele Lear*.

2 În subtila sa analiză a capodoperei shakespeariene autorul citat observă că „însăși fantasma tatălui lui Hamlet nu este atât o fantasmă, cât un demon, sau poate Diavolul însuși". Într-un fel, și Hamlet este un personaj demoniac: „Hamlet nu este un demon, dar din clipa când se decide pentru răzbunare Diavolul intră în el și îl plăsmuiește potrivit propriilor lui planuri: Hamlet plănuiește un asasinat, o împinge pe Ofelia la nebunie și sinucidere, îl lichidează pe bunul Polonius cu un zâmbet, pregătește umilirea și prăbușirea mamei sale care, cu toate păcatele lui, îl iubește încă, și nu îl justifiază pe Claudius când acesta e în rugăciune, pentru ca nu cumva astfel să-i fie mântuitsufletul".

Portretul lui Cornelius Agrippa von Nettesheim, bizarul medic și astrolog (m. 1535). – Gravură din epocă

modelul Diavolului; dar tot atât de corect s-ar putea spune că Shakespeare îl concepe pe Diavol după chipul și asemănarea acestor sceleraţi: forţa transcendentă a răului este refractată în mediul umanităţii. În felul acesta, „teatrul pe a cărui scenă binele luptă cu răul nu mai este plasat în spaţiile cereşti sau în abisurile Infernului: el este în inima omului. Și nu atât în inima unei comunităţi creştine, cât în inima unui individ care stă singur cu Dumnezeul său – și cu Diavolul său" (*Idem*).

În demonologia Evului Mediu, Diavolul ca principiu al răului absolut acţionează uneori în baza unei înţelegeri încheiate cu omul, înţelegere prin care îi asigură diverse beneficii sau reuşite dacă omul i se dăruieşte, dacă îşi vinde Diavolului sufletul. Pactul era conceput ca o realitate *ad litteram*: până foarte târziu, chiar în secolul al XVII-lea, în procesele intentate magilor sau vrăjitoarelor erau prezentate în tribunal documente acuzatoare olografe, inclusiv purtând semnătura inculpatului, documente care dovedeau textual și irefutabil că acesta încheiase un contract cu Diavolul. Învinuiţii erau de regulă vrăjitoare, dar și magi, persoane ce practicau diferite forme de magie.

Dar în ce privește magia – atât conceptul cât și respectiva practică – o distincție cât mai clară între „magia neagră" și „magia naturală" (sau „albă") este necesară și obligatorie.

În toate epocile și în toate societățile – civilizate sau primitive, din trecut sau de azi, – credința în magie și practicile magice și vrăjitorești au fost nelipsite; în forme diferite și la niveluri sociale diferite ele continuă până în zilele noastre. Magia și vrăjitoria, deși adeseori sunt confundate, – întrucât prezintă interferențe sau puncte comune – sunt două lucruri în esență distincte.

Magia – de obicei numită „magie albă" sau „naturală" – urmărește să producă prin practicile sale anumite efecte în aparență miraculoase, supranaturale; în realitate, efecte datorate unor cauze naturale. Magul este un contemplator al naturii, în care descoperă forțe oculte prezente în întregul Univers spre a le folosi în beneficiul său ori al altora. Spre deosebire de „magia neagră", de vrăjitoria vulgară practicată în genere de persoane simple, lipsite de orice cultură, „magia albă", sofisticată și abstractă – atât de prețuită și continuând a fi practicată în Renaștere, ca și mai târziu, – presupunea o anumită cultură, o serie de cunoștințe temeinice din partea magilor. (Drept care, persoane cu serioase preocupări filosofice și de experimentatori se intitulau ei înșiși „magi"). Magul își ține sub control permanent cunoștințele și capacitățile intelectuale de observator atent, și le folosește pentru a efectua rezultate practice care pot fi imediat și obiectiv constatate[1]. Formele cele mai comune ale „magiei naturale" erau alchimia, divinația, astrologia, fiziognomonia, ș. a.; iar ca metode – observația, conexiunea dintre elemente și experiența. – Scopurile urmărite de „magia albă" erau prin definiție benefice – productive, terapeutice sau protectoare; motiv pentru care multe religii s-au dezvoltat, printr-o evoluție lentă, din magie, păstrând apoi unele gesturi, atitudini și procedee proprii magiei[2].

---

1 În timp ce, în exercițiul practicii religioase un mag-sacerdot (sau chiar laic) se limitează la implorarea spiritelor protectoare sau a divinității.

2 La fel ca magii, și sacerdoții repetă formule magice, recită rugăciuni și execută diferite gesturi sau atitudini rituale. Intervin însă aici diferențieri esențiale: „În practica religioasă, totuși, omul – fie el sacerdot sau un laic – nu exercită aceleași control asupra puterii la care recurge. El se limitează să solicite spiritele sau divinitatea [...] Pe lângă aceasta, religia este o formă de activitate mai comunitară, mai organizată decât magia, iar practica ei nu este circumscrisă unei situații critice. Spre deosebire de magie, religia face apel la arta persuasiunii în încercarea de a-și realiza scopurile; și, din moment ce ea tratează cu ființe superioare, are o mai mare capacitate de a-i impune omului un sentiment de frică" (Brian P. Levack).

Dealtminteri, încă din Antichitate – când monarhii orientali obişnuiau să întreţină la curtea lor magi care aveau rol de consilieri – se făcea distincţia între „magia neagră", vulgară, vrăjitorească, şi „magia albă", savantă, adică practicată de persoane instruite; aceasta din urmă fiind tolerată şi în perioadele de persecuţie a vrăjitoarelor. Mai mult: nu numai împăraţii romani sau monarhii orientali, ci şi atâtea capete încoronate ale epocii moderne, inclusiv din raţionalistul „Secol al luminilor", recurgeau la astrologi şi la ghicitori. – „Studiul magiei vechi încuraja cultivarea limbilor, preţuia cultura trecutului şi stimula ştiinţa experimentală aflată în stare născândă [...] Magul Renaşterii condivide cu înţelepţii Antichităţii convingerea că forţele magice populează lumea vizibilă şi cea invizibilă, şi că acestea se pretează atât la bine cât şi la rău. – Această ambivalenţă face imposibilă definirea cu exactitate a magului occidental [...], căci e mică diferenţa între şarlatan şi omul de ştiinţă, ambii promotori ai magiei. În orice caz, chiar şi cei mai răi exercitau o influenţă benefică, întrucât cu practicile lor magice trezeau interesul pentru tainele naturii şi sfidau criticile celor sceptici. Pe lângă aceasta, nivelau diferenţele sociale, demonstrând valoarea individului care, prin sine însuşi, realiza lucruri importante servindu-se de inteligenţa şi de ştiinţa sa" (Kurt Seligmann).

„Magia neagră" însă, vrăjitoria vulgară, are un sens, un caracter diferit (deşi delimitări totale, absolute între cele două tipuri de magie nu se pot trasa). Vrăjitoria era, cum spuneam, practicată de persoane

Marele cerc magic pentru a evoca diavolii.
Din *Oevres magiques de H. C. Agrippa*, Roma, 1744.

– în majoritate femei – de condiţie socială inferioară şi total inculte. Făcea apel la forţe misterioase, oculte, supranaturale folosindu-se de farmece (*maleficia*) în scopul de a obţine efecte dăunătoare, malefice (foarte rar binefăcătoare)[1]. Urmărea să provoace o nenorocire, o calamitate naturală, o boală (la oameni sau la animale), un conflict între indivizi, familii sau grupuri; – sau, cauza moartea unei persoane prin efectul magic al străpungerii, arderii ori distrugerii unei figuri (de lemn sau de ceară) reprezentându-l pe cel vizat de vrăjitoare[2]. Dar esenţial în practica vrăjitoriei era satanismul, invocarea, adoraţia, cultul Diavolului, presupusele relaţii intime cu el în decursul unor reuniuni nocturne, unde se practicau şi alte acte de luxurie, infanticid şi canibalism. Se presupune că vrăjitoarele se dăruiau fizic şi spiritual Diavolului în urma unui pact care le garanta în schimb puterile magice[3]. Încă scrierile teologilor din sec. IV susţineau că vrăjitoria n-ar fi cu putinţă fără concursul Diavolului. – Şi magul poate să încheie un asemenea pact; dar spre deosebire de vrăjitoare, care e o sclavă a Diavolului, „magul *comandă* şi dispune de un ritual secret prin care invocă spiritele infernale şi le ţine sub stăpânirea sa; el şi-a vândut scump sufletul – şi acum trage foloase de pe urma cunoştinţelor sale şi ştie cum să se impună spiritelor despre care a învăţat multe lucruri din cărţile sale secrete" (*Idem*).

„INDEX LIBRORUM PROHIBITORUM"

Un instrument redutabil al Inchiziţiei spaniole (şi în general al Bisericii catolice) de control şi reprimare a gândirii libere a fost cenzurarea textelor publicate, menţionate într-o listă (*Index*) împreună cu autorii lor. Asemenea liste, întocmite de inchizitori, de episcopi locali, apoi de o comisie specială instituită de Sf. Scaun, cuprindeau autori şi titluri mereu augmentate şi reînnoite. De obicei

1 În acest sens, printre alţii Carlo Ginzburg susţine că „vrăjitoria îşi are rădăcinile într-un străvechi cult al fertilităţii".

2 „Enguerand de Marigny, fostul trezorier al lui Filip cel Frumos, a fost spânzurat la Montfaucon în 1315 pentru a fi încercat să-l ucidă pe rege cu ajutorul unor vrăjitori şi al păpuşilor de ceară străpunse cu acul" (J. Delumeau). – Este doar una din numeroasele cazuri de „crime" de acest fel care s-au repetat în Evul Mediu (dar şi în Renaştere).

3 Interferenţe cu „magia albă" sunt prezente şi aici – până la un punct. Astfel, şi unele demersuri caracteristice vrăjitorici puteau avea un caracter benefic – ca în cazul „doftoroaicelor" din popor. Iar un „pact cu Diavolul" îl putea încheia şi un mag – un erudit, un filosof, un alchimist (ca doctorul Faust).

Portretul faimosului Paracelsus (Theophrast Bombast von Hohenheim), – medic, filosof, astrolog, teolog, mistic, alchimist, precursorul iatrochimiei (m. 1541). – Gravură din 1540.

se indicau titlurile operelor interzise (integral, parţial, sau sub rezerva unor expurgări fragmentare); în multe cazuri însă era interzis total („pus la *Index*") un autor cu simpla menţiune: *opera omnia*. Cărţile enumerate erau interzise a fi tipărite, traduse, comercializate, păstrate (în biblioteci publice sau private), răspândite sau chiar numai citite de către credincioşi; iar introducerea lor (în Spania, de pildă) era decretată drept crimă şi putea fi pedepsită chiar cu moartea.

Cenzura ecleziastică îşi are precedente istorice în chiar primele timpuri ale creştinismului[1]. Cea dintâi interdicţie publică atestată istoric, vizând o lucrare (intitulată *Thalia*) a ereticului Arie, a fost formulată în anul 325 de primul Conciliu din Niceea; după care, Constantin cel Mare a ordonat – sub sancţiunea pedepsei cu moartea – ca toate cărţile lui Arie şi ale adepţilor lui să fie arse. În anul 431, Conciliu din Efes a condamnat cărţile lui Nestorius; şi condamnarea

1 Creştinii din Efes care practicaseră magia au fost siliţi să-şi ardă, în prezenţa ap. Pavel, textele care le serveau în acest scop: „... şi destul de mulţi dintre cei ce se ţinuseră de meşteşugul vrăjitoresc îşi aduceau cărţile şi le dădeau foc în faţa tuturor" (*Faptele Apostolilor*, XIX, 19).

a fost inserată și în *Codul lui Iustinian*. – „Practica de a condamna cărți periculoase pentru credință și morală continuă de-a lungul întregului Ev Mediu, cu toate că înainte de apariția tiparului manuscrisele erau rare și folosite de drept-credincioși. Totuși, efectuarea și vânzarea manuscriselor au fost supuse unor formalități polițienești și controlului preventiv, din punct de vedere științific, religios și moral, al universităților sau al unor cenzori speciali. În cazurile în care acest control preventiv se dovedea a fi insuficient se prevedea arderea cărților tipărite abuziv și pedepse de natură religioasă pentru tipografi și autori"[1].

Arogându-și dreptul, competența și datoria de a împiedica sub orice formă apariția și propagarea unor idei eterodoxe, eretice, Biserica catolică a acționat – ocazional și în mod neorganizat – prin intermediul îndeosebi al preoților care în predicile lor îi preveneau pe credincioși asupra pericolului pe care-l reprezintă pentru mântuirea sufletului lor lectura și răspândirea scrierilor licențioase sau contrare credinței. (Uneori, acestea erau arse în cadrul unor ceremonii publice – cum s-a întâmplat în timpul și sub îndemnul lui Savonarola). Progresiv cenzura ecleziastică a luat forme organizate. Din 1480, la Veneția toate cărțile publicate pe teritoriul Republicii trebuiau să aibă aprobarea prealabilă a patriarhului din Aquileia. Șapte ani mai târziu, papa Inocențiu VIII emite o bulă în același sens; iar Alexandru VI, în 1501, o altă bulă asemănătoare. Măsura va fi reconfirmată de Conciliul IV Lateran (din 1515), când Leon X interzice publicarea oricărei cărți fără autorizația episcopului local (iar la Roma – a vicarului papal).

Odată cu apariția și răspândirea ideilor Reformei cenzura ecleziastică va fi instituționalizată prin publicarea succesivă a unor Indexe. „În nici o altă țară cenzura n-a fost atât de minuțios exercitată ca în Spania. Adoptând o poziție contrară liberalismului lor anterior, Regii Catolici au publicat în 8 iulie 1502 un decret în virtutea căruia oricine dorea să imprime cărți în Spania sau să le importe din străinătate trebuia mai întâi să solicite o autorizație" (H. Kamen). Pericolul imediat îl reprezenta Reforma. Primul *Index* pe care-l publică Inchiziția spaniolă în 1540 – și care n-avea încă un caracter oficial – include traducerile protestante ale *Bibliei*. În 1546 prestigioasa Universitate catolică din Louvain redactează cel dintâi

1 *Enciclopedia Italiana Treccani*. Roma, 1951, vol. XIX, p. 95.

Index publicat şi difuzat în Spania[1]. – Toate aceste *Indexe* însă apărute în Italia şi Spania nu erau nici complete, nici propriu-zis oficiale, întrucât nu erau emanate de autoritatea supremă a Bisericii catolice; drept care, în 1557 se publică din ordinul papei Paul IV primul *Index librorum prohibitorum* oficial. Acesta cuprindea trei liste: de autori ale căror opere erau toate interzise, de titluri ale anumitor cărţi (însoţite de numele autorilor lor) şi de scrieri anonime. O listă suplimentară includea ediţii interzise ale *Bibliei*; precum şi o notă menţionând numele a peste 60 de tipografi care imprimaseră cărţi eretice, şi ale căror publicaţii anterioare sau ulterioare erau toate prohibite.

În primii ani ai Contrareformei papa Pius IV publică (în 1563) un nou *Index tridentinus*, în conformitate cu hotărârirele Conciliului din Trento; aici sunt enumerate şi cele 10 reguli generale privind cenzurarea cărţilor stabilite de Conciliu[2]. Câţiva ani mai târziu papa Pius V instituie (în 1571) *Congregaţia Indexului*; instituţie ale cărei norme procedurale vor fi continuu precizate sub papii următoarelor trei secole. Aplicarea acestor norme a avut drept consecinţă unele variaţii de conţinut ale *Indexului* în succesivele sale ediţii. – În linii generale normele interziceau: toate cărţile de vrăjitorie şi ale ereziarhilor, condamnate înainte de 1515; toate versiunile cărţilor biblice sau ale Părinţilor Bisericii scrise de autori condamnaţi de înaltele foruri bisericeşti (catolice); toate traducerile în limbi naţionale ale *Bibliei* dacă acestea n-au fost aprobate de Sf. Scaun; toate cărţile lascive sau obscene, cu excepţia celor ale autorilor antici (care însă urmau să fie, obligator, expurgate); cărţile de pietate trebuiau supuse în prealabil examinării şi aprobării episcopului local. De asemenea, se interzicea tipografilor să tipărească iar librarilor să difuzeze cărţi care tratau chestiuni de religie sau de morală dacă acestea nu fuseseră aprobate de episcopul respectivei dioceze.

Mecanismul intim al acestui instrument de represiune a gândirii libere, raza sa de acţiune şi efectele lui apar cel mai clar în Spania. Căci Biserica catolică a instituit două tipuri de *Index*: unul redactat

1 Au urmat alte asemenea liste de cărţi interzise: în nici măcar doi ani (1551-1552) au fost publicate cel puţin cinci *Indexe* de către tribunalele ecleziastice din Toledo, Valladolid, Valencia, Granada şi Sevilla.

2 *Index tridentinus* a rămas în vigoare timp de trei secole şi jumătate – până în 1900, când Leon XIII a promulgat un *Index leoninus*, remaniat în 1918.

de Inchiziția spaniolă, celălalt de către Curia papală în conformitate cu deciziile Conciliului din Trento (și, practic, cu normele stabilite de *Congregația Indexului*). Indexul spaniol era pus sub controlul exclusiv al autorităților locale, fără nici o legătură cu Roma.

Fiecare din aceste tipuri de *Index*, cel spaniol și cel roman, își stabilea propria sa listă de lucrări prohibite: unele puteau figura în ambele, dar nici unul nu era obligat să se conformeze celuilalt. Urmarea a fost că lucrări condamnate în Spania puteau circula liber în Italia – și viceversa; când, de pildă, Roma includea în *Indexul* său un autor spaniol, drept represalii Inchiziția spaniolă condamna la includerea în *Index* a lucrării unui cardinal roman sau a altui autor italian. Pe de altă parte, *Indexul* roman era esențialmente prohibitiv integral și fără rezerve; în timp ce *Indexul* spaniol interzicea adeseori doar anumite pasaje considerate eretice, permițând libera circulație a lucrării, cu condiția expurgării respectivelor pasaje. – În schimb, cenzura spaniolă era extrem de drastică: decretul regal din 1558 interzicea importul oricăror lucrări străine traduse în limba spaniolă, obligându-i și pe tipografii din Spania să obțină o prealabilă licență de tipărire a unei lucrări, eliberată de Conciliul Castiliei. Orice infracțiune referitoare la aceste clauze era pedepsită cu moartea și confiscarea bunurilor.

În mod special *Indexul spaniol* a reprezentat reacția cea mai puternică împotriva pericolului contaminării cu idei protestante. Cum Spania intelectualității timpului era impregnată de ideile lui Erasm, acuzele în acest sens îi vizau în primul rând pe magiștrii care le profesau (îndeosebi pe profesorii Universității din Salamanca). Dacă *Indexul* roman interzicea întreaga operă a lui Erasm, cel spaniol includea numai *Colocviile* acestuia; dar peste o jumătate de secol, în 1612, toate lucrările marelui umanist traduse în spaniolă erau prohibite, – cu toată opoziția energică a iezuiților, ordinul monahal cel mai liberal și mai calificat sub raport intelectual. Persoanele instruite puteau păstra în bibliotecile lor opere interzise, dar nu aveau voie să se servească de ele (sau măcar să le citeze) în procesul învățământului. Boccaccio era admis la lectură – dar cu condiția să fie mult expurgat. Romanele cavalerești erau de asemenea interzise; la fel și romanele de dragoste. – Pe lângă categoriile de cărți prohibite de *Indexul* roman, cel spaniol mai cuprindea și lucrările cu tendințe anticatolice privind pe evrei sau pe mauri; toate cărțile de pietate scrise în limba spaniolă; cele de controverse purtate între catolici și eretici; cele de magie de orice fel (inclusiv de alchimie, divinație sau astrologie); cele care citau texte din Sf.

Scriptură „în scopuri profane"; cele publicate după 1515 fără indicaţia autorului sau editorului; toate cărţile considerate anticatolice, – precum şi toate gravurile sau ilustraţiile ireverenţioase faţă de religie (*Idem*).[1]

O etapă interesantă o marchează *Indexul* spaniol din 1640 (considerat cel mai important publicat de Inchiziţie), în care figurează nume dintre cele mai ilustre ale ştiinţei şi filosofiei. Lucrările capitale ale lui Francisc Bacon, Kepler, Tycho Brahe – eretici şi *auctores damnati* – erau totuşi admise, dar numai expurgate. (Din fericire, în general literatura beletristică spaniolă – poezia, proza, dramaturgia, – n-a stat în centrul interesului Inchiziţiei). În acelaşi timp *Indexul* prevedea ca toate bibliotecile publice şi private – precum şi toate librăriile – să fie controlate. Practic, în mod absolut, controlul era imposibil; totuşi se efectua – asupra marinarilor străini, a navelor comerciale; în timp ce la controalele vamale asista şi un delegat din partea Inchiziţiei. Contrabanda de cărţi interzise era pedepsită cu moartea. În 1500, eruditul cardinal Cisneros, mare inchizitor, în cadrul activităţii sale de convertire a maurilor a dispus să fie arse în piaţă peste un milion de cărţi, printre care şi opere unice, de importanţă capitală pentru cultura arabă (şi probabil, pentru cultura europeană).

După mai bine de o jumătate de mileniu de existenţă, acest lamentabil instrument de opresiune a gândirii libere continuă să rămână în vigoare – funcţionând însă, evident, într-o formă mult atenuată. *Congregaţia Indexului* instituită în 1571, reconfirmată şi potenţată ulterior de mai mulţi papi, a fost definitiv suprimată în 1917, – atribuţiile fiindu-i transferate *Congregaţiei Sf. Oficiu* (care ulterior a devenit *Congregaţia pentru Doctrina Credinţei*).

În virtutea unui decret din 1966 al acesteia, *Indexul* şi-a pierdut valoarea juridică de lege ecleziastică, odată cu respectivele sancţiuni privind cărţile prohibite: violarea prevederilor sale constituie un păcat – dar fără a comporta propriu-zis sancţiuni. Clericii autori ai unor lucrări care tratează chestiuni religioase sau de morală îşi supun

1 În cele două mari *Indexe*, din 1583 şi 1584, pe lista lucrărilor în limba latină figurează operele complete ale regelui Henric VIII al Angliei, Boccaccio (*Decameronul*), Rabelais (*Opera omnia*), Occam, Savonarola, Zwingli, Jean Bodin, Ian Hus, Melanchton. Miguel Servet, Pierre Abélard, Dante (*De Monarchia*) – şi chiar *Utopia* celui ce era considerat personalitatea reprezentativă şi apărătorul catolicismului în Anglia, Th. Morus. Iar dintre operele traduse în limba spaniolă – *Arta iubirii* a lui Ovidiu, *Discursurile* lui Machiavelli, etc.

operele controlului prealabil și aprobării de tipărire episcopilor locali. În baza hotărârilor Conciliului Vatican II, Sf. Scaun își rezervă dreptul de a condamna în mod public scrierile care contravin normelor moralei creștine – dar numai după ce îi invită pe autori să-și corecteze operele.

INCHIZIȚIA SPANIOLĂ

Față de tribunalul Inchiziției instituit de papa Grigorie IX în 1233 ca instanță supremă de reprimare a ereziilor[1], Inchiziția spaniolă este o instituție nouă – ca organizare și procedură, ca obiective, arie geografică de activitate și context istoric. Punctul de plecare l-a constituit problema evreiască din Peninsula Iberică; „problemă fără de care Inchiziția spaniolă n-ar fi apărut" (H. Kamen).

Până în sec. XIV cele trei comunități principale din Peninsulă – creștină, ebraică și musulmană – conviețuiau într-un regim de toleranță reciprocă[2]. După care, determinate de fanatism religios și de situații economico-sociale noi, relațiile între ele s-au complicat. Aristocrația feudală (care în Castilia și Aragon era în proporție de 1,65%, dar deținând 97% din pământuri)[3] căuta cu orice preț să elimine ponderea acelei fracțiuni ebraice care, cu marea sa influență asupra capitalului și activității comerciale a orașelor, amenința să devină o forță determinantă în sistemul economiei statului. După persecuția de amploare din 1391, mii de evrei au fost siliți să se convertească de formă la creștinism pentru a se salva. La trei luni după cucerirea Granadei (1492) Regii Catolici ordonă expulzarea tuturor evreilor care nu trecuseră la creștinism sau refuzau să se boteze acum. Singurele religii autorizate de la această dată rămâneau creștinismul și islamismul. Aristocrația își asigura astfel supremația economică – deși expulzarea evreilor crea un gol în lumea finanței.

1 Vd. *Istoria culturii și civilizației*, vol. 5, pp. 375–380.

2 Episoade negative, chiar dacă uneori de proporții, au fost totuși circumscrise în perioade de timp relativ scurte. În 1066 musulmanii masacrează 4.000 de evrei din Granada; iar în sec. XII maurii almoravizi repetă asemenea acte ferocе împotriva creștinilor și a evreilor, distrugându-le lăcașurile de cult și silindu-i să treacă la islamism.

3 Regatele Castiliei și Aragonului – protagoniștii *reconquistei* – însumau două treimi din teritoriul Spaniei și trei sferturi din totalul populației. Regiunile periferice – Navarra, Estremadura, Andaluzia, Valencia și Catalonia – erau mult mai puțin dens populate. Ca atare, aveau un rol economic, politic și militar mult mai redus.

O rară operă de arhitectură a lui Rafael:
Palazzo Pandolfini, din Florența.

– În același timp, la Curte oamenii de știință evrei erau apreciați, iar profesiunea medicală era aproape în exclusivitate exercitată de ei. Ostilitatea contra evreilor – alimentată, la nivelul maselor, și de faptul că în general le repugna orice activitate manuală, îndeosebi activitățile care cereau eforturi fizice și uzură (agricultură, minerit, industrie manufacturieră, ș. a.), – manevrată și de fanatismul religios, își găsește explicația principală (deși nu exclusivă) în activitățile lor financiare, prospere și atât de remunerative. (Totodată însă și profund impopulare – ca practica împrumutului cu dobândă, manevrat numai de evrei).

Dar măsura luată de Regii Catolici de a-i expulza nu era integral operantă; căci, prin alianțe matrimoniale, evreii convertiți (*conversos*) se introduseseră treptat și în cele mai vechi familii nobile din Castilia și Aragon. Încă în 1449 o petiție adresată episcopului din Cuenca declara că cele mai aristocratice familii din Spania aveau acum, toate, sânge evreiesc – și se cita, printre altele, familia Henriquez din care descindea, pe linie maternă, însuși regele Ferdinand Catolicul! În Aragon, aproape toate casele nobiliare erau

înrudite cu familii ebraice, – în timp ce jumătate din cele mai înalte funcţii de la Curte erau ocupate de *conversos*. În Castilia, însuşi înaltul cler era „contaminat" în acelaşi fel. Sub domnia Isabelei Catolica, cel puţin patru eminenţi episcopi erau *conversos*. De asemenea şi cardinalul Juan de Torquemada, unchiul primului Mare Inchizitor de tristă memorie (care, deci, era şi el de descendenţă ebraică). Apoi, Diego Deza, al doilea Inchizitor General; şi cucernicul arhiepiscop de Granada, Hernando de Talavera [...]; Don Juan Pacheco, marchiz de Villena şi mare maestru al Ordinului de Santiago, descindea dintr-o veche familie evreiască. Fratele său, don Pedro Girón, era şi el marele maestru al Ordinului de Calatrava. Cel puţin şapte dintre înalţii prelaţi ai regatului erau de origine evreiască" (*Idem*). – Marele rabin din Burgos, Salomon Halevi, convertit din oportunism, a devenit episcop de Burgos şi legat papal; fiul său, Gonzalo – episcop de Astorga şi Sigüenza; al doilea fiu, Alonso – episcop de Cartagena, apoi de Burgos...

Şi exemplele puteau continua. Încât, în 1590, cardinalul Francisco Mendoza îi prezintă regelui Filip II un memorandum – intitulându-l *Tizón de Nobleza de España* („O pată pe blazonul nobilimii din Spania") – în care pretindea să demonstreze că întreaga aristocraţie spaniolă era de ascendenţă evreiască. (Şi timp de trei secole acest memorandum – căruia nimeni nu i-a răspuns vreodată pentru a-l combate – a fost retipărit în numeroase ediţii). Ceea ce însemna că, nefiind „vechi creştini", creştini autentici, nobilii spanioli nu puteau avea pretenţia de a fi aristocraţi autentici! Ceea ce însemna de asemenea că nu puteau pretinde să deţină poziţia de clasă conducătoare a societăţii! Pericolul „convertiţilor" devenea deci – conchidea documentul – o foarte gravă problemă privind întreaga ordine socială!

Rolul preponderent însă asupra tuturor acestor considerente şi motivaţii îl avea problema religioasă. Se ştia – sau, cel puţin, se bănuia: dar faptul rămânea tot atât de grav – că majoritatea evreilor convertiţi, botezaţi, continuau să practice în secret (şi uneori chiar în mod deschis) riturile religioase. Iar numărul celor convertiţi – forţat, formal, din oportunism, – ajunsese se pare la circa 50.000; ceea ce însemna poate o treime, poate chiar jumătate din totalul populaţiei evreieşti din Castilia şi Aragon[1] la data expulzării. – Din motive

1 Cifrele care s-au propus pentru cei care au emigrat în alte ţări – până în îndepărtata Turcia – variază între 65.000 şi 400.000.

economice, precum şi de ordin religios, antiiudaismul a devenit o poziţie oficială. O lege din 1412 (reconfirmată de Parlamentul Castiliei în 1480) stipula printre altele şi obligaţia evreilor de a purta un semn distinctiv[1]. Printr-o decizie din 1449 – împotriva căreia papa Nicolae V a protestat zadarnic, şi care a fost în repetate rânduri reconfirmată de regii Castiliei – toţi *conversos* erau excluşi din funcţiile publice.

Dar stilul de viaţă şi poziţia socială a evreilor convertiţi rămaşi în Spania după data expulzării din 1492 nu s-au modificat în mod esenţial. Continuau să exercite profesiunile de bancheri, medici, cămătari, zarafi, perceptori de impozite, administratori, – mult mai rar profesiunile modeste de croitori sau pantofari. Mulţi *conversos* aleseseră cariera ecleziastică, ajungând – cum am văzut – pe cele mai înalte trepte ale ierarhiei bisericeşti. Foarte mulţi se plasaseră în primele rânduri ale clasei conducătoare[2]. Autori contemporani reputaţi (de ex. Salvador de Madariaga) afirmă că însuşi Cristofor Columb descindea dintr-o familie de *conversos*[3]. Domeniul însă în care excelau evreii spanioli şi portughezi era cel al marei finanţe. Începând deci cu motivele de ordin social-economic şi terminând cu cele religioase care erau invocate[4], toate urmăreau să-i discrediteze pe *conversos* şi să instituie o atmosferă generală de antiiudaism.

Predicatorii dominicani în primul rând îi acuzau insistent că practicau în secret riturile lor religioase. Pentru a reprima aceste

1 Pe lângă aceasta, în 1481 este emis un ordin de expulzare parţială din Andaluzia; iar în anul următor au fost expulzaţi evreii din regiunile ţinând de episcopatele de Cordoba şi Sevilla.

2 Iar unii conversos vor deveni personalităţi de prim-plan în viaţa culturală sau spirituală a ţării – ca Fernando de Rojas (autorul *Celestinei*, cea mai răspândită operă a literaturii Renaşterii spaniole după *Don Quijote*), apoi marele umanist Luis Vivés, Sf. Teresa de Avila, teologul, poetul şi eruditul Luis de Léon, marele Inchizitor Tomás de Torquemada, ex-fondatorul şi generalul secund al ordinului iezuiţilor *Compania lui Iisus*, Diego Laincz, ş. a.

3 Se reaminteşte în această ordine de idei că marele navigator nu ar fi putut întreprinde prima sa expediţie dacă nu era finanţat de evreii aragonezi Luis de Santangel şi Gabriel Sánchez: explicaţie forţată, neconcludentă.

4 Între acestea erau şi pretinsele atrocităţi comise de evrei. Sinistra legendă a „omorului ritual" ebraic a unor copii creştini, deşi respinsă ca absurdă de papalitate încă din 1247, a continuat să circule intens în ţările europene timp de 500 de ani! (Dezminţită fiind oficial şi radical abia în 1759, în urma anchetei istorice exhaustive ordonate de papa Clement XV).

practici Regii Catolici decid să introducă în Castlia un tribunal al Inchiziției[1]. În 1478 obțin în acest sens din partea papei Sixt IV bula care stipula funcționarea a doi sau trei inchizitori, cu dreptul de a fi numiți (sau destituiți) de Regii Catolici. (De notat că jurisdicția acestui tribunal se extindea numai asupra evreilor botezați, nu și a celorlalți). Doi ani mai târziu, la Sevilla tribunalul își începu activitatea. Efectul imediat a fost exodul a peste 4.000 de familii de *conversos* din Andaluzia și un declin brusc al comerțului. Refugiul în teritoriile vecine era un act iluzoriu – căci autoritățile feudale erau obligate, sub amenințarea cu excomunicarea, să-i trimită în termen de 15 zile în orașele de unde plecaseră. Încercările conspirative de rezistență armată au fost depistate și imediat sancționate: primul *auto de fe*[2] a avut loc la Sevilla la 6 februarie 1481, în decursul căruia au fost arși pe rug șase *conversos*. Peste câteva zile, alți *conversos* cetățeni ai orașului – dintre cei mai bogați – au avut aceeași soartă. Se dovedea că Inchiziția „era necesară" în toată țara: ca urmare, în 1482 au fost numiți alți șapte inchizitori, printre care era și faimosul Tomás de Torquemada. (Iar peste un an a luat ființă „Conciliul Inchiziției Supreme și Generale" – prescurtat: *Suprema* – cu Torquemada ca „Mare Inchizitor", sau „Inchizitor General"). În primii șapte ani de existență a tribunalului Inchiziției din Sevilla „au fost arși de vii mai mult de 700 de persoane, și peste 5.000 au suferit diferite pedepse" – scrie Andrés Bemáldez, cronicarul Regilor Catolici.

În regatul Aragon – ai cărui cetățeni erau prea mândri de propria lor administrație și de tradiționalele lor libertăți (*fueros*) – reactivarea Inchiziției a întâmpinat o îndelungată opoziție. Aragonezii nu înțelegeau ca această instituție să fie supusă autorității regale, să depindă mai mult de rege decât de papa. Fapt cu care, firește, nu era de acord nici papa. În 1482, Sixt IV emite faimoasa bulă în care observă că Inchiziția din Aragon, Mallorca și Catalonia – „nu se mai inspiră din zelul pentru credință, nici din dorința de mântuire a sufletelor, ci din nesățioasa sete de câștig". Totodată papa denunță procedeele acestui tribunal, constatând că „un mare număr de

1 În regatul Aragón exista Inchiziția pontificală (deci alta decât cea „spaniolă") încă din 1238; dar chiar din sec. XV aceasta era inactivă. Castilia în schimb nu cunoscuse până acum această instituție.

2 În sp. – „act de credință": în portug. – *auto da fé* – Și împotriva Inchiziției *conversos* au organizat comploturi (ca cel din Toledo, din 1484), deconspirate însă, și ai cărormembri au avut același tragic sfârșitcacei din 1481.

creştini sinceri şi credincioşi fuseseră – pe temeiul mărturiilor unor duşmani, rivali, şi alţi indivizi de proastă speţă şi lipsiţi de orice moralitate, – aruncaţi fără nici un temei în temniţe, torturaţi şi condamnaţi ca eretici recidivişti, deposedaţi de bunurile lor şi daţi pe mâna autorităţilor laice pentru a fi executaţi, creând astfel un exemplu primejdios care le inspira tuturor un profund dezgust".

Dar în urma intrasigenţei şi refuzului categoric al regelui don Fernando, papa îşi suspendă bula[1] – şi Inchizia rămâne să depindă în continuare direct de rege. Procedeele succesivelor *autos de fe* au fost oribile: membrii *conversos* ai celor mai nobile familii din Aragón au fost torturaţi, condamnaţi la închisoare pe viaţă, decapitaţi sau arşi pe rug. (Între aceştia, şi 15 membri ai familiei Santangel, care finanţase prima expediţie a lui Columb). Numărul victimelor care au pierit între 1488-1499 se cifrează la 347. Numai tribunalul din Ciudad Real condamnase la arderea de vii pe rug a 52 de persoane; iar alte 200 – condamnate în contumacie la acelaşi supliciu[2].

Inchiziţia spaniolă nu trebuie asociată numai cu problema intoleranţei religioase. Tribunalul ei s-a ocupat şi de alte probleme decât de cea a evreilor *conversos*, – căci Inchiziţia reflecta nu atât interesele religiei, cât pe cele ale unei clase social-politice. Ceea ce este mai interesant de remarcat – şi semnificativ pentru acest segment de istorie a civilizaţiei europene, de istorie a mentalităţilor timpului – este faptul că Inchiziţia spaniolă a fost populară; a găsit din partea maselor un sprijin, o adeziune; o adeziune care se născuse din implacabile interese şi rivalităţi sociale, din conflictele deschise dintre clase şi categorii sociale, atât de frecvente în sec. XV. Ea reprezenta şi încorpora şi interesele marii majorităţi a populaţiei – vechii creştini – şi nu era îndreptată decât împotriva unei minorităţi, reduse dar puternice. Agitaţia maselor, întreţinută de clasele şi categoriile sociale superioare, a devenit în felul acesta un valabil instrument al puterii Inchiziţiei. (La această remarcă a lui H. Kamen s-ar mai adăuga şi faptul că înşişi evreii nebotezaţi îşi denunţau confraţii *conversos* – din indvidie, din ură şi răzbunare pentru actul

1 În 1483 papa Sixt IV emite o nouă bulă, prin care ordonă tribunalului inchizitorial din Sevilla să dea dovadă de mai multă indulgenţă; dar sub presiunea suveranilor spanioli, după numai 11 zile papa îşi anulează şi această bulă. Doi ani mai târziu, Inocenţiu VIII, urmaşul lui Sixt IV, emite şi el două bule care solicitau Inchiziţiei spaniole mai multă indulgenţă şi mizericordie. Şi aceste recomandări însă au rămas inoperante.

2 Pentru cei ce se refugiaseră – sute de *conversos* – condamnarea arderii pe rug se executa „în efigie".

lor de apostazie). Ceea ce de fapt întâmpina o opoziţie fermă a societăţii spaniole în general erau erorile comise şi reprobabilele metode întrebuinţate (şi, în primul rând, aplicarea spectaculoasei şi oribilei pedepse capitale). Fapt care, chiar în ultimii ani de viaţă ai lui Ferdinand, a trezit în toată Spania un imens val de opoziţie. – În această privinţă, poziţia intelectualilor este magistral exprimată de ilustrul erudit, istoric, jurist şi teolog iezuit Juan de Mariana:

„Ceea ce era mai izbitor era faptul că înşişi copiii plătcau pentru crimele părinţilor lor şi că acuzatorii nu erau niciodată numiţi, nici dezvăluiţi, nici confruntaţi cu cei acuzaţi – şi că niciodată nu s-au adus martori: toate acestea erau lucruri contrare uzanţelor practicate de mult dc către celelalte tribunale. Pe lângă aceasta, era ceva nou să vezi că păcate de acest fel sunt pedepsite cu moartea. Şi cel mai grav lucru era că secretul anchetei îi priva pe acuzaţi de liberatatea de a asculta ca şi de a vorbi liber; căci în toate oraşele şi în toate satele fuseseră plasaţi oameni însărcinaţi anume de a da informaţii despre ceea ce se petrecea sau se vorbea acolo. Această situaţie apărea unora ca cea mai grea sclavie şi echivala pentru ei cu moartea".

După *conversos*, următoarele victime ale Inchiziţiei au fost adepţii protestantismului; deşi, în realitate, protestantismul n-a constituit niciodată un pericol pentru Biserica spaniolă. Dar lupta contra protestantismului era considerată ca o continuare a luptei contra ereticilor *conversos*; ca orice erezie, şi protestantismul reprezenta o ameninţare împotriva statului şi a Bisericii spaniole – şi, prin urmare, trebuia tratată ca atare. Apoi, vigilenţa Inchiziţiei era îndreptată şi asupra unor umanişti, a erasmiştilor din Spania şi asupra raţionaliştilor *alumbrados*[1]. În fine, anchetele tribunalului Inchiziţiei vor fi extinse şi asupra vrăjitoarelor; sau, asupra unor autori eterodocşi, semnalaţi în *Index librorum prohibitorum*.

Primului *auto de fe* (care a avut loc la Valladolid în 1559) i-au căzut victime 30 de protestanţi, dintre care 14 au fost arşi de vii pe rug. Cinci luni mai târziu, în acelaşi oraş, 12 protestanţi au avut aceeaşi soartă. Sinistra ceremonie a fost prezidată de Filip II în persoană. – În acelaşi an, în *auto de fe*-ul celebrat la Sevilla victimele au fost în număr de 76, dintre care cei 9 acuzaţi de luteranism au fost arşi pe rug. Anul următor, în acelaşi oraş, din totalul de 54 de victime, 40 erau protestanţi; 14 au fost arşi pe rug.

1 De fapt, *los alumbrados* („iluminaţii") reclamau un creştinism mai interiorizat, care viza o uniune directă cu Dumnezeu: într-un fel – *Devotio moderna*, într-o variantă spaniolă.

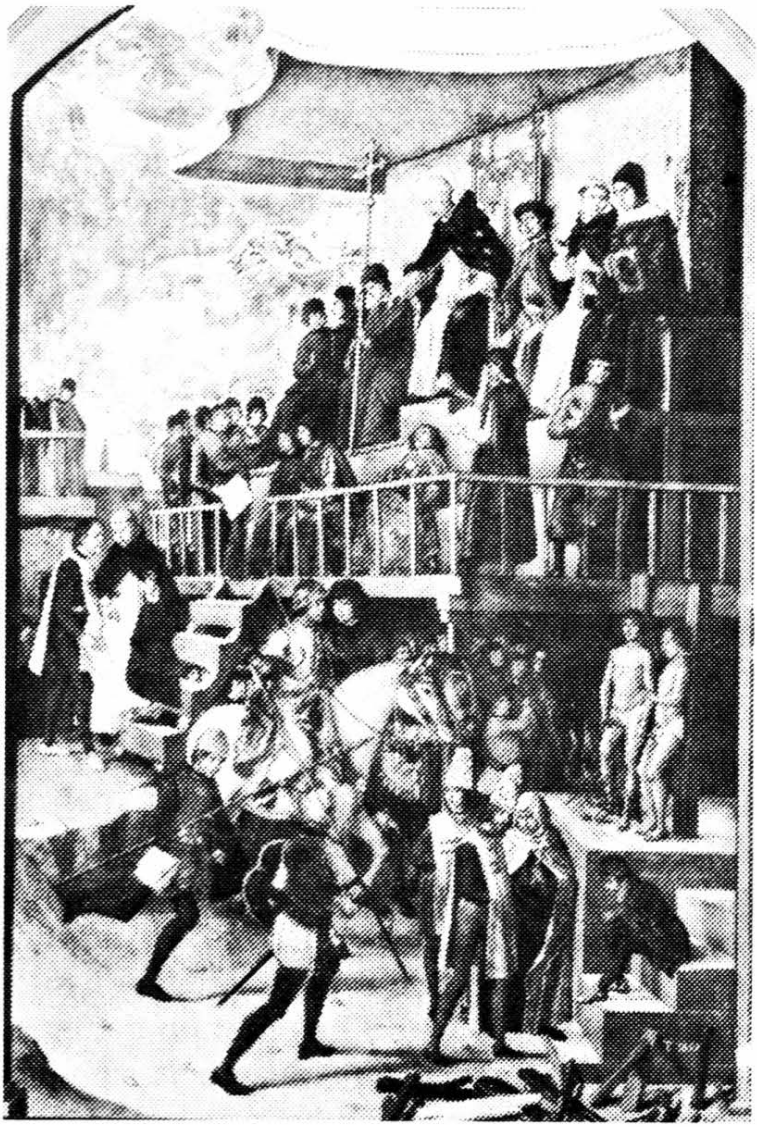

S. Domenico prezidând o ședință a tribunalului Inchiziției
Tablou de Pedro Berruguete. – Muzeul Prado, Madrid

Tot la Sevilla, în 1562, din cei 84 de protestanți condamnați, 18 au suferit supliciul focului. – Și la Barcelona tribunalul Inchiziției a ars pe rug (în persoană sau în efigie) 51 de protestanți: toți însă francezi de origine. Alți suspectați de „luteranism" au fost dați flăcărilor rugului la Valencia, Zaragoza, Córdoba, Cuenca, Granada, Murcia, Toledo și Santiago de Compostela. După aceste execuții, protestantismul în Spania se putea considera extirpat. (Așa după cum, înainte, adepții lui Erasm fuseseră reduși la tăcere, iar erasmismul extirpat din Peninsulă)[1].

1 Primul *Index* al cărților interzise promulgat în Spania (în 1551) menționa și *Colocviile* lui Erasm. În ediția din 1559 figurează nu mai puțin de 16 dintre operele marelui umanist. Iar difuzarea în Spania a cărților luterane a fost interzisă pentru prima dată de către Inchizitorul General în 1521.

La baza principiilor de organizare a noii Inchiziții spaniole sta renunțarea papalității de a o controla, precum și cedarea către monarhii Spaniei a prerogativei de a numi inchizitorii (sau de a-i revoca). Monarhilor le reveneau și toate drepturile asupra confiscării bunurilor materiale ale celor condamnați. Prin acest control absolut Inchiziția devenea efectiv – și va rămâne de-a lungul întregii sale existențe – un instrument al puterii regale.

Ceea ce nu înseamnă însă că Biserica spaniolă trebuie absolvită de orice responsabilitate, și că toate abuzurile tribunalelor Inchiziției spaniole trebuie imputate regalității. Căci „autoritatea și jurisdicția exercitate de inchizitorii Spaniei veneau direct sau indirect de la Roma, fără de care tribunalele ar fi încetat de a exista. Bulele de numire a inchizitorilor, regulamentele canonice, sferele de jurisdicție, erau, toate, supuse aprobării prealabile a papei. Inchiziția era deci esențialmente un tribunal ecleziastic, a cărui întreagă responsabilitate și-o asuma Roma" (*Idem*).

Aparatul organizatoric și instrumentul principal operativ nu îl constituiau – ca în vechea Inchiziție – dominicanii. (Din totalul de 45 de inchizitori în decursul a 340 de ani de existență a instituției, numai câțiva au fiost călugări dominicani). Autoritatea Marelui Inchizitor îi era delegată direct de papa, exercitându-și-o în acord cu *Suprema*, consiliul ai cărui membri erau numiți de rege. Regulile de procedură adoptate de tribunale nu erau precis stabilite; depindeau de personalitatea, de caracterul și temperamentul Marelui Inchizitor. Un tribunal era compus din doi inchizitori, un asesor, un ofițer de poliție (*alguacil*) și un procuror (*fiscal*), plus numerosul personal laic necesar. Aceștia din urmă – *familiares*, cum erau numiți, luați din rândurile populației urbane modeste (meseriași, negustori, catârgii, ș. a.) – erau înarmați, pentru a-i proteja pe inchizitori și se bucurau de anumite privilegii: motiv pentru care funcția era mult râvnită și considerată o onoare. Acești *familiares* erau cei mai profund detestați de mase pentru abuzurile lor. Se ocupau în principal de aplicarea hotărârilor tribunalelor, inclusiv de confiscarea și repartizarea bunurilor celor condamnați. – După 1500 s-au constituit într-o confrerie (*hermandad*), numită „Congregația Sf. Petru-Martirul." Ca număr, acest corp de agenți laici ai Inchiziției varia în funcție de numărul locuitorilor din respectivul teritoriu: tribunalul din Granada avea dreptul la 554 de *familiares*, cel din Toledo la 805, cel din Barcelona la 905, cel din Santiago de Compostela la 1009,

cel din Zaragoza la 1.215... Numărul lor era deci stabilit în prealabil; și cum membrii beneficiau de apreciabile privilegii, aceste funcții vor fi (în sec. XVII) acordate de Inchiziție prin vânzarea lor la prețuri mari[1]. Căci Inchiziția nu beneficia în mod direct de ajutoare financiare din partea statului; în schimb și le procura prin acest trafic de funcții; și mai ales prin amenzile aplicate acuzaților și prin confiscarea bunurilor victimelor: fapt care nu făcea decât să sporească zelul și abuzurile inchizitorilor, pentru a extorca la maximum[2].

Principala sursă de finanțare a tuturor membrilor Inchiziției și funcționarilor săi rămâneau așadar confiscările[3]. Dacă la proces inculpatul nu își recunoștea vina de a fi eretic, era dat pe mâna puterii laice și executat; dacă și-o recunoștea, dacă „se împăca cu Biserica", își salva viața, i se aplicau alte pedepse (sau eventual era achitat); dar și într-un caz și în altul toate bunurile îi erau confiscate[4]. – Bineînțeles că victimele cele mai căutate erau bogații *conversos*; încât secretarul regal, cronicarul Hernando del Pulgar, putea afirma pe bună dreptate că Inchiziția nu îi vâna pe eretici, ci averile lor!

În principiu, toate bunurile confiscate ar fi trebuit să revină de drept Coroanei; oficial, prerogativele și drepturile Inchiziției se limitau exclusiv la extirparea ereziei. Regii Catolici își revendicau de drept o treime din valoarea bunurilor confiscate; prin ceea ce își justificau cheltuielile statului pentru războiul dus contra maurilor. O parte din confiscări revenea – ca o compensație – nobililor feudali ai căror vasali fuseseră pedepsiți de tribunalul Inchiziției cu confiscarea

1 „În mod frecvent intervenеau serioase dificultăți, când unii hoți și asasini, pentru a scăpa de a fi arestați, invocau privilegiile eclezіastice de care se bucurau în calitatea lor de *familiari*" (*Idem*). – Acest trafic de funcții va fi acceptat însă de rege, pentru că acoperea o bună parte din cheltuielile statului.

2 În 1629 retribuția Marelui Inchizitor era de 3.870 de ducați; iar a unui membru al consiliului *Supremei*, jumătatea acestei sume. (Un ducat era prețul a 55 kg pâine – sau a 13 litri de vin). Un secol mai târziu, retribuțiile se vor dubla. Iar cum retribuțiile inchizitorilor provinciali erau mult mai mici, aceștia aveau toate motivele să își sporească continuu abuzurile.

3 În caz că erau condamnate pentru erezie persoane care decedaseră de mult, urmașii acestora erau somați să se prezinte să declare averea condamnaților defuncți; averе care le era confiscată urmașilor acestora (cf. R. Sabatini).

4 „Nu exista decât o singură excepție la această regulă: când ereticul se autodenunța în mod spontan și denunța și pe alții în răstimpul unei „perioade de grație", de 30 sau 40 de zile care i se acorda de către Inchiziție înainte de a declanșa procedura într-o anumită regiune. Penitentul care se prezenta astfel pentru „a se împăca cu Biserica" scăpa de închisoare, iar bunurile nu îi erau confiscate" (*Idem*).

averii; a treia parte era transmisă respectivilor seniori feudali. (O măsură suprimată de Carol V). Din cota de bunuri confiscate care le revenea lor, inchizitorii investeau o parte în imobile, iar cu restul își plăteau „familiarii"; în fine, o parte o repartizau consiliului municipal, unui ordin religios, unui spital, etc. – Cu timpul sursa veniturilor rezultate din confiscări s-a epuizat: ultima sentință de confiscare a bunurilor a fost dată de tribunalul Inchiziției din Toledo, în 1738.

În ce privește competența Inchiziției, aceasta era – inițial și în principiu – stabilită și limitată la extirparea ereziei, în variatele ei forme și mijloace de exprimare sau de manifestare. Ca urmare, jurisdicția tribunalelor sale se limita exclusiv la creștini, sau la necreștini botezați. Nici evreii, nici musulmanii rămași în religia lor nu intrau sub incidența acestei jurisdicții. Protestanții însă – da: pentru că fuseseră botezați în religia creștină-catolică; părăsind-o, deveniseră *eo ipso* eretici! Cum însă după expulzarea din Peninsulă a evreilor și a musulmanilor toți cei rămași în Spania erau – chiar și dacă numai de formă, deci *de jure* – creștini catolici, prin forța lucrurilor Inchiziția și-a continuat activitatea fără să mai facă deosebirea între botezați și nebotezați. Scopul și rostul ei rămânea depistarea și eradicarea ereziei – considerată sub orice formă.

Înainte de instituirea Inchiziției (în sec. XIII) jurisdicția asupra ereticilor aparținea episcopilor. Inchiziția spaniolă a suprimat-o total, asumându-și-o în exclusivitate. (Cu toate că, în 1595, papa Clement VIII reamintește că și episcopii dețin jurisdicția în materie de erezie). În schimb, singurele persoane care nu puteau fi și care efectiv nu au fost supuse jurisdicției inchizitoriale au fost episcopii. În rest, majoritatea ordinelor religioase erau subordonate autorității Inchiziției – chiar dacă, prin înseși statutele lor, ele depindeau direct de papa. (Excepție făcea Ordinul dominican – dintotdeauna principalul stâlp al Inchiziției). Însuși Ordinul iezuiților era rău văzut de Inchiziție, – pentru că acest ordin avea privilegiul, statutar stabilit, de a nu fi obligat să-i denunțe pe eretici altcuiva decât superiorului său general.

Procedura inchizitorială era inițiată pe baza unui denunț. Numele denunțătorului, al informatorului, al spionului, era ținut în cel mai strict secret. (Iar acuzația adusă de denunțător îi era prezentată învinuitului în termeni atât de generali, încât el să nu poată deduce cine l-a denunțat). Abuzurile – din răzbunare, invidie, rivalitate, sau din dorința obținerii unei recompense, materiale ori de altă natură, –

Somptuoasa faţadă a Certosei di Pavia – una din cele mai renumite capodopere ale arhitecturii Renaşterii italiene(terminată în 1473), cu faţada inundată de statui şi variate alte elemente decorative.

erau prin urmare posibile la infinit[1]. – Acest procedeu era dublat de un altul, nu mai puţin eficient: proclamarea unei „perioade de graţie", de 30 sau de 40 de zile, răstimp în care cei ce îşi mărturiseau singuri greşeala de erezie, denunţându-şi şi complicii întru eroare, aveau siguranţa că vor scăpa de arderea pe rug şi de confiscarea averii. Măsura s-a dovedit într-adevăr productivă: încă de la primul edict care s-a dat în acest sens, mii de *conversos* suspectaţi s-au autodenunţat – de teama de a nu fi trădaţi de anumiţi coreligionari din ură personală, sau din diferite alte motive.

Pretextele în baza cărora un evreu converitit putea suferi rigorile teribile ale tribunalului Inchiziţiei erau dintre cele mai variate şi mai absurde cu putinţă. E adevărat că tribunalele ştiau de cele mai multe ori să distingă ceea ce era adevărat de ceea ce era fals – şi puteau să sancţioneze denunţurile sau mărturiile false. (Iar în caz că mărturia

1 Acelaşi istoric H. Kamen informează că „în 1485 inchizitorii din Toledo îi adunaseră pe rabinii provinciei şi îi puseseră să jure că vor denunţa pe acei *conversos* care practicau în secret rituri iudaice. Jumătate din comunitatea ebraică era astfel chemată să spioneze cealaltă jumătate; ceea ce numeroşi evrei – care nu le iertau celor convertiţi apostazia lor şi reuşita lor socială datorită acestei apostazii – o făceau bucuros".

falsă era dovedită ca atare, inculpatul era pus imediat în libertate). Dar ideea însăși, procedeul însuși practicat, acela al delațiunii, deschidea calea celor mai reprobabile abuzuri. Or, sub acest raport, în materie de procedură punctul de plecare ce favoriza aceste abuzuri îl constituia principiul potrivit căruia activitatea Inchiziției urma să se desfășoare, în toate fazele sale, într-un secret obligator și absolut: fapt care nu se întâlnea în tribunalele laice.

În rest, practica procedurală – inclusiv toate mijloacele folosite – nu era deosebită în esență de cea a tribunalelor laice.

Înainte ca o persoană să fie arestată, o comisie de teologi cenzori (*calificadores*) decidea dacă ceea ce i se imputa putea fi considerată erezie. În caz afirmativ, procurorul (*fiscal*) redacta actul de arestare. (În realitate, de multe ori cei denunțați erau arestați înainte de examinarea cazului de către *calificadores*). Odată cu arestarea inculpatului averea îi era sechestrată, inventariată și vândută la licitație, – din preț reținându-se echivalentul costului întreținerii inculpatului pe durata arestului (care putea dura chiar mai mulți ani; condamnarea la închisoare pe viață n-a fost pronunțată aproape niciodată). În acest timp, familia inculpatului – încă nejudecat – rămânea fără resurse de trai. În timpul anchetei, acuzatul – neprevenit – trebuia să răspundă acuzațiilor aduse; și numai după ce își recunoștea culpa era autorizat să poată fi apărat de un avocat. (Faptul acesta era o inovație față de procedura vechii Inchiziții). Dar era o apărare derizorie[1]; căci avocatul era ales și remunerat de tribunal, – deci rămânea de fapt un colaborator al Inchiziției. Rolul lui se limita la a-l convinge pe inculpat să-și recunoască greșeala și la redactarea concluziilor. Confruntarea inculpatului cu martorii nu exista. Pedepsele variau de la simplele penitențe ecleziastice și obligația de a purta *sanbenito*[2],

1 Derizorii rămâneau și posibilitățile acordate inculpatului de a se apăra. Cererea de a se admite martori ai apărării, infirmarea depozițiilor martorilor acuzării, invocarea unor eventuale circumstanțe atenuante, și mai ales recuzarea judecătorilor – toate acestea erau excluse.

2 Numele veșmântului călugărilor Ordinului S. Benito (al penitenților) – o robă din pânză de culoare galben-deschis, a cărei lungime varia în funcție de penitența impusă – între 1 m și 2 m. Avea cusute cruci roșii înconjurate de flăcări; iar când era purtată de un condamnat în drum spre locul de execuție, era ornamentată cu figuri de diavoli, șerpi și balauri. Pe cap, penitenții purtau *coroza* – de formă conică, de obicei din hârtie, înaltă de un metru, în față având cusută o cruce: purtată de un condamnat la ardere pe rug – figuri de diavoli. (Acest veșmânt, *sanbenito* și *coroza* trasă complet pe față, cu două deschizături în dreptul ochilor, este purtat și azi în Spania de membrii unor confraternități religioase, în timpul procesiunilor din Săptămâna Patimilor).

Pactul încheiat între preotul Urbain Grandier şi diavolul Lucifer (şi contrasemnat de alţi înalţi demnitari ai infernului. În baza acestui straniu document „găsit" în locuinţa sa, preotul a fost ars de viu (în 1630). – Bibl. Naţională, Paris.

până la condamnarea la galeră[1] sau la arderea pe rug. Se practica şi tortura – la care pe la mijlocul secolului al XIV-lea vechea Inchiziţie renunţase aproape totdeauna (Ioana d'Arc, de pildă, n-a fost torturată, deşi judecătorii ceruseră să fie supusă torturii). În general, mijloacele folosite nu erau mai oribile decât cele aplicate în alte închisori, laice, din Europa timpului.

Mărturisirile obţinute prin tortură[2] nu erau considerate valabile

1 Condamnarea la galeră (necunoscută de vechea Inchiziţie) a fost introdusă la îndemnul regelui Ferdinand Catolicul; dar era rar aplicată – şi nu depăşea o perioadă de 6 ani (în timp ce pentru tribunalele laice condamnarea la galeră putea fi şi pe viaţă); iar după 1750, Inchiziţia spaniolă a suprimat-o.

2 La care asista, obligator, şi un grefier şi un medic. Era prevăzut ca tortura să nu pună în primejdie viaţa victimei, sau să o expună la pierderea unui membru. Cu toate acestea, au fost destul de multe decese survenite în timpul sau în urma torturii. Se prevedea de asemenea să nu se aplice tortura persoanelor prea tinere sau prea vârstnice; deşi se menţionează cazuri când au fost supuşi torturii copii sau femei bătrâne de 80-90 de ani.

dacă acuzatul nu le recunoștea a doua zi; dacă refuza să le recunoască, era prevenit că tortura suferită în ziua precedentă *va continua* (căci era oprit să se aplice tortura a doua oară); de teama acestei amenințări, de multe ori acuzatul recunoștea valabilitatea mărturisirilor făcute cu o zi mai înainte. Se pare că, în medie, numai o treime din numărul celor pentru ale căror „crime" era prevăzută tortura au fost efectiv torturați. – În sec. XVIII tortura era rar aplicată de tribunalele Inchiziției, – până când, în 1816, papa Pius VII a interzis-o: o măsură pe care, până să o ia, papalitatea a așteptat șase secole!

Cum funcția declarată a Inchiziției era de a extirpa erezia și de a-i „împăca" pe vinovați cu Biserica, actul final al procedurii – până în acest moment secretă – se desfășura sub forma unei dovezi de căință, a unui „act de credință" (*auto de fe*), în cadrul unei ceremonii publice solemne[1]. La începutul ceremoniei, toți cei prezenți – începând cu regele Spaniei – depuneau jurământ de credință Sfântului Oficiu al Inchiziției.

Iată cum s-a desfășurat (cf. R. Sabatini) primul *auto de fe* soldat cu arderi pe rug la 16 august 1486, îndată după instaurarea Inchiziției la Toledo[2]:

La ora 6 dimineața, cei 30 de acuzați, bărbați și femei (printre care se afla însuși guvernatorul Toledoului, cavaler al Ordinului Santiago), au fost scoși din închisoare, îmbrăcați fiecare în *sanbenito* (pe care sta scrisă greșeala de care se făcuseră vinovați), fiecare cu un ștreang de gât și cu mâinile încătușate în care țineau o lumânare neaprinsă. În fruntea procesiunii erau membrii Congregației Sf. Petru-Martir, crucea verde a Inchiziției în bernă, sub un baldachin preotul care urma să oficieze slujba religioasă, urmat de un grup de *familiares* – și acuzații: fiecare între doi călugări dominicani[3]. În

1 De obicei acestea aveau loc cu ocazia unei sărbătoriri oficiale solemne. Primul rege spaniol care a refuzat să participe la un *auto de fe* organizat pentru a-i sărbători urcarea pe tron a fost burbonul Filip V în 1701.

2 În același an, în luna februarie, avusese loc tot la Toledo un *auto de fe* în care 750 de *conversos* au fost „împăcați" cu Biserica. Pentru greșelile lor ereticii au primit următoarele penitențe: șapte zile de vineri consecutive de autoflagelare în public, interdicția de a ocupa funcții publice, de a practica profesiunile de zarafi sau de băcani, de a purta veșminte de mătase sau de catifea (și orice fel de bijuterii), sau de a putea depune ca martori într-un proces. – În următoarele zece luni, în alte patru *autos de fe* din Toledo astfel de penitențe „ușoare" le-au fost impuse altor 3.300 de conversos.

3 De obicei, de-a lungul drumului, condamnații – goi până la brâu, fie că erau bărbați sau femei, chiar și foarte în vârstă – erau biciuiți de călăuz nu mai mult de 200 de lovituri de bici (de regulă erau prevăzute 100).

urma lor – un grup de bărbați purtând manechine grotești de paie (care urmau să fie arse pe rug), reprezentându-i pe vinovații condamnați la moarte în contumacie. Apoi, călare pe catâri acoperiți cu cioltare negre – inchizitorii, însoțiți de un grup de ofițeri ai Inchiziției, și aceștia călări și îmbrăcați în negru. Sumbrul cortegiu se îndrepta spre catedrală, în fața căreia erau ridicate două estrade drapate în negru, cu un altar și scaune pentru inchizitori. Slujba religioasă, cu lumânări aprinse și fum gros de tămâie, se încheia cu o predică – în care se înșirau păcatele acuzaților, cerându-li-se să se „împace cu Biserica", pentru a-și salva în felul acesta măcar sufletul, dacă trupul tot urma să fie dat flăcărilor... După citirea sentințelor, inchizitorii îi predau pe condamnați autorității laice, căreia îi cereau să... evite vărsarea de sânge! Primarul orașului (*regidor*) murmura o altă sentință. Condamnatul era urcat pe un măgar și dus de *alguacil* în afara orașului, la locul supliciului[1]. Aici, în jurul unei cruci înalte – 25 de ruguri: stâlpi înălțați deasupra unor grămezi de lemne și crengi uscate. Condamnatul era urcat și legat de stâlpul rugului. Călugărul-predicator îl invita să-și recunoască greșeala și să se căiască, pentru a-și mântui astfel sufletul de focul veșnic al iadului. Călăul aprindea focul. Dacă primele flăcări îl făceau pe condamnat să recunoască și să se căiască, predicatorul-călugăr făcea un semn călăului – care, repede, îl sugruma; dacă însă condamnatul refuza, era ars de viu. – Întreaga ceremonie durase șase ore[2].

Deși rolul și justificarea explicit formulată a tribunalului Inchiziției era extirparea ereziei, totuși sfera sa de jurisdicție se va extinde – chiar de la începutul secolului al XVI-lea – și asupra unor simple incidente (o glumă echivocă la adresa unei instituții religioase, un cuvânt ofensator la adresa unui călugăr sau preot); sau, a unor

1 Supliciul focului nu făcea parte din ceremonia propriu-zisă a unui *auto de fe*, – rămânând elementul cel mai atroce și mai spectaculos, dar un element subsidiar. Sute de *autos de fe* au avut loc fără să fie aprins un singur rug. – După 1760, Inchiziția spaniolă n-a mai condamnat la acest supliciu decât patru persoane.

2 Patru luni mai târziu, tot la Toledo au fost convocați „să se împace cu Biserica" în mod public 900 de *conversos*, care se autodenunțaseră pentru practici iudaizante. Li s-a impus ca penitență să fie biciuiți în 7 zile de vineri în centrul orașului, și, timp de un an, în fiecare primă zi de vineri a lunii, în localitatea unde domiciliau; în plus, să se prezinte la Toledo să fie biciuți de Sf. Maria și în Săptămâna Patimilor; iar 200 dintre ei, să poarte *sanbenito* timp de un an. – La 15 ianuarie 1487, alți 700 de *conversos* (iar la 10 martie – alți 1.200) s-au „împăcat" cu Biserica în același fel. Iar în *auto de fe* din Toledo din 1488 au fost arși pe rug 20 de bărbați și 17 femei. – Toate *sanbenitos* ale celor supliciați s-au păstrat în biserici, ca trofee ale triumfului credinței...

practici blamabile din viața socială ori familială – ca bigamia, depravarea, blasfemia, cămătăria, vrăjitoria, sodomia, ș. a., considerate ca tot atâtea delicte contra vieții religioase și a preceptelor ei. De la caz la caz, acestea puteau duce la condamnări de grade diferite – de la biciuire publică la zece ani de surghiun, la confiscarea averii sau la cinci ani de galeră; iar pentru homosexualitate – până la arderea pe rug. – Cu cea mai mare furie urmărea Inchiziția spaniolă demonologia, vrăjitoria și magia – inclusiv practicile legate de astrologie și divinație. Categoriile de „eretici" erau multiple – și arbitrar stabilite. „Delincvenții au atacat rareori în mod conștient și voit credința" (B. Bennassar) [1].

Începând din secolul al XVIII-lea Inchiziția spaniolă intră într-o fază de iremediabil declin – financiar, de popularitate în mase, de influență asupra intelectualilor[2]. Decretul (dat în 1808 de Joseph Bonaparte) de abolire a instituției Inchiziției și confiscarea bunurilor ei n-a fost operant în mod efectiv; nici prevederile Constituției spaniole din 1812, nici decretul de abolire din 1813. Toate aceste acte au întâmpinat o decisă opoziție din partea clerului, a episcopilor și a Sf. Scaun. Revoluția din 1820 a decretat din nou suprimarea acestei instituții care invoca în continuare necesitatea eradicării ereziei[3]. Decretul oficial însă în urma căruia Inchiziția spaniolă a fost suprimată definitiv a fost publicat la 15 iulie 1843.

Bilanțul final al sinistrei instituții – care a marcat cel mai degradant moment al epocii Renașterii, oricât s-ar mai încerca să i se atenueze infamele-i activități – este imposibil de stabilit în cifre ale victimelor. Obiectivul său cel mai important și mai semnificativ n-a fost nici pe departe totdeauna cel religios. Nici procedeele sale nu s-au datorat unui spirit sau unui temperament pretins obscurantist, crud, fanatic, atribuit uneori într-un mod eronat Spaniei de către inamicii săi politici. Marele istoric renascentist (citat de H. Kamen) Francesco Guicciardini, ambasadorul Florenței pe lângă Ferdinand Catolicul, scria într-un raport că spaniolii „sunt foarte religioși în

1 Nu trebuie uitat faptul că termenul totdeauna invocat de „erezie" a avut un sens, un conținut foarte diferit – în funcție de epocă și de interesul ascuns în care era pretextat.

2 Inevitabil: măcar prin faptul că, după 1756, Inchiziția va înscrie în *Index librorum prohibitorum* opere ca: *Originea inegalității* a lui J. J. Rousseau, *Caracterele* lui La Bruyère, *Scrisorile filosofice* ale lui Voltaire, *Cugetările filosofice. Progresul spiritului uman* al lui Condorcet, ș. a.

3 Ultima execuție (oficială) pentru erezie a avut loc în 1826, prin spânzurarea unui institutor; dar de fapt, aceasta în urma acțiunii autorităților episcopale din Valencia, nu a Inchiziției spaniole.

manifestările lor exterioare şi aparente, dar mult mai puţin în fapte". – În mediul economic, financiar, administrativ al marilor oraşe, persecuţia evreilor – întreţinută de Inchiziţie – şi emigrarea sau expulzarea lor au creat o serioasă dezorganizare. După 1550, facultăţile de medicină – în care tradiţia arabă şi ebraică era de secole puternică – îşi pierd mult din prestigiu. În viaţa intelectuală, Inchiziţia spaniolă a împiedicat – prin spiritul ei de represiune a gândirii libere – dezvoltarea liberului examen al raţiunii, provocând o gravă decadenţă a filosofiei şi ştiinţei spaniole[1]. Numai creaţia literară s-a sustras acestei atrofii intelectuale cauzate de sistemul inchizitorial.

Cât priveşte numărul victimelor – „cifra totală a sentinţelor pronunţate de Inchiziţie nu va putea fi cunoscută de nimeni niciodată, din cauza lipsei de documente" (*Idem*). Ceea ce se poate afirma cu certitudine este că ritmul activităţii Inchiziţiei (şi deci numărul victimelor) a variat mult în funcţie de epoci, – punctele maxime fiind atinse în secolele XV şi XVI. Dar a variat mult şi natura proceselor şi categoriilor inculpaţilor: de pildă, până în 1525 aproape toate procesele erau intentate pentru erezia clasic definită ca atare; iar acuzaţii – aproape exclusiv (între 91%-99%) erau *conversos*. – După această dată, evreii iudaizanţi dispar; urmează în mod net acuzaţii din rândurile „vechilor creştini" şi procesele pentru delicte de pseudo-erezie (bigamie, cămătărie, sodomie, vrăjitorie, ş. a.). – Interesant este şi faptul că severitatea procedurii şi cruzimea pedepselor au variat în funcţie de epocă: feroce la început[2], tribunalele Inchiziţiei procedează apoi mai civilizat. Începând chiar din sec. XVI, condamnările la moarte devin tot mai rare. Între 1560-1700, numai circa 1% din cei judecaţi au fost condamnaţi la moarte şi executaţi.

Din relatări contemporane, din rapoartele anuale trimise *Supre-*

1 „Dacă n-am vorbi decât de cifre s-ar putea fără îndoială dovedi că acte izolate de furie religioasă care s-au produs în afara Spaniei, ca masacrul din noaptea Sf. Bartolomeu în Franţa, sau alte atrocităţi săvârşite în Ţările de Jos sau în Germania, au exterminat mai mulţi oameni într-o singură noapte decât executase Inchiziţia spaniolă în întreaga sa istorie. Am văzut că numai vrăjitoria a făcut mai multe victime în Germania decât intoleranţa în Spania" (H. Kamen). – Retorica acestei aprecieri plasează însă problema în afara unei obiective prezentări a faptelor istorice.

2 Un singur exemplu: între 1490-1500 Inchiziţia din Avila a „reconciliat" cu Biserica – dar tot cu confiscarea bunurilor şi cu alte pedepse – 41, 8% de persoane, iar arse pe rug 52, 2% (dintre care 17, 5%„în efigie" şi 40, 6 % „în persoană"); cadavrele condamnaţilor decedaţi anterior au fost dezgropate şi arse pe rug.

mei, din statistici mai vechi sau după estimări mai recente, rezultă totuşi date relativ concludente. Astfel, cronicarul şi secretarul regelui Ferdinand consemnează că, până în jurul anului 1490, Inchiziţia spaniolă a ars pe rug 200 de persoane şi a „reconciliat" cu Biserica alte 15.000. Contemporanul său Andrés Bemaldes calculează că în opt ani (1480-1488), numai tribunalul Inchiziţiei din Sevilla a condamnat la ardere pe rug peste 700 de persoane, a „reconciliat" peste 5.000, plus alte câteva sute pe care le-a condamnat la închisoare „pe viaţă" (în limbajul Inchiziţiei, aceasta însemna maximum 5 ani). Un istoric ulterior afirmă că, tot la Sevilla, în mai puţin de o jumătate de secol (între 1481-1524) au fost arse pe rug peste o mie de persoane, – după ce peste 20.000 de eretici care şi-au abjurat crimele au fost condamnaţi la diferite pedepse. În 1485, în şapte *autos de fe* din Guadelupe au fost arse, în persoană şi în efigie, 124 de persoane. – După estimările lui B. Bennassar, până în 1560 Inchiziţia din Toledo ar fi judecat peste 17.000 de persoane; dintre care – câte şi la ce pedepse au fost condamnate?

Cu toate acestea, nu în Spania şi-a atins Inchiziţia cota sa maximă de cruzime antiiudaică, ci în Ţările de Jos – unde era „mult mai nemiloasă decât cea de aici", cum recunoştea însuşi Filip II. În provinciile italiene de sub dominaţia spaniolă – unde izbucniseră cele mai violente revolte contra Inchiziţiei şi unde comunitatea ebraică ducea o viaţă relativ liniştită – nici Ferdinand Catolicul nu reuşise să o introducă la Milano în locul tribunalului episcopal, nici Filip II la Napoli. Cele mai multe ţări europene îşi aveau deja propriile lor instituţii de reprimare a ereziilor. În Ţările de Jos însă Inchiziţia îi părea ocupantului spaniol un instrument absolut necesar de represiune contra populaţiei revoltate – şi care într-adevăr s-a dovedit imediat a fi teribil de eficace.

„În timpul domniei lui Carol Quintul, peste 10.000 de nevinovaţi au fost daţi morţii în Ţările de Jos. La Bruxelles, în 1533, un edict imperial i-a condamnat la moarte pe toţi ereticii; bărbaţii pocăiţi trebuind să fie executaţi prin sabie, femeile care se pocăiseră – să fie îngropate de vii, iar cei ce se încăpăţânau, de ambele sexe, arşi de vii. În urma acestui edict, aproape 50.000 de persoane au fost torturate şi ucise" (H. H. Verill). Şi halucinantul tablou continuă, sugerând – chiar dacă cifrele ar putea să fie exagerate – amploarea acestei orori istorice: „Zeci de mii de persoane au fost arse sau torturate în primii doi ani de domnie a lui Filip. Dar atrocităţile

Vrăjitoare călare pe țapul diavol, în drum spre Sabat. –
Gravură din *Compendium Maleficorum*, de Fr. M. Guaccius (1608).

propriu-zise n-au început înainte de sosirea ducelui de Alba în 1567. În mai puțin de trei luni el executase 1.800 de persoane. Odată, a ordonat să fie arse 500, în masă. La 16 februarie 1568, Sf. Oficiu a dat un decret prin care toți locuitorii Țărilor de Jos erau condamnați la moarte ca eretici. Zece zile mai târziu, Filip a ordonat ca această sentință să fie total executată. Aceasta însemna masacrul a trei milioane de oameni, lucru imposibil chiar pentru un om sângeros ca ducele de Alba. Dar el a făcut tot ce a putut și i-a scris lui Filip spre a-l informa că la sfârșitul Săptămânii Patimilor trebuiau să fie executate 800 de persoane"[1].

În 1516 regele Ferdinand Catolicul decretează instituirea Inchiziției în Noua Spanie (Mexic), numind inchizitor general al Americii pe episcopul Cubei Juan Quevado. Conquistadorii erau adeseori însoțiți de preoți membri ai Inchiziției, autorizați de inchizitorul general din Spania să-l reprezinte. În 1541 Filip II stabilește tribunale permanente ale Inchiziției la Lima, Mexico și Cartagena (care, un timp, evitau să-i urmărească pe *conversos* – finanțele lor fiind

1 Dimensiunea halucinantă a acestei tragedii este perfect redată (artistic) în romanul lui Charles de Coster, intitulat *Legenda lui Ulenspiegel și a lui Lamme Goedzack* (1868), capodopera literaturii belgiene.

necesare colonizării). Primul *auto de fe* are loc în 1575, la Mexico. Dar Inchiziția spaniolă din America nu se prea ocupa de problema ereziei; în schimb se ocupa de alte „crime" – și în primul rând de vrăjitorie, care își găsea cel mai bun teren în credulitatea superstițioșilor indigeni. (Dealtminteri, activitatea vrăjitoarelor va oferi din abundență și motive pentru Inchiziția din Spania). Inchizitorii din America, cu puterea aproape nelimitată pe care o aveau (la un moment dat l-au condamnat și pe papa Sixt al V-lea!), urmăreau în modul cel mai evident să obțină bogății și influență politică: în haosul de ilegalitate și cupiditate nelimitată creat și întreținut de guvernatori și viceregi, tentația era prea mare pentru ca inchizitorii să poată rezista. „Capitolul cel mai sumbru și mai rușinos din toată istoria Inchiziției este probabil cel al Inchiziției spaniole din America acestei epoci" (*Idem*).

În viceregatul Peru (care cuprindea și alte teritorii – actualele țări Panama, Columbia, Ecuador, Bolivia, Argentina și Chile), în 17 ani – între 1548-1565 – n-au avut loc decât trei *autos de fe*, în care mai puțin de 20 de persoane au fost condamnate la rug sau la alte pedepse. În 143 de ani tribunalul Inchiziției din Peru, cu sediul la Lima, n-a organizat decât 29 de *autos de fe*, dar cu 59 de persoane arse pe rug și 458 excomunicate, flagelate, condamnate la diferite penitențe sau la amenzi[1]. În schimb mijloacele de tortură folosite în America erau mult mai teribile ca în Spania. „Crimele" pentru care erau condamnate în Peru victimele erau de o varietate și o absurditate greu de imaginat[2]. Inchiziția spaniolă din America a fost abolită abia după aproape trei secole de activitate (în 1813).

Modelul Inchiziției spaniole a reactivat și în țările Europei occidentale spiritul și metodele vechii Inchiziții. În 1554, odată cu urcarea pe tronul Angliei a catolicei Maria Tudor au reintrat în vigoare legile – abolite de Henric VIII – care autorizau urmărirea, torturarea și arderea pe rug a ereticilor. Arhiepiscopul Carranza, inchizitorul Angliei timp de patru ani, era bucuros să afirme că în

1 „În aceeași perioadă, în Spania 20.000 de victime au pierit pe rug și peste 10.000 arse «în efigie» – sau cadavrele lor dezgropate – și peste 125.000 condamnate la închisoare, la galere, sau la alte penitențe" (*Idem*).

2 Erezie, bigamie, vrăjitorie, faptul de a avea vedenii, de a nu asista la serviciul divin, de a poseda cărți interzise, de a scrie sau a face declarații revoluționare, ori eretice, celebrarea misei de către cei ce nu erau hirotonisiți preoți, a oficia slujba religioasă mai des decât o singură dată pe zi, a nu ține posturile prescrise, a nu se descoperi în fața viceregelui sau a unui demnitar al Bisericii, a nu denunța un vrăjitor sau un eretic, a duce o viațădesfrânată, a trăi printre indieni și a te folosi de armele lor, etc.

această perioadă a convertit, a expulzat sau ars pe rug peste 30.000 de eretici! Patru ani mai târziu, noua regină Elisabeta I și parlamentul englez au suprimat aceste legi; în realitate, doar deturnându-le împotriva catolicilor, cu aceeași cruzime (până la abolirea lor în 1676) cu care fuseseră persecutați de Maria Tudor protestanții.

Cu aceeași furie și ferocitate i-au persecutat (după 1562) și hugheoții francezi pe catolici. – Ororile comise în Franța, apoi în Irlanda și Noua Anglie, relatate de H. Verrill și de alți istorici, întrec orice închipuire. În privința aceasta, protestanții englezi sau francezi i-au egalat pe catolicii spanioli, – chiar fără a avea la dispoziție complicata mașină a Inchiziției spaniole.

VRĂJITORIA ȘI „VÂNĂTOAREA DE VRĂJITOARE"

În lumea antică, atât magia cât și vrăjitoria, deși interzise erau foarte răspândite – în Babilonia, Egipt sau Israel, în Grecia sau la Roma. În Grecia, magia era fie legată de religie (ca: mantica, diferite culte inițiatice, sau alte practici ermetice de derivație orientală), fie de cunoașterea proprietăților ierburilor și utilizarea lor (*farmakeia*). – Vrăjitoria propriu-zisă (*goeteia*), răspândită cu deosebire în Tessalia,

Vrăjitori ofcrind Diavolului un copil; gravură din *Compendium Maleficorum*, de Fr. M. Guaccius (1608).

era practicată de bătrâne vrăjitoare cărora li se atribuiau cele mai abominabile crime (profanări de morminte, otrăviri, infanticide, paricide, asasinate în genere). La Roma, cele mai vechi documente – ca *Legea celor XII Table* – prevedeau pedepsele cele mai severe pentru cei (sau cele) ce practicau felurite farmece dăunătoare bunurilor sau persoanelor[1]. Iar în epoca imperială, cei ce făceau farmece sau purtau amulete erau de-a dreptul crucificaţi sau arşi de vii (cf.. H. H. Verrill).

În Gallia secolului V e. n. *Legea salică* şi *Legea francilor ripuari* prevedeau pedepse pecuniare grele pentru vrăjitori. Vizigoţii din Spania îi pedepseau cu biciuirea în public, sau – dacă vrăjile lor provocaseră moartea unor persoane – cu pedeapsa capitală. În perioada carolingiană vrăjitoria a devenit un fenomen endemic. În imaginaţia mulţimilor, silfii, elfii, satirii şi geniile mitologiei clasice căpătaseră caractere demoniace, puterea lor domina viaţa omului şi legile naturii; încât lumea se apăra contra lor purtând amulete sau rostind formule vrăjitoreşti. Autorităţile religioase şi laice au găsit mijloace de reprimare a acestor stări de lucruri; mai întâi, combătând credinţa în farmece şi declarându-i pe vrăjitori sau vrăjitoare drept nişte impostori sau vizionari exaltaţi – cum declara în sec. VIII Agobard, episcop de Lyon. Nici Conciliul din Liptine (743) nu îi pedepsea pe cei acuzaţi de vrăjitorie decât cu o amendă uşoară. Deaocamdată, poziţia Bisericii este tolerantă. Totuşi, încă din acest timp îşi face apariţia ideea – ale cărei consecinţe practice se vor manifesta mult mai târziu – că „vrăjitoria ar fi un fel de erezie, întrucât reprezintă un cult care se abate mult de la cultul oficial creştin" (A. Gallino).

Carol cel Mare manifestă şi el o atitudine tolerantă faţă de vrăjitori[2]. (În schimb, tot în acest timp s-a constituit o sectă secretă:

---

1 Plinius cel Bătrân relatează un mare număr de astfel de practici superstiţioase. De asemenea Apuleius în *Măgarul de aur*. Şi Horaţiu vorbeşte de vrăjitorie; iar Ovidiu – persoană cu o curiozitate intelectuală multilaterală, deci şi cu un viu interes pentru magie – era la curent el însuşi cu unele practici magice sau vrăjitoreşti.

2 Un capitular al său prevede: „Nimeni să nu ghicească viitorul, nici să tălmăcească visele,nici să se îndeletnicească cuprofeţii; să nu existevrăjitori, nicidintreceicefac farmece, nici ghicitoare, nici băuturi magice aducătoare de furtuni sau de impotenţă. Oriunde ar fi găsiţi, să se pocăiască; dar dacă nu vor, să fie pedepsiţi". Iar într-un capitular din 805: „Cercetarea celor bănuiţi de vrăjitorie trebuie să fie făcută într-un chip foarte blând, aşa încât să li se crute viaţa; nenorociţii recunoscuţi vor trebui însă ţinuţi în închisoare până când, cu ajutorul lui Dumnezeu, se vor căi de păcatele lor şi vor făgădui că se vor îndrepta".

Sfânta Vehme, organizație care până în sec. XII se ocupa cu depistarea și asasinarea vrăjitorilor și vrăjitoarelor). Urmașul său Carol cel Pleșuv a fost mai puțin tolerant: în timpul său, cei suspectați de vrăjitorie erau supuși unei ordalii. Nici un document însă nu vorbește despre arderea pe rug a unei vrăjitoare. Cu toate acestea, în secolele IX și X, vrăjitoria – deși legile date urmăreau interzicerea și extirparea ei – a câștigat teren, răspândindu-se tot mai mult. Fenomenul s-a limitat totuși la episoade cu caracter local și tranzitoriu, – până în secolul al XIV-lea, când a luat proporții considerabile.

Motivele acestei rapide difuziuni – care va determina teribila și îndelungata „vânătoare de vrăjitoare" – au fost multiple și complexe, de ordin social, intelectual și religios. Numeroasele războaie devastatoare, frecvente calamități naturale, marea epidemie de ciumă, perioadele de secetă și de foamete, au creat o stare generală de disperată anxietate, favorizând răspândirea superstițiilor și credințelor în mijloace și soluții salvatoare supranaturale. Astfel s-a format – cu concursul oamenilor Bisericii, dar și al intelectualilor laici – o concepție articulată despre vrăjitorie.

Primul element al acestei concepții este Diavolul, centrul și sursa vrăjitoriei, stăpânul și partenerul vrăjitorului sau vrăjitoarei cu care a încheiat un pact – poate direct, poate prin intermediul unuia din subordonații săi, – prin care să pună stăpânire pe un om sau să se introducă în corpul său, dirijându-i funcțiile, provocându-i stări de isterie și alte maladii psihice. (Adeseori printre posedați de Diavol se considerau și călugării sau membrii clerului). Împotriva prezenței Diavolului se foloseau talismane, rugăciuni, exorcisme, stropiri cu aghiazmă sau afumări cu tămâie. Posedarea era socotită ca fiind acțiunea vrăjitoarei, sau pur și simplu din capriciul Diavolului[1]. Acesta putea lua formă umană sau de animal, creându-i omului diferite năluciri. – Al doilea element de bază al vrăjitoriei era deci acest pact, în existența reală a căruia credea în primul rând însuși clerul, precum și chiar elita intelectuală a laicilor. Această idee, existentă deja în scrierile Sf. Augustin, s-a răspândit peste tot numai începând din secolul al IX-lea. În secolele XII și XIII, când s-au

1 În celași timp, „una dintre cele mai importante limitări a puterii Diavolului era faptul că acesta nu putea domina voința omului. Putea să-l ducă în ispită, să-l amăgească, să-l înșele, dar nu-l putea constrânge să renunțe la credința sa creștinească. De asemenea, nu-i putea poseda sufletul. A afirma contrariul ar fi însemnat a nega doctrina creștină privind liberul arbitru" – pe care omul posedat de diavol nu și-l putea pierde niciodată (B. P. Levack).

tradus multe texte de magie islamice și grecești, conexiunea dintre vrăjitorie și înțelegerea cu Diavolul (ceea ce comporta adorarea lui și pierderea credinței, prin urmare căderea în erezie) a apărut mai accentuat la magi – care deci erau considerați eretici. Cu toate acestea, „ceremonialul ritual magic al evocării spiritelor morților, necromanția, era practicat mai ales la curțile monarhilor europeni, și chiar la curtea papală" (B. P. Levack).

Aceleași medii clericale și de intelectuali laici erau convinse și de ideea „Sabatului", a reuniunilor nocturne ale vrăjitoarelor (de obicei sâmbăta la miezul nopții spre duminică)[1]. În cursul acestor adunări se desfășurau diferite rituri blasfematorii, imorale, obscene, de incest, infanticid și canibalism, parodii ale liturghiei catolice, de adorație a Diavolului și raporturi sexuale cu acesta. La locul de întrunire[2] vrăjitoarele ajungeau în zbor rapid, călare pe un cal, un țap, un câine, dar de obicei pe o coadă de mătură, purtate de puterea demonilor. Zborul nocturn la Sabat al vrăjitoarelor era un al treilea element al conceptului global al vrăjitoriei – și acceptat nu numai de poporul incult, ci și de cler, de teologii scolastici și de intelectuali laici. În prealabil, pentru a zbura vrăjitoarele își aplicau pe corp alifii[3] ce conțineau substanțe toxice, excitante, halucinogene ușor absorbite prin piele, de tipul aconitinei din omag, al alcaloizilor din rădăcină de beladona, sau a atropinei (alcaloid prezent în excremente de broască râioasă). Multe rețete de asemenea unguente, transmise din sec. XV, conțineau și substanțe inerte, ca sânge de liliac sau simplă funingine. – Fie că unguentele erau aplicate pe corp

1 Unii cercetători de azi cred că sabaturile au existat cu adevărat: vrăjitoarele alcătuiau adevărate asociații, moștenind dintr-un trecut îndepărtat formulele și liturghiile nocturne capabile să aducă fertilitatea ori să lovească în dușmani, sau milenare rituri bachice-erotice. Papa Benedict XIV ordona interzicerea pe teritoriul statului pontifical a cortegiilor de persoane complet goale care continuau sărbătorile Lupercaliilor, în 1742, sau dansurile Bachanalelor, în 1748. – Asemenea rituri păgâne vor continua în Biscaya, Bretagne, Insulele Britanice, Luxemburg, etc.

2 Sunt menționate în documente peste 400 de asemenea locuri. Cele mai faimoase erau: în Italia – Valcamonica (în Lombardia); în Franța – landa din Camac (Bretagne); în Germania – Blockberg (munții Harz); în Suedia – câmpia Blakulla; în Spania – plaja de la Hendaye, etc.

3 Iată compoziția unui asemenea unguent: azimă de la împărtășanie dată unui broscoi, care apoi era ars, cenușa îi era amestecată cu sânge de nou-născut nebotezat, cu pulberea oaselor unui spânzurat și cu diferite ierburi. Altă rețetă: grăsime de copil amestecată cu funingine, zeamă de păstârnac, omag și mătrăgună. (Cf. Gh. Brătescu – vd. *Bibliografia*).

Medicul belgian Johann Weyer (sau Wier), mort în 1588, care a susţinut că vrăjitoarele sunt fiinţe dezechilibrate psihic, persoane bolnave care deci trebuie tratate cu indulgenţă. – Portret dintr-o operă din 1577.

sau numai pe coada măturii, rămâne valabilă explicaţia halucinaţiei, provocând tulburări funcţionale sau dereglări psihice până la delir, a acestor persoane psihopate. Până în sec. XII, ecleziasticii mai cultivaţi susţineau că zborul vrăjitoarelor nu era decât o simplă iluzie. Dealtminteri, iluzia rămânând în puterea Diavolului de a o provoca, alţi teologi docţi au formulat o altă ipoteză: corpul vrăjitoarei rămânea inert în patul său, şi numai sufletul îşi lua zborul la locul Sabatului, unde participa la ritualurile infernale, după care, la cântatul cocoşului sufletul se reîntorcea în trupul său...

Pe lângă binecunoscutele tablouri şi gravuri (de A. Dürer, Goya, ş. a.), foarte numeroase sunt descrierile modului în care se desfăşura un Sabat; în marea lor majoritate aceste descrieri sunt mărturisiri făcute, de obicei sub tortură, de înseşi persoanele acuzate de vrăjitorie. (Mărturisiri preluate de o literatură populară alimentată, bineînţeles, şi de cler). – La sosirea la locul Sabatului vrăjitoarele erau întâmpinate de Satan, cu aspect de ţap cu trei coarne, stând pe

un tron și înconjurat de marii diavoli. Prima îndatorire a vrăjitoarei era să-i aducă omagiul său, sărutându-i posteriorul. Toți cei de față, oameni sau diavoli, erau complet goi. Vrăjitoarele (sau vrăjitorii) își abjurau credința, scuipând crucea sau ostia; după care, potrivit sexului lor, li se indica un diavol mascul sau femelă spre a-i instrui în îndeplinirea diferitelor farmece și cu care apoi se împreunau carnal, - după ce li se aplicase pe corp un anumit „semn al Diavolului". Urma ospățul - compus din mâncări cu carne de oameni spânzurați, de copii morți, de broască râioasă și alte animale imunde. Lipseau sarea, pâinea și vinul - pentru că acestea erau asociate cu actul religios al euharistiei. În acest timp - muzică asurzitoare (instrumentele: tigve și oase omenești), cântece triviale, dansuri lascive, gesturi obscene, respingătoare, acte sexuale în decursul cărora demonii și vrăjitoarele se preschimbau adeseori în lupi, mistreți, păsări răpitoare, broaște râioase, etc. Apoi vrăjitoarele răspândeau pe câmpuri o pulbere care provoca apariția și răspândirea omizilor, viermilor, gărgărițelor, lăcustelor, spre a pustii recoltele. Uneori urma și celebrarea dezgustătoarei „liturghii negre". Un preot-vrăjitor, alături de preoteasa-vrăjitoare, ambii complet goi, recita o parodie a liturghiei - un amestec de imprecații, invocații și gesturi blasfematorii, vinul ritualului euharistic era înlocuit cu bale de broască sau venin de șerpi; pentru ca la urmă cei doi „sacerdoți" să se împreuneze în văzul tuturor. (Figura preotului-vrăjitor era atât de răspândită în credința maselor încât a contribuit enorm la discreditarea morală a autorității Bisericii). - Ceea ce este uluitor până la incredibil în toate aceste demențiale superstiții era faptul că acestor practici diabolice le erau asociați uneori chiar nobili de curte și importanți oameni ai Bisericii[1].

Jean de Meung, renumitul autor al părții a doua a *Romanului Trandafirului* (sec. XIII), pentru care credința în vrăjitorie era un monstruos non-sens, relatează că în nordul Franței se zvonea că nu mai puțin de jumătate din întreaga populație adultă practica vrăjito-

1 În 1660, cu ocazia otrăvirilordc la curtea lui Ludovic XIV, au ieșit la lumină multe amănunte legate de activitatea celebrei vrăjitoare Catherine Voisin și de practicile diabolice în care erau implicați nobili de la Curte, doamne din cea mai înaltă societate, abați, etc. La proces, Catherinei Voisin i se atribuiau uciderea și arderea a 2.000 de nou-născuți; învinuita a fost arsă de viu la Paris, în 1680. - Clientele ei aparțineau înaltei aristocrații franceze. Printre acestea era și favorita regelui, M-me de Montespan, care o solicita pe Catherine să celebreze, pe trupul său gol în chip de... altar, „liturghia neagră", în scopul de a-și păstra dragostea și favorurile lui Ludovic XIV...

ria. În secolul următor, și masochismul devine un fenomen endemic în rândurile flagelanților. La fel sadismul torturilor. Obsesia demonică devine un fapt de isterie colectivă. „Scenele teatrelor din secolele XV și XVI sunt pline de torturi și de execuții capitale" (R. Kinsman).

Atitudinea Bisericii față de vrăjitorie devine tot mai intolerantă; pentru ca în sec. XIII aceasta să fie identificată cu delictul de erezie și prin urmare să cadă sub controlul Inchiziției. – Nu același lucru se întâmpla cu magia. Marele erudit Gerbert d'Aurillac, devenit papa Silvestru II, era considerat un mag ilustru datorită intenselor sale preocupări de natură științifică: fapt care îi conferea unui mag un real prestigiu. Dar cum de la magie până la vrăjitorie nu era decât un pas, și magul putea deveni în ochii mulțimii ignorante obiect de ură și de dispreț (cf. A. Gollino). – Credința în vrăjitorie se răspândește și în rândurile categoriilor sociale culte datorită și progreselor sectei eretice a maniheilor, doctrina lor despre existența a două divinități, a Binelui și a Răului, sublinia importanța Diavolului ridicându-l aproape de rangul lui Dumnezeu. Maniheilor li se imputau și practici vrăjitorești și crime oribile; totuși maniheii n-au fost persecutați.

Situația se schimbă radical în sec. XIII, când vrăjitoria devine un

...ecuția unor vrăjitoare în Anglia. –
...esen în pentă din sec. XVII

fapt îngrijorător de răspândit. De la început, Conciliile[1] au condamnat practicile magice, considerându-le păcate împotriva lui Dumnezeu, iar nu ca delicte imputabile sub raport juridic. Mai târziu, *Decretum Gratiani* (1140) vorbește despre vrăjitorie și riturile ei lugubre ca despre simple năluciri datorate acțiunii Diavolului. Legile civile prevăd acum pedepse grele, inclusiv pedeapsa capitală. Momentul coincidea cu cruciada contra albigenzilor, a catarilor și a valdezilor (erezii care erau asociate cu vrăjitoria), precum și cu instituirea Inchiziției (1223). Deocamdată însă procesele în această materie erau rare, tribunalele Inchiziției nu prevedeau împotriva vrăjitoriei decât amenzi și biciuirea, nu pedeapsa cu moartea. – Situația este agravată și de apariția primelor texte asupra vrăjitoriei. O bulă a papei Grigore IX (din 1223) menționează că în Germania se află vrăjitori chiar printre principi și înaltul cler, care îndeplinesc ritualul Sabatului, dedându-se la orgii. În aceeași perioadă se semnalează cel puțin două apariții ciudate: o scriere a ilustrului erudit Albertus Magnus, și o alta, a celui mai zelos dintre papii epocii, Onoriu III. „Ambele erau culegeri de formule incomprehensibile, de rituri absurde, de rețete, băuturi magice, unguente, etc., care ar fi trebuit să servească în cele mai variate cazuri din viață și spre a îndepărta nenorocirile, de răzbunare contra dușmanilor, pentru a dobândi bogății și plăceri. Nu lipsea nici explicația amănunțită a modului de a deveni invizibili, pentru a zbura și a parcurge o lungă distanță cu o viteză vertiginoasă!" (*Idem*).

Un secol mai târziu, atitudinea Bisericii devine foarte dură, datorită îndeosebi papei Ioan XXII. Acesta, terorizat de spectrul vrăjitoriei, ordonă să fie întemnițați și supuși torturii un mare număr de slujbași de la curtea papală care, prin practici magice, ar fi căutat să atenteze la viața sa. Hotărât să lichideze definitiv vrăjitoria, papa emite în 1320 bula prin care stabilește ca tribunalele să aplice celor învinuiți de asemenea practici aceleași pedepse ca și ereticilor: confiscarea bunurilor, spânzurătoarea și arderea pe rug a cadavrului. (Totodată papa încearcă să-l convingă și pe patriarhul Constantinopolului să ia aceleași măsuri). Dar bula papei Ioan XXII (care expunea și o formulare sistematică a concepției despre magie) a făcut totodată și cea mai bună publicitate vrăjitoriei! De acum înainte nimeni nu se mai îndoia de realitatea Sabatului, de existența vrăjitoarelor și de eficacitatea practicilor lor: fapt care n-a făcut decât să favorizeze brusca și enorma răspândire a vrăjitoriei în toată Europa secolului al XV-lea.

1 Conciliile din Arles (314), Orléans (511), Narbonne (589), Toledo (633), etc.

Dar cu aceasta a fost inaugurată și lunga serie de măsuri represive luate de papalitate[1]. Pentru a exemplifica prin cazuri concrete și a pedepsi drastic delictele de erezie și vrăjitorie papa Inocențiu VIII trimise în Germania – centrul activității inchizitoriale – pe faimoșii dominicani inchizitori Heinrich Krämer și Jakob Sprenger. Totodată publică o bulă prin care condamnă aspru practicile vrăjitorești devastatoare din Germania[2]. Cei doi inchizitori acționează cu atâta zel contra vrăjitoarelor încât câteva sate rămân complet depopulate de femei. În 1487 Sprenger publică *Malleus maleficarum*, „Ciocanul vrăjitoarelor", – sinistra operă faimoasă în toată Europa. Comentarea și dezvoltarea doctrinei papale privind vrăjitoria, relatarea – abundând în enorme absurdități – a delictelor și crimelor comise de vrăjitoare, descrierea relațiilor carnale ale lor cu Diavolul, cuprinse în această lucrare, au avut un ecou extraordinar, ducând – îndeosebi în Germania – la întemnițări, torturi și arderi pe rug a sute și mii de persoane. – În Italia, următorii papi (inclusiv cei din secolele XVI și XVII) au emis și ei bule care au declanșat o intensificare a persecuției contra vrăjitoarelor, magilor, alchimiștilor și necromanților[3]. – Bineînțeles că nici conducătorii Reformei protestante, persoane cu o formație intelectuală superioară ca Luther sau fanaticul Calvin, nu s-au dovedit deloc a fi mai toleranți. Ultimul declara, tranșant: „*Biblia* ne învață că există vrăjitoare și că ele trebuie ucise".

Așadar, totul era pregătit pentru declanșarea abominabilei „vânători de vrăjitoare". Cum se știe, Biserica catolică a avut un rol capital în aceste persecuții atroce. Inocențiu VIII – un papă de o moralitate foarte dubioasă și mult prea puțin preocupat de religie –

1 De altfel, în conformitate cu recomandările exprese ale *Bibliei* „Pe vrăjitoare să n-o lăsați cu viață" (*Ieșirea*, XXII, 17). Pe de altă parte, în *Biblie* sunt numeroase cazuri de oameni posedați de Diavol.

2 Papa vorbește despre vrăjitoarele care „prin descântece și farmece, invocații și alte vrăji și meșteșuguri blestemate [...] au ucis pruncii în pântecele mamelor, precum și odraslele vitelor; au nimicit roadele pământului [...], ba chiar și bărbați și femei, dobitoace de povară, cirezi de vite [...], vii, livezi, pajiști, pășuni, grâne, cerealе și alte bucate" (cf. Gh. Brătescu).

3 În acest scop, papa Iuliu II a trimis la Cremona un inchizitor care și-a extins activitatea în toată Lombardia. Veneția, în 1518, și-a arogat dreptul de a proceda singură împotriva delictelor de vrăjitorie. Leon X și Adrian VI au emis bule prevăzând în acest sens pedepsele cele mai aspre. De asemenea, Sixt V în 1585. – Alte bule – care reconfirmau și justificau pedepsele de excomunicare, confiscarea bunurilor și arderea pe rug a vrăjitoarelor – au fost emise de papii Grigorie XV (în 1623) și Urban VIII (în 1631).

în bula sa din 1484 recomanda înalților prelați reprimarea vrăjitoriei pe orice cale. În 1500, Alexandru VI se arăta foarte preocupat de măsurile ce trebuiau luate contra progreselor vrăjitoriei în Bocmia și Moravia. În 1521, Leon X amenință cu excomunicarea Senatul Veneției care se opunea activității inchizitoriale din Brescia și Bergamo contra vrăjitorilor. Am văzut măsurile luate de Iuliu II. Cei mai mari papi ai Renașterii se arătau astfel mult sub nivelul faimei lor de umaniști și de luminați protectori și promotori ai culturii.

La toate aceste măsuri pontificale se adăugau, pe plan local, numeroasele decizii în același sens ale conciliilor și sinoadelor care au avut loc în Franța, Germania și Țările de Jos. – Dar sinistrele procese și execuții ale vrăjitoarelor și vrăjitorilor din acest timp n-ar fi fost posibile dacă la incitările Bisericii catolice nu s-ar fi adăugat și acțiunea autorităților laice. Puterea civilă nu s-a mulțumit doar să-i acorde Bisericii tot concursul, ci a luat și inițiative proprii. Codul de drept penal al lui Carol Quintul din 1523, *Nemesis Carolina*, prevedea: „Cel care a pricinuit cuiva vreun neajuns prin farmece și maleficii se va pedepsi cu moartea și chiar cu arderea de viu pe rug"[1]. În Saxonia, *Constitutiones Saxonicae* din 1572 dispuneau arderea pe rug a oricărei vrăjitoare doar pentru faptul de a fi încheiat un pact cu Diavolul – „chiar dacă ea n-a făcut vreun rău cu meșteșugul său". Un alt text legislativ cuprinde o lungă și amănunțită listă de farmece condamnabile – de la ghicitul în palmă până la vindecările miraculoase. – În Insulele Britanice, primul statut care condamna vrăjitoria datează din 1542. Potrivit acestui act era declarată crimă simpla invocare a spiritelor, chiar fără nici o intenție de a provoca vreun rău cuiva; crima era pedepsită cu moartea când vrăjitoria provoca decesul cuiva. În schimb statutul englez din 1604 prevedea – în caz de recidivă – pedeapsa cu moartea pentru delicte ca: folosirea magiei și în scopul doar de a provoca o daună corporală (boală, infirmitate, rănire) ori materială sau, doar în scopul căutării de comori ori de găsire a unor obiecte pierdute. Pedeapsa capitală îi amenința pe vrăjitorii recidiviști și pentru alte culpe: de a fi dezgropat morții în vederea unor operații magice, de a cere ajutorul spiritelor rele, precum și pentru simpla intenție de a provoca moartea cuiva – și chiar pentru a înlesni prin anumite operații magice o legătură amoroasă vinovată! (cf. J. Delumeau).

1 În virtutea acestei legi, între 1505-1570 tribunalele laice din Namur au condamnat la ardere pe rug 58 de persoane acuzate de vrăjitorie.

Trei vrăjitoare arse de vii. – Gravură dintr-un opuscul german din sec. XVI.

Sub raport teoretic, contemporanii au pus problema acestui adevărat flagel moral al epocii Renașterii sub unghiuri diferite, discutând-o de pe poziții contradictorii. Aceasta, și din dorința mediilor umaniste de a elimina confuzia dintre „magia albă" și superstițioasele practici vrăjitorești vulgare, spre a restitui preocupărilor lor demnitatea intelectuală și morală pe care Biserica le-o nega.

Astfel, încă pe la începutul secolului al XIV-lea în opera sa larg răspândită *Summa cazurilor de conștiință* (1317) teologul și unul din cei mai reputați juriști italieni ai vremii, Astesano, se declara împotriva pedepselor excesive prevăzute pentru vrăjitori, afirmând că înșiși preoții, practicând și ei anumite rituri magice – ca împărtășania, aghiazma, mirul, – se situează în afara menirii lor, contravenind în fapt principiilor religiei creștine. Contradicții flagrante apar chiar în unele poziții adoptate de înaltele foruri ecleziastice. În sec. IX, un conciliu ținut în Irlanda anatemiza pe orice creștin care credea în existența vrăjitorilor. În secolul următor, legile anglo-saxone îi clasau pe ghicitori și vrăjitori în aceeași categorie cu cea a sperjurilor, tâlharilor, asasinilor, condamnându-i după gravitatea faptelor fiecăruia, – dar fără să le considere activitatea ca fiind în legătură cu vreo acțiune a spiritelor rele ori a Diavolului, și fără a-i acuza ca eretici. (Abia după cucerirea normandă se va răspândi vrăjitoria în Marea Britanie, credință adusă aici de pe Continent).

În 1303 o reuniune a telogilor ţinută la Paris îl acuză în mod deschis pe însuşi Bonifaciu VIII de vrăjitorie, imputându-i că întreţine legături permanente cu un demon care îl ţinea la curent cu tot ce se întâmplă la Curtea papală. Nici inchizitorii înşişi nu reuşeau totdeauna să se pună de acord în privinţa a ceea ce ţine sau nu de vrăjitorie. Un mare număr dintre ei, ecleziastici dintre cei mai distinşi, susţineau că toate aceste poveşti sunt nişte fleacuri, că vrăjitorii nu sunt neapărat nişte eretici, ci nişte simpli şarlatani care nu merită prea multă atenţie, pentru că în fond nu fac prea mare rău. Ba chiar declarau că a crede în vrăjitorie este o erezie în mai mare măsură decât a o practica; şi că inchizitorii care îi iau în serios pe vrăjitori şi îi persecută dovedesc că ei cred în magi şi, prin urmare, ei înşişi sunt nişte eretici. Iar în 1398, facultatea de teologie a Universităţii din Paris adoptă o serie de 28 de articole prin care defineşte magia şi vrăjitoria, indicând căile pentru a le depista şi condamnându-le ca rezultat din invocarea demonilor, folosirea unor amulete şi din încheierea unui pact cu Diavolul[1]. Paradoxal însă e faptul că acelaşi document declara solemn că a te îndoi de existenţa vrăjitoriei şi a-i nega puterile diabolice nu constituie un simplu păcat, ci de-a dreptul o erezie! – „Nu cred (exclamă H. Verrill) că există un document mai condamnabil decât acesta: pe de o parte, o persoană care crede în magie şi o admite poate fi acuzat şi condamnat ca eretic; pe de altă parte, dacă cineva jură că nu crede în magie, putea fi judecat şi condamnat ca eretic pentru că nu crede în ceva ce de fapt este o erezie!".

Poziţii tot atât de specioase şi de contradictorii erau exprimate şi în mediul inchizitorilor. De pildă, în privinţa posibilităţii călătoriei nocturne la reuniunile Sabatului unii inchizitori o considerau imposibilă, căci Diavolul nu poate transporta prin aer trupuri omeneşti, el poate crea doar iluzia unui asemenea zbor; alţii susţineau că dacă Sabatul este doar o iluzie a vrăjitoarelor înseamnă că întreaga vrăjitorie este doar o iluzie. Alţii, în fine, comiţând o evidentă eroare de logică, o clasică *petitio principii*, afirmau că dacă atâtea vrăjitoare au fost arse pe rug, aceasta s-a făcut numai cu consimţământul papei – şi deci faptul constituia o probă suficientă că erau realmente vinovate de crima de erezie; căci Biserica nu pedepseşte decât crimele manifeste de erezie...

1 „E uimitor că teologii din secolele XIII, XIV şi de mai târziu au crezut în magie şi vrăjitorie, când deja în sec. IX toate aceste credinţe erau considerate nişte simple prostii!" (H. Verrill).

Vila familici Mcdici din Cafaggiolo. Arhitect Michclozzo. Către 1451.

Cât privește poziția umaniștilor în problemă, aceasta era exprimată clar – în numele rațiunii și al spiritului de toleranță. (Precum și din dorința lor de a sublinia cât mai limpede deosebirea dintre „magia naturală" – concepută și practicată în limitele intențiilor benefice, ale experimentului și raționalității – și scopurile malefice sau practicile vulgare ale unor inculte vrăjitoare). Umaniști de mare prestigiu ca Erasm, Pietro Pomponazzi sau Andrea Alciato au atacat violent credințele vrăjitorești. Pentru Pico della Mirandola era cât se poate de clar că asemenea superstiții, ca cea despre Sabat, nu sunt decât niște naive născociri. Dar nici Pico, nici Giordano Bruno sau Marsilio Ficino, deși caută să distingă magia „naturală" de vrăjitorie, nu formulează totuși o judecată precisă și definitivă. Leonardo da Vinci este mai lucid și tranșant. Vrăjitoria – scria el în 1514 – „nu generează nimic altceva decât lucruri asemenea ei, adică minciuni", vrăjitorii afirmă că „oamenii se pot preschimba în lupi, pisici și alte bestii" – dar „bestii devin mai întâi cei ce fac asemenea afirmații". Marele matematician, fizician, medic, filosof și astrolog Gerolamo Cardano (m. 1576) analizând fenomenul vrăjitoriei care, asemenea Sabatului, continuă cultele orgiastice ale Antichității – trage concluzia că acest fenomen este datorat unor indivizi patologici, ale căror poțiuni nu sunt altceva decât simple substanțe hipnotice, excitante, halucinogene; totuși, întrucât prin starea lor de demență

vrăjitoarele se fac vinovate într-adevăr de acţiuni criminale, Cardano se pronunţă pentru pedepsirea lor cu moartea.

Un jurist mult apreciat în epocă, Gian Francesco Ponzinibio, scrie un tratat în care susţine că procesele contra vrăjitoarelor sunt bazate exclusiv pe superstiţii şi ficţiuni; ca atare, fantasticile lor mărturisiri, adeseori obţinute prin tortură, în temeiul cărora judecătorii ecleziastici le condamnau, „nu prezentau nici o garanţie de autenticitate". Eruditul abate Johannes Trithemius (m. 1612), el însuşi pasionat de „magia naturală", acuză psihologia vrăjitoriei că a invadat şi domeniul medicinei, dând explicaţii fantastice, false şi calamităţilor naturale. Cealaltă mare autoritate a timpului în domeniul magiei docte, Cornelius Agrippa von Nettesheim (m. 1535) – care a avut curajul de a lua apărarea unei femei acuzată de vrăjitorie şi de a arăta că adevăratul eretic era inchizitorul însuşi – critică cu vehemenţă atât *Malleus maleficarum*, cât şi procesele intentate vrăjitoarelor. Elevul său, medicul Johann Weyer (m. 1588), în cartea sa de largă popularitate *Despre vicleniile demonilor* (1564) credea în existenţa demonilor şi admitea realitatea activităţii vrăjitoarelor, care sunt ajutate de Diavol; dar, contrazicând opinia Bisericii, insistă asupra faptului că actele lor sunt ineficace pentru că nu se bazează pe cunoştinţe reale, obiective[1]. Vrăjitoarele nu sunt decât nişte dezechilibrate psihic, suferind de halucinaţii sau de dereglări organice, obsedate sexual, deci nişte fiinţe bolnave care cu indulgenţă trebuie tratate ca atare – conclude Weyer, considerat azi fondatorul psihiatriei moderne[2].

Dintre autorii cei mai notorii ai epocii exponenţi ai aceleiaşi linii de gândire şi atitudine trebuie amintit Reginald Scott (m. 1599); lucrarea sa de mare răsunet *Dezvăluirea tainelor vrăjitoriei* (1584) este un aspru rechizitoriu contra credinţei în demoni, precum şi –

1 „Fantezia – rezumă K. Scligmann ideile lui Weyer – este singurul magistru al vrăjitoarelor, care nu sunt în stare să vindece pe nimeni; pot însă face rău animalelor folosind anumite otrăvuri şi dovedesc că şi-au pierdut uzul raţiunii atunci când cred că au executat ordinele Diavolului şi când, ca nişte demente, îşi închipuie că au dezlănţuit furtuni şi alte lucruri imposibile, mai mult ridicole decât extraordinare. Aceste persoane nu sunt eretice, ci nebune; chiar răufăcătoare fiind, nu merită să fie arse, cum nu trebuie pedepsite nici afirmaţiile absurde ale unui copil sau ale unui nebun. Toate acelea care se căiesc şi îşi recunosc smintcala, ar trebui în orice caz iertate: iar dacă totuşi se dovedesc a fi incorigibile, o amendă – aşa cum va hotărî papa – ar fi o pedeapsă suficientă, dar nu ar trebui să fie condamnate la moarte şi executate".

2 Ca medic, Weyer a studiat şi gripa – şi sifilisul, căruia i-a dedicat un important tratat: *De morbo gallico*, 1568.

cum se specifică în mod expres în titlul unuia din capitole – „tiranicei cruzimi a căutătorilor de vrăjitoare şi a inchizitorilor". În acelaşi sens trebuie amintit Cyrano de Bergerac, care în scrisoarea sa asupra vrăjitoarelor le lua apărarea ca unor exaltate bolnave. Sau, Michel de Montaigne, care în *Eseurile* sale demonstrează că acuzele Bisericii aduse vrăjitoarelor (cum e zborul călare pe o coadă de mătură) sunt simple fantezii, practici care n-au fost niciodată dovedite de nimeni; cu toate că pe baza unor asemenea absurdităţi şi mărturii total false oamenii continuă să fie arşi de vii...

În aceeaşi ordine de idei – dar în sens diametral opus – se înscrie numărul enorm de opere în genul acelei *Malleus maleficarum*, de acreditare a superstiţiilor vrăjitoreşti şi de incitare la exterminarea vrăjitoarelor. În acest sens, surprinzătoare[1] este poziţia unei personalităţi de talia juristului, filosofului şi economistului Jean Bodin (m. 1596), om politic de mare suprafaţă şi strălucit susţinător al ideii monarhiei absolute. În *Demonomania vrăjitorilor* (1580) – un fel de manual destinat practicii judecătorilor acestor procese – Bodin afirmă că nici o metodă oricât de crudă nu trebuie exclusă în cadrul proceselor intentate vrăjitoarelor. Admite chiar şi promisiunile false pe care inchizitorii le fac vrăjitoarelor sub tortură în scopul de a le stoarce orice mărturisire; şi cu acelaşi cinism recomandă exterminarea nu numai a acestor „unelte ale Satanei", care ar trebui arse de vii înainte de a fi sugrumate sau decapitate, ci şi a celor „care neagă realitatea ritualurilor Sabatului", înşelând în felul acesta vigilenţa judecătorilor.

În schimb nu este deloc surprinzătoare poziţia unor înalţi magistraţi, procurori generali de tristă amintire din Franţa timpului – ca Henri Boguet (m. 1610) sau Nicoals Rémy (m. 1612), oameni de rafinată cultură umanistă; dar şi autori ai unor opere extrem de răspândite – primul, al acelui *Discurs asupra vrăjitorilor*, al doilea, al unei *Demonolatria*, în care aglomerează cu un fanatism şi o cruzime uimitoare nenumărate amănunte fantastice, oribile, scabroase sau ridicole, cu privire la activitatea vrăjitoarelor; totodată

1 Da – şi nu. Căci teoreticianul absolutismului monarhic era preocupat în primul rând de aspectul politic al problemei – când la curtea regală franceză domina familia italiană a Caterinei de Medici, regentă şi mamă a trei regi. Or, atacul lui Bodin era îndreptat împotriva italienilor şi a vrăjitoarelor „importante" din Italia. Scrie autorul: „Când vrăjile malefice au fost aduse din Italia în Franţa [...] a urmat o infinitate de omucideri şi de avorturi: ceea ce este una dintre nefericirile cele mai mari, care într-un stat ar trebui prohibite în modul cel mai riguros".

propunând judecătorilor metodele cele mai nemiloase de adoptat în faza instructorie a proceselor. Și de fapt, în decurs de 15 ani Rémy a condamnat 900 de persoane, în timp ce Boguet a trimis pe rug 1.500 de vrăjitoare.

Nu mai puțin surprinzătoare este *Demonologia*, apărută la Londra în 1597. Este un tratat care, în formă de dialog, rezumă toate problemele mai importante privind vrăjitoria în acea perioadă. Deși scris cu intenția de a combate și respinge ideile mai tolerante ale lui J. Weyer și R. Scott, lucrarea (tratând și alte subiecte, de „magie albă" – astrologie, necromație, etc.) reprezenta totodată și o încercare de a modera zelul judecătorilor. Autorul lucrării era regele Scoției Iacob VI (devenit, în 1603, Iacob I al Angliei). – Surprinzătoare, în fine, sunt și cuvintele unui om de știință de mărimea lui Ambroise Paré (m. 1590), fondatorul chirurgiei moderne: „Cei posedați de demon [...] stârnesc cutremure, tunete, fulgere, dezrădăcinează arbori, mișcă munții dintr-un loc în altul, ridică în aer un castel și îl așază la loc"...

Primul caz cunoscut de ardere pe rug a unei vrăjitoare, Angèle de la Barthe din Toulouse, învinuită de a fi întreținut raporturi carnale cu Diavolul, datează din 1275. În următoarele două secole calamitățile naturale, războaiele, traumele provocate de Reformă, au creat o stare de spirit tensionată care a întărit convingerea că rolul Diavolului este foarte activ. Teama de răscoale populare îi obseda pe principi și în general clasele superioare. Nu este o simplă coincidență că „perioada marii vânători de vrăjitoare a fost și epoca marilor răscoale populare din istoria Europei; o perioadă care a văzut nenumărate *jacquerii* țărănești, războaie civile religioase și, în fine, primele revoluții naționale ale epocii moderne" (B. P. Levack). Or – considerau teologii, judecătorii și toți autorii tratatelor de demonologie – așa după cum Satan a fost marele răzvrătit împotriva lui Dumnezeu, tot astfel și vrăjitoarea reprezintă chintesența răului și răzvrătirea contra doctrinei Bisericii, a moralei și ordinei sociale.

În marea lor majoritate acuzațiile de vrăjitorie vizau femeile[1] – potrivit prejudecății că femeia este o ființă slabă nu numai fizic, ci și

1 În multe regiuni din Europa procentul vrăjitoarelor în raport cu vrăjitorii depășea 75%. În unele zone – din Anglia, Elveția, Țările de Jos, – trecea de 90%. Dar în unele „campanii" numărul vrăjitorilor anchetați și condamnați era egal sau chiar superior celui al femeilor. (Procentul celor judecați de un singur tribunal din Aragon în secolele XVI și XVII s-a ridicat la 72% față de vrăjitoare). Îndeosebi în cazurile de vrăjitorie cu evidente scopuri politice.

moral, de la natură înclinată spre desfrâu. Profesiunea de vindecătoare, de „doftoroaie" o făcea suspectă de operaţii vrăjitoreşti – când îşi alcgea ierburile medicinale sau îşi pregătea poţiunile şi alifiile; iar ca moaşe – profesiune rezervată până în sec. XVIII exclusiv femeilor – erau expuse acuzelor de infanticid[1], ori de a-şi procura nou-născuţi nebotezaţi pentru a-i închina sau a-i sacrifica Diavolului[2]. Femeile căsătorite erau mult mai rar acuzate de vrăjitorie decât văduvele, bătrânele sau fetele; iar ca vârstă, cele mai multe vrăjitoare condamnate erau trecute de 50-60 de ani. (Aceasta, la o dată când durata medie de viaţă era mult inferioară celei de azi). Numărul mare de vrăjitoare bătrâne era explicat prin faptul că acestea erau mai incapabile decât femeile tinere de a-şi satisface apetiturile sexuale, de a se răzbuna sau de a fi protejate. – Dar în sinistra „vânătoare de vrăjitoare" au fost uneori implicaţi şi mulţi copii[3]. În fine, sub raportul condiţiei sociale şi economice imensa majoritate a persoanelor acuzate şi condamnate pentru vrăjitorie aparţineau categoriilor sociale cele mai umile; fapt care le făcea şi mai vulnerabile în faţa judecătorilor lor.

Sub raport tipologic, vrăjitoarele prezentau în opinia maselor caracteristici comportamentale specifice. Erau considerate amorale sau de o moralitate cel puţin dubioasă, irascibile, bârfitoare, arţăgoase, răutăcioase, violente până la cruzime, dezechilibrate, cu simptome clare de senilitate agresivă. Vrăjitorilor li se mai adăuga şi învinuirea sau suspiciunea de homosexualitate. Iar ca agenţi care puteau declanşa imediat urmărirea şi măsurile represive: un incendiu, un asasinat, un caz de epilepsie[4], moartea neaşteptată a unui matur, unui copil sau doar a unei vite; sau, pur şi simplu denunţarea cuiva ca vrăjitor de către un duşman personal al acestuia. Nu

1 În 1587 o moaşă din oraşul Dillingen (Germania) a fost acuzată de a fi cauzat moartea prin vrăjitorie a 40 de copii. (Deşi, în sec. XVI, cel puţin 20% din copii murcau la naştere, sau în primele luni de viaţă).

2 În 1728 o moaşă din Seghedin (Ungaria) a fost arsă pe rug ca vrăjitoare, învinuită că ar fi botezat în numele Diavolului nu mai puţin de 2.000 de nou-născuţi.

3 „La Würzburg, mai mult de 25% din cele 160 de vrăjitoare condamnate între anii 1627-1629 erau copii [...]. În faimoasa «vânătoare» din Ţara Bascilor între 1610-1614, în care vrăjitoarelor li s-a garantat impunitatea în schimbul mărturisirilor, peste 1.300 din cei 1.800 de indivizi care şi-au mărturisit vinovăţia erau minori". Iar în Suedia, în 1669 un anumit număr de copii, despre care vrăjitoarele au mărturisit că le-au însoţit la Sabat, au fost condamnaţi la moarte. (Cf. B. P. Levack).

4 Cauza epilepsiei fiind considerată operă a Diavolului, între 1611-1642 cel puţin patru mari „vânători de vrăjitoare" au avut loc în Franţa sub motivul unei posedări demonice. Sub acelaşi motiv, în 1692 în Salem au fost arse pe rug 19 vrăjitoare.

arareori însă unii magistraţi decideau din proprie iniţiativă pornirea unei astfel de „vânători"; oricum, ei erau cei care hotărau ce cazuri trebuiau sau nu urmărite, ce martori să fie citaţi, ce persoane (inclusiv complicii) să fie torturate. – Acuza de vrăjitorie era adusă şi ereticilor (şi viceversa) – adeseori în clare scopuri politice sau din interese economice. În primul caz, un exemplu concludent este cel al învinuirii Ioanei d'Arc de vrăjitorie; în cazul al doilea, exemplul celebru este deposedarea de bunuri şi exterminarea cavalerilor Templieri. Vrăjitoria fiind asimilată cu erezia, ambele cazuri erau de competenţa tribunalului Inchiziţiei, iar procedura judiciară era identică.

Procesul contra vrăjitorilor (la fel ca în cazul ereticilor) era precedat de anunţarea a două măsuri: instituirea „perioadei de graţie" – timpul în care cel suspectat se putea autodenunţa, în care caz se prevedeau pedepse mai blânde; şi „decretul de credinţă" – care obliga pe orice bun creştin, sub sancţiunea anatemizării, să denunţe pe oricine era suspectat de erezie (deci şi de vrăjitorie). Pe baza acestor denunţuri şi autodenunţări, cei bănuiţi erau arestaţi chiar fără să ştie pentru ce motiv – şi, mai ales, fără să afle numele denunţătorului. Bunurile materiale îi erau inventariate şi puse sub sechestru, în aşteptarea procesului şi a sentinţei finale. Interogatoriul începea printr-un îndemn adresat acuzatului de a da ascultare glasului conştiinţei proprii şi de a-şi mărturisi păcatul. Deocamdată nu i se comunicau motivele arestării. După alte interogatorii preliminare (toate răspunsurile lui fiind consemnate în scris), călugărul-acuzator oficial îşi prezenta inchizitorului concluziile spre ratificare. În timpul acesta, un notar audia martorii apărării; aceştia însă trebuiau să dea informaţii prin care nu urmăreau dezvinovăţirea inculpatului. Acesta avea dreptul să-şi aleagă un apărător – dacă dorea şi dacă îl putea plăti. Apărătorii însă riscau uşor ca în exerciţiul funcţiei lor să fie ei înşişi acuzaţi şi trataţi ca eretici; încât, puţini aveau curajul să-şi asume sarcina de apărător. Iar dacă acceptau, aveau grijă să nu combată şi nici măcar să nu aducă în discuţie acuzele formulate, – ci doar să-şi convingă clientul să-şi recunoască vina şi să se căiască, pentru a putea întâmpina şi accepta pedeapsa, oricât ar fi fost de grea, ca un bun creştin... Căci scopul (declarat) pe care îl urmărea tribunalul Inchiziţiei nu era aplicarea unei pedepse corporale, ci – chiar în cazul pedepsei capitale – doar „mântuirea sufletului" celui păcătos! – Numele martorilor acuzării nu erau cunoscute de inculpat, şi nici chiar de apărătorul lui; dar dacă acesta din urmă putea

dovedi că acuzatorul era un dușman personal al acuzatului, mărturia era invalidată. Circumstanțele atenuante invocate de apărător – că acuzatul era un copil, un debil mintal, sau de o vârstă foarte înaintată – nu erau nici măcar luate în considerație; inexistența unei intenții eretice nu putea fi demonstrată decât de rezultatul pozitiv al torturii[1].

În caz că probele vinovăției nu păreau a fi suficiente, completul de judecată – format din inchizitor, episcop local și un profesor de teologie – decidea completarea lor prin aplicarea torturii[2]. Tortura putea fi aplicată și pentru a stoarce informații despre alte persoane suspectate de erezie.

Înainte de a fi torturați, cei bănuiți de vrăjitorie, bărbați sau femei, erau tunși și epilați pe tot corpul. (Se credea că în păr s-ar fi putut ascunde vreo substanță cu efect magic). Apoi, dezbrăcați complet, li se căuta pe tot corpul „semnul Diavolului" (care putea fi o cicatrice, un neg, etc.). În camera de tortură în care se afla un crucifix de doi metri rezemat de perete, nenorociții erau supuși celor mai variate chinuri. Dacă sucombau în timpul torturii judecătorul făcea declarația formală că moartea nu putea fi imputată tribunalului, ci acuzatului însuși care nu voise să mărturisească din timp adevărul, să-și recunoască în mod spontan vina... Pedepsele aplicate variau de la surghiun, biciuirea în public, confiscarea bunurilor, excluderea de la drepturi civile, întemnițare (temporară sau pe viață) până la pedeapsa capitală. Majoritatea vrăjitoarelor n-au fost arse de vii – decât pe teritoriul Italiei și Spaniei; dar în Franța, în Germania, în Scoția, vrăjitoarele erau de obicei sugrumate. În unele cazuri erau executate prin înecare (mai rar prin decapitare) – dar întotdeauna cadravrele erau arse pe rug. Execuțiile capitale aveau loc în cadrul

1 „În practică, tortura era folosită în următoarele cazuri: când acuzatul s-ar fi contrazis în declarațiile sale; când se considera că își recunoscuse numai parțial vinovăția; când, deși își recunoscuse greșeala, nega că ar fi avut intenția de a o comite; în fine, când mărturiile erau puține și nu îndeajuns de convingătoare" (A. Gollino).

2 Tortura judiciară (folosită și în Antichitatea greco-romană și în unele regate barbare) nu era înțeleasă ca o pedeapsă pentru o crimă săvârșită, ci ca un mijloc admis în faza instructorie a procesului. În Evul Mediu a fost reintrodusă în 1228 la Verona și, în curând, în alte orașe-state italiene, în Sacrul Imperiu Roman și în regatul Castilici. În 1252, prin hotărârea papei Inocențiu IV a autorizat și Biserica folosirea torturii de către inchizitori, – mai întâi în procesele de erezie, apoi și în cele de vrăjitorie. Din motive umanitare, a fost interzisă aplicarea ei copiilor și femeilor însărcinate; și nici nu putea fi repetată: în schimb putea fi „continuată" a doua zi. (Este documentat un caz când a fost „continuată" de 56 de ori!). Sub tortură, inculpatul mărturisea, aproape întotdeauna, tot ceea ce doreau judecătorii. Cele mai îngrozitoare torturi erau aplicate vrăjitoarelor – mai mult decât celorlalți acuzați de erezie.

unui ceremonial religios, un *auto de fe* organizat în piața mare a orașului cu ocazia unei sărbători sau festivități importante. Celor invitați – întreaga populație a orașului și împrejurimilor – să asiste la lugubra ceremonie a arderii pe rug, Biserica le promitea o indulgență de 40 de zile.

Atât Reforma protestantă cât și mișcarea catolică a Contrareformei au contribuit la intensificarea „vânătoarei de vrăjitoare" în toate (sau aproape) toate regiunile Europei. Marii reformatori, Luther, Calvin, au accentuat în doctrina lor în mod considerabil, cum am văzut, frica de Diavol[1]. Dar cei doi nu s-au arătat prea mult preocupați de fenomenul vrăjitoriei în sine, deși ambii au declarat deschis că toate vrăjitoarele trebuie exterminate; ceea ce nu înseamnă că furibunda lor campanie împotriva ereziei, a superstițiilor și a practicilor magice n-a dus la o creștere continuă a numărului proceselor contra vrăjitoriei. Într-adevăr, numărul – de la distanță cel mai mare – de asemenea procese au avut loc pe teritoriul Germaniei și al cantoanelor elvețiene (urmate de Franța, Polonia și Scoția). Divizarea Bisericilor, conflictele religioase care au favorizat instabilitatea și violența politică din aceste țări, n-au făcut decât să exacerbeze „vânătoarea de vrăjitoare". Aceasta a culminat între anii 1580-1650 – în general (căci și momentele culminante și cele de declin au variat după regiuni).

Astfel[2], 75% din numărul total al proceselor de vrăjitorie au avut loc în Sacrul Imperiu Roman de Națiune Germană, în Franța și Elveția; teritorii care însumau o jumătate din totalul populației Europei. În ținuturile de limbă germană numărul proceselor a fost de 30.000 (cifră aproximativă, care în realitate s-ar fi putut să fie dublă). Numai tribunalul din Ellwagen (și numai în 7 ani – între 1611-1618) a condamnat la moarte 400 de persoane acuzate de vrăjitorie. În Austria, numărul total probabil de execuții a fost de circa 1.500; iar în Boemia, de 1.000. S-a calculat că în Elveția au fost aduse în fața

1 În 1545, deci în perioada când autoritatea lui Calvin asupra orașului Geneva era absolută, au fost arse pe rug aici pentru vrăjitorie nu mai puțin de 34 de femei.

2 B. P. Levack distinge în această privință cinci mari arii europene: 1. – Europa Occidentală și Centro-occidentală (Germania, Franța, Elveția); 2. – Insulele Britanice și posesiunile de peste ocean (Anglia, Scoția, Irlanda și coloniile din America); 3. – Scandinavia (Danemarca, Norvegia, Suedia și Finlanda); 4. – Europa Centro-orientală și Orientală (Polonia, Rusia, Ungaria, Transilvania, Moldova și Valahia); 5. – Europa de Sud (Italia, Peninsula Iberică și Imperiul spaniol de peste ocean).

Echilibrul perfect şi armonia liniilor şi volumelor prezintă arhitectura Renaşterii şi în această cunoscută operă a lui Antonio da Sangallo cel Bătrân - biserica S. Biaggio din Montepulciano (1519 şi urm.).

tribunalului peste 8.800 de vrăjitoare, dintre care peste 5.000 au fost condamnate la moarte. (Numai în Pays de Vaud - mai bine de 2.000). Mai spre nord, Imperiului îi aparţinea şi Lorena, unde în numai 9 ani Nicholas Rémy a trimis pe rug peste 800 de vrăjitoare; iar în întreaga sa carieră de inchizitor, peste 2.000. În Luxemburg, între anii 1606-1650, - nu mai puţin de 355 de execuţii.

În Franţa, afirmarea unei puternice monarhii centralizate şi a autorităţii Parlamentului din Paris asupra parlamentelor provinciale a făcut ca numărul acestor procese să fie mai mic. În Anglia - unde tribunalele Inchiziţiei erau absente - numărul total al proceselor de vrăjitorie n-a trecut de 5.000; iar cel al execuţiilor a fost de circa 1.500. - O explicaţie a acestei „moderaţii" este dată de faptul că însuşi conceptul de vrăjitorie (Sabatul, cu zborul nocturn, infanticide, canibalism, orgii, etc.) n-a atins aici gradul de dezvoltare de pe Continent; precum şi de faptul că., spre deosebire de Scoţia, în

Anglia tortura a fost rareori folosită în procesele de vrăjitorie (dar era curentă în cele politice). Nici în Irlanda „vânătoarea de vrăjitoare" n-a fost prea intensă. În schimb, dintre coloniile engleze din America unele au fost chiar foarte active: în sec. XVII, în New England, provincie cu circa 100.000 de locuitori, au avut loc 234 de procese și 36 de execuții capitale.

În țările scandinave „vânătoarea de vrăjitoare" a fost, în raport cu numărul populației, mai intensă decât în Insulele Britanice: circa 5.000 de procese, dintre care aproape 1.800 cu condamnări de ardere pe rug. Prima țară care a declanșat această campanie a fost Danemarca (încă din 1540), ducând – în numai 4 ani – la execuția capitală a 52 de persoane. În total, se consideră că în această țară au avut loc circa 2.000 de procese cu 1.000 de vrăjitoare executate. – Mai multă moderație a dovedit Norvegia: circa 750 de procese, soldate doar cu 25 de sentințe de pedeapsă capitală. La fel în Suedia – unde pedeapsa cu moartea în toate procesele de vrăjitorie a fost abolită în 1649; iar în curând, și tortura. Cu toate acestea, două sau trei decenii mai târziu, într-o amplă „vânătoare" – când un mare număr de acuzați erau copii – au fost condamnate la moarte circa 200 de persoane. – În ultima țară în care au fost introduse (în 1640) procesele de vrăjitorie, în Finlanda, s-au dat în total doar 28 de sentințe de condamnare la moarte.

În Italia și în Peninsula Iberică, unde Inchiziția a fost atât de activă, procesele contra vrăjitoriei au dus la circa 300 de execuții capitale. Scrierile împotriva vrăjitoriei au fost aici într-un număr mai mic și mai puțin virulente, viziunea stereotipă despre vrăjitorie a fost acceptată cu mai multe rezerve. O explicație valabilă o poate da tradiția preponderent sceptică a cercurilor intelectuale italiene (chiar dacă umaniștii admiteau de regulă puterea Diavolului și a magiei). Inchiziția – din Spania și din Italia – ținea să respecte procedura judiciară în aceste cazuri și recurgea rar la tortură. (Dealtfel, Inchiziția spaniolă era mai ocupată cu problema evreilor decât a vrăjitoarelor).

În Europa Centro-Orientală și Orientală fenomenul „vânătoarei de vrăjitoare" a apărut mult mai târziu decât în Occident – dar și s-a prelungit mult mai mult: până după mijlocul secolului al XVIII-lea, țara în care intensitatea acestei campanii aproape că poate fi comparată cu cea din Germania este Polonia. Aici s-a răspândit și o vehementă teorie demonologică, precum și aplicarea consecventă a

torturii. Pe de altă parte, difuzarea protestantismului aici şi reacţia imediată a Contrareformei au accentuat intoleranţa Bisericii catolice (îndeosebi între 1660-1750). Un cercetător polonez, Boranovski, stabileşte cifra vrăjitoarelor executate în Polonia (cifră probabil exagerată – până la dublu) la 10.000. – În Rusia, procesele (terminate cu condamnări la moarte) contra practicilor vrăjitoreşti, provocând calamităţi naturale – străvechi şi evidente reminiscenţe păgâne – au început încă din secolul al XI-lea. Într-o perioadă mult mai recentă (1622-1700) au avut loc la Moscova 47 de procese, – din cei 99 de imputaţi cel puţin 10 fiind condamnaţi la moarte. Spre deosebire de Occidentul catolic sau protestant, în Rusia n-a dominat credinţa în sabat şi în zborul nocturn al vrăjitoarelor, în infanticidul canibal sau în adorarea Diavolului. (Ceea ce îl face pe B. L. Levack să remarce „incapacitatea creştinismului ortodox de a dezvolta aceeaşi viziune demonologică despre lume de care a fost în stare Biserica catolică"). – În Ungaria şi în Transilvania procesele de vrăjitoric au fost mult mai blânde decât în Polonia; cel puţin până spre sfârşitul secolului al XVI-lea nu se semnalează aici cazuri de condamnare la moarte. Dar după această dată şi până către jumătatea secolului al XVIII-lea au fost judecate pentru vrăjitorie aproximativ 900 de persoane, dintre care circa 400 au fost condamnate la ardere pe rug. (Numai într-un an şi într-un singur oraş 34 de execuţii capitale)[1].

În Transilvania este semnalată încă de la începutul secolului al XV-lea prezenţa unui inchizitor franciscan (cf. Gh. Brătescu). Pe la mijlocul secolului următor, după ce Reforma s-a răspândit şi în rândurile populaţiei săseşti şi ungureşti, au loc procese contra vrăjitoarelor. Documentele timpului vorbesc despre arderea pe rug la Cluj în 1565, a cinci vrăjitoare; iar în 1584, a altor zece. La Sighişoara – despre 10 asemenea procese, între 1670-1700. În aceeaşi perioadă, la Braşov sunt cunoscute arderi pe rug a 12 vrăjitoare. La Sibiu – unde se descoperiseră adevărate Sabaturi organizate pe muntele de lângă Ocna Sibiului – au fost, în 1678, înecate şi apoi arse pe rug 6 vrăjitoare. La Rupea, câteva zeci au avut aceeaşi soartă. Alte asemenea procese şi execuţii au avut loc la

1 Un autor de la sfârşitul sec. XIX menţionează că în jurul anului 1750 circulau legende fantastice (relatate de De Résic) în legătură cu contesa Báthori, care, în subteranele castelului său „ucisese peste 600 de fete" – pentru ca din sângele lor să-şi pregătească farduri. – şi „cărcia îi plăcea să mănânce carnea acestor nenorocite" (cf. Reginult)

Sebeș, Mediaș și Târgu Mureș. – În Valahia și Muntenia, pravilele condamnau vrăjitoria; dar condamnarea avea simplu caracter moral, „fără să implice, ca în Occident, o acțiune judiciară"[1].

Aceeași situație este caracteristică dealtfel și pentru celelalte țări, ortodoxe, din zona balcanică. „Vânătoarea de vrăjitoare", această sinistră pată neagră a civilizației europene, privește numai țările catolice și protestante. Nici autoritățile bisericești, nici cele laice din lumea ortodoxă n-au condamnat vrăjitorii la pedepse corporale sau privative de libertate și cu atât mai puțin la pedeapsa capitală.

Din lipsa unei suficiente documentații statistice bilanțul „vânătoarei de vrăjitoare" rămâne conjectural, nu poate fi stabilit decât cu totul aproximativ. Datele locale sau regionale însă sunt suficient de concludente pentru a da o idee de amploarea acestui teribil flagel moral.

Astfel, un episcop din Geneva a trimis la moarte – în numai 3 luni – 500 de vrăjitoare. La Londra, în 15 ani au fost arse pe rug 900; iar în principatul ecleziastic Würzburg, între 1623-1631, circa 900 de persoane au sfârșit pe rug; printre care și 19 preoți catolici și foarte mulți copii între 9-12 ani. În localitatea Mohra din Suedia, în 1669 au fost arse pe rug 70 de femei și 15 copii. Începând de la sfârșitul secolului al XVI-lea judecătorii laici vor fi mult mai severi decât judecătorii Inchiziției. La Bordeaux, Pierre de Lancre a condamnat 500 de persoane, în majoritate fete și băieți. La Bamberg, între 1623-1633 au fost arse 600 de vrăjitoare. În 22 sate din arhiepiscopatul Trier, în 6 ani (1577-1583) au avut loc 368 de arderi pe rug. În orășelul Wiesensteig, numai în1562 au fost arse pe rug 63 de vrăjitoare. Într-un sat de 700 de locuitori Obermachtal, în anii 1586-1588 au fost arși 11 bărbați și 43 de femei. În provincia Como, în 1524 peste 1.000 de persoane au fost condamnate la moarte și timp de mai mulți ani după aceea ceva mai mult de 100 de persoane în medie în fiecare an. Iar în Scoția într-o perioadă de 39 de ani, peste 200 de persoane anual erau trimise pe rug. (Cf.. H. Verrill).

1 Gh. Brătescu. – Autorul (care comunică și datele statistice de mai jos) menționează singurul caz cunoscut de reprimare a vrăjitoriei de pe teritoriul Moldovei și Valahiei: când, în 1714, domnitorul Șt. Cantacuzino – în urma denunțului căruia Const. Brâncoveanu fusese decapitat, – pentru ca starea de alienație mintală a soției sale Păuna să nu poată fi interpretată ca un semn de pedeapsă dumnezeiască pentru fapta lui, a învinuit de vrăjitorie pe mătușa Doamnei, maica Olimpiada – care a și fost zidită într-o chilie; în timp ce alte două pretinse complice au fost spânzurate. – De fapt, este vorba nu propriu-zis de o măsură contra vrăjitorici, ci de un caz de diversiune politică evidentă.

Scenă din romanul curtean *Istoria Griseldei*,
pictată pe o ladă de zestre, de Fr. di Stefano, zis Pesellino (1422–57).

Vor fi fiind exagerate aceste cifre relatate de documentele contemporane? S-ar putea ca cifra reală a victimelor acestei „vânători" să fie – după estimările cele mai plauzibile – de „numai" 100.000, aproximativ. Fapt este (cum subliniază A. Gollino) că „nu Evul Mediu, ci Renașterea a fost epoca în care credința în vrăjitorie a fost mai răspândită, iar represiunea contra ei din partea autorităților laice și ecleziastice a fost mai sălbatică".

La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea numărul proceselor a început să scadă. (Nu peste tot însă: de pildă, nu și în Piemont). În 1682 Ludovic XIV semnează un decret prin care celor vinovați de „magie neagră" li se vor aplica doar obișnuitele pedepse penale. În același an a avut loc în Anglia ultima execuție a unei vrăjitoare. În 1714, Frederic Wilhelm I al Prusiei ordonă ca nici o sentință severă în procesele de vrăjitorie să nu devină executorie fără prealabila sa confirmare. Aceeași măsură o ia Maria Tereza în 1740. În Spania și Elveția, ultimele execuții legale ale unor vrăjitoare au avut loc în 1782; iar în Polonia, în 1787. Dar în Peru – abia în 1888. Cazuri izolate de ardere pe rug s-au mai semnalat însă în America Latină – în 1874 doi vrăjitori, iar în 1877 cinci vrăjitoare; precum și în Franța, spre sfârșitul secolului al

XIX-lea – câteva cazuri de ucidere a unor presupuşi vrăjitori. Sporadic, asemenea crime ordinare contra unor persoane bănuite a practica o sofisticată vrăjitorie au fost semnalate şi în secolul nostru în S. U. A.

Explicaţia propusă de Trevor-Roper relativă la declinul persecuţiei vrăjitoarelor – explicaţie potrivit căreia noua viziune ştiinţifică asupra naturii şi operaţiile sale au făcut ca vrăjitoria să devină irelevantă – nu este satisfăcătoare. Căci este clar că noile concepţii ştiinţifice, ale lui Copernic, Galilei sau Descartes, au pătruns mult, mult prea puţin în mentalitatea maselor populare pentru a o putea influenţa. (Cf. R. Kinsman).

ANTIIUDAISM. PERSECUŢIA EVREILOR

În Occidentul Europei, secolele Renaşterii nu numai că au continuat să menţină atmosfera medievală de ostilitate contra evreilor, dar actele de persecuţie s-au intensificat cu o violenţă sporită. Antecedentele acestei situaţii[1] s-au agravat spre sfârşitul secolului al XI-lea, odată cu instigările fanatice din timpul Cruciadelor. Dar până la această dată, timp de trei secole evreii din Europa Occidentală s-au bucurat de o situaţie privilegiată şi de o largă autonomie: fapt care a determinat şi numeroase cazuri de convertiri ale unor creştini, la iudaism. – „În această perioadă ei controlau comerţul Europei Occidentale. Relaţiile internaţionale făceau din ei instrumente utile. De aceea Carol cel Mare şi urmaşii lui au practicat faţă de evrei o politică fermă, constând în a-i proteja şi a încuraja imigrarea lor" (C. Roth). Supremaţia comercială a evreilor în lumea occidentală ia sfârşit în sec. X, odată cu afirmarea „republicilor marinare" italiene (îndeosebi Veneţia şi Amalfi).

Atitudinea generală antiiudaică se intensifică în sec. XIII în Franţa, în Anglia, în Germania. Motivaţia acestei atitudini şi a măsurilor practice care au urmat este mult mai complexă decât ca să poată fi redusă, în mod prea simplist, doar la cauze de ordin religios sau de rivalitate economică, pentru ca în felul acesta întreaga responsabilitate a reprobabilelor persecuţii să fie atribuită în mod absolut şi exclusiv persecutorilor. Situaţia cea mai concludentă în acest sens o oferă Spania – deci tocmai ţara în care proporţiile şi metodele persecuţiei antiiudaice au luat formele cele mai organizate.

Până în sec. XV, Spania a fost pentru evrei ţara occidentală cea

1 Pentru antecedentele chestiunii, vd. *Istoria culturii şi civilizaţiei*, vol. 5, pp. 159-167.

mai tolerantă, care îi primise cel mai bine[1]. Intoleranţa religioasă care a urmat, instigată de ordinul dominicanilor, nu era îndreptată atât contra maurilor – care îşi aveau un sprijin serios în statele musulmane din Africa de Nord – cât a evreilor. În 1492, la numai trei luni de la eliberarea Granadei de sub mauri edictul general al Regilor Catolici decretează – sub ameninţarea pedepsei cu moartea şi confiscarea averii – expulzarea tuturor evreilor care în termen de trei luni nu trec la creştinism. Dintre cei care au refuzat, aproximativ 200.000 au luat drumul exilului[2], circa 20.000 pierind pe drum. Decizia de expulzare a avut ca rezultat imediat convertirea a circa 50.000, care au preferat să rămână să-şi păstreze bunurile şi situaţia. Renegaţii – aşa-numiţi de către spanioli *marranos* („murdari", „blestemaţi", „porci") au continuat să se bucure de poziţia şi privilegiile de dinainte. – De fapt, acţiunea de convertire începuse cu un secol mai devreme. Se pare că, în 1391, la Valencia se convertiseră 7.000 de evrei (după altă sursă – chiar 11.000). Numai predicatorului dominican Vicente Ferrer (m. 1419 şi beatificat) i se atribuie convertirea a 35.000 de evrei.

Cum nu toate cazurile de convertire erau considerate a fi pur formale sau forţate, noii convertiţi (*conversos*) puteau ocupa – şi au ocupat efectiv – posturi mai rentabile şi situaţii mai înalte decât cele pe care le deţinuseră înainte. Prin combinaţii matrimoniale, de pildă, se aliau cu familii spaniole dintre cele mai bogate şi mai nobile, ajungând perceptori generali de impozite, mari financiari, medici oficiali sau consilieri ai principilor; iar ariviştii mai ambiţioşi –

1 „Creştinii şi israeliţii se poftcau la masă unii pe alţii. Mergeau la aceleaşi băi publice şi adesori în aceleaşi zile [...] Uneori creştinii asistau la circumcizii, iar evreii la botezuri. În Noua Castilie exista obiceiul ca la înmormântările creştine să se cheme cântăreţe evreice plătite. «Necredincioşii» amestecaţi cu «credincioşii» participau la ceremonii în biserici; şi, invers, creştinii spanioli se duceau să asculte predicile rabinilor" (J. Delumeau). – În acelaşi timp, evreii erau ataşaţi de Spania, pe care o considerau „ţara în care ci aduseseră cultura materială şi spirituală la o mare dezvoltare şi unde creaseră un centru cultural propriu care venea, ca importanţă, imediat după Palestina şi Babilon" (S. Dubnow).

2 Adică două treimi din numărul total al evreilor din Spania – şi care acum s-au răspândit în diferite ţări din Europa, Africa de Nord, Asia Mică, Palestina. – R. Neher Bernheim apreciază că la această dată cifra totală a evreilor dispersaţi în toată lumea nu trecea de un milion. Din sec. XII până la sfârşitul sec. XVIII, cifra totală a evreilor oscila între un milion şi jumătate – două milioane. Către 1800, numărul lor se ridica la $2^1/_2$ milioane. În sec. XIX se constată o creştere fără precedent: către anul 1900 numărul evreilor atinge cifra de zece milioane şi jumătate; iar o generaţie mai târziu, trecea de 16 milioane. Dar „în sec. XX, indicele de natalitate al burghezici ebraice asimilate deţările occidentale scadecatastrofal" (C. Roth).

ocupând acum chiar funcţiile cele mai importante în ierarhia ecleziastică, de episcopi, de închizitori, de profesori universitari, de generali ai ordinelor religioase. – Bineînţeles că numaidecât au apărut, în mod inevitabil, acute stări de nemulţumire, ambiţii, orgolii naţionale sau de rasă, invidii, rivalităţi, inamiciţii sau duşmănii personale din nenumărate motive. Sau inerente conflicte de interese materiale; ca, de pildă, în cazul debitorilor insolvabili contra creditorilor evrei neînduplecaţi; sau, al meşteşugarilor din Praga care, în sec. XVI, cereau municipalităţii expulzarea rivalilor evrei. Toate aceste nemulţumiri – ale căror cauze, juste sau nu, rezultau în bună parte şi dintr-un factor de risc previzibil şi liber acceptat de comportament nu totdeauna scuzabil, corect şi deci pretându-se a fi uşor exploatat – au fost preluate, susţinute şi motivate de discursul teologic, care le-a deviat într-un sens religios. Predicatorilor dominicani le-a fost uşor să incite până la fanatizare masele şi să-i convingă pe principi să ia măsuri represive contra evreilor. „Nu este exagerat să spunem – scrie cel mai autorizat istoric al Inchiziţiei, H. Ch. Lea – că Biserica a fost principalul, dacă nu şi singurul răspunzător de multitudinea persecuţiilor îndurate de evrei în cursul Evului Mediu".

În epoca Renaşterii agitaţia antiiudaică a luat noi proporţii. Rolul important în această deteriorare a situaţiei l-a avut în sec. XVI invocarea unor imaginare motive de ordin moral şi religios de către călugării predicatori şi Inchiziţie[1]. Ceea ce nu înseamnă că evreii n-au avut adeseori în rândurile apărătorilor lor suverani, principi, nobili şi chiar papi (Nicolae V, Sixt IV, Paul IV, Pius V), – mai ales când marii lor bancheri erau evrei. Uneori măsurile represive luate contra lor erau apoi anulate (sau măcar era evitată aplicarea lor) în schimbul unor mari sume de bani plătite de comunitatea israelită. În felul acesta au devenit mai „indulgenţi" şi unii papi (Martin IV în 1418, Eugen IV în 1443, ş. a.); iar alţii, ca Leon X sau Clement VII care apreciau cultura ebraică, le erau de-a dreptul binevoitori.

Motivele – invocate, declarate public – care au stat la baza persecuţiilor erau dintre cele mai absurde; dar cu cât erau mai fanteziste cu atât convingeau mai uşor masele ignorante fanatizate

1 Înalţii prelaţi ai Bisericii catolice şi mai ales opinia publică îi acuzau sub pretextul că ar refuza muncile manuale. Cronicarul spaniol Andres Bernaldez nota că „evreii nu vor niciodată să accepte anumite munci ca aratul sau săpatul, nici chiar să pască turmele [...]; nu vor să caute de lucru decât în oraşe şi să trăiască fără prea multă osteneală" (Cf. J. Hale).

Interior dintr-o locuinţă de oraş italiană din sec. XV. Tablou de Carpaccio. – Accademia Carrara, Bergamo.

de predicatori – începând încă din timpul primei cruciade şi continuând mai mult de cinci secole. Principalele asemenea acuzaţii – cea de deicid[1], cea de omor ritual[2] şi cea de profanare a hostiei[3] –

1 De învinuirea – formulată încă din sec. III de Origene, Tertulian, etc. – de „a-l fi răstignit pe Hristos" era culpabilizat întregul popor evreu. – În această chestiune Biserica catolică şi-a revizuit poziţia (în mod formal, explicit, oficial) abia în ultimele decenii ale secolului nostru – la Conciliul Vatican II din 1962-1965.

2 „Acuzaţia de omucidere comisă în scopuri magice se întâlneşte în toate ţările şi sub toate latitudinile. Fără îndoială că îşi are originea în practica, odinioară universală, a sacrificiilor omeneşti; apoi [...]acest obicei sângeros a fost imputat creticului sau străinului. În timpurile vechi această învinuire a fost adresată de greci evreilor, de romani primilor creştini, de creştini gnosticilor, etc [...]. Este vorba deci de o temă aproape universală, de un adevărat arhetip, care reapare la suprafaţă când o societate este confruntată cu străini stânjenitori şi detestaţi" (L. Poliakov).

3 „S-au putut număra de-a lungul Evului Mediu peste o sută de cazuri de profanare a hostiei şi peste o sută cincizeci de procese de omoruri rituale" – constată J. Delumeau; adăugând: „Aceste cifre sunt, desigur, sub cele reale". – O altă acuzaţie tot atât de absurdă adusă evreilor era aceea de a-i instiga pe leproşi să otrăvească fântânile; precum şi aceea de a fi adus hoardele mongole în Europa!

revin mereu cu vehemenţă sporită în timpul Renaşterii. Astfel, într-o scriere din 1460 Alfonso de Espina, confesorul regelui Spaniei şi general al Ordinului franciscan, reia vechea acuză de omor ritual[1] comis de evrei asupra unui creştin, recomandând totodată botezarea forţată a copiilor evrei, iar acei *marranos* care continuau să practice pe ascuns riturile religioase iudaice să fie arşi pe rug. O recomandare căreia Inchiziţia spaniolă i-a dat curs, după cum se ştie, în nenumărate rânduri. – Printre cazurile mai des citate de ardere pe rug a celor învinuiţi de astfel de crime imaginare sunt masacrele din Troyes (1288), din Germania (1235) [2], din multe oraşe din Bavaria şi Austria (1298), din Segovia (1417), La Guardia (lângă Toledo – 1490), din Mantova, Verona, Vicenza, Fano (între 1478-1492), etc. La aceste acuze şi tragice acte de disperare papalitatea a reacţionat mult prea rar[3].

Faţă de obişnuitele orori (pedepse corporale, torturi, execuţii capitale), mijloacele cele mai „blânde" folosite contra evreilor în diferite ţări erau: interdicţia de-a ocupa anumite posturi sau de a practica unele profesiuni, obligaţia de a purta un semn vestimentar distinctiv şi infamant, constrângerea de a locui în anumite străzi sau cartiere, claustrarea în ghettouri, şi – un mijloc de astă dată mai dur – expulzarea, cu confiscarea averii. În multe regiuni şi oraşe s-au reiterat vechile hotărâri ale Conciliului IV Lateran (1215), potrivit cărora evreii erau obligaţi să poarte veşminte diferite de cele ale creştinilor, să nu coabiteze la un loc cu creştinii, să nu apară pe străzi în Săptămâna Patimilor şi să nu mai poată ocupa funcţii publice. În 1434, Conciliul din Basel edictează ca evreii să nu mai fie primiţi în universităţi, iar medicii evrei să nu mai poată îngriji pacienţi creştini. (Fapt care nu i-a împiedicat pe mulţi regi, principi, papi, episcopi sau nobili să continue să aibă în serviciul lor medici evrei, recunoscuţi a fi printre cei mai competenţi).

Acelaşi Conciliu interzicea creştinilor să întreţină relaţii apropi-

1 Primul caz cunoscut de „omor ritual" imputat evreilor apare în 1144, în Anglia; trei ani mai târziu, la Würzburg sunt masacraţi câţiva evrei; iar în 1171, la Blois 36 au fost arşi pe rug. În baza aceleiaşi acuzaţii, în 1181 la Bray sur-Seine numărul victimelor a fost de circa 100.

2 Împăratul Frederic II de Hohenstaufen a ordonat interzicerea pentru totdeauna de a se mai aduce evreilor asemenea acuzaţii. Iar în 1236 a acordat un „privilegiu general" evreilor din Germania.

3 Deşi evreii s-au adresat continuu papalităţii şi adesori cu rezultate pozitive (deşi, practic, măsurile hotărâte rămâneau inoperante).

ate cu evreii, să locuiască în aceleași case și să apeleze la medici evrei; iar evreilor – să țină creștini în serviciul lor, să ocupe funcții publice, să-și construiască noi sinagogi, să practice împrumutul cu dobândă – și chiar să studieze *Talmudul*. (Ideea fusese sugerată, în urmă cu două secole, tocmai de un evreu convertit)[1]. În 1553, Inchiziția romană ordonă arderea în public a *Talmudului*: o măsură aprobată în mod solemn de papa Iuliu III. Patru ani mai târziu, același tribunal va interzice evreilor pur și simplu să dețină alte cărți religioase în limba ebraică, cu excepția *Bibliei*[2]. – În 1555, papa Paul IV, antiiudaic furibund, emite faimoasa bulă cu consecințe practice extrem de severe. Evreii din Statul Pontifical urmau să locuiască exclusiv în case și străzi separate de cele ale creștinilor; n-aveau drept să-și construiască decât o singură sinagogă într-un oraș; nu puteau să posede imobile, să angajeze servitori creștini, să lucreze în timpul sărbătorilor creștinilor; iar ca semn distinctiv – de regulă cusut vizibil pe haină – erau obligați să poarte pe cap un rotocol de culoare galbenă (devenit, în Spania și Italia, o pălărie galbenă), sau un alt semn distinctiv, variind de la un loc – țară, regiune, oraș, – la altul; în Germania, de exemplu, o pălărie conică de culoare roșie ori galbenă.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, în Italia – țara occidentală cea mai puțin ostilă evreilor în timpul Renașterii[3] – renumiții predicatori franciscani Giovanni da Capistrano și Bernardino da Feltre (ambii beatificați de Biserica catolică) agitau masele cerând autorităților să-i obligе pe evrei să poarte un semn distinctiv infamant și chiar să-i expulzeze. (La Praga, în 1516 predicatorul iezuit Blyssen cerea și el autorităților același lucru). În aceeași perioadă, Savonarola dispusese expulzarea lor din Florența. Autoritățile unor orașe au interzis instigațiile acestor predicatori – care au determinat mișcări populare antiiudaice (la Brescia, Mantova, Florența, ș. a.). – Dar de multe ori asemenea agitații erau

1 Campania contracărților iudaice (care urmau să fie arse pe rug în public) începe în 1239, când dominicanul Nicolas Donin, un evreu botezat, supune papei Grigorie IX un memoriu în care denunță *Talmudul* pentru faptul de a-l fi batjocorit pe Hristos.

2 Dealtfel, dominicanii din Köln propuseseră încă în 1510 ca toate cărțile ebraice să fie arse. – Începând din 1559, *Talmudul* va figura în *Index librorum prohibitorum*.

3 Nu însă și în perioada reacțiunii Contrareformei. Căci Biserica catolică era convinsă că Reforma a fost provocată, printre altele, și de erudiții umaniști ebraizanți – fie evrei, fie creștini – care, îndemnând la studiul *Bibliei* în textul original, au pregătit calea promovării liberului examen: deci, chiar calea Reformei.

admise – dacă nu chiar de-a dreptul inițiate sau organizate – chiar de autoritățile municipale. J. Delumeau citează câteva cazuri. Astfel – „prin 1466-1469 la Roma se statornicește obiceiul organizării de curse în timpul carnavalului", în care „aleargă succesiv evrei, măgari, tineri, copii, bivoli și sexagenari [...]. În sec. XVI la Ferrara de Sf. Gheorghe, patronul orașului, au loc curse de prostituate și evrei complet goi; la Padova, de asemenea, între 1517 și 1560, sunt atestate o serie de curse-întreceri, de ziua Sf. Marina, în care aleargă măgari, târfe și evrei..."

Dealtfel, și teatrul secolelor XV și XVI, atât de popular și de influent asupra mulțimilor, contribuise în mod considerabil la întreținerea în sânul maselor a unei atmosfere ostile evreilor, – misteriile și moralitățile atribuindu-le toate tarele morale, iar farsele, ridiculizându-i copios.

Mai grav și mai regretabil este faptul că renumiți reformatori, umaniști și scriitori dintre cei mai mari s-au lăsat antrenați de sentimente și atitudini similare. Dacă o lucrare publicată către 1460, „Cetatea Credinței" (*Fortalicium fidei*) – care aglomera o mulțime de cazuri imaginare de vrăjitorie și de asasinate rituale atribuite evreilor – a cunoscut o răspândire extraordinară în Occident (opt reeditări într-o jumătate de secol), faptul poate fi explicat: autorul, Alfonso de Espina, era un cunoscut predicator franciscan și un util instrument al Inchiziției spaniole. Dar este surprinzător ca un spirit ca umanistul și delicatul poet Ronsard să dea curs sentimentelor sale antiiudaice în versuri atât de violente[1]. Umaniștii și scriitorii Sebastian Brant sau Conrad Pickel[2] erau dușmani declarați ai iudeilor. dar și celălalt umanist ilustru, Reuchlin, deși un erudit și pasionat

1 „Nu-i iubesc deloc pe evrei; ei l-au răstignit
Pe Hristos, acest Mesia care ne spală de păcate [...]
Fiu al lui Vespasian, ilustru Titus! Ar fi trebuit
Ca, distrugându-le cetatea, să le spulberi și neamul!
Să nu le dai nici timp, nici răgaz, nici calea
De a-și căuta altundeva alte locuri de așezare!"
(Trad. de Modest Moraru; în J. Delumeau – vd. *Bibliografia*).

2 Cunoscut ca umanist sub numele Celtes, Conrad Pickel (m. 1508) este eruditul care a descoperit operele Hroswithei; precum și faimoasa hartă (datând din sec. III e. n.) a drumurilor Imperiului roman, găsită de el la Worms într-o copie datând din 1264. Originalul (descoperit în 1710) se păstrează în Biblioteca Imperială din Viena. Harta a fost publicată de anticarul Konrad Peutinger (m. 1547), sub al cărui nume a rămas cunoscută: *Tabula Peutingeriana*.

ebraist, era un inamic al poporului evreu[1]. Despre cel mai ilustru umanist al Renaşterii, Erasm din Rotterdam, se ştie că era ostil evreilor. Cât despre Luther[2] – care iniţial spera ca doctrina sa să obţină adeziunea intelectualilor evrei – poziţia sa a fost ambiguă. La început şi pentru a polemiza cu Biserisa romană – în tratatul său *Iisus Hristos s-a născut evreu* (1523) Luther s-a arătat cât se poate de înţelegător şi de binevoitor faţă de evrei, sperând probabil să-i câştige pentru cauza protestantismului; dar douăzeci de ani mai târziu, în două pamflete antiiudaice (*Împotriva jidovilor şi a minciunilor acestora* şi *Shem Hamephorash*) Luther foloseşte un ton de o rară virulenţă şi un limbaj de o trivialitate indescriptibilă. Propunea ca toate sinagogile să fie arse, evreilor să li se confişte cărţile şi să li se interzică să se roage după ritul lor; să fie puşi să muncească cu braţele, iar principii să-i expulzeze de pe teritoriile lor. Ultima predică a lui Luther – ţinută în oraşul său natal Eisleben, cu numai patru zile înaintea morţii – era în întregime consacrată iudeilor încăpăţânaţi care trebuiau de urgenţă expulzaţi din toate teritoriile germane.

Încă înainte, dominicanul din Köln, medicul şi pamfletarul Johann Pfeiffierkorn (m. 1524) – un evreu botezat – ceruse autorităţilor (în pamfletele sale *Der Judenspiegel*, *Der Handspiegel*, *Das Osternbuch*) ca evreilor să li se interzică practicarea împrumutului cu dobândă, să fie obligaţi să asiste la predici în biserici (spre a se converti), iar în 1510 propune ca toate cărţile ebraice, inclusiv *Talmudul*, să fie arse în public.

Cazul lui Pfeiffierkorn ilustrează – pe lângă atâtea alte cazuri asemănătoare – o situaţie frecvent întâlnită: aceea a renegaţilor care

1 „Zi cu zi, ei îl insultă, îl spurcă şi îl hulesc pe Dumnezeu, întruchipat în Iisus Hristos" – scria Reuchlin. „Îl numesc păcătos, vrăjitor, ticălos. Pe Sfânta Fecioară Maria n-o scot din *haria* şi zgripţuroaică. Pe apostoli şi pe ucenicii lor îi socotesc nişte eretici; iar pe noi creştinii, nişte păgâni stupizi". (Trad. *Idem*, *Ibidem*).

2 Sentimentele sale antiiudaice transpar, de pildă, din textul celor două scrisori din noiembrie 1517, adresate umaniştilor Pirkheimer şi Reuchlin, în care Luther vorbeşte de evreul renegat Pfeiffierkorn (vd. *infra*) – „care se dovedeşte a fi un adevărat evreu şi se arată cât se poate de vrednic de neamul lui. Strămoşii lui s-au dezlănţuit numai contra lui Hristos, în timp ce el se dezlănţuie contra atâtor oameni eminenţi şi demni. El n-ar fi putut face mai bune servicii corcligionarilor săi evrei decât trădând astfel creştinătatea, pretinzând cu atâta ipocrizie că el a devenit creştin [...] Acest semievreu a făcut mai mult rău creştinătăţii decât întreaga sa bandă de evrei". – Ulrich von Hutten se exprima într-un mod şi mai violent; totodată arătându-se bucuros că Pfeiffierkorn nu este german.

au creat un rău imens foştilor lor coreligionari, devenind instrumente eficiente ale persecutorilor şi participând activ la persecuţiile contra evreilor, – în primul rând ca denunţători[1]. L-am amintit pe dominicanul din Franţa, Nicolas Donin (sec. XIII), evreu botezat. Dar îndeosebi Spania Renaşterii a oferit numeroase, condamnabile, triste exemple. Cu zelul excesiv caracteristic neofitului, dintr-o convingere sinceră, dar mai adeseori din oportunism, ambiţii, interese de un fel sau altul, apostaţii parveniţi pe cele mai înalte trepte ale ierarhiei laice şi în special ecleziastice – episcopi, arhiepiscopi, inchizitori, – au devenit instrumente docile şi zeloase ale persecutorilor evreilor[2]. Unii dintre ei nu s-au limitat doar la execrabile delaţiuni, înscenări de omoruri rituale sau la scrieri vehement antiiudaice[3], ci s-au dedat şi unei intense acţiuni de prozelitism – Exemplul cel mai sinistru este evreul convertit, marele inchizitor Torquemada. „Din cei aproape 10.000 de «cretici» arşi pe rug în timpul activităţii de 15 ani a primului inchizitor general Torquemada, o parte însemnată era formată din criptoevrei" (*Idem*).

Alternativa la convertirile forţate[4] era – începând din sec. XIV, iar în Anglia, din 1290 – expulzarea; iar în caz de nesupunere, pedeapsa cu moartea. Soluţia aceasta a fost decisă – succesiv şi în diferite ţări, regiuni sau oraşe – în Franţa şi în Palatinat (1394), Austria (1420), Freiburg şi Zürich (1424), Köln (1426), Saxonia (1432), Spania şi Sicilia (1492), Portugalia (1497), Provence (1495

1 „Apariţia denunţătorilor din însuşi mijlocul evreilor nu era un fenomen întâmplător, ci era strâns legat de viciul fundamental al vieţii de ghetto" (S. Dubnow) – comunitate care se împărţea în patricieni şi plebei: de unde – fricţiuni, invidii, rivalităţi, felurite conflicte personale.

2 S. Dubnow menţionează numele mai cunoscute ale lui Alfonso din Burgos şi Iosif Pichon, persoane foarte influente la curtea lui Alfonso XI şi la cea a lui Henric II; arhiepiscopul Paul din Burgos, şi alţii.

3 În 1471, episcopul de Cordoba, Juan Davila – un evreu convertit, un *converso* – a înscenat un oribil proces antiiudaic de omor ritual. În timpul domniei lui Henric III, arhiepiscopul Paul din Burgos, fost mare rabin al oraşului, „a scris o carte în care căuta să justifice, între altele, persecutarea evreilor spanioli ca fiind o pedeapsă binemeritată pentru crucificarea lui Hristos" (*Idem*).

4 Acţiune pe care papa Martin V o interzice (în 1418); dar interdicţia papală a rămas literă moartă. – În sec. XV, în localitatea Monte S. Giuliano din Sicilia (posesiune spaniolă) comunitatea israelită este somată să se boteze; cei care refuzau erau ucişi. „La Lisabona, în 1497, în ajunul Paştelui, copiii sunt smulşi familiilor şi duşi la cristelniţă" (J. Delumeau). Iar la Tortosa (Spania), în 1413-1414 au fost botezaţi forţat 3.000 de evrei.

Elemente clasiciste, venețiene și bramantești compun un eclectism coerent în fațada bisericii S. Bernardino din Aquila (prima jumătate a sec. XVI).

sub Carol VIII, și din nou în 1502 – sub Ludovic XII); în regatul Neapolelui (de către Carol Quintul, în 1541), iar în regatul pontifical, în 1596 (în timpul papei Pius V). Între timp, sub influența Contrareformei aceeași măsură a fost adoptată la Genova (1567), Lucca (1572) și Milano (1591).

Pe țări, la începutul secolului al XVI-lea situația evreilor se prezenta astfel: după 1394, în regatul Franței practic nu mai existau evrei. În Anglia (unde își făcuseră apariția odată cu debarcarea normandă din 1160), după decretul de expulzare din 1290 nici un evreu nu mai avea dreptul de rezidență; vor reveni abia pe la mijlocul secolului al XVII-lea, în timpul guvernării lui Cromwell. În Germania, unde în Evul Mediu evreii n-au fost expulzați de pe întregul teritoriu (din cauza fragmentării Imperiului în numeroase unități politico-teritoriale), doar anumite orașe i-au expulzat (Strassburg în 1349, Viena în 1420; apoi orașele Mainz, Augsburg, Köln). Austria – marca germană de Răsărit – „a exercitat o mare putere de

atracție asupra evreilor din Germania, ca fiind o verigă de legătură cu traficul comercial cu țările slave" (*Idem*)[1].

Situația din Spania este cunoscută: după expulzarea masivă din 1492[2], au rămas în țară un mare număr de *conversos*. Mulți dintre cei denunțați tribunalului Inchiziției că ar continua să practice vechea lor religie au sfârșit pe rug; încât, progresiv, *los marranos* rămași vor emigra în țări mai tolerante. În Portugalia – țară deschisă multor refugiați din Spania, regele Manuel a fost silit de Regii Catolici să-i expulzeze pe evrei în 1497; totuși, cum aici Inchiziția n-a fost niciodată prea severă (cum n-a fost nici în Franța), numeroși *marranos* au rămas în Portugalia. – Evreii emigrați în Lumea Nouă, unde se instaurase de asemenea tribunalul Inchiziției, n-au scăpat nici aici de persecuții. Între 1596-1602, în Mexic au avut loc o serie de *autos de fe*; condamnații au sfârșit pe rug, iar întinsele plantații proprietatea lor au fost sechestrate de preoțime și de autoritatea regală. În Peru, în 1639 toți iudaizanții condamnați la Lima au pierit în flăcări.

Italia a fost țara cu cele mai vechi comunități iudaice. În timpul Renașterii evreii italieni au fost în general bine tratați (mai ales cei din nordul țării); situația s-a deteriorat însă mult spre sfârșitul secolului al XVI-lea, sub influența îndeosebi a Contrareformei.

În Polonia, evreii – deși bucurându-se de protecția principilor și de o mare prosperitate economică – au suferit numeroase jigniri, acuzații și masacre. Emigrarea evreilor germani în Polonia a început încă după prima cruciadă, intensificându-se în sec. XIII. Sub Cazimir cel Mare (sec. XIV) evreii s-au bucurat de protecție și de

---

1 În 1498 evreii au fostexpulzați din Nürnbergpentru „traficurile lorde cămătari răi, periculoși și violenți". În același an au fost alungați din Würzburg, Salzburg și Württemberg; iar în 1499 din Ulm, în 1500 din Nördlingen etc. – „În Franța, expulzați din orașe ca Tarascon, Saint-Maximin și Arles, și-au găsit refugiul la Avignon, teritoriu pontifical. În 1495 și în 1506 au fost alungați din întreaga Provence [...]. În 1504, Ivan III și-a retractat măsurile de protecție pe care le acordase evreilor din Rusia". (John Hale).

2 An în care au fost expulzați 150.000. – „În 1494. Torquemada a ordonat ca descendenții tuturor celor pe care Inchiziția i-a recunoscut drept vinovați de a fi renegat doar în mod formal iudaismul, trebuiau excluși dintr-o serie de activități [...]. Aceștia nu pot să îndeplinească sau să capete funcții publice, însărcinări sau onoruri, nu pot fi admiși în ordinele religioase, nici să fie judecători, primari, contabili, magistrați, juriați. administratori, controlori de măsuri și greutăți, procurori, secretari, contabili, trezorieri, medici, chirurgi, prăvăliași, tolali, agenți de schimb (zarafi), inspectori, perceptori, strângători de impozite sau deținători ai unei slujbe publice de acest fel". (Cf. J. Hale).

importante privilegii. Agitaţiile create prin invocarea legendei omorului ritual, dar susţinute din evidente motive de concurenţă şi de instigaţiile negustorilor germani – şi servind, practic, îndeosebi debitorilor insolvabili ai cămătarilor evrei, – au dus în sec. XV la numeroase jafuri şi omoruri, în Cracovia, Poznan, etc. Deosebit de tolerant s-a arătat regele Cazimir Jagello (m. 1492), om de cultură şi prieten al umaniştilor italieni: fapt decisiv pentru viitorul prosper al evreilor polonezi, inclusiv în domeniul cultural. (Aici s-a format şi idiomul *idiş*, cuprinzând elemente germanice, ebraice, slave şi romanice). Protecţia oficială a atras aici numeroşi evrei expulzaţi din Spania şi din alte ţări occidentale.

În Rusia moscovită nu existau evrei; dar în regiunea Kievului se aflau comunităţi ebraice prospere. Către 1480 evreii de aici duceau chiar o activitate de convertire a creştinilor la iudaism; secta acestor „creştini iudaizanţi" va fi exterminată în curând de Ivan cel Groaznic. Dar în partea asiatică a Rusiei, în Kazahstanul actual, prozelitismul încercat de evreii exilaţi din Spania a avut succes – de ex. kazarii, – popor de origine turcă iudaizat. – În Africa de Nord, deşi constrânşi de arabi să rezideze în cartiere separate şi să poarte veşminte distinctive, evreii refugiaţi din Spania n-au cunoscut persecuţiile din Peninsulă; au rămas totuşi la discreţia capriciilor conducătorilor musulmani locali, mai mult sau mai puţin toleranţi.

În Turcia, evreii refugiaţi din Spania au fost primiţi cu multă bunăvoinţă, asigurându-li-se condiţiile unei deosebite prosperităţi economice, a păstrării tradiţiilor şi a limbii. În fine, în Palestina – ţara în care populaţia ebraică a fost aproape complet evacuată în urma cruciadelor – câteva comunităţi mici iudaice s-au instalat încă din sec. XIII; dar numai în sec. XVI o migraţie mai consistentă iudeo-spaniolă a determinat, sub influenţa unui grup de mistici, o renaştere a iudaismului în ţara sa de origine. Însă numai pentru un scurt timp; pentru ca abia după trei secole Palestina să-şi recapete funcţia sa de centru spiritual. (Cf. R. Neher-Bernheim).

„Statutul din Valladolid" din 1412 îi obliga pe evrei să locuiască într-un cartier separat. Acest *barrio* era constituit din opt străzi, plus o mică piaţă. Cartierul era închis cu ziduri, având o singură poartă de acces; poarta era încuiată în fiecare seară la apusul soarelui, iar cheia era predată primarului oraşului (*corregidor*). „Este pentru prima oară – precizează J. Delumeau – când un cartier israelit ia înfăţişarea unei închisorii".

Asemenea cartiere – *ghetto*-uri[1] – în Italia au fost create în Piemont[2], la Vercelli, Novara (1448) și Alessandria (1566); la Veneția (1516), Roma (1555), Florența și Urbino (1570), Siena (1571), Verona (1599), Padova (1602) și Mantova (1610); apoi, la Modena (1638), Gorizia (1648) și Reggio în Emilia (1669). Dar începând chiar din sec. XVI au fost create ghettouri în aproape toate marile orașe occidentale. (Iar în Cracovia – încă din 1494).

Pentru cei constrânși să locuiască într-un ghetto, viața nu părea atât de insuportabilă (cf. C. Roth). În definitiv, ghettoul îi apăra de inamicii din exterior; iar în interiorul lui evreii își puteau mai bine păstra și cultiva tradițiile, cultura, simțul de solidaritate. Prin porțile masive ale zidului de incintă – păzite de paznici creștini, plătiți de comunitatea israelită – de la apusul până la răsăritul soarelui evreilor le era interzis să iasă, iar creștinilor să intre. Cum spațiul pentru construcții nu putea fi extins, casele – cărora li se adăuga mereu câte un etaj – erau foarte înalte: la Veneția, ajungeau până la 7 etaje. (Construcții inevitabil șubrede, adeseori expuse prăbușirilor și incendiilor). La început, evreul n-avea drept să posede o casă proprie, el rămânea întru totul la discreția proprietarului creștin, – care putea oricând să-i mărească chiria sau să-l evacueze; în curând însă locatarii au fost protejați prin lege contra unor asemenea abuzuri. „Contractul de închiriere putea fi cedat prin donație sau prin vânzare, era transmis ereditar din tată în fiu și adeseori era inclus în zestrea unei fete" (*Idem*).

Ghettoul era un adevărat stat în stat. Relații cu conducerea orașului nu putea avea decât comunitatea (*Judengemeinschaft*). Organizarea internă n-avea un caracter democratic: ghettoul era condus de un consiliu administrativ ales de principalii contribuabili care suportau taxele comunale impuse ghettoului. Datorită autonomiei sale fiscale consiliul administrativ devenea atotputernic: lui îi revenea și responsabilitatea menținerii ordinei sau a bunei conduite generale, și dreptul de a judeca incidentele sau litigiile dintre membrii comunității. Ghettourile mai mari își aveau serviciile lor

1 Cuvântul italian *ghetto* derivă din ebraicul *ghet* („divorț", „act de divorț"). – În Statul pontifical regimul de ghetto a continuat până la Revoluția franceză; în restul Italiei, în sec. XVIII legislația antiiudaică a căpătat un caracter mai uman. În Germania evreii erau concentrați în așa-numitele *Judengassen*, sau *Judenstädte*. La fel în țările Europei Centrale și Orientale (și, mai ales, în țările musulmane – până în sec. XX).

2 Se pare că, la Torino, un asemenea ghetto data încă de la începutul secolului al XV-lea; dar după alte surse, doar din 1679.

„Nuntă țărăncască" flamandă, în sec. XVI. Tablou de Pieter Brueghel cel Bătrân. – Kunsthistorisches Museum, Viena.

administrative, băile publice, spitalele și hanurile lor. (Iar cel din Praga – chiar primăria proprie și închisoarea sa). Centrul ghettoului îl constituia, bineînțeles, sinagoga – cu aspectul său exterior sobru și simplu, dar cu un interior somptuos și solemn. Alături de sinagogă – școala. Învățământul era gratuit, toate cheltuielile fiind acoperite prin contribuțiile voluntare. Elevilor săraci le erau asigurate gratuit mesele, îmbrăcămintea și încălțămintea. În fiecare ghetto funcționa un număr de asociații de ajutorare, având diferite obiective, de asistență materială sau spirituală. Viața socială era foarte intens trăită – de la sărbătorile religioase sau familiale până la manifestările culturale și artistice. Viața de familie era în general corectă – fără însă a lipsi cu totul cazurile de imoralitate; în timp ce jocurile de noroc luau uneori proporții alarmante.

Condițiile de viață materiale și morale în globalitatea lor de-a lungul timpului au dus la rezultate dezastruoase. După numai două secole de existență în ghetto tipul fizic al evreului prezenta forme îngrijorătoare de degenerescență. Pe plan economic consecințele au fost deplorabile: pauperism progresiv, viață promiscuă, cei bogați emigrau lăsând toate greutățile pe umerii celor săraci, în timp ce fenomenul cerșetoriei în sec. XVIII ia proporții deosebite. – Forme degenerative grave și pe planul intelectual, moral și spiritual: simțul de solidaritate între coreligionari era dublat de o ură sporită contra

creştinilor opresori, ocupaţiile umile sau cele degradante creau complexe de inferioritate, fecunditatea creativităţii intelectuale scădea, inteligenţele se consumau în preocupări de un interes limitat şi adeseori meschin. Totodată ştiinţa ebraică intra într-o fiază de declin, studiul vechilor texte devenise un exerciţiu mecanic, – în timp ce „superstiţiile se dezvoltau şi, în unele cazuri, căpătau o valoare semireligioasă" (*Idem*).

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea instituţia ghettoului era peste tot într-o situaţie de decădere care îi anunţa apropiatul sfârşit. Gândirea filosofică, raţionalistă, tolerantă, umanitaristă a „Secolului luminilor" îşi juca rolul său benefic. În 1781 împăratul Austriei Iosif II abolea impozitul de capitaţie impus evreilor, precum şi obligaţia de a purta semnul distinctiv. Alsacia şi Toscana îi urmară exemplul. Revoluţia franceză a desăvârşit emanciparea evreilor, punând capăt măsurilor discriminatorii antiiudaice: la 27 septembrie 1791, Adunarea Naţională votează moţiunea prin care se recunoaşte egalitatea evreilor cu ceilalţi cetăţeni din ţările în care trăiau[1].

Pe teritoriul românesc, prezenţa stabilă a unor comunităţi ebraice este atestată începând abia din sec. XVI; dar cu patru secole mai înainte, cunoscutul călător spaniol rabinul Beniamin din Tudela vorbeşte în *Itinerariul* său despre bunele raporturi existente între comunităţile iudaice din Bizanţ şi vlahii sud-dunăreni.

Aceste comunităţi erau angajate şi în activităţi comerciale mai extinse geografic, până în centrul Europei. În Ungaria, „Bula de Aur" a regelui Andrei II din 1222 îi excludea pe „ismaeliţi şi evrei" de la funcţii publice. În 1223 acelaşi rege mai formulează – în angajamentul luat faţă de legatul papal – şi alte restricţii impuse evreilor, sub sancţiunea confiscării bunurilor şi reducerea lor în stare de sclavie. În secolul al XV-lea – perioadă în care sunt atestate relaţii comerciale ale negustorilor evrei cu unele oraşe săseşti din Transilvania, cu Moldova şi Ţara Românească – Ştefan cel Mare va avea în serviciul său un medic evreu. În acelaşi timp (în 1472) domnul Moldovei va pedepsi aspru câţiva negustori evrei turci aflaţi în serviciul Porţii Otomane. Deplasări masive în zona balcanică de evrei refugiaţi din Spania şi Portugalia sunt atestate doar către mijlocul secolului al XVI-lea. Este data când vor fi documentate şi

1 După desfiinţarea ghettourilor evreii au fost recunoscuţi ca cetăţeni cu drepturi depline în Olanda (1796), la Veneţia (1797), Roma (1798), Renania şi Westfalia (1807), Frankfurt (1811), Prusia (1812); apoi, în Franţa şi în alte ţări. – În 1870, evreilor li s-a acordat libertate religioasă deplină în Germania, Austria, Elveţia, Italia, Suedia, Ungaria, etc.

aşezări stabile ale acestora în oraşe din Moldova şi Ţara Românească: fapt (observă N. Iorga) care nici n-ar fi fost posibil înainte de constituirea unei vieţi economice urbane.

Ocupaţia principală a evreilor stabiliţi în teritoriile româneşti era comerţul; dar – în Moldova şi Muntenia – şi arendăşia, cămătăria şi (într-o proporţie mult mai mică) anumite meşteşuguri. Erau cioplitori în piatră, bijutieri, geamgii, croitori, cizmari, fabricanţi de rachiu, etc.; iar în profesiunile intelectuale se întâlneau medici, interpreţi, actori, sfetnici la curte[1]. Astfel, posibilităţile economice, profesionale, culturale, spirituale, le erau pe deplin asigurate. „Toleranţa religioasă manifestată faţă de evrei, cu mici excepţii, în cele trei ţări române, va fi o circumstanţă deosebit de favorabilă unei atari evoluţii în comunităţile evreieşti, care îşi vor putea asigura o viaţă obştească intensă şi variată, funcţionarea unor instituţii specializate, cu competenţe precis definite" (M. Spielmann).

Referitor la această perioadă a secolelor XVI şi XVII – „trebuie amintit cu necesitate că nici o informaţie de epocă nu descrie persecuţii în masă ale evreilor sau pogromuri, – în acest sens lumea medievală românească deosebindu-se net de aceea vest-europeană" (V. Eskenasy). Cu excepţia unor rare episoade, determinate şi impuse de condiţiile politice ale luptei antiotomane (măsuri aspre contra unor creditori evrei şi turci)[2], în ţările române nu se semnalează acţiuni represive antiiudaice. Mai mult decât atât: „numeroşi evrei alungaţi din Ucraina de pogromurile cazacilor lui Hmelniţki de la mijlocul secolului al XVII-lea apar ca refugiaţi în Moldova" (*Idem*).

În sec. XVII începe organizarea modernă a comunităţii evreieşti din România – cu rabini, sinagogi, cimitire şi bresle evreieşti[3]. În sec. XVIII, în Moldova şi Muntenia se organizează „Breasla ji-

1 Unii, probabil însărcinaţi ocazional cu misiuni diplomatice – ca în cazul cunoscut al evreului italian botezat Anton Maria del Chiaro, personalitate marcantă la curtea lui C. Brâncoveanu, Şt. Cantacuzino şi Const. Mavrocordat, – autorul lucrării de o valoare documentară deosebită *Storia delle moderne revoluzioni della Valachia.*

2 Mihai Viteazul pedepseşte negustori evrei şi turci ca o măsură de represiune la adresa Porţii Otomane. În cadrul aceleiaşi politici se înscrie şi masacrarea (din 1593) ordonată de principele Transilvaniei Sigismund Báthory a negustorilor evrei supuşi otomani trimişi de Poartă în Muntenia şi Moldova, având misiunea „să se străduiască a îndemna acele neamuri să se întoarcă la ascultarea sultanului şi să se desprindă de ardeleni".

3 Despre aceastea din urmă vorbeşte şi cronicarul Miron Costin în *Letopiseţul Ţării Moldovei.* În oraşele din Moldova, Muntenia şi Transilvania s-au stabilit evrei veniţi din Polonia, Austria, Germania, Cehia şi Moravia, Ucraina şi Rusia, Belgrad şi Constantinopol.

dovilor", organism cu statut propriu, hrisoave şi privilegii. În Transilvania – regiune aflată sub dominaţie habsburgică, austro-ungară, – situaţia era diferită: breasla („compania") evreilor era plasată sub jurisdicţia episcopului romano-catolic, cu un regim marcat discriminatoriu. Printre altele, acest regim restrângea aşezarea evreilor în anumite perimetre urbane – „spre deosebire de hrisoavele domneşti din Moldova şi Muntenia care nu numai că nu limitau aşezarea evreilor în anumite zone, ci dimpotrivă, încurajau stabilirea acestora în toate oraşele şi târgurile ţării" (M. Spielmann). Şi în timp ce „în unele zone din nordul şi vestul Transilvaniei evreii erau obligaţi să plătească taxă de toleranţă, după modelul statutului evreilor din Austria şi Germania"[1], în Ţara Românească Constantin Brâncoveanu, apoi domnitorii Gr. Ghica, Const. şi Nicolae Mavrocordat, ş. a. îi apărau de diferite abuzuri fiscale, acordându-le o serie de privilegii[2].

APARIŢIA ŞI AVATARURILE ŢIGANILOR

Numele diferite sub care de şapte secole încoace este cunoscut în Europa acest popor[3] le-au fost atribuite în legătură cu locul lor de

1 *Idem* – În Transilvania, „compania plătea o dare către stăpânul pământului pe care locuiau evreii, plătea contribuţia la darea ţării, darea militară, onorarii speciale, diverse daruri în natură furnizate stăpânului feudal cu prilejul diferitelor sărbători, taxe speciale pentru locurile de tabără în timpul târgurilor, ş.a.m.d.". (*Idem*).

2 În acest sens, iată un episod interesant: în 1742, domnitorul Const. Mavrocordat, luând apărarea breslaşilor evrei împotriva marelui rabin incorect Betall din Iaşi, care intrase în conflict cu ei, „luându-li bani şi alte angării, băgându-i la cheltuială", îl admonestează: „Şi poruncim ţie, hahamе, să te fereşti, ca de acum înainte nici un ban să nu li ei, că di ni-ar jălui mai mult, apoi n-a fi bine de tine". – Totodată, acelaşi domnitor trimite serdarului din Orhei „carte de apărare" a evreilor împotriva abuzurilor rabinului local.

3 „Ţiganii" – de la antica sectă eretică a *atsinganilor*, venită în Grecia din Asia Mică, şi ai cărei adepţi erau renumiţi ca vrăjitori, ghicitori, pungaşi şi otrăvitori de animale, – apare în limbile turcă, bulgară, sârbă, poloneză, rusă, lituaniană, germană, olandeză, alsaciană, suedeză, franceza veche, italiană, portugheză, maghiară şi română. Din apelativul *egipteni* (în greacă *aigyptiakí*) au derivat formele locale *evghite* (în Albania), *égyptiens* (în franceza secolelor XV-XVII), *gitanos* (în Spania – *egiptianos, egitanos*), *egypcios* (în Portugalia), *gypsies* (de la *egypcians, egypsies* – în engleză), *egyptenaren* (sau *gipten* – în olandeză). În Franţa erau numiţi, din sec. XV până azi, *bohémiens*, – întrucât traversaseră Boemia, al cărei rege Sigismund le acordase o scrisoare de protecţie. – Ţiganii îşi zic *romi* (în Armenia *lomi*, în Persia şi Siria *dom*), cuvânt de origine indiană care înseamnă „om liber". Alte apelative: suedezii şi finlandezii îi numesc „tătari negri" (*svart tattaren*), iar pentru că erau necreştini erau numiţi şi *Heiden* („păgâni" – în Alsacia, Germania, Elveţia germană, Olanda); sau *sarazini* (în Franţa – încă din 1419), filisteni (în Polonia).

Costumul şi coafura unei doamne din Renaştere:
portretul Ginevrei d'Este, de Pisanello. – Muzeul Louvre.

origine. În privinţa aceasta, de-a lungul timpului s-au emis ipoteze dintre cele mai fanteziste[1]. Dintre acestea, cea care a fost susţinută timp mai îndelungat afirma că patria de origine a ţiganilor ar fi sudul Egiptului, incluzând şi regiunile vecine Nubia şi Etiopia. Într-un capitol din *Eseu asupra moravurilor*, Voltaire scrie că „această rasă pare a fi o rămăşiţă a anticilor sacerdoţi şi sacerdotese ale zeiţei Isis, amestecată cu cei ai zeiţei Siriei". Ipoteza originii egiptene mai era susţinută încă şi în secolul al XIX-lea de scriitori romantici.

Problema a căpătat o rezolvare definitivă odată cu studiul limbii ţiganilor. Încă din secolul al XVI-lea au apărut câteva scurte vo-

1 Autori din secolele XV şi XVI (între care şi Sebastian Munster, în celebra sa *Cosmographia universalis*) consemnau faptul că ţiganii înşişi afirmau că descind din urmaşii lui Noe: sau din Abram şi Sara. Alţi autori din sec. XVI afirmă că sunt înrudiţi cu magii din Siria şi Chaldeea; în sec. XVII se susţinea că sunt un amestec de evrei şi mauri; sau de evrei şi creştini husiţi. O altă legendă îi prezenta ca descendenţi dintr-o populaţie preistorică având ca patrie de origine Atlantida, de unde unii s-au răspândit în Africa (stabilindu-se în Egipt), alţii în Tracia şi Asia Mică; în fine, alţii ajungând până în India. – Iar întrucât se ocupau cu ficrăria, unii autori credeau chiar că sunt o populaţie originară din epoca bronzului!

cabulare – primul, la Londra, în 1542 –, conținând cuvinte (unul 53, altul 71) și expresii țigănești; iar în 1691 – un mic dicționar latin-țigănesc, de 111 cuvinte. În 1730, la Universitatea din Uppsala este susținută o *Dissertatio academica de Cingaris*; iar către 1780, un pastor finlandez redactează un vocabular cuprinzând peste 150 de cuvinte și 50 de scurte fraze în limba țiganilor. Dar abia spre sfârșitul secolului, în 1782, acest fapt lingvistic a fost conexat cu teza originii indiene a țiganilor. În 1783, lucrarea rămasă până azi fundamentală a lui Grellmann: *Cercetare istorică asupra țiganilor* includea și un amplu „vocabular comparat al limbilor indiană și țigănească". Încât, în secolul al XIX-lea filologia țigănească va deveni (prin contribuția unor filologi germani, englezi, francezi, italieni, ruși, bulgari, polonezi, iugoslavi, finlandezi, maghiari și americani) o adevărată știință. S-a dovedit astfel că limba țiganilor este îndeaproape înrudită cu limbi indiene vii, ca hindi, mahrati, ș. a. În fine, datorită lui E. Pittard – autoritatea unanim recunoscută – și antropologia a confirmat teza originii lor indiene. – S-a stabilit că apelativul *dom* dat romilor din Persia și Iran, se regăsește în India ca nume al unui trib sau conglomerat de triburi; că aparțineau umilei categorii *paria*; că și strămoșii lor aparținând acelor grupuri indiene manifestă aceleași înclinații și preferințe ca țiganii de azi pentru muzică, dans și prelucrarea metalelor.

La o dată incertă și din motive neprecizate au migrat în regiunea Persiei, în zona orientală a Mediteranei și în Imperiul Bizantin. Primele texte care îi menționează – din sec. IX – provin din Iran. În sec. X, un istoric arab din Ispahan menționează sosirea a 12.000 de țigani muzicanți din India. Îi menționează și Firdausi în același secol. Textele – cu caracter literar, legendar, nu istoric, – îi prezintă ca având o reputație de pricepuți muzicanți, de nomazi prin vocație, de tâlhari și păstori. Din Iran, unde au rămas mult timp, după invazia arabă s-au răspândit în Armenia și Transcaucazia, infiltrându-se și în Bizanț. Istoria lor adevărată începe – prin consemnările unor pelerini occidentali – în sec. XIV. În 1322, doi călugări le menționează prezența în insula Creta. În 1378 guvernatorul venețian le confirmă unele privilegii. În secolul următor, înaintarea turcilor îi alungă prin diferite insule grecești (Cipru, Rhodos, ș. a.). În zona dunăreană ajunseseră încă din sec. XIII, ca prizonieri de război ai tătarilor năvălitori. Când tătarii învinși au devenit sclavi, țiganii au ajuns și ei în aceeași situație. În 1386 Mircea cel Bătrân confirmă donația din 1370 a unchiului său Vlaicu I făcută mănăstirii Vodița, a 40 de familii de țigani. Folosiți în Țara Românească și Moldova ca fierari,

zidari, cărămidari, etc. şi constrânşi la o viaţă sedentară ţiganii au rămas aici în situaţia de sclavi timp de aproape cinci secole.

Din zona balcanică, unde erau cei mai numeroşi, ţiganii s-au extins spre Apus[1]. Între 1416-1419 grupuri consistente au traversat Transilvania, Ungaria, Boemia, Moravia, Austria, Bavaria, continuând pe teritoriul Germaniei până în oraşele din zona Mării Baltice – Lübeck, Rostock. Deşi înarmaţi cu scrisori imperiale de protecţie, unele oraşe nu le-au permis intrarea; încât un grup mai mare a coborât spre sud, pentru ca în 1418 să ajungă în oraşele Leipzig, Meissen, Augsburg, Frankfurt pe Main. În acelaşi an şi următorul ţiganii străbat şi Elveţia, trec prin Zürich, Berna, Basel. – Grupurile (în medie de 300 de persoane, bărbaţi şi femei – fără a mai socoti şi copiii) erau conduse de şefi, îmbrăcaţi cât mai impunător, care îşi dădeau titluri pompoase – de voievozi, principi, duci, conţi, cavaleri. Aceştia se prezentau la autorităţile locale spunând că porniseră din Egipt, că erau urmaşi ai unor păgâni convertiţi la creştinism, şi că drept penitenţă pentru păcatele săvârşite li s-a impus să facă un pelerinaj de şapte ani... Or, pelerinajele aveau un caracter sacru, pelerinii erau întâmpinaţi în Evul Mediu şi trataţi cu respect, ajutaţi de autorităţi şi de orice bun creştin; fapt de care „pelerinii porniţi din Egipt" ştiau profita din plin[2]. Cronicarii germani ai vremii îi descriu ca fiind îmbrăcaţi mizerabil (nu însă şi căpeteniile lor), zdrenţăroşi şi murdari; mâncau şi beau bine, aveau bani şi podoabe de aur din belşug, – dar aveau (îndeosebi femeile) şi o înclinaţie deosebită pentru furt. Învăţau uşor o altă limbă, respectau unele practici creştine, cei mai mulţi mergeau pe jos; dar femeile cu copiii în braţe – călare (dacă n-aveau căruţe).

După aceste prime incursiuni de explorare, începând din 1424 câteva grupuri mici şi-au întins corturile la marginea Regensburgului; conducătorul lor, purtând un nume unguresc şi titlul de voievod, avea asupra lui un permis imperial de liberă circulaţie. În 1438, alte triburi au invadat Bavaria, Boemia şi Austria, conduse de astă dată de „regele Zindel". În 1444, o altă căpetenie de ţigani nomazi care

1 Probabil, din cauza înaintării turceşti care a devastat Serbia şi Bulgaria; sau, pentru a scăpa de sclavia ce le era impusă în Moldova şi Ţara Românească; sau, poate, pur şi simplu, din congenitala şi incurabila vocaţie de nomadism, care le asigura o viaţă incertă, eventualprecară,dar liberă?

2 Încă în 1416 oraşul Braşov acordă bani şi provizii „seniorului Emaus din Egipt şi celor 120 de însoţitori ai săi". Tot în regiunea Braşovului, o familie nobilă dăruia 40 de berbeci „sărmanilor pelerini din Egipt", care spuneau că se întorc din Ierusalim. (Cf. Fr. de Vaux de Foletier).

intraseră în Thuringia era înarmat cu o mulțime de documente protectoare: o bulă emisă de papa Martin V, precum și scrisori din partea unor principi, conți și autorități municipale.

Pe teritoriul Franței de azi primele grupuri de țigani – numiți de localnici „sarazini" – sunt semnalate încă din 1419. În Provence, unuia din grupuri trezorierul unui oraș i-a asigurat pâine, carne de berbec, vin, ovăz pentru cai. În anul următor, altor grupuri de țigani nomazi din orașele din Burgundia și Țările de Jos (Arras, Bruxelles, Deventer, Bruges, ș. a.) le-a oferit cu generozitate „pelerinilor din Egipt" bere, vin de Rhin, carne, pește, etc. – Cum scrisorile de recomandare imperiale se dovedeau utile și fructuoase, „pelerinii" au decis să facă un pelerinaj de penitență la Roma, înainte de a se... reîntoarce în Egipt! (În realitate – pentru a obține de la papa o bulă care să le asigure protecția și, evident, copioasele avantaje, darurile alimentare). În 1422, după îndelungate opriri, popasuri la Bologna și Forli, o bandă de câteva sute de persoane ajunse la Roma; după care, țiganii „pelerini" s-au răspândit în toată Italia. – Fiecare șef al unui grup de nomazi țigani avea asupra sa câte o copie a privilegiului imperial și a bulei papale (documente foarte suspecte, firește, false) prin care autoritățile laice sau bisericești erau invitate și solicitate să le permită libera trecere, cu scutirea totală de orice fel de taxe și făgăduindu-se iertarea a jumătate din păcate celor care se vor arăta mărinimoși față de acești vrednici „pelerini"...

În 1427 își făcu apariția la porțile Parisului o numeroasă și ciudată caravană de pelerini – care spuneau că vin din Egipt, că cei mai mulți au pierit pe drum, că au fost persecutați de creștini, de împăratul Germaniei și de regele Poloniei, – dar aveau și binecuvântarea papei pentru a dovedi că se căiesc de păcate făcând acest pelerinaj penitențial. Publicul parizian îi întâmpină cu cea mai vie curiozitate, se înghesuia în jurul țigăncilor care ghiceau în palmă – în timp ce altele îi buzunăreau; încât țiganii au fost obligați să părăsească imediat regiunea. Timp de 60 de ani, cel puțin 500 dintre ei (după mărturia căpeteniei lor, „contele Petru din Egiptul de Jos") au continuat să vagabondeze prin diferite orașe din Franța, din Țările de Jos, precum și din Italia; uneori bine primiți – căci prezentau „documentele", recomandările papale, regale și ducale, – alteori alungați și, în curând, chiar în mod violent.

La puțin timp după apariția lor în Franța, grupuri numeroase de țigani sub conducerea unui „duce" sau a unui „conte" – au coborât și în Spania; mai întâi în Aragon și Catalonia. În Andaluzia, prima bandă de țigani este semnalată în 1462; „conții" lor fuseseră primiți

cu ceremonia de rigoare, reţinuţi la cină de conetabilul-cancelar al Castiliei, – în timp ce numeroasei trupe i s-a distribuit îmbrăcăminte, stofe, bani, vin şi alimente din abundenţă. – În Insulele Britanice ţiganii nomazi se deplasau în voie încă din primii ani ai secolului al XVI-lea, revendicându-şi privilegiile de „pelerini" protejaţi de Sf. Scaun[1]. În curând însă Anglia şi Scoţia caută să se debaraseze de ei, îmbarcându-i şi trimiţându-i pe Continent. În 1505, o bandă de ţigani ajunsă din Scoţia în Danemarca a fost îmbarcată şi expediată în Suedia; oraşul Stockholm i-a ajutat cu o sumă de bani. În 1544, o navă engleză a debarcat în Norvegia primii ţigani – un grup de infractori. În Danemarca ţiganii imigrau din Germania; în 1536 erau destul de numeroşi pentru a provoca o violentă reacţie faţă de felul în care se comportau.

În regatul Poloniei ţiganii au pătruns (încă din 1428) prin sud, venind din Ungaria şi Moldova; precum şi prin vest, în sec. XVI, refugiindu-se din Germania, unde începuseră persecuţiile contra lor. În Rusia, primii ţigani (veniţi din Moldova şi Ţara Românească) au pătruns prin sud, în Ucraina, în jurul anului 1501; în timp ce ţiganii plecaţi din Polonia vor ajunge în 1721 la Tobolsk, capitala Siberiei. – În fine, în coloniile din Africa şi America au ajuns drept pedeapsă, deportaţi ca infractori de portughezi – în Angola, Capul Verde, insula Principe, în Brazilia, chiar şi în India – începând din ultimii ani ai secolului al XVI-lea. Un decret din 1686 prevedea deportarea tuturor ţiganilor nomazi în statul brazilian Maranhao; în secolul următor, numărul celor colonizaţi forţat trebuie să fi fost apreciabil. – Şi Spania a căutat (pe la mijlocul secolului al XVIII-lea) să se debaraseze de mulţi *gitanos* indezirabili, deportându-i în coloniile sale din Africa şi America[2]. – Sistemul de deportare a ţiganilor şi-a găsit adepţi şi în alte ţări, îndeosebi în Franţa[3].

---

1 Primele menţiuni despre prezenţa lor în Anglia datează din 1514 (deci, la un secol după apariţia în Occident, pe Continent); iar în Scoţia, din 1595.

2 „Fără îndoială că la această emigraţie forţată s-a adăugat şi una voluntară. În cursul războaielor de eliberare din America de Sud, mulţi *gitanos* muzicanţi, dansatori, ghicitori, scamatori, care cunoşteau Buenos Aires, Pampas şi Anzii, şi-au găsit o clientelă până în Venezuela. Erau numiţi *chiganeros*" (Fr. de Vaux).

3 „În ultimii ani ai sec. XVII, Ludovic XIV a hotărât să acorde o comutare de pedeapsă unor ţigani condamnaţi la galeră, cu condiţia să rămână toată viaţa în insulele Americii; şi 32 de condamnaţi la galeră au beneficiat de această măsură între anii 1686-1689" (*Idem*). – În 1724, circa 30 de ţigani au fost deportaţi în Martinica; mai târziu, alţii, în Luisiana – unde prefectul a decis deportarea în masă a tuturor ţiganilor din Ţara Bascilor. (Dar războiul cu Anglia intervenit între timp a împiedicat aplicarea acestei măsuri).

În secolele XV și XVI țiganii au străbătut deci toate țările Europei, ca pelerini și protejați de autorități. „Pelerinajul" lor era, bineînțeles, pur imaginar, pretext pentru a se putea deplasa liber, a obține facilități, subsidii felurite; în rest – practicând ghicitul în palmă, furtul și cerșetoria. Un pelerinaj fără nici un temei religios.

Țiganii n-aveau – și nu au – o religie proprie; în materie de religie erau indiferenți. Din India ancestrală nu aduseseră nici cea mai mică amintire a vreunei divinități sau vreunui ritual religios – în afara unor forme primitive de religiozitate (îndeosebi vrăji și amulete). Se adaptau foarte repede – pur și simplu din interes și exclusiv de formă – religiei țării în care se găseau: în țările creștine se botezau și își făceau semnul crucii, iar în cele musulmane practicau circumcizia și participau la pelerinajele la Mecca. În țările creștine numai țiganii sedentarizați mergeau la biserică – și numai la ocazii mai importante: mai ales la funeralii sau la botezuri, mult mai rar la celebrarea unei căsătorii; și, în general, pentru a căpăta pomeni, a cerși, sau în scopuri extrareligioase[1]. Numai țiganii sedentarizați practicau (uneori) ritul religios al căsătoriei; la nomazi, tinerii decideau singuri căsătoria, dar fetele erau „cumpărate", printr-o înțelegere între părinți. – Femeile nășteau ușor, noului-născut i se făcea imediat o baie rece: pentru țiganii nomazi aceasta ținea loc de botez. (Baia rece nu avea o semnificație simbolică – decât faptul natural însuși de a fortifica organismul). După care, copilul – alăptat până la 2-3 ani – era ținut (nu iama, însă) aproape gol.

Biserica (dar și laicii) „le reproșa țiganilor nu numai indiferența lor în materie de religie, superstițiile sau practicarea ghicitului, ci și prea marea lor libertate în felul de a se comporta; și mai ales dansurile lor, care nu puteau să nu-i incite pe credincioși la o slăbire a moravurilor" (*Idem*). Din aceste motive, în unele țări sau zone (în Țara Bascilor, în regiunea Salerno, în unele regiuni protestante din Anglia, Suedia, Finlanda, Țările de Jos, ș. a.), erau considerați de-a dreptul nelegiuiți, infami, scelerați sau spioni[2]. Martin Luther îi punea pe acești „tătari" pe același plan cu turcii, nerecunoscându-le

1 Autori din secolele XVII și XVIII afirmă că, pentru a primi cât mai multe daruri de botez, țiganii obișnuiau să-și botezze copiii de mai multe ori. – Ritul căsătoriei era cât se poate de simplu – și doar în cazuri rarisime oficiat în biserică. Frecvent menționate sunt funeraliile religioase (țiganii au avut totdeauna cultul morților); de asemenea, în secolel XV și XVI, cazuri de înmormântări în biserici din Germania ale unor căpetenii de țigani.

2 La Dieta din Augsburg din 1500, Carol V, pentru a justifica măsura de expulzare a țiganilor, îi acuză de a fi spioni ai turcilor. În 1604, un decret al lui Carol IX al Suediei invoca același pretext.

Principele elector Frederic cel Înțelept, cu personaje de la curtea sa. Eleganță vestimentară germană din sec. XVI. Tablou de Lucas Cranach cel Bătrân. – Kunsthistorisches Museum, Viena.

nici o calitate, decât viciile cele mai reprobabile. – În secolele XVIII și XIX au fost și câteva încercări (în Austria, Anglia, Spania, Ungaria) de a li se face în mod organizat o educație moral-religioasă (școli de catehizare a copiilor, traduceri de texte biblice în limba lor, ș. a.); încercări firave și rămase fără rezultat. – Cu toate acestea, nu li se poate imputa o lipsă totală de religiozitate. Țiganii credeau (și cred) într-un Dumnezeu unic, în puterea Providenței divine, în existența unei lumi de dincolo, au un sentiment și un respect al sacralității; deși pentru ei sacramentele reprezintă mai mult o forță magică decât o motivare a credinței, – iar Dumnezeu este conceput mai mult ca o forță cosmică decât ca un Dumnezeu al revelației[1].

Nici obiceiurile lor, nici ocupațiile sau meșteșugurile pe care le practicau nu erau de natură să contribuie la integrarea socio-culturală a țiganilor. Deși multe dintre obiceiurile lor erau de-a dreptul de admirat. Dacă în alimentație preferința lor nu excludea carnea animalelor sau păsărilor de curte moarte de o boală sau în urma unui accident[2] – fapt remarcat îndeosebi la țiganii din Ungaria și Transil-

1 Cf. Don Fernando Jordan (vd. *Bibliografia*).

2 Foarte apreciată de ei era carnea de pisică: în sec. XVIII țiganii sedentari din Marseille – localitatea din Franța cu cea mai numeroasă populație de țigani – organizau adevărate vânători de pisici. În schimb, le repugna carnea de cal.

vania, – în schimb remarcabil și admirat de străini era de pildă gustul lor pitoresc pentru culorile vii în îmbrăcăminte (mai ales roșul și verdele) și pentru ornamentele de aur și argint, în special pentru salbele de monede din aceste metale[1]. Apoi, nu se înșelau, nu se minteau și nu se furau unul pe altul; membrii tribului erau foarte solidari între ei: se certau, se băteau, dar viața familială avea o structură solidă. Familia nu se separa niciodată, femeile cu copiii lor își urmau soții în orașul de garnizoană dacă acesta era sub arme (iar dacă era posibil, îi urma și în război); dacă un țigan era întemnițat, membrii familiei își instalau șatra cât mai în apropierea închisorii. Le-a fost recunoscută ospitalitatea, „comprehensiunea surprinzător de rapidă", primatul afectivului asupra raționalului, faptul că „marginalitatea și nomadismul lor favorizează viața familială și valorile ei tradiționale: autoritatea tatălui, rolul clar afirmat al mamei, prolificitatea, solidaritatea, viața liberă, – dar și prea marea frecvență a căsătoriilor consanguine". (A. Barthélemy). Căsătoriile mixte erau destul de frecvente, iar divorțul – un caz excepțional. Prostituția a rămas la țigani totdeauna limitată. Soțiile erau fidele soților, adulterul femeilor era un fapt rar – și pedepsit cu mutilarea sau chiar cu moartea. Copiii, învățați de mici să danseze și să cerșească, erau foarte iubiți și răsfățați de părinți, dar respectuoși și ascultători (după cum îi raportau în 1802 lui Napoleon câțiva prefecți)[2].

---

1 În special în epoca Renașterii și în sec. XVII pictori și gravori dintre cei mai renumiți, francezi, germani, englezi sau olandezi – ca Hycronimus Bosch, Lucas van Leyden, Brueghel cel Bătrân, Giorgione, P. Bordone, Caravaggio, ș. a. – au fost atrași de tema vieții țiganilor: tipuri, costume, scene de viață nomadă, de ghicit în palmă, dar și de șarlatanism sau de pungășie.

2 I. Popp Șerboianu, foarte bun cunoscător al vieții și limbii țiganilor, notează și alte obiceiuri și trăsături de caracter, îndeosebi ale țiganilor nomazi. Astfel: „În relațiile cu străinii sunt foarte prudenți, nu spun niciodată adevărul [...] Mint mereu și folosesc toate mijloacele pentru a deruta investigațiile [...] Furtul e singura și adevărata proprietate a țiganului [...] El pune atâta iscusință și inteligență în a fura, încât fac din furt o adevărată artă [...] Unde nu pot fura, cerșesc. Acest obicei e atât de înrădăcinat încât e imposibil de a-i dezobișnui [...]." – Înainte de primul război mondial, continuă autorul citat referindu-se la țiganii din România, „autorităților erau zilnic anunțate de dispariția unor copii. Cercetările întreprinse printre țigani au dus la descoperiri senzaționale care au îngrozit lumea. Copiilor furați [...] li se tăia o mână, un picior, sau numai degetele, sau li se răsuceau mâinile și picioarele, încetul cu încetul, până când rămâneau anchilozate; sau li se scotea un ochi chiar amândoi ochii, după care copilul era trimis să cerșească". – Printre nomazi erau frecvente incestul și prostituția, – preferând parteneri din rasa lor. Țiganul „își bate soția până la sânge; și cu cât mai mult o bate, cu atât ca îl iubește mai mult,; pentru că în acest fel ea vede în el forța și vigoarea tinereții..."

Groaza ţiganilor de moarte[1] şi de strigoi, de revenirea spiritului defuncţilor, era bine cunoscută; de unde, şi importanţa deosebită pe care o dau ritualului funeraliilor[2]. Adeseori dotaţi cu o inteligenţă vie şi un simţ al speculaţiilor negustoreşti, învăţau cu uşurinţă limbi străine; pe lângă acestea, chiar şi cei sedentarizaţi păstrau nostalgia vieţii nomade – şi gustul iremediabil pentru furt. – Nici ocupaţiile lor predilecte şi pentru care manifestau un talent, o aplicaţie deosebită, nu i-au ajutat să se integreze pe deplin în viaţa socială a ţărilor de adopţiune. Deşi ca muzicanţi (şi dansatori) erau foarte apreciaţi şi căutaţi. Regii Poloniei şi ai Ungariei, Ecaterina II a Rusiei, înalta nobilime din aceste ţări, din Transilvania, Moldova şi Ţara Românească, chemau ocazional sau întreţineau permanent la curţile lor orchestre, tarafuri de ţigani. Instrumentele preferate şi pentru care demonstrau o rară virtuozitate erau vioara şi ţambalul. La curţile princiare sau aristocratice erau admiraţi şi ca dansatori, încă din sec. XVI. În Franţa se produceau încă din 1607 la castelul din Fontainebleau[3]. La aceeaşi dată dansau şi în sate sau la oraşe, pe străzi sau în pieţe. În Turcia secolului al XVII-lea dansatorii profesionişti ţigani erau foarte căutaţi cu ocazia organizării unor serbări solemne. În Ungaria şi Rusia erau mai puţin apreciaţi ca dansatori, în schimb în Spania, dansurile grupurilor de *gitanos* figurau (încă din 1488) chiar în solemnele procesiuni religioase. (Iar în 1560, la marile serbări din Toledo organizate cu ocazia căsătoriei lui Filip al II-lea).

Pe de altă parte însă ţiganii se dedau şi unor ocupaţii „diabolice", magice, vrăjitoreşti, condamnate atât de Biserică şi judecate de tribunalul Inchiziţiei, cât şi de tribunalele laice. Chiar din 1427, cum spuneam, la data primei lor apariţii la porţile Parisului

1 Dar la ţiganii de azi I. Popp Şerboianu constată că „moartea nu-i îngrozeşte deloc, o consideră ca un lucru natural [...]. Nu cred în nici o înviere, în nici o viaţă veşnică". După ce îşi îngroapă mortul – „ceremonie tristă la care nu lipseşte niciodată ţuica [...], ei se reîntorc veseli la corturile lor, ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic".

2 Autorii englezi din secolele XVIII şi XIX notează respectivele obiceiuri: veghea funerară cu o mulţime de lumânări, lamentaţiile disperate ale bocitoarelor, cortegiul de rude, cunoştinţe şi prieteni veniţi din localităţi îndepărtate, mormintе pe care se plantează un pom sau o tufă de trandafiri, etc. După înhumare, cortul, căruţa, patul, hainele şi alte obiecte ale defunctului – chiar şi cele mai de preţ – sunt arse. În 1826, la moartea unei ţigănci din Leicester i s-au sacrificat pe mormânt câinele şi măgarul; iar vasele, farfuriile, paharele, tot ce nu putea fi ars, a fost făcut ţăndări. Altcori, defuncţilor li se pun în mormânt bani, pâine sau obiecte personale (pipa, ceasul, pieptenele, oglinda, etc.).

3 În *Bolnavul închipuit*, Molière introduce o scenă cu dansatori ţigani. Iar în numeroase balete de curte din sec. XVII apăreau dansatoare şi dansatori ţigani.

țigăncile practicau în public chiromanția[1] și necromanția. Pictorii amintiți mai sus, precum și marii scriitori ai secolelor următoare – Ronsard, Marot, Gil Vicente, Cervantes, Molière, Pepys, Lesage, ș. a. – descriu sau măcar fac aluzie la asemenea practici. Cu toate interdicțiile autorităților laice și ecleziastice, țăranii, orășenii și adeseori chiar persoane din societatea înaltă le consultau pe aceste chiromante „egiptene", uneori chiar chemându-le acasă. Li se atribuiau și alte puteri magice – de a descoperi comori ascunse, de a stinge un incendiu, de a pregăti droguri cu efecte afrodisiace, de a face amulete, de a vindeca de boli oameni și animale pregătind tot felul de băuturi și alifii – asemenea nenumăratelor „doftoroaie" de la sate.

Țiganii practicau însă și ocupații oneste, fapt care le-a permis uneori o integrare socială efectivă. Încă din 1421 – deci din primii ani ai apariției în Occident – erau recunoscuți ca foarte buni cunoscători de cai și excelenți călăreți. „În toată Europa, de la Bosfor până la Atlantic, comerțul de cai prospera în mâna țiganilor. la Constantinopol în secolul al XVII-lea breasla negustorilor de cai era formată în cea mai mare parte din țigani" (*Idem*). Dar cum aveau și reputația de a vinde cai furați, uneori acest comerț le-a fost interzis. Erau iscusiți dresori de animale, îndeosebi de urși carpatini. (În sec. XVII „ursarii" din Constantinopol își aveau cartierul în apropierea Cornului de Aur). La bâlciuri își arătau calitățile de păpușari, acrobați, dansatori, prestidigitatori. Le-au repugnat totdeauna agricultura, pescuitul și comerțul sedentarizat (dar în comerțul ambulant știau introduce cele mai abile trucuri și înșelătorii). În insula Corfu erau, încă din secolele XIV și XV țigani foarte pricepuți în lucratul metalelor – fierari, potcovari, lăcătuși, căldărari, spoitori. În 1582 țiganii din Spania erau organizați în corporații proprii. În Transilvania, Banat, Țara Românească, zlătăria era într-o vreme monopolul lor (*rudarii*). În toate țările – mai ales în țările balcanice și din Europa Centrală – țiganii lucrau împletituri de răchită și diferite obiecte casnice de lemn – jgheaburi, strâchini, copăi, linguri. În Moldova – scrie D. Cantemir – „altă meserie în afară de fierărie și lucratul aramei, suprema lor virtute și diferență specifică este furtul și lenea."

În fine, temperamentul lor agresiv și interesele militare (permanente sau de moment) ale diferitelor state au pus în evidență și

1 Deocamdată țigăncile ghiceau numai în palmă; dar începând din sec. XVIII – și în cărți sau în cafea.

aptitudinile lor de soldaţi. „Documente de arhivă, texte narative, opere de pictură sau gravură ne prezintă de-a lungul secolelor ţigani care circulau în grupuri înarmate" (*Idem*). În sec. XVIII cutreiereau bande de ţigani înarmate în Germania, Finlanda, în pădurile din Alsacia şi Lorena. Adeseori erau înarmate şi femeile. Individual sau în grup, ţiganii au fost acceptaţi şi înrolaţi în armată aproape în toate ţările din Europa; soţiile şi fiicele lor îi însoţeau ca vivandiere – bucătărese, spălătorese, etc. În timpul domniei lui Ludovic XIV, în armatele franceze figurau numeroşi ţigani – în regimentele de gardă, de infanterie, artilerie, cavalerie şi de dragoni. În aceste ultime unităţi, rareori lipseau soldaţii ţigani. (În Suedia, în 1676 o treime din escadronul de dragoni era compus din ţigani). Şi Maria Tereza a ordonat ca tinerii ţigani de la vârsta de 16 ani în sus să fie obligaţi să presteze serviciul militar. Trupele de valoni aflate în serviciul Spaniei aveau în rândurile lor şi ţigani. În Anglia, în 1626 au fost înrolaţi în armată grupuri de ţigani vagabonzi şi cerşetori. În timpul Revoluţiei franceze în armată erau şi mulţi ţigani; buni luptători, nu suportau însă viaţa de garnizoană.

În secolele XVII şi XVIII ţiganii serveau şi ca mercenari. În Brazilia erau obligaţi să presteze serviciul militar. În timpul Războiului de treizeci de ani numeroase bande de ţigani însoţeau trupele imperiale, jefuind satele şi oraşele – la fel ca trupele lui Wallenstein. În timpul războiului dintre turci şi unguri din sec. XVI soldaţii şi mercenarii ţigani se aflau în ambele tabere.

Cu toate acestea, nici faptul de a fi fost înrolaţi în armatele statelor în care rezidau, nici faptul că unii dintre ei se arătau harnici şi iscusiţi în meseriile pe care le practicau, nu i-au scutit de-a lungul secolelor de suspiciuni, antipatie, învinuiri şi persecuţii.

Conflictele cu populaţia din ţările în care migraseră – fie că era vorba de ţigani nomazi, sau de cei ce se sedentarizaseră – au început cu mult înainte ca statele să adopte măsuri legislative contra acestor străini consideraţi inutili, periculoşi, inadaptabili şi neasimilabili. Aceşti „pelerini" care formulau nejustificate şi insolente pretenţii de ospitalitate nu erau totdeauna bine primiţi nici în sate, nici în oraşe – care de multe ori le ofereau bani sau le puneau la dispoziţie alimente şi îmbrăcăminte numai pentru a-i determina să părăsească regiunea sau localitatea. Populaţia (mai ales de la sate) îi dispreţuia pentru unele obiceiuri – ca acela de a consuma carnea unor animale sau păsări de curte moarte de boală. În marea lor majoritate trăiau din

expediente, disprețuiau ocupațiile agricole și munca regulată în general, erau acuzați și detestați nu atât pentru că înșelau, furau sau cerșeau – căci cerșetoria era foarte răspândită în Evul Mediu, – cât pentru că cerșetoria le era ocupația principală, dacă nu chiar exclusivă pentru cei mai mulți. În mod deosebit însă erau acuzați de hoție – temă larg răspândită și în literaturile vremii[1]. Arhivele judiciare consemnează nenumărate cazuri de furt de către țigani. (*Cronica din Bologna* menționează în 1422 că țiganii s-au dovedit a fi „cei mai iscusiți hoți care s-au pomenit vreodată"). În sec. XV țiganii din Anatolia erau acuzați că fură și covoarele de rugăciune din moschei. Cel mai frecvent tip de furt era furtul de găini[2]. Dar adeseori furau și cai: în sec. XIX chiar, în Anglia au fost spânzurați un mare număr de țigani pentru furturi de acest fel. Erau adeseori învinuiți de contrabandă, înșelătorie, falsificare de bani, – deși e clar că nici asemenea delicte nu constituiau un monopol al lor; cum nu erau nici furturile și jafurile bandelor înarmate de țigani care se alăturau – de-a lungul întregului secol al XVIII-lea – altor bande de răufăcători și criminali.

În schimb, una din principalele acuze (devenită o temă mult exploatată în literatura secolelor XVII-XIX) era furtul de copii, pe care apoi îi schilodeau și îi puneau să cerșească. În realitate, cazurile verificate de organele judiciare sunt foarte puține. În fine, cea mai absurdă acuză a fost cea de canibalism. În Spania, un grup de țigani supuși la tortură au recunoscut (dar, sub tortură, adeseori învinuitul recunoștea orice...) că au ucis o țărancă și un călugăr, consumându-le apoi cadavrele. În 1782, în Ungaria poliția și magistratura au acuzat un grup numeros de țigani că ar fi asasinat și mâncat 88 de călători; învinuiții – printre care și femei – în număr de 45, au fost spânzurați, trași pe roată, decapitați sau spintecați de vii. Cazul a fost

1 În cunoscuta sa nuvelă *Țigăncușa*, Cervantes scrie: „Pare-se că țiganii și țigăncile n-au venit pe lume decât ca să fie hoți; se nasc din părinți hoți, cresc cu hoții, învață carte de hoți și până la urmă ajung hoți cu ușorul și cu binișorul; iar pofta de a fura și furatul sunt la ei ca niște însușiri de nedespărțit, care nu li se mai smulg decât odată cu moartea" (trad. S. Mărculescu).

2 Pe care șeful tribului, interogat în 1600 de tribunalul din Luxemburg, îl justifica (textual) „că nu socotește a fi ceva rău să-ți însușești în felul acesta găinile, ținând seama că vulpile, care sunt niște animale fără judecată, mănâncă atât de multe; cu atât mai pe bună dreptate trebuie să le mănânce ei țiganii, care sunt ființe înzestrate cu judecată, căci trebuie și ei să trăiască..." – Aproape niciodată un țigan nu-l fură pe un semen al său. În privința aceasta, un răspuns la fel de abil îl dă, într-un roman al lui H. Fielding, o căpetenie a țiganilor: „Poporul meu e un popor de hoți, fără îndoială; dar un popor care îl fură numai pe al vostru. În timp ce voi, vă furați unii pe alții!".

relatat, cu detalii, de câteva ziare din Budapesta, Hamburg şi Frankfurt. – Relativ recent, în 1929 a avut loc la Praga un proces contra a 21 de ţigani acuzaţi că ar fi ucis un număr (oficial constatat) de 12 persoane, ale căror cadavre le-au consumat parţial[1].

Faţă de atâtea delicte şi crime oribile – reale sau imaginare – autorităţile au reacţionat de la început. Măsurile luate contra ţiganilor nomazi erau în principal două: fie expulzarea, fie încercarea de a-i sedentariza şi asimila; dar ei refuzau atât sedentarizarea cât şi o comportare onestă. În toate ţările occidentale măsurile de expulzare au fost continui timp de patru secole. Astfel – în 1471 interdicţia de a se stabili pe întreg teritoriul Confederaţiei elvetice. În Spania, în 1499 Regii Catolici le acordă un termen de 60 de zile pentru a renunţa la nomadism sau a părăsi Spania; cei ce nu se vor supune vor fi pedepsiţi cu 100 de lovituri de bici; iar în caz de recidivă, cu tăierea urechilor. În aceeaşi ţară, până în 1748 au fost emise nu mai puţin de 28 de decrete de expulzare (căci de fiecare dată se reîntorceau). În 1500, la Dieta din Augsburg împăratul Maximilian I a ordonat să fie expulzaţi de pe întreg teritoriul ţării; în caz de refuz, vor putea fi maltrataţi de oricine – „fără ca să i se poată imputa cuiva că ar fi comis un delict". Regele Ludovic XII al Franţei a luat măsuri de expulzare a ţiganilor încă din 1508. În Ţările de Jos, primul ordin de expulzare (urmat apoi de altele) a fost publicat în 1524. În 1637, o lege din Suedia prevedea exterminarea ţiganilor care nu părăseau ţara. În Anglia, între 1530-1563 Parlamentul a emis mai multe hotărâri care prevedeau expulzarea lor din regat dacă în termen de 24 de zile nu părăseau viaţa de nomazi şi nu se apucau de o meserie cinstită. De asemenea în Lombardia, între 1506-1693 s-au publicat nu mai puţin de 60 de ordonanţe în acelaşi sens. La fel a procedat în numeroase rânduri şi Senatul Veneţiei între 1549-1600 – expulzarea în termen de 10 zile, sub sancţiunea condamnării la galeră pe timp de 10 ani[2]; sau regatul Neapolului; sau Senioria Florenţei; sau celelate state italiene din sec. XVI, inclusiv statul pontifical (care în 1553 le acordă doar trei zile pentru

1 Cf. Popp Şerboianu; autor care, relatând fapte personal cunoscute în timpul primului război mondial, mărturiseşte: „Am convingerea că ţiganii corturari au fost şi mai sunt încă şi azi canibali".

2 Cetăţeanul care va preda justiţiei un ţigan, viu sau mort, va primi drept răsplată 10 ducaţi. Ţiganii care vor fi găsiţi pe teritoriul Republicii după această dată – continuă decretul – „vor putea fi ucişi, fără ca ucigaşul să poată fi pedepsit pentru aceasta în vreun fel".

a părăsi regiunea – sub pedeapsa torturii și a confiscării tuturor bunurilor). Numeroase ordonanțe generale de expulzare a țiganilor au fost publicate și în Franța în secolele XVI, XVII și XVIII.

De multe ori țiganii încercau să eludeze aceste dispoziții, rămânând pe loc; în care caz organele polițienești organizau contra lor adevărate „vânători" – cum s-a întâmplat în Țările de Jos în sec. XVIII. Sau, în secolul al XVI-lea în ducatul Parma; unde, în 1572, o bandă de 300 de țigani au fost exterminați de trupele ducale (după cum relatează istoricul contemporan Cesare Campana). Adeseori țiganii nomazi erau protejați de o parte a populației (iar în Franța și Scoția, chiar de către unele familii nobile). Dar și ospitalitatea acordată țiganilor era considerată un delict și pedepsită sever. Exemple sunt dispozițiile Parlamentului scoțian (din 1609), ale regelui Ludovic XIV, al Franței (din 1682); sau altele asemănătoare, din Spania, Țările de Jos, Danemarca, Polonia, ș. a. – Printre foarte puținele țări europene care n-au căutat să se debaraseze de țigani a fost Rusia, precum și Moldova și Țara Românească.

Asemenea ordonanțe de expulzare prevedeau de multe ori (mai ales în caz de recidivă) și pedeapsa cu moartea prin spânzurare – în Germania, Boemia, Moravia, Anglia, Luxemburg și în unele state italiene – chiar fără a fi acuzați de crime[1]. De la această pedepsă femeile erau de obicei exceptate; nu însă și în Prusia, sau în ducatul Würtemberg. Mutilarea urechilor era practicată contra lor în Castilia, Boemia, Moravia și Lombardia. (În Franța, o ordonanță din 1561 prevedea o pedeapsă considerată de țigani extrem de umilitoare; raderea capului – pentru bărbați, femei și copii). Pedeapsa cu închisoarea era destul de rară; în Țările de Jos însă numeroși țigani au murit în închisori. În Provinciile Unite ale Țărilor de Jos, la începutul secolului al XVIII-lea s-au organizat contra țiganilor nomazi adevărate hăituiri, cu participarea armatei – unități de infanterie și cavalerie – și a poliției; operațiuni în urma cărora începând de la mijlocul secolului al XVIII-lea țiganii au dispărut complet aici[2]. În 1715, în Portugalia țiganii erau condamnați la

1 În 1725, în orașul Zaltbommel din Țările de Jos zece țigani într-o zi au fost pe jumătate sugrumați, apoi tăiați pe roată și, în cele din urmă, decapitați; capetele au fost înfipte în țeapă pentru a servi „drept intimidare și exemplu". Uneori în Țările de Jos copiii erau obligați să asiste la supliciul părinților lor; după care, li se ținea o scurtă lecție de morală" (*Idem*).

2 O operațiune similară avusese loc în 1572 în Italia, în regiunea Parma, cum aminteam, unde o bandă de 300 de țigani tâlhari și criminali a fost complet exterminată.

Celebra bijuterie arhitectonică a Renaşterii italiene: „Tempietto di S. Pietro in Montorio" (Roma), elegant edificiu circular realizat de Bramante (1502).

executarea unor lucrări publice. În Franţa, numeroase ordonanţe (din 1561, 1673, 1682, 1739, etc.) îi condamnau la galeră pe ţiganii vagabonzi. La fel procedau, în secolul al XVI-lea, Spania, Portugalia, lombardia şi Republica Veneţia; iar în sec. XVII ospitalitatea acordată ţiganilor era considerată delict şi pedeapsită cu maximă severitate – în Franţa, Polonia, Spania sau în Imperiul Austro-Ungar; în timp ce regele Danemarcei interzicea tuturor căpitanilor de nave să îmbarce ţiganii.

Faţă de asemenea măsuri atât de aspre opinia publică n-a rămas totdeauna insensibilă. Episcopii din Speyer, Mainz, Worms au reacţionat contra acestor dispoziţii legislative. La fel în Anglia, Scoţia, Franţa sau în Ţările de Jos judecătorii au refuzat să le aplice. Odată cu „Secolul luminilor", despoţii luminaţi ai secolului al XVIII-lea au hotărât să pună capăt persecuţiilor ţiganilor. Sentimentul umanitarist, de înţelegere şi toleranţă i-a îndemnat să caute a-i

sedentariza[1], a-i asimila, a-i integra unei societăți și condiții de viață civilizate. În 1773 Maria Tereza, apoi fiul său împăratul Iosif II în 1782, au dat dispoziții prin care îi obligau să renunțe la nomadism și cerșetorie, să umble îmbrăcați și să locuiască în condiții decente, să practice meserii și să frecventeze bisericile; iar copiii să fie școlarizați la fel ca ceilalți fii ai cetățenilor Imperiului[2]. În acest scop țiganii au fost și ajutați, acordându-li-se pământ, case, vite și unelte agricole. – Aproximativ aceleași măsuri au fost luate și în Spania[3] de către regele Carlos III: li se asigurau aceleași condiții ca și celorlalți spanioli; dar dacă refuzau să renunțe la vagabondaj și la ocupații necinstite urmau să fie arestați și însemnați cu fierul roșu. A fost însă un faliment total. Țiganii s-au reîntors la corturile lor, s-au refugiat din sate în păduri și în munți, vânzându-și vitele și uneltele agricole primite. S-a revenit la măsurile represive de dinainte. În Franța în 1802, în timpul Consulatului și al Imperiului, 500 de țigani cu femeile și copiii lor urmau să fie deportați în Luisiana; până la urmă au fost condamnați la muncă forțată pentru executarea unor lucrări publice, iar bătrânii, femeile și copiii au fost internați în aziluri destinate cerșetorilor. În Anglia în 1817 și în Elveția s-a repetat aceeași situație. Incorigibili, țiganii refuzau cu obstinație să renunțe la identitatea etnică și la tradițiile lor seculare, la viața de nomazi și la modul de a trăi din expediente reprobabile[4].

În mod paradoxal: tocmai Principatele Române – adică singura zonă europeană în care timp de cinci secole țiganii au avut un regim juridic de sclavie – au fost și țările care s-au dovedit a fi cele mai

1 Când se decideau singuri pentru viața sedentară (din motive de sărăcie) o făceau adeseori doar pentru anotimpul iernii – când ocupau în orașe străzi sau cartiere întregi (ca în Franța, Spania, Italia, Brazilia). Dar nomazii erau totdeauna mândri de libertatea lor și chiar îi disprețuiau pe cei sedentari.

2 Fr. Vaux de Foletier observă că țiganii au refuzat totdeauna să își școlarizeze copiii de teama ca școala să nu îi „destiganizeze". Un asemenea refuz se întâlnea în mod deosebit în S. U. A.

3 După ce ordonanța din Medina del Campo (1499) și altele care au urmat i-au obligat la sedentarism, majoritatea țiganilor s-au stabilit în Andaluzia; dar n-aveau voie să se fixeze decât în orașele sau târgurile care le erau stabilite.

4 După estimările unui cunoscut cercetător (Cara Guido, *Die Zigeuner*), în 1890 existau în toată lumea circa două milioane de țigani, dintre care 779.000 în Europa. După o altă autoritate în materie (Block), în 1936 numărul țiganilor din toată lumea era în jur de 5 milioane – dintre care un milion și jumătate în Europa; densitatea mai mare fiind atinsă în țările sud-est europene (între 750.000 și 1.000.000).

Rafael: „La Belle Jardinière". – Paris,Louvre.

tolerante din Europa faţă de ţigani. Apăruţi în Ţările Române către mijlocul secolului al XIII-lea odată cu invazia mongolă ca sclavi ai tătarilor, ţiganii au rămas aici ca robi, împreună şi la fel ca tătarii învinşi şi supuşi.

După proprietarii lor, ţiganii erau împărţiţi în trei categorii: sclavi (sau robi) ai statului, ai mănăstirilor şi ai boierilor (cf. G. Potra). Cei din prima categorie proveneau din moşteniri, danii şi cumpărări de ţigani fugari dintr-o ţară vecină, din cei care vagabondau fără stăpân şi din cei luaţi ca pradă de război[1]. Aceşti „ţigani domneşti" erau în primul rând aurarii[2], apoi lingurarii (care lucrau

1 „În 1471, după bătălia contra domnului muntean Radu Vodă, Ştefan cel Mare duse vreo 17.000 de ţigani în robie" – scrie cronicarul Görka Olgierd.

2 Sau rudarii – strângători de aur din nisipul râurilor de munte. În Muntenia, către anul 1800 numărul familiilor de rudari trecea de 2.000. D. Cantemir îi menţionează pe ţiganii rudari care adunau atâta aur încât puteau plăti „în tot anul ca bir către soţia domnului patru ocale de aur". (O ocă = 1,291 kg) – În 1764, în Valahia domnitorul Şt. Racoviţă primea 2.500 kg aur pur.

diferite obiecte casnice de lemn), potcovari, lăcătuși, rotari, căldărari, ciurari, topitori, spoitori, ursari, ș. a. Pe lângă aceștia în categoria „robilor domnești" mai intra masa de corturari, vagabonzi periculoși, trăind din furturi[1]. – „Robii mănăstirești" erau proveniți din confirmări domnești, danii, vânzări sau schimburi de robi. Mănăstirilor li se vindeau singuri și țiganii care căutau în felul acesta să scape de foamete, sau de spânzurătoare – condamnați pentru furt, – în acest caz mănăstirea răscumpărând păgubașul. – A treia categorie o formau „țiganii boierești", rezultați dintre prizonieri de război, danii domnești, recompense, zestre adusă de jupânese, cumpărări sau schimburi de sclavi, precum și răscumpărări de condamnați la moarte pentru furt. Prețul varia în funcție de vârstă, starea sănătății, hărnicie și, eventual, cunoașterea unei meserii[2]. „Robii boierești" erau *țiganii de ogor* – folosiți la lucrările agricole și a căror viață era deosebit de grea – și *țiganii de curte*: bucătari, feciori în casă, vizitii, rândași, doici, fete în casă și tot felul de meseriași, până la bărbieri (și, bineînțeles, lăutari); toți aceștia se bucurau de un trai mai bun decât cei „de ogor".

Deși în condiție juridică de sclavi, robii țigani din Țările Românești n-au suferit persecuțiile din Occident. În multe privințe se pote spune că erau chiar protejați[3]. Nici chiar masa de țigani corturari, vagabonzi și adeseori delincvenți, nu erau expulzați; dimpotrivă, le era interzis să părăsească țara. Când încercau să fugă (ceea ce se întâmpla des, mai ales înspre Serbia), erau urmăriți, readuși stăpânilor și pedepsiți. Statul, mănăstirile sau boierii proprietarii lor îi puteau vinde, dărui sau lăsa moștenire. Soțul român al

1 Numiți de istoricii noștri „netoți". Acești nomazi „se deosebesc cu mult de celelalte categorii de țigani prin curajul și violenia lor [...]; sunt cruzi din fire, apelând la cuțite și topoare, la cea mică neînțelegere [...], nu suferreau jugul robiei și odată prinși nu aveau odihnă până când nu fugeau [...]. «Netoții» și-au păstrat același spirit independent până în zilele noastre [...] și sunt singurii țigani care pribegesc din loc în loc, furând de ici, de colo, ce găsesc" (G. Potra).

2 În 1600 se vindea un rob țigan pentru un cal. În 1613 – două țigănci pentru doi cai; iar în 1640 – o țigancă pentru doi boi. În 1643 – un rob pentru 100 vedre de vin; în 1641 – un țigan pentru „un poloboc de miere, prețuit drept 10 galbeni". În 1709, un boiernaș vinde unui turc un țigan pentru 40 de vedre de vin. În 1800, „egumenul mănăstirii Govora dă o fată de țigan schimb pentru o pereche de tingiri de aramă" (G. Potra).

3 P. P. Panaitescu arată că instituirea sclaviei țiganilor avea precise motive de ordin economic – și anume, nevoia de meșteșugari țigani (îndeosebi fierari, potcovari, zidari, spoitori sau cărămidari); cum nici aceștia nu puteau fi ținuți pe loc mult timp, situația de sclavi îi obliga la sedentarism.

unei ţigănci sau soţia românca a unui ţigan sclav deveneau prin căsătorie la rândul lor robi. Se putea întâmpla ca în perioada de foamete un ţigan să se vândă singur ca sclav, împreună cu familia; de asemenea, pentru a scăpa în felul acesta de a fi spânzurat – în caz că fusese prins furând şi condamnat. În epoca fanariotă sub domnitorul Constantin Mavrocordat şi Al. Ghica, educaţi la şcoala umanitaristă a „Secolului Luminilor" din Franţa, situaţia le-a fost sensibil ameliorată. De pildă, copiii ţiganilor nu mai puteau fi separaţi de părinţi. Acelaşi regulament (din 1785) interzicea căsătoriile mixte, pentru ca prin aceasta românii să nu devină prin căsătorie cu ei sclavi. În 1808 erau şi mănăstiri care permiteau ca ţiganii robi să lucreze pentru mănăstire doar trei zile pe săptămână; restul timpului rămânea la dispoziţia lor.

În 1837, Mihail Kogălniceanu îşi începe campania în favoarea eliberării ţiganilor. Cei dintâi eliberaţi au fost ţiganii robi ai statului. (Primul boier care şi-a eliberat robii ţigani a fost I. Câmpineanu: un caz izolat la acea dată). În Valahia domnitorul Al. Ghica i-a dezrobit dându-le şi pământ. Aceeaşi măsură a fost luată în Moldova (în 1844) de domnitorul Mihail Sturza, iar în Valahia în 1847 de G. Bibescu; măsură datorită cărora au fost eliberaţi – fără îndemnizaţie – robii mănăstirilor şi ai clerului. Categoria cea mai numeroasă de ţigani robi aparţinea boierilor. În 1848 guvernul provizoriu a hotărât abolirea sclaviei ţiganilor; dar măsura n-a putut fi aplicată decât prin votarea în acest sens a legii din decembrie 1855 (în Moldova, sub Gr. Ghica) şi din februarie 1856 – în Muntenia, sub domnia lui Barbu Ştirbei[1].

1 Imaginea ţiganilor în literatura timpului a fost parţială şi uneori contradictorie (cf. Fr. de Vaux). În Franţa Renaşterii, Rabelais îi consideră originari din Egipt; A. d'Aubigné le dedică o povestire; Ronsard şi Clément Marot le menţionează darul ghicitului; iar Montaigne, câteva obiceiuri. Matteo Maria Boiardo este doar unul din autorii italieni ai Renaşterii care a scris şi el o comedie cu ţigani. Tot în sec. XVI apar ca personaje de teatru şi în Anglia. Shakespeare însuşi face aluzie în repetate rânduri la ei (în *Romeo şi Julieta*, *Othello*, *Antoniu şi Cleopatra*, ş. a.). În sec. XVII ţiganii apar frecvent, îndeosebi în Spania, ca personaje principale sau secundare în romanele picareşti, în teatru (la Lope de Vega şi Cervantes) şi în nuvelele lui Cervantes *Colocviul câinilor*, *Ilustra rândaşită* şi mai ales în *Ţigăncuşa* – o capodoperă care poetizează tema ţiganilor. De asemenea, în romane şi piese de teatru din Italia, Anglia, Germania (Grimmelshausen – în romanul picaresc *Vagabonda Courage*, a cărui protagonistă va fi reluată de B. Brecht), în Franţa (Al. Hardy în *Frumoasa egipteancă*, P. Scarron în *Romanul comic*, ş. a.), sau Molière care în *Căsătoria forţată* şi *Bolnavul închipuit* introduce interludii cu ţiganii.

În sec. XVIII interesul arătat pitorescului ţigănesc a slăbit. Lesage în romanul *Gil Blas* introduce, ca personaj episodic însă, o ţigancă ghicitoare; Fielding în *Tom Jones*

El Greco: „Hristos ducând crucea". – Col. Lehman, New York.

descrie o şatră de ţigani; la fel şi Goethe în drama sa de tinereţe *Goetz von Berlichingen*. Diderot îi tratează cu severitate; Herder – cu dispreţ; la fel Voltaire şi Abatele Prévost; ultimul, fiind şi singurul care cercetează şi rezumă tot ce se ştia la acea dată despre aceşti nomazi. În *Anii de ucenicie ai lui Wilhelm Meister* Goethe aduce un grup de ţigani – dintre care Mignon va deveni eroina operei omonime a lui A. Thomas în muzică.

Scriitorii romantici germani, englezi sau americani (Arnim, Brentano, Lenau, Mörike, Kotzebue, Wordsworth, J. Ruskin, Hazlitt, Emerson, Washington Irving) manifestă un susţinut interes (sau măcar compătimire) pentru lumea ţiganilor. Acelaşi lucru se poate spune despre romanticii francezi – Victor Hugo în primul rând, apoi Chateaubriad, Ch. Nodier, Béranger, George Sand, E. Sue, Ponson du Terrail; mai puţin Th. Gautier, mai mult Mérimée. Nu trebuie uitată evocarea din binecunoscuta *Bohémiensen voyage* a lui Baudelaire. Nici Derjavin în Rusia, urmat de Puşkin – care frecventa şatrele ţiganilor, – nici scena din nuvela *Doi husari* a lui Lev Tolstoi. În fine, – nici entuziasmul lui Fr. Liszt (sau admiraţia lui pentru Barbu Lăutaru) pentru muzica ţiganilor; sau, poemul comic-eroic al lui Arany János. Iar din literatura română – materia epică a capodoperei lui I. Budai Deleanu, impregnată de spiritul „Secolului Luminilor"; şi protagonistul dramei lui B. P. Hasdeu *Răzvan şi Vidra*. (Iar la nivel popular de snoave versificate, cele ale lui Th. Speranţia şi Petre Dulfu).

În fielul acesta, de-a lungul a patru secole – – °i din Rusia în America – imaginea ţiganilor, veridică sau nu, transmisă de operele literare marilor mase de cititori a reflectat opiniile diverse ale epocilor şi mediilor socio-culturale privind această temă – nu lipsită de semnificaţii pentru un capitol de istoric a culturii, civilizaţiei şi mentalităţilorrespective.

VIAȚA COTIDIANĂ

Ciclul vieții omului și ambianța familială • Femeia ca mamă și soție • Senectutea și vârstnicii • Alimentația. Bucătăria, masa, ospețele • Îmbrăcămintea, coafura și accesoriile vestimentare • Locuințele. Ambianța orășenească • Practici medicale. Igiena. Toaleta • Călătoriile și călătorii • Divertismente.

CICLUL VIEȚII OMULUI ȘI AMBIANȚA FAMILIALĂ

O imagine globală a vieții cotidiene apare ca un mozaic de concepții, practici, mentalități, care cunosc o evoluție foarte lentă și variază după țări, regiuni, orașe și, evident, după mediile sociale. În încercarea însă de reconstituire a acestei imagini istoricul civilizațiilor este inevitabil condiționat de documentația respectivă, – mai bogată pentru țări ca Franța, Italia, Anglia, Spania, mai puțin pentru Germania și mult mai săracă (sau inaccesibilă) pentru alte țări. În general, documentația existentă privește cu deosebire viața cotidiană a curților princiare, a nobilimii, a oamenilor Bisericii, a marii burghezii și a unei părți a intelectualității; fapt prin care rămâne documentată – și semnificativă pentru evoluția istorică a societății – mai mult limita superioară a civilizației timpului. – În schimb viața cotidiană a țăranilor, a muncitorilor, a sărăcimii satelor și orașelor n-a reținut atenția (decât mult prea puțin, dacă nu chiar deloc) nici a cronicarilor timpului, nici a eruditilor de mai târziu. Totuși, și pentru aceste segmente umile ale societății documentația iconografică vine întrucâtva în ajutor istoricului.

Pentru perioada Renașterii s-a putut reconstitui mai ușor o imagine concludentă a vieții zilnice pe baza atât a documentelor istorice ale epocii, cât și a memoriilor, jurnalelor, notelor de călătorie, a producțiilor literare, narative sau dramatice (nuveliștii italieni și francezi, romanul picaresc spaniol, teatrul englez elisabetan, cel al „Secolului de Aur" spaniol, etc.).

Dacă în privința moralității vieții publice sau private din epoca Renașterii s-au putut exprima critici justificate și adeseori virulente, în schimb asupra cadrului de viață familială nu pot fi formulate asemenea rezerve. Familia caută să păstreze pe mai departe principiile și normele morale tradiționale. Doar războaiele și deplasările negustorilor și meșteșugarilor ambulanți fac ca individul să părăsească, temporar, mediul familiei, să ia contact cu obiceiuri, idei, practici, moduri de viață diferite; experiență care explică și anumite inevitabile influențe, mutații, diferențieri regionale privind relațiile de familie. Când, în spiritul unei salutare tradiții, umanistul L. B. Alberti exprima deziderатul ca familiile să-și păstreze unitatea

Andrea della Robbia: „Bunavestire". Ceramică smălțuită. – Santuario della Verna (Arezzo).

și coeziunea conviețuind sub același acoperiș – după exemplul marilor familii florentine Medici, Pitti, Strozzi, Rucellai, etc. – el se gândea desigur în primul rând la marii negustori și bancheri ale căror familii începeau să se dezagrege.

Un semn al acestei dezagregări apărea în formarea numelor de familie. Dacă de regulă la început identitatea unui individ era suficient să fie exprimată prin numele de botez urmat de cel al locului de origine, sau de cel al tatălui, sau de cel al profesiunii practicate, acum „ne găsim în fața triumfului numelor de familie. Pentru a indica familiile diferite create de frați, sau de fii, se folosesc porecle sau supranume variate, derivate din caractere fizice, din defecte corporale, din calități morale, dintr-un renume câștigat, din meserii: totul este util pentru a reprezenta această tendință de a se izola de obârșia comună, de a crea noi unități familiale și economice particulare, – de a voi să fie o nouă familie" (Fr. Cognasso).

În familie continua să domine autoritatea tatălui, devotata afecțiune a mamei, ascultarea și respectul copiilor față de părinți. Severitatea (uneori excesivă) a tatălui urmărea înainte de toate „să apere tradiția, continuitatea virtuților familiale împotriva oricărei cedări,

așa după cum continuitatea neamului pretindea ca fiii să contracteze actul căsătoriei, și ca fructul căsătoriei să fie un copil de sex masculin" (*Idem*). Căci nașterea unei fete nu era primită cu bucurie: iar educația care i se rezerva era cât se poate de modestă, dacă nu chiar uneori umilitoare[1]. Obiceiul, chiar în familiile înstărite, era ca de la vârsta de 8–10 ani fetele să fie trimise într-o mănăstire de maici, ca să deprindă obișnuitele ocupații gospodărești și eventual să învețe să scrie și să citească; după care, așteptau să fie căsătorite. Vârsta considerată potrivită pentru căsătorie era între 18–20 de ani pentru băieți și 15–17 ani pentru fete. (Dar prin lege – cel puțin în Italia – fetele erau considerate nubile de la 12 ani).

Căsătoria nu era un act decis de cei doi tineri, ci exclusiv de familiile lor[2]. De aceea, mai ales în familiile princiare (dar uneori și în lumea nobilimii sau a marii burghezii) căsătoriile erau convenite mult înainte de vârsta pubertății[3]. Problema zestrei – care se punea obligator la orice nivel social – explică și anomalia frecventă a enormei diferențe de vârstă dintre soți. În familiile nobile și în cele burgheze condițiile materiale ale căsătoriei se tratau prin intermediari: categorie existentă în aproape orice oraș. (La Veneția, unde poziția lor era apropiată de cea a unor funcționari publici, intermediarilor le revenea de drept 1% din cuantumul dotei. Iar la Florența erau obligați să comunice autorităților municipale cuantumul dotei, pentru ca fiscul să poată percepe taxa proporțională – la fel ca pentru orice alt act notarial). În familiile princiare era curentă practica

1 În tratatul său *De educatione liberorum* umanistul Maffeo Vegio (m. 1458), călugăr augustinian, pretindea ca fetele să ducă o viață retrasă, dedicată gospodăriei; să nu ia parte la petreceri și să nu se gândească la viitorul ei soț, pe care numai tatăl ei i-l va alege; să se îmbrace cât mai simplu cu putință, să nu-și vopsească părul, să evite farduriile sau parfumurile, iar în oglindă să se privească numai când se piaptănă! – Recomandări considerate necesare poate tocmai pentru că, în realitate, lucrurile se petreceau altfel.

2 „În Franța, chiar și în sec. XVIII un părinte putea face să fie întemnițat fiul său care se căsătorise împotriva voinței lui, – și chiar să obțină, și după mult timp, anularea căsătoriei la care tatăl nu consimțise" (R. Guerdan). – În Geneva calvinistă însă tinerii n-aveau nevoie de consimțământul părinților, dacă erau majori (fetele la 18 ani, băieții la 20). Părinții nu puteau uza de represalii – nici să-i dezmoștenească, nici să-i priveze de dotă. Dar acest caz, de-a dreptul revoluționar, era probabil unic în Europa Renașterii.

3 În 1477 Alfonso d'Este abia se născuse când a fost hotărâtă căsătoria lui cu Anna Sforza (care avea 5 – 6 ani). În 1480, ducele Milanului Ludovic Maurul, în vârstă de 29 de ani, semnă actul de căsătorie cu Beatrice d'Este, care avea 5 ani. Asemenea cazuri sunt numeroase și în alte țări din acest timp.

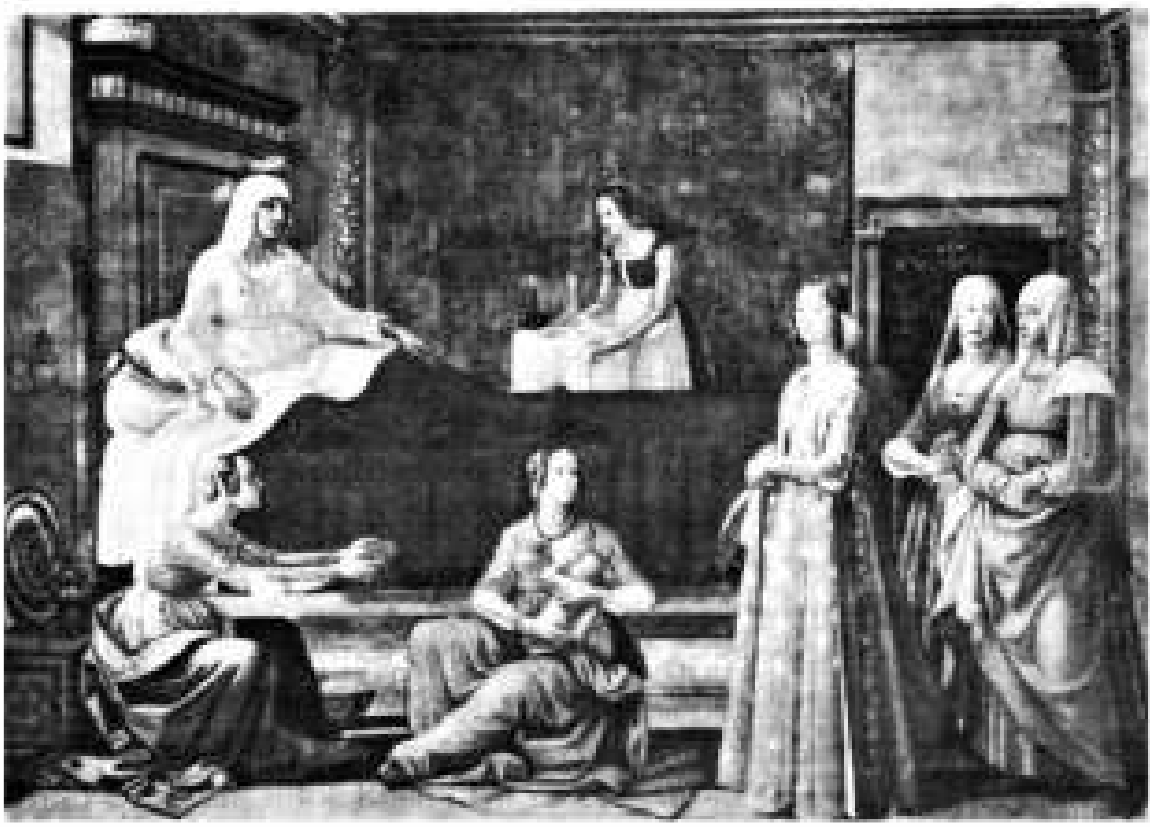

Interiorul unei locuințe burgheze, reprezentat într-o frescă de Domenico Ghirlandaio (din bazilica S. Maria Novella, Florența)

matrimonială prin procură. De asemenea, se prevedea chiar ca actul conjugal, nupțial, să se consume la data indicată de astrolog! – Consensul părinților (dat în prezența unui notar) era obligator; în lipsa lui, juriștii considerau căsătoria un simplu concubinaj[1]. După negocierile dintre familii urma ceremonia nupțială; acordul tinerilor era simbolizat prin punerea inelului pe degetul miresei. Ceremonia religioasă era însoțită de binecuvântarea preotului, de diferite manifestări și acte simbolice tradiționale, variind după țară sau regiuni, terminându-se cu înmânarea actului de zestre și a trusoului.

Așadar, nu sentimentele sincere de afecțiune și libera alegere a viitorilor soți trebuia să stea la baza unei căsătorii, ci interesele – de o natură sau alta – ale celor două familii. (Uneori tinerii se vedeau pentru prima dată în ziua fixată pentru căsătorie). Situația era

1 Căsătoria servilor, a iobagilor era condiționată de consimțământul seniorului feudal (sau al intendentului său), consimțământ pentru acordarea căruia se percepea o taxă. – În afara acestei condiții, în unele țări sau regiuni se mai menținea reprobabilul drept posesiv al seniorului asupra miresei în noaptea nunții (*jus primae noctis*). Faptul este atestat, pentru această perioadă, de pildă în documente de arhivă din Zürich din 1538, 1543, etc.; totodată indicându-se și suma cu care această servitute a „dreptului primei nopți" putea fi răscumpărată.

întrucâtva diferită în mediul rural (și în general în mediul celor săraci), unde de cele mai multe ori tinerii nu erau obligați să obțină consimțământul părinților.

În cadrul familiei, poziția femeii era supusă normelor tradiționale – între care prima viza procreația. Același umanist L. B. Alberti se exprima: „Eu socotesc că frumusețea femeii rezidă mai puțin în grația și farmecul chipului, cât în conformația unui trup apt să dea naștere la cât mai mulți copii frumoși". Îndatoririle fundamentale ale unei soții erau maternitatea și conducerea gospodăriei; iar față de soț – răbdarea și obediența.

Femeia continua să rămână sub tutela soțului, după cum înainte de căsătorie fusese supusă tutelei tatălui (sau, dacă acesta decedase, fratelui mai mare). În principiu, soțul care își maltrata soția era pasibil de amendă sau de închisoare; dar moraliștii și nuveliștii din sec. XV găsesc suficiente argumente pentru a justifica brutalitatea soților. Legea, obiceiul și opinia publică sancționau cu pedeapsa capitală soția adulterină[1] – pe lângă cazul când soțul însuși își putea răzbuna onoarea ultragiată ucigându-și soția adulteră (și eventual pe amantul ei) fără ca judecătorii să-l urmărească. În schimb, până în perioada Contrareformei nici o lege (și nici opinia publică) nu condamnau soțul adulterin; cel mult dacă acesta era pedepsit cu o amendă. Dealtminteri, soția era obligată să accepte să trăiască sub același acoperiș împreună cu concubinele soțului – și să-i crească bastarzii făcuți cu servitoarele sau cu sclavele lui alături de propriii lor copii, să-i îngrijească cu aceeași atenție. Asemenea situații – numeroase în casele regale, princiare, nobiliare din Franța, Italia și din alte țări – erau socotite de lege, de obiceiuri, de opinia publică absolut firești. În actele notariale de căsătorie din Veneția, din Geneva, (dar și din alte părți) era specificată și existența concubinelor soțului și declarația de consimnțire a soției că acceptă în casă concubinele – atât pe cele prezente cât și pe cele viitoare...

În sec. al XV-lea bigamia era un fenomen social destul de răspândit, – favorizat fiind de împrejurările create de campaniile militare prelungite și de călătoriile îndelungate în interes comercial.

1 Sec. XV oferă cazuri de tristă notorietate petrecute în unele din cele mai ilustre familii ale Italiei – ca cele ale Agnesei Visconti, Parisinei Malatesta, Ginevrei Sforza, sau al Beatricei, ducesa Milanului. – Parisina, fica seniorului din Cesena, căsătorită la 14 ani cu Niccolò III d'Este, seniorul Ferrarei, s-a îndrăgostit de fiul natural al soțului ei, a fost condamnată la moarte și executată. (Tragicul eveniment a inspirat pe câțiva poeți și compozitori – Byron, D'Annunzio, Mascagni, ș. a.).

Negustorii sau marinarii străini veniți și stabiliți pentru un timp la Genova sau la Veneția se căsătoreau cu localnice, declarând că sunt necăsătoriți sau văduvi. Dealtfel, lipseau registrele parohiale în care ar fi trebuit să fie consemnată situația matrimonială a bărbaților. – Divorțul[1], interzis de capitularele lui Carol cel Mare, a fost respins de Biserica catolică[2]. După care, n-a mai figurat în nici o legislație occidentală – până la Reformă; care, considerând căsătoria un act civil prin excelență, îl va admite, impunând admiterea lui și în legislația civilă din țările protestante. Biserica catolică, deși recunoștea că actul căsătoriei putea fi considerat nul de la origine – întrucât atunci nu îndeplinise condițiile cerute – respingea divorțul; nu admitea decât simpla separare personală a soților; fapt care nu permitea nici unuia din soți să contracteze o nouă căsătorie[3]. În secolele Renașterii, separarea legală personală a soților era admisă numai în trei cazuri: de acte grave de maltratare a soției (inclusiv, evident, tentative de omor), de delapidare a patrimoniului comun și de neconsumarea – recunoscută sau dovedită (dar în ce mod?) – a mariajului.

Imoralitatea soților, infanticidul și abandonarea copiilor nelegitimi[4] erau fapte frecvente și în rândurile populației celei mai modeste. În schimb, în palatele și casele familiilor princiare, aristocratice și ale unora din marea burghezie bastarzii erau crescuți și educați la un loc cu fiii legitimi, fără a se face nici o deosebire între ei. (Niccolò III d'Este, seniorul Ferrarei, avea în palatul său nu mai puțin de 11 bastarzi băieți și 7 fete!). Era o situație de care nu se scandaliza nimeni.

Bastarzii – care aveau drepturi ereditare limitate, dar reale, – erau declarați, recunoscuți legal de tatăl lor. (Papa Alexandru VI Borgia și-a recunoscut și legitimat toți copiii pe care i-a avut cu

1 Toate legislațiile Antichității admiteau divorțul. Frecvent la Atena, divorțul era chiar obligator pentru bărbat în cazul de adulter al soției; iar la romani divorțul atrăgea după sine restituirea dotei. Admis de legile barbare – și de *Coran*, – sub influența Bisericii divorțul a dispărut ca practică legalizată, în timpul lui Carol cel Mare.

2 Biserica ortodoxă îl autoriza numai în caz de adulter, – dar fără a permite soțului vinovat să se recăsătorească.

3 Până azi, în țările catolice indisolubilitatea căsătoriei este recunoscută și de legislațiile civile – din Italia, Franța, Spania și Portugalia. (Iar în Austria – numai cetățenilor de religie catolică).

4 Pentru acești copii abandonați, Brunelleschi, din însărcinarea Seniorici florentine, a început în 1418 să construiască „Ospedale degli Innocenti", în Piazza dell'Annunziata din Florența.

Vannozza dei Catanei, concubina sa). La Veneţia, unde numărul acestora era ridicat, bastarzii erau menţionaţi în testamente – cu titlul de „fii spirituali"; iar văduvelor le reveneau aceleaşi obligaţii faţă de bastarzii fostului soţ ca faţă de propriii lor copii.

Cum scopul declarat al căsătoriei era procreaţia, deci asigurarea în felul acesta a continuităţii şi intereselor familiei, naşterea unui copil (de sex masculin – şi mult mai puţin al unei fete; din evidente motive de ordin economic) era aşteptată cu bucurie. Iar întrucât condiţiile de igienă erau în general deplorabile – în consecinţă şi decesele mamelor în timpul naşterii erau foarte frecvente, – se obişnuia, ca din precauţie, familia să întocmească în prealabil un testament al soţiei. Mortalitatea infantilă era foarte ridicată. Frecvente, cum spuneam, erau cazurile de infanticid sau de abandonare a noilor născuţi[1] – în primul rând, desigur, a copiilor nelegitimi. Cu mult mai multă uşurinţă tolerau naşterile copiilor nelegitimi familiile nobililor.

În popor (şi în rândurile majorităţii societăţii) copiii erau botezaţi la scurt timp după naştere; copiii nobililor erau botezaţi în mod provizoriu; adevăratul botez avea loc mai târziu. (Ludovic XIII al Franţei a fost botezat abia la vârsta de 5 ani). La Veneţia, obiceiul la familiile nobile era ca noul născut să aibă trei naşi de botez; cu timpul însă numărul aestora a crescut atât de mult încât Senatul Republicii a trebuit să dispună reducerea numărului naşilor[2]; căci legea din 1562 stabilise numărul acestora la 6, – iar în sec. XVII numărul a fost ridicat la 20, apoi la 30. – Familiile, la toate nivelurile sociale, erau în genere foarte numeroase[3]. În toate ţările europene, numele de botez cele mai frecvente erau Ioan şi Maria.

În familiile regale, ale aristocraţiei şi ale marii burghezii, copiii

1 În Spania, mortalitatea infantilă – mai puţin ridicată decât în alte ţări – atingea în medie un procent de 200 la mie. (Mai ridicată era mortalitatea copiilor între 7–10 ani). În schimb, procentul fiilor nelegitimi era mai ridicat aici decât, de pildă, în Franţa; împreună cu copiii abandonaţi procentul lor era în medie de 10%. Dar în oraşele universitare, ca Salamanca, între 1580–1600 procentul acestora ajunsese la 25%; iar în 1558, într-o parohie din apropierea universităţii, 60% din copiii botezaţi erau nelegitimi (cf. Bennassar).

2 Aceasta, întrucât când copiii deveneau majori prea marele număr de naşi implica de multe ori imposibilitatea ca aceştia să contracteze căsătoria religioasă – legătura între naşi şi fini fiind considerată o legătură de familie: deci finii erau consideraţi verişori, rude foarte apropiate cu fiii naşilor!

3 Fr. Cognasso citează câteva exemple luate din rândurile aristocraţiei Italiei: la vârsta de numai 26 de ani Alessandra Macinghi Strozzi avusese deja 8 copii; Luca di Matteo Feridolfi – 15 copii de la o singură soţie; Goric Dati, căsătorit de 4 ori, a avut în total 27 de copii!

erau alăptați de doici – care trebuiau să îndeplinească anumite condiții[1]. Pentru a preveni răul de orice fel ce l-ar putea amenința copilul purta de gât sau de brat o piatră prețioasă sau semiprețioasă, sau talismane din cele mai ciudate; de pildă, un dinte de lup sau de viperă – pentru a-i facilita dezvoltarea dentiției. Educația în familie rămânea, pentru fete, în sarcina mamei; iar a băieților, de la vârsta de 7 ani, a tatălui, care îi iniția în treburile gospodăriei și profesiunii lui. Instrucția, condiționată de situația economică și de poziția socială a familiei, o asigura fie viața de mănăstire (pentru fete), fie, pentru băieți, școala (la orașe, cu internatul în care domnea o disciplină de o severitate adeseori excesivă). – Sistemul de educație a fiilor de nobili includea scrima, călăria și vânătoarea (uneori tradiția cerea ca un tânăr să-și facă stagiul de paj pe lângă un mare senior); în timp ce instrucția – măcar cea elementară – era de cele mai multe ori asigurată, în familie, de către un preceptor (de obicei un cleric).

Și ritualurile funebre erau diferite de la o țară sau regiune la alta și bineînțeles în funcție de apartenența socială a familiei defunctului. Sugestivă rămâne respectiva documentație existentă cu privire la Italia.

Se recomanda – de teama unei eventuale morți aparente – ca înmormântarea să aibă loc nu mai devreme decât a doua sau chiar a treia zi de la deces. (Excepțiile puteau interveni doar în perioadele de vârf ale unei foarte grave epidemii). Obiceiul ca defunctul să aibă un sicriu era departe de a fi general. Mai obișnuit era – în lumea celor săraci – ca defunctul să fie doar înfășurat într-o rogojină sau într-un lințoliu special țesut din păr de capră. La Veneția, de pildă, încă din sec. XIV un decret al Republicii stabilea ca numai doctorii (în teologie sau drept), medicii și nobilii să poată fi înmormântați în veșmintele pe care le purtaseră în viață. Nu arareori săracii erau înmormântați într-o groapă comună; dar cei bogați își cumpărau locul de veci într-o biserică – cea a parohiei lor, sau cea a confraternității căreia le aparțineau. Prin testament atât nobilii și burghezii bogați cât și simplii țărani lăsau parohiei o donație imobiliară sau un

1 Ambroise Paré, marele reformator al medicinii Renașterii, enumera calitățile pe care trebuie să le aibă o doică ideală; să aibă vârsta între 25–35 de ani, să fie mamă a mai mulți copii, să fie o brunetă sănătoasă, voinică, cu pieptul plin; „să nu fie o femeie roșcată, căci laptele unei brunete este mai bun decât al unei blonde"; să aibă o purtare cinstită, să fie cumpătată și să nu se supere repede, „căci nimic nu strică mai mult sângele ca tristețea și mânia"...

fond destinat celebrării cu regularitate de-a lungul anilor a unor slujbe de pomenire, pentru ei și rudele lor. – În semn de doliu[1] bărbații își lăsau barbă: timp de 3 ani la moartea tatălui, doi la moartea mamei și un an la moartea fratelui. Potrivit obiceiurilor din Spania, la moartea soților lor Lucrezia Borgia și Isabela de Aragon „au rămas timp de multe zile în camera lor, cu ferestrele acoperite, așezate pe jos, mâncând numai din farfurii de pământ și la lumina unei singure lumânări (*Idem*). La Veneția, perioada de doliu se exprima printr-o progresivă diminuare a semnelor exterioare, din îmbrăcăminte; în societatea aristocratică ultima fază a perioadei de doliu era marcată prin portul unui cordon din piele, în locul obișnuitului cordon de catifea...

În toate țările înmormântarea era însoțită de cortegiul funerar și se încheia cu tradiționalul ospăț, – dar și cu întocmirea inventarului oficial al bunurilor defunctului. Cum însă vanitatea nobililor și a celor bogați nu ceda nici în fața acestui trist eveniment, autoritățile căutau să pună anumite limite manifestărilor publice exagerate ce urmăreau să impresioneze prin pompa funeraliilor. Istoricul citat menționează dispozițiile municipalității milaneze care interziceau prezența în cortegiile funerare a stindardelor cu însemnele familiei, a unei numeroase servitorimi îmbrăcată în negru, a bocitoarelor sau bocitului cu voce tare, precum și a discursurilor funebre prea lungi. Cortegiul nu trebuia să se compună dintr-un număr excesiv de persoane, iar la ospățul funebru puteau să participe numai rudele apropiate ale defunctului[2]. La Padova era oprit să se tragă clopotele

1 Obiceiul de a purta în semn de doliu veșminte de o culoare deosebită datează încă din Antichitate. (La egiptenii această culoare era galbenul; la chinezi – albul sau griul; la greci și romani – negrul). „În primele timpuri ale creștinismului acest semn exterior era dezaprobat / de creștini – n. n. *O. D.* /". În Evul Mediu, obiceiul de a purta doliu reapare în sec. XIV. „În Franța, regii îl purtau de culoarea purpurei sau violet. Ludovic XII este cel care introduce negrul la moartea reginei Anne de Bretagne (1515). Reginele – și, mult timp, celelalte văduve – îl purtau de culoarea albă. Marele cancelar nu purta doliu pentru nimeni, nici chiar pentru tatăl sau mama sa. Regina văduvă trebuia să rămână timp de un an în camera sa, tapetată în negru: doamnele nobile nu părăseau camera timp de 40 de zile; acest obicei s-a păstrat mult timp în câteva țări. Începând din sec. XVI bărbații în doliu s-au îmbrăcat în negru. – În zilele noastre doliul se poartă în negru în toată lumea creștină; în albastru sau violet – la musulmani; în Etiopia – în gri; în albastru – în Japonia. În timpurile vechi părinții nu purtau niciodată doliu pentru copiii lor" (*Larousse du XXe siècle*, 1929, vol. II).

2 La Florența, Signoria ordonă ca defunctul să fie îmbrăcat cât mai simplu, fără haine de preț, într-un sicriu modest; bocitoarele – în negru, cu veșminte abia cusute; iar la cina funebră să nu se servească mai mult de două feluri de mâncare.

fără permisiunea expresă a Senioriei; la ceremonia din biserică – să nu existe baldachine și nici mai mult de patru candelabre. La Bergamo, membrii familiei defunctului nu puteau purta doliu mai mult de 7 zile[1]. – Dar de toate aceste dispoziții restrictive (și de nenumărate altele de acest fel, din diferite țări, regiuni sau orașe) nu se ținea seama când defunctul fusese un personaj însemnat, sau când aparținuse unei înalte familii, nobile sau burgheze.

FEMEIA CA MAMĂ ȘI SOȚIE

Din interesul ca transmiterea bogăției familiei să fie asigurată, femeile bogate sau cele nobile dădeau naștere la mai mulți copii decât cele sărace: numărul lor putea uneori depăși media maximă a capacității de procreație a femeii, de 12 nașteri[2]. Dat fiind că femeile din clasele bogate nu-și alăptau ele însele copiii, intervalul dintre o naștere și alta putea fi chiar mai scurt de doi ani. La sfârșitul secolului al XV-lea soția patricianului venețian Francesco Marcello a dat naștere la 26 de copii.

Este clar că această prolificitate era înainte de toate pretinsă de interesele de familie. Căci, oricât de mult ar fi iubit copiii, femeile aveau o teamă de momentul nașterii, considerat ca urmare a blestemului Evei de către Dumnezeu: Erasm definea durerile nașterii ca fiind cele mai grele dintre cele pe care le puteau suporta oamenii. O consecință posibilă mai gravă a nașterii era moartea, de la care moașele nu puteau salva nici, mamele, nici copiii în cazul unor nașteri mai complicate sau al unor infecții bacteriene[3]. În Europa secolului al XV-lea mortalitatea infantilă oscila între 20% și 50% (cf. Margaret L. King). Copiii care supraviețuiau erau alăptați la sân timp de 18–24 de luni, de către mame sau de doici; căci adeseori în categoriile sociale dominante înșiși soții se împotriveau ca soțiile lor

1 Un autor german informa că, în 1534, cadavrele defuncților burghezi, ale seniorilor și prinților erau îmbrăcate în rasă călugărească – pentru a le facilita în felul acesta intrarea în cer! (G. Scherr).

2 „Femeile din familia Donato din Veneția, de pildă, au atins această medie în toate generațiile sale care s-au succedat din sec. XIV până în sec. XVII" (M. L. King). Într-o perioadă de 10 ani, soția regelui Carol I al Angliei era însărcinată fără întrerupere. – Dar și soția lui Albrecht Dürer a născut 18 copii!

3 Istoricul și omul de litere florentin Gregorio Dati (m. 1436) notează cauzele morții celor trei soții: prima, după un avort; a doua, la nașterea celui de-al 9-lea copil; a treia, decedată în timpul nașterii, după ce născuse 11 copii. – În Anglia, Lady Danby a decedat la a 16-a naștere, după ce născuse 9 copii și avusese 6 avorturi.

să-şi alăpteze copiii, pentru a putea concepe repede alţii (alăptatul având efect anticoncepţional).

În orice caz, era o regulă aproape generală să fie alăptaţi de o doică adusă în casă; sau – cum se proceda în multe oraşe din Franţa, Italia, Germania, Anglia, – să fie trimişi la câteva zile de la naştere unor doici la ţară; unde mulţi copii mureau din cauza sărăciei, a alimentaţiei necorespunzătoare sau a neglijenţei[1]. Iar de copiii nedoriţi, doicile erau adeseori lăsate să se debaraseze înfometându-i (sau – metoda clasică – prin sufocare). Dar şi mamele (şi taţii) recurgeau la infanticid, îndeosebi în rândurile populaţiei sărace şi ale femeilor necăsătorite. În secolele Renaşterii infanticidul era pedepsit cu moartea (prin înecare, decapitare sau ardere pe rug; „după vrăjitorie, infanticidul era motivul principal pentru condamnarea la moarte a femeilor Renaşterii" (*Idem*). Dar mamele puteau şi să-şi abandoneze copiii nedoriţi, care erau apoi adunaţi (în unele oraşe italiene, încă din sec. VIII) în orfelinate pentru copii părăsiţi, unde de asemenea mortalitatea era foarte ridicată[2].

În ipostaza de soţie, situaţia femeii Renaşterii nu s-a schimbat prea mult. Căsătoria era, cum am văzut, produsul unui calcul economic. Totuşi, în unele regiuni din Europa (de ex. în Flandra) femeile puteau moşteni proprietăţi la fel ca bărbaţii; de regulă însă erau excluse, prin dreptul de primogenitură sau după obiceiul locului. Dar îşi păstrau drepturile asupra zestrei lor, deşi aceasta trecea imediat sub controlul soţului; şi, prin dispoziţia ei testamentară, o puteau transmite fiilor. – Căsătoria era de obicei definitivă, chiar dacă existau motive – recunoscute de forurile laice şi bisericeşti – de divorţ sau de anularea căsătoriei: în caz de înrudire de sânge, de impotenţă, de adulter (al soţiei, nu al soţului), de îmbolnăvire de lepră, sau de apostazie (şi – dar în cazuri foarte rare – de brutalitate excesivă a soţului). Martin Luther şi alţi teoreticieni protestanţi au sporit numărul motivelor de divorţ; dar şi în ţările protestante se continua practica, nelegală, a simplei abandonări a soţiei (o prerogativă numai a soţului)[3]. După decesul soţului văduva putea fi con-

1 Notarul florentin, scriitor şi om politic Lapo Mazzei (m. 1412) şi-a trimis doicii la ţară, a doua zi după naştere, 14 copii, dintre care nu au supravieţuit decât 5.

2 La Florenţa, în sec. XV, oscilând între 25% – 69%; dar care în sec. XVIII ajungeau uneori în orfelinatele din Paris, Londra, St. Petersburg, până la 90%.

3 La Norwich (Anglia), în 1570 mai mult de 8% din femeile între 30 – 40 de ani erau soţii abandonate. „În clasele superioare însă şi femeile puteau părăsi un soţ adulterin şi să-i pretindă întreţinerea: soţia contelui de Sussex a obţinut, către sfârşitul sec. XVI, din acest motiv, un apanaj de 1.700 *pounds* anual" (*Idem*).

Luca della Robbia: „Madona cu trandafiri" – ceramică smălțuită
Muzeul Bargello, Florența.

strânsă să renunțe la orice pretenție (în afară de zestrea ei) asupra bunurilor fostului soț.

Și în secolele Renașterii se menține aceași concepție patriarhală privind căsătoria: autoritatea soțului era absolută, soția îi datora ascultare întru totul (ceea ce Calvin spunea că înseamnă a te supune voinței lui Dumnezeu!), în timp ce soțului îi era îngăduit și să o bată: „un obicei care în Anglia protestantă era în mare vogă până în timpuri recente" (*Idem*).

În ce privește asistența medicală, obstetrică și ginecologică, este de menționat faptul că în epoca Renașterii în multe state aceasta nu mai putea fi practicată decât de medici calificați; deci cu excluderea moașelor – la care medicul recurgea doar pentru a-l ajuta. În sec. XVI apar tratate și ghiduri practice pentru moașe, altele de puericultură, de îngrijire medicală postnatală și de tratament a bolilor femeiești (unele incluzând și rețete anticoncepționale). Împotriva vechilor prejudecăți medievale, care impuneau ca în cazurile grave

femeia să se sacrifice pentru a-și salva copilul, acum primează grija ca femeia să fie salvată chiar cu prețul vieții copilului și să-și recapete sănătatea. Cu aceste măsuri, femeia Renașterii „își recapătă conștiința autonomiei sale fizice"; în timp ce „reducerea numărului nașterilor în familiile înstărite va duce la o consolidare a raportului dintre mamă și copii" (A. Rochon). – Ceea ce va produce o schimbare și în materie de educație, în cadrul căreia severitatea excesivă va fi eliminată: acum sistemul însuși de educație se umanizează.

SENECTUTEA ȘI VÂRSTNICII

Situația vârstnicilor atât în mediul familiei cât și în viața socială, precum și problema senectuții în sine, sunt aspecte în genere neglijate de istoriografia tradițională; deși e indubitabil că prezintă indicații semnificative pentru istoria culturii și civilizației, revelând totodată și interesante reflexe de istorie a mentalităților[1].

Datele numerice infirmă prejudecata potrivit căreia în Evul Mediu bătrânii ar fi reprezentat o minoritate neînsemnată, și că nu ar fi deținut funcții sociale importante. Este adevărat că în ambianța moravurilor brutale ale primelor secole medievale criteriile de apreciere rezervate senectuții erau specifice normelor de viață ale unei societăți eminamente războinice: vârstnicii inapți de a combate erau priviți ca inutili, deci o povară pentru colectivitate. Ei înșiși considerau că cea mai mare șansă și onoare pentru ei era să încheie viața pe câmpul de luptă; în caz contrar, când ajungeau total neputincioși cereau familiei să fie uciși[2].

Pe de altă parte, nu e mai puțin adevărat că bătrânii erau înconjurați de respect aproape superstițios; iar în mod obișnuit solidaritatea familială le asigura traiul și îngrijirea necesară. – În schimb, pentru oamenii Bisericii senectutea ca problemă specifică nu exista. În scrierile autorilor creștini bătrânii sunt aproape absenți, – decrepitudinea fiind socotită o imagine și o consecință a viciilor

1 Jean Delumeau subliniază importanța problemei, cu perfectă competență tratată de Georges Minois în lucrarea sa (vd. *Bibilografia*), – principal ghid al acestui capitol.

2 După cum atestă Caesar, referindu-se la gali. Plinius cel Bătrân vorbește despre sinuciderile bătrânilor la germanicii scandinavi. (Și o *saga* norvegiană relatează un astfel de caz). Dar – precizează G. Minois – „la barbari, ca și la popoarele primitive, uciderea bătrânilor este o măsură excepțională și limitată la faza preistorică a acestor popoare".

omului și a păcatelor acumulate în viață. (În acest sens, poziția cea mai intolerantă este cea a Sf. Ioan Hrisostomul).

În sec. VI apare practica (rezervată numai vârstnicilor bogați) de a se pune la adăpost retrăgându-se la o mănăstire; unde, fără a se izola total de restul lumii și beneficiind de un regim întrucâtva asemănător celui din azilurile de bătrâni de azi, puteau să-și asigure și mântuirea sufletului, prin post și rugăciune[1]. Acest obicei – apanaj al unei categorii privilegiate – s-a extins imediat, în secolele VIII și IX. Evident că de o operă organizată de caritate încă nu putea fi vorba: nici chiar simpla pomană nu era privită ca o îndatorire umană, de ajutorare a celui sărac și bolnav, ci ca un act interesat – considerat fiind ca o condiție necesară pentru a obține astfel mântuirea propriului suflet. – Numărul cel mai mare de bătrâni îl constituiau oamenii Bisericii, întrucât aceștia aveau un nivel de viață mai ridicat și erau mai cruțați de calamitățile epidemiilor, a perioadelor de foamete și de masacrele războaielor. Și printre papi, mulți au fost activi până la o vârstă foarte înaintată[2].

Și în Evul Mediu matur (secolele XI – XIII) numărul cel mai mare de vârstnici se întâlnea în rândurile teologilor și clerului, – inclusiv al papilor, mulți dovedindu-se deosebit de energici[3]. În viața politică, de asemenea. (Un caz unic în analele războaielor îl reprezintă Enrico Dandolo, ales doge în 1192, la vârsta de 85 de ani – și care, la 97 de ani, participă personal la Cruciada IV). Printre femeile vârstnice, unic este și cazul Eleonorei de Aquitania – mamă a zece copii, încă frumoasă și după ce trecuse de 70 de ani. Între 70 și 84 de ani parcurge mii de kilometrii străbătând Europa, din Anglia în Aquitania, Spania, Italia, și Germania, pentru a asigura situația politică a fiilor ei. (În care scop, la 80 de ani ajunge în Castilia, traversând, iarna, Pirineii!).

---

1 Cum procedase Cassiodor în ultimi săi ani, retrăgându-se – dar într-o viață foarte activă – la mănăstirea din Vivarium, unde s-a stins la vârsta de 95 de ani.

2 Siricius și Silverius au fost aleși papi la 76 de ani, Damasus și Sixt III – la 80. Papa Agaton, ales la incredibila vârstă de 103 ani, a păstorit Biserica romană până la moarte (în 682), când împlinise 107 ani.

3 Calixt II la 62 de ani semnează concordatul din Worms; iar la 64 de ani Grigorie VII îl obligă pe împăratul german Henric IV să vină la Canossa. La 85 de ani Celestin III (mort în plină activitate la 92 de ani) se opune pretențiilor acelluiaș împărat asupra Sicilici; iar Grigorie IX (ales la 73 de ani) se afirmă ca energic adversar al împăratului Fred. Barbarossa, și moare la 97 de ani, în timpul asediului Romei. La 85 de ani Bonifaciu VIII îl amenință cu depunerea pe Filip cel Frumos; Ioan XXII este ales papă la 72 de ani (și moare în activitate la 90); iar Celestin V este ales papă la 79 de ani.

Spre deosebire de războinicul Evului Mediu timpuriu (dar asemenea multor papi – de-a lungul întregului Ev Mediu), pentru negustor vârsta bătrâneții reprezenta apogeul carierei. „Pentru el, al cărui succes se măsoară prin bogăția pe care a acumulat-o, puterea și prestigiul sporesc tocmai odată cu numărul anilor", – continuând să rămână în rândurile notabilităților orașului, cu influență în treburile politice. – Încât se poate afirma că în această perioadă „numai incapacitatea fizică le limitează bătrânilor activitatea; vârstnicul își îndeplinește funcția atât timp cât poate ține în mână pământuful cu aghiazmă, spada, sapa sau registrul de socoteli", conclude G. Minois. „Numai țăranul bătrân nu poate conta decât pe ajutorul copiilor săi".

În Evul Mediu târziu și la începutul Renașterii (secolele XIV și XV) situația bătrânilor suferă o schimbare de semn negativ. Teribila epidemie de ciumă din 1348 (și cele din anii următori) care a redus la două treimi populația Europei a făcut victime îndeosebi în rândurile copiilor, tinerilor și adulților sub 45 – 50 de ani. Bătrânii au fost cruțați[1]; dar odată cu dispariția nucleelor lor familiale pe grija cărora se puteau baza, vârstnicii supraviețuitori au fost reduși la stare de cerșetorie. Apoi, și alte consecințe: crește acum diferența de vârstă între soți, mortalitatea feminină sporită face ca vârsta medie de căsătorie a fetelor să scadă, familiile îi preferă pe pretendenții vârstnici, – fiindcă aceștia erau mai bogați; tinerii se văd astfel frustrați, – fapt care declanșează un conflict între generații.

Ca urmare, și imaginea bătrânilor în literatură se deteriorează mult. La aceasta a contribuit și faptul că vârstnicii activi continuau să dețină funcții importante în viața socială[2], deveneau astfel rivali redutabili, dar și disprețuiți, – dacă nu de-a dreptul urâți. – În acest timp, în domeniul artei este de semnalat că, pentru prima dată în sec. XV senectutea este reprezentată cu trăsăturile ei fizice specifice, redate cu exactitate (de Jan van Eyck, Filippino Lippi, ș. a.). Activitatea continuă și foarte intensă desfășurată de artiștii

1 În cunoscutul său jurnal, „Burghezul din Paris" notează, în 1418, că dintr-un număr de 400 – 500 de morți, nici chiar 12 nu erau bătrâni.

2 Papi ca Benedict XIII sau Calixt III sunt activi până la 81, respectiv 80 de ani; iar Grigorie XIII și Paul IV – până la 83. – La 69 de ani Gattamelata mai era încă un condotier redutabil; la 72 de ani Colleoni era solicitat de Carol Temerarul; celălalt condotier, John Hawkwood, strălucește în turniruri la 72 de ani; iar Jean de Brienne, împărat al Constantinopolului de la 23 de ani, conduce Imperiul până la vârsta de 89 de ani.

Tineri nobili italieni din sec. XV. Pictură de Fra di Stefano (zis Pesellino).

Renașterii le mențineau longevitatea: Andrea Pisano trăiește 78 de ani, Donatello – 80, Luca Signorelli și Luca della Robbia – 82, Giovanni Bellini – 86. Michelangelo este foarte activ până la 88 de ani (după care, mai trăiește un an); iar Tizian – care la 90 de ani își execută cunoscutul autoportret – nu-și încetează activitatea până la moarte (survenită la vârsta de 99 de ani).

Istoria bătrâneții (cum își intitulează istoricul citat documentata-i cercetare) mai marchează în această perioadă și faptul că, spre a-și asigura întreținerea într-un azil după ce vor fi siliți să se retragă din viața activă, în unele orașe negustorii și meșteșugarii se organizează, cotizând în acest scop până în ultimii ani ai vieții.

Odată cu secolul al XVI-lea conflictul dintre generații devine mai acut ca oricând. Epoca Renașterii, epoca de exaltare a vigorii fizice, a capacităților intelectuale, a tinereții și frumuseții, nu putea să nu deteste la vârstnici degradarea și pierderea acestor calități.

Pictorii italieni caută să ocolească pe cât posibil tema neputincioasei senectuți; în schimb pictorii flamanzi și germani (Quentin Metsys, Albrecht Altdorfer, Lucas Cranach, ș. a.) îi exprimă cu

exactitate şi repulsie caracterele tipice. În operele literare (îndeosebi în comedia italiană) se înregistrează acum atacuri ironice, sarcastice, furibunde chiar, contra tipului de bătrân bogat şi zgârcit, sau a celui pedant cu ifose, sau a celui îndrăgostit care se plasează într-o postură comică şi ridicolă. Literatura picarească este implacabilă cu femeile bătrâne – pe care şi Erasm le atacă fără milă[1]. Pentru Baldassare Castiglione curteanul vârstnic este insuportabil din cauza refuzului său obstinat de a accepta şi de a se adapta ambianţei vieţii la curte[2]. Nici Montaigne nu vede altă soluţie decât ca vârstnicii să renunţe la pretenţiile lor autoritariste[3]. – Asemenea lui Montaigne şi a altor teoreticieni contemporani ai politicii, Machiavelli acordă şi el în mod categoric mai multă încredere capacităţii tinerilor decât bătrânilor în materie militară şi de politică[4].

Autorii diverselor „Utopii" nu acordă atenţie vârstnicilor, considerându-i inapţi de a deţine un rol activ în societate. În atât de populara sa operă *Orologiul principilor*[5], episcopul de Cádix, închizitor de Toledo şi cronicar imperial Antonio de Guevara (m. 1545) merge până acolo încât afirmă că, pentru a evita lamentabila decădere fizică şi intelectuală, toţi „bătrânii" ajunşi la vârsta de 50 de ani ar fi trebuit să se sinucidă! (Iar dacă nu se pot decide să recurgă la acest act, cel puţin să nu aibă pretenţia de a ocupa posturi

1 „Dar nimic nu e mai comic decât unele femei bătrâne, de fapt moarte de mult într-atât sunt de decrepite, şi cu o înfăţişare atât de cadaverică încât par că acum s-au reîntors din infern...." – *Elogiul nebuniei*, 31.

2 „Aproape toţi laudă timpurile trecute şi blamează pe cele prezente, înfierând acţiunile şi felul nostru de a fi, şi tot ceea ce ei nu făceau în tinereţea lor, afirmând că azi totul merge din ce în ce mai rău". Viciul particular al bătrâneţii a fost întotdeauna ramolismentul: „astfel că, nu numai corpul este bolnav, ci şi spiritul lor". – *Il libro del cortegiano*, II.

3 „Atâta neputinţă şi atâtea defecte diferite a adunat într-însa bătrâneţea, încât în felul acesta ca se expune într-atâta la a fi disprețuită că cel mai bun lucru care îl poate câştiga este grija şi afecţiunea familiei sale": „a condamna şi a se face temuţi nu mai sunt armele sale". – *Eseuri*, II, 8.

4 În *Discorsi sopra la prima deca di Tito-Livio* (I, 60) Machiavelli îi aprobă pe romanii primelor timpuri ale Republicii, care acordau importantele magistraturi şi tinerilor. Iar în *Dell'arte della guerra:* „Vreau să urmăm obiceiul venețian: ca cel mai tânăr să vorbească primul, întrucât fiind miliţia un exerciţiu pentru tineri, mă conving că tinerii sunt mai apţi de a raţiona". – Dintre iluştrii teoreticieni contemporani, Jean Bodin ia apărarea bătrânilor, invocând în acest sens exemple din Antichitatea greco-romană.

5 Într-un secol şi jumătate opera a avut 33 de ediţii în limba spaniolă şi 50 în alte limbi. (În româneşte a fost tradusă de cronicarul Nicolae Costin).

înalte, să nu țină să i-a cuvântul înaintea celor tineri și să nu adopte comportamentul sau felul de a se îmbrăca al acestora). – Singura lucrare de acest gen care dă atenția și considerația cuvenite vârstnicilor este *Utopia* lui Thomas Morus[1]. Acesta, blamând atitudinea opiniei publice care îi disprețuiește pe bătrâni – plasându-i în categoria vagabonzilor și chiar a hoților – atrage atenția că de fapt li se datorează deferență și respect; că tinerii s-ar cuveni chiar să îi servească; iar vârstnicii – să-i tempereze pe cei tineri și să-i modereze. Dar dacă ajung la o vârstă prea înaintată, de inevitabilă decrepitudine și absolută inutilitate, cel mai bun lucru ce le rămâne este să-și ia singuri viața[2]. – În fine, și Shakespeare are o viziune pesimistă (exprimată în cel puțin 17 piese ale sale) asupra senectuții și a bătrânilor căzuți în mintea copiilor; și față de care Shakespeare manifestă o atitudine mai mult de dezaprobare și de dispreț decât de prețuire sau de compătimire[3] (În fond, și bătrânul Lear este victimă nu doar a ingratitudinii fiicelor, ci și a propriilor sale slăbiciuni, iluzii, acte autoritare de rege medieval).

---

1 Consecvent celor exprimate în scris, Morus închiriase la Londra o clădire în care întreținea pe spezele lui câțiva bătrâni infirmi (cf. G. Minois).

2 Istoricul citat explică această poziție a lui Morus: „Orice legislator care raționează în termeni de comunitate, de comunism, de masă, de generalități, de popor, de majoritate numerică, este înclinat – dacă vrea să fie coerent cu sine însuși – să sacrifice elementul neproductiv"; totodată subliniind că măcar Th. Morus caută să atribuie un rol onorabil bătrânilor valizi – în timp ce episcopul de Cádix nici măcar nu face acest efort!

3 Atitudine formulată în modul cel mai explicit în monologul despre cele șapte vârste ale omului din *Cum vă place*, act. II, sc. 7, – care se termină astfel:

„..... judecător apoi
Cu pântec rotofei, mai mare dragul,
Plini de claponi, și barba rotunjită
Cu îngrijire, vorba înțeleaptă,
Ochii-ncruntați, așa își joacă rolul.
Ciorapi de lână poartă-n vârsta-a șasea,
Papuci și ochelari pe nas, năzdragi
Păstrați din tinerețea lui cu grijă,
În care descărnatele-i picioare
Plutesc ca-n nouri; bărbătescu-i glas
Pițigăiat e iar, ca de copil,
Parc-ar sufla în foale și în fluier.
În scena cea din urmă care-ncheie
Peripețiile acestui basm,
E prunc din nou, nimic nu ține minte,
Dinți n-are, n-are ochi, nici gust – nimic".

(Trad. de Virgil Teodorescu).

Dacă „bilanțul literar al bătrâneții din sec. XVI este total negativ" (*Idem*); dacă pentru umaniști decăderea fizică și mintală a bătrânilor – care le rezervă un final nefericit și ridicol – este un afront adus plenitudinii existenței[1], în schimb nu lipsesc propuneri de folosire a unor mijloace în vederea combaterii senectuții și a prelungirii vieții.

În acest sens, eruditul nobil venețian Luigi Comaro publică în 1566 *La vita sobria*, o carte ușor idilică în care recomandă un stil de viață simplu, moderat, sobru, și cât mai mult în mijlocul naturii. (Autorul a trăit, într-adevăr, 96 de ani). Francis Bacon, în tratatul *De augmentis scientiarum* propunea o viață activă, cultivarea continuă a unor preocupări plăcute (dintre care nu lipsea contemplarea lucrărilor frumoase de pictură). Medicul și alchimistul elvețian Paracelsus, precursorul iatrochimiei, în tratatul *De vita longa* dezvoltă o teorie ciudată în care, pe lângă ideea că procesul îmbătrânirii poate fi întârziat printr-o alimentație echilibrată și alegerea unei ambianțe cu o climă favorabilă, adaugă și *quinta essentia*, elixirul magic (preparat de el însuși pe bază de mercur și aur). Se pare că nici Erasm nu respingea total ideea unui elixir de viață lungă. – Mai excentrică este soluția (?) sugerată bătrânilor de a se îmbăia în apa regeneratoare a „izvorului tinereții": fantasticul mit antic al miraculoasei fântâni a cărei apă redă tinerețea[2] se pare că și-a regăsit credibilitatea din partea unora din acest secol al Renașterii. Îl reprezintă – printre alții – într-un cunoscut tablou Lucas Cranach cel Tânăr; în timp ce conquistadorul Juan Ponce de León caută cu toată convingerea „Fântâna Tinereții" în peninsula Florida (pe care o anexase Spaniei în 1513).

În concluzie: intelectualitatea catolică a Renașterii nu privea cu suficientă simpatie, înțelegere, generozitate și respect vârsta senec-

1 Prejudecata a fost în realitate dezmințită de atâtea personalități foarte active la vârsta înaintată: de Barbarossa – la 80 de ani; de Andrea Doria – la 94; de Soliman Magnificul – la 72; de regele Sigismund al Poloniei – la 80. Sau, de papii citați mai sus. Sau, de dogii venețieni ai Renașterii a căror vigoare intelectuală s-a afirmat energic – la 77 de ani (Giovanni Mocenigo), la 80 (Tommaso Mocenigo), la 82 (Agostino Barbarigo), la 83 (Andrea Gritti), la 84 (Fr. Foscari). – La vârsta de 88 de ani diplomatul Tommaso Contarini este trimis de Serenissima în misiune diplomatică la Soliman Magnificul.

2 Pausanias vorbește de un izvor făcător de minuni, în apele căruia geloasa Iunona venea să se scalde pentru a-i părea mereu tânără aventurosului său soț Jupiter. Altcori, izvorul este plasat în afara Greciei continentale – în „Insulele Fericite", despre care vorbesc Homer, Hesiod, Pindar, Plinius cel Bătrân, Horațiu, ș. a.

Interior dintr-o casă flamandă din sec. XV. –
Dintr-un tablou de Maître de Flémalc. – Muzeul Prado, Madrid.

tuții. Cu atât mai puțin mișcarea Reformei avea motive să adopte o atitidine diferită: marii reformatori aparțineau cu toții rândurilor tineretului[1]. Dar dacă bătrânețea era tratată cu dispreț, în schimb bătrânii care au rămas activi în funcțiile deținute erau admirați, considerați demni de stimă. Cel puțin în felul acesta îi reprezintă Rafael pe Iuliu II, Tizian, pe Paul III, sau Albrecht Dürer pe bătrânii săi părinți, pe maestrul său Michael Wohlgemut, sau pe consilierul Hieronymus Holzschuher.

1 Când a afișat celebrele sale teze reformatoare Luther avea 34 de ani. De asemenea, cei ce l-au urmat: Franz von Sickingen comanda cavaleria germană la 36 de ani. Zwingli își începe activitatea la Berna la 33. Umanistul von Hutten își urmează mentorul la 29 de ani. Th. Müntzer va conduce revolta țăranilor la 28 de ani; iar Melanchton va începe să predea la Universitatea din Tübingen începând de la vârsta de 20 de ani.

ALIMENTAȚIA. BUCĂTĂRIA. MASA. OSPEȚELE.

Resursele alimentare ale perioadei medievale, asigurate de noi sisteme de cultură și tehnici agricole, fuseseră sporite de aporturile cruciaților, ale arabilor și în general de intensificarea schimburilor cu Orientul[1]. În sec. XVI navigatorii au adus din Lumea Nouă porumbul, cartoful, tomata, fasolea (*Phaseolus vulgaris*), arahidele și, dintre păsări, curcanul; iar în secolul următor au apărut în Europa ceaiul, cafeaua și cacao. Gama mai largă de produse, îmbogățită prin diversificarea în noi varietăți și prin publicarea unor tratate de agricultură sau horticultură, au dus la o alimentație mai substanțială și variată, la o bucătărie mai rafinată, precum și la apariția primelor tratate moderne de gastronomie.

Elementele de bază în alimentație rămâneau pâinea și carnea. Pâinea albă, exclusiv din făină de grâu curat, era întâlnită doar la mesele princiare sau nobiliare și la ospețele de gală (unde însă nu lipsea nici pâinea neagră). De fapt, din cauza măcinatului rudimentar pâinea albă nu putea fi total lipsită de tărâțe. În Italia pâinea albă se făcea de obicei din trei sferturi făină de alac și un sfert de bob (dar și din făină de mei și bob). În sec. XV se făcea și din făină de lurișcă, introdusă din Orient de tătari și turci. Porumbul va fi cultivat din secolul următor; dar în unele regiuni (ca Lombardia) abia spre sfârșitul secolului al XVII-lea. În perioadele de foamete țăranii făceau o pâine dintr-un amestec de făină din paie, coaje de arbore și rădăcini de plante sălbatice. Foarte des pâinea era înlocuită cu terci sau cu mămăligă „albă" – din mei, năut sau făină de castane, amestecat cu lapte sau ulei de nucă ori de măsline; sau din făină de bob, linte și boabe de fasole uscată. Atât la țară cât și la oraș turta sau mămăliga de năut era mâncarea de nelipsit din Postul Mare – când laptele, untul, brânza și ouăle erau interzise de Biserică. Dar fierte, lintea, năutul și fasolea erau servite și ca garnitură la o mâncare cu carne.

Fierturile și supele, foarte complicate[2], erau pregătite după o

1 Vd. *Istoria culturii și civilizației*, vol. 5, pp. 107–111 și 410–413.

2 Iată rețeta foarte mult prețuitei *soupe dorée*: „Prăjești felii de pâine și le moi într-o zeamă făcută din vin alb, zahăr, gălbenuș de ou și apă de trandafiri; după ce s-au îmbibat bine le frigi și le pui din nou în apă de trandafiri; apoi le pudrezi cu zahăr praf și cu șofran".

infinitate de rețete, variind după regiuni și elementele disponibile. Compoziția lor – în care intrau de obicei carnea și slănina, dar și laptele, zahărul sau mierea – era asezonată cu sâmburi de rodie, cu ierburi aromatice locale, sau ingrediente aduse din Orient. Printre ierburile aromatice locale figurau de obicei măghiranul, salvia, cimbrul, busuiocul, isopul, uscate și pisate (mai degrabă decât crude). Locul principal între condimente îl ocupau însă sarea și mușțarul; și – cel mai rar și mai scump – piperul. Într-o vreme când mijloacele de conservare a cărnii sau a peștelui se reduceau la uscat, afumat și sărat, aroma mirodeniilor era o necesitate, nu doar un lux.

Al doilea element de bază era carnea (sau peștele) – la fel ca în Evul Mediu: carnea animalelor și păsărilor domestice, de vânat[1] și, în mare măsură, peștele (proaspăt, sărat sau afumat); iar în unele regiuni marine, și crustaceele și cetaceele – balena, marsuinul, cașalotul, delfinul[2]. În Franța se mânca mult mai multă carne – pe cap de locuitor – decât în Spania, Italia, Germania sau Anglia (în Anglia era preferată totdeauna carnea de vită)[3]. Mai obișnuită era carnea de porc – fie proaspătă, fie conservată; carnea bovinelor era – până în sec. XVI – mult mai rară; iar a ovinelor și caprinelor era mâncarea săracilor (la fel ca, în regiunile marine, balena – „peștele săracilor"). Țăranii puteau crește porumbei de casă, – ceea ce constituia însă un privilegiu feudal[4]. La ospețe apăreau pe mese sturzii, graurii, mierlele, prepelițele, potârnichile, fazanul și păunul; dar începând din sec. XVI, locul de cinste l-au ocupat fazanul și curcanul. E greu de înțeles în schimb preferința nobililor și a bogaților Renașterii pentru insipida carne de păun, ca și pentru cea de barză, de cocor, de lebădă, de bâtlan (existau crescătorii speciale

1 Dar vânatul mare – cerb, mistreț, căprior, urs, – era rezervat seniorilor, care îl prefera mai mult ca orice altă carne.

2 Stridia, atât de mult gustată de romani, revine pe mesele celor bogați abia spre sfârșitul secolului al XVII-lea.

3 În sec. XV, pentru casa regală franceză necesarul săptămânal de carne era: 120 de oi, 16 boi, 16 viței, 12 porci (plus carnea afumată a altor 200), 600 de păsări de curte, 200 perechi de porumbei și 50 de pui de gâscă. – La curtea ducelui de Berry se consumau în fiecare duminică sau zi de sărbătoare 3 boi, 30 de oi, 160 de iepuri și 160 de potârnichi. (cf. M. Defourneaux). – Măcelarii care vindeau carne în zilele de post erau aspru pedepsiți; doar în spitale era permis consumul de carne în post, dar numai cu recomandarea scrisă (pentru fiecare bolnav în parte) a medicului, însoțită de permisiunea preotului.

4 Dreptul de a poseda un columbar a rămas condiționat de acest privilegiu până în 1789.

de bâtlani), sau de cormoran. „Sau la curtea Franței, pentru friptura de cioară pe varză" (C. Erlanger). Ce se mai poate spune despre faptul că cea mai aleasă mâncare era friptura de cuc? Sau, carnea de arici și de veveriță? Ca să nu mai vorbim de rețetele culinare: „Cuișoara, vanilia și șofranul, amestecate cu ceapă, usturoi, migdale și zahăr, serveau la prepararea gelatinelor de carne sau de pește, precum și la pregătirea fripturilor de găină, păun sau anghilă" (F. Cognasso). Sau, că de obicei fripturile se serveau pudrate din belșug cu zahăr?

Sosurile foarte condimentate erau cele mai apreciate, la toate nivelele societății[1]. De fapt, sosurile se prezentau într-o gamă foarte variată, de la sosul pregătit cu zahăr și apă de trandafiri până la cele mai picante – și toate în culori adecvate: sos verde pentru friptura de clapon, sos vinețiu pentru cea de pui, galben pentru pește, etc. Piperul, cuișoara, scorțișoara erau alăturate în combinații cu zahărul, untura, migdalele, ceapa și usturoiul. Aproape nu exista mâncare de carne, de pește sau de legume care să nu fie însoțită de un asemenea sos picant. „Ideal era ca sosul să acumuleze un număr cât mai mare de arome. Șofranul era preferat în mod deosebit: se punea în tort ca și la pregătirea verzei sau a perelor coapte. Zahărul și mierea intrau aproape în toate mâncărurile. Puii întregi fierți în apă cu zahăr și mirodenii erau o delicatesă!" (*Idem*).

În schimb legumele erau disprețuite și nu apăreau decât ca garnitură, cu excepția anghinarei (fiind și o plantă cu proprietăți afrodisiace), a sfeclei și a verzei – care era socotită că ar preveni calvitia, ar da mai mult lapte doicilor și că ar vindeca astmul, turbarea, guta și paralizia! Brânzeturile erau foarte apreciate. De asemenea fructele obișnuite – mere, pere, prune, caise, piersici și căpșuni. Dulciurile erau foarte variate – dar prăjiturile se pregăteau mai mult cu fructe și cu miere decât cu zahăr.

Vinul nu putea lipsi la masă – mai ales în Franța. (Unii medici chiar recomandau să te îmbeți măcar o dată pe lună...) Se bea numai la sfârșitul mesei, lângă dulciuri; se beau vinuri importate sau locale, naturale sau parfumate cu infuzii de plante parfumate sau aromate (cu absint, mirt, aloes, anason, isop, rosmarin, ori cu mirodenii din

1 Iată o rețetă: „Ici pâinea prăjită, puțin șofran, care să nu coloreze, câteva mirodenii (piper, scorțișoară, ghimbir, nucșoară) și ficățci tocați, zdrobești totul în piuliță, diluezi cu oțet și vin, și îl pregătești dulce sau acru, cum dorești, și sosul acesta îl poți servi cu carne de animale domestice, cu vânat sau cu pește".

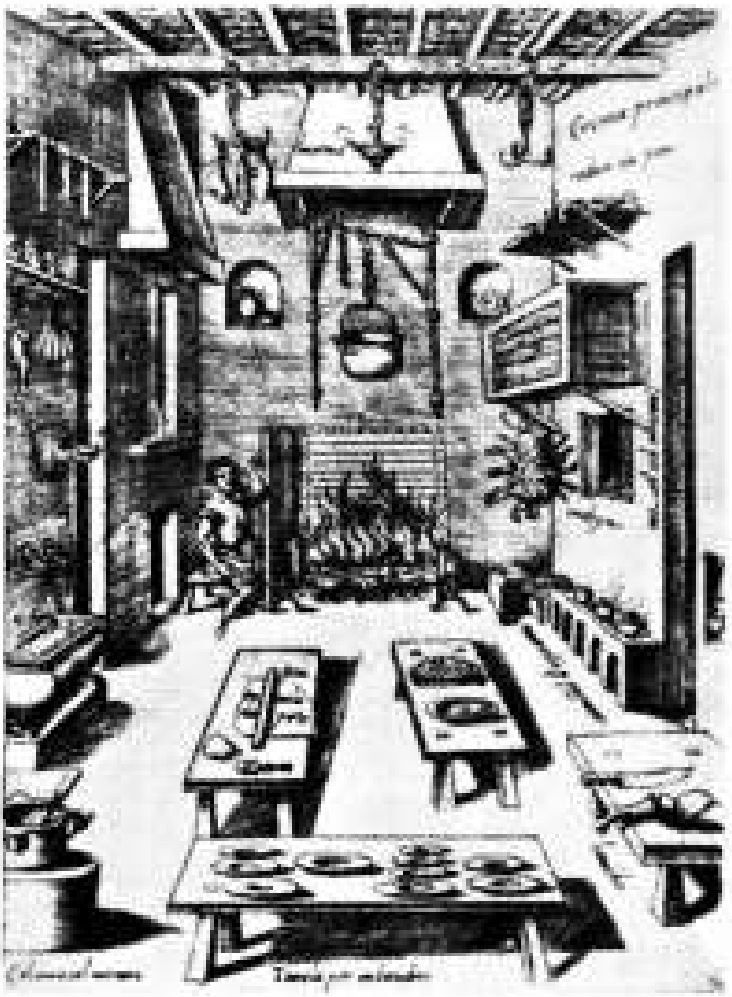

Bucătăria unei „case mari" din sec. XVI. Gravură din cartea de bucate (*Epulario*, 1570) a lui Bartolomeo Scappi.

Orient), sau îndulcite cu miere. Continua să fie extrem de apreciat, mai ales în Franța, un vin pregătit, așa numitul *hippocras*, care se servea fie ca aperitiv, fie ca digestiv[1]. Berea (fără hamei) sau cidrul, cunoscute din Antichitate, continuau să fie preferate în Franța, Anglia și Germania; iar dintre băuturile dulci, îndeosebi hidromelul[2]. Dintre băuturile alcoolice (alcoolul a fost distilat de alchimiști încă din sec. XII, – dar până în sec. XV era întrebuințat

1 Pregătitîn felul următor: 8 gr. scorțișoară, 4 gr. cuișoare, 15 gr. vanilic, pisatcîntr-o piuliță; se adaugă 60 gr. de zahăr pudră, și se pune totul în 3 l. de vin alb; se lasă să fermenteze 15 zile; după care se filtra și se trăgeaîntr-un recipient ținut închis.

2 Rețeta: o cantitate de miere fiartă într-o cantitate dublă de apă, până când amestecul scade la un sfert, și apoi se pune timp de 6 luni la fermentat; pentru reglarea fermentațiilor secundare se adaugă – la o cantitate inițială de 10 l. de apă – 1 gr. de subnitrat de bismut și 5 gr. acid tartric. – La popoarele scandinave hidromelul înlocuia aproape total vinul.

numai ca medicament),[1] intră acum în consumaţie curentă şi cele obţinute prin distilarea unor elemente de bază diferite – fructe, vinuri, cidru, tescovină, tuberculi, grâne, trestie de zahăr. Vinul însă îşi păstra supremaţia nediscutată; printre altele, şi pentru că – potrivit opiniei generale – era un excelent remediu contra colicilor şi a afecţiunilor renale.

La fel ca în Evul Mediu matur, şi în secolele Renaşterii bucătăriile castelelor, palatelor şi mănăstirilor erau edificii aparte, construite la anumită distanţă, de obicei de formă circulară şu conică, cu tot atâtea şemineuri câte vetre de gătit erau (plus un hom central, pentru aerisire); în şemineurile înalte de aproape doi metri atârna deasupra focului marmita mare de fier. Bucătăriile erau prevăzute cu toate ustensilele necesare. Frigările erau acţionate manual: cele acţionate mecanic printr-un sistem de resorturi sau de greutăţi au apărut abia la sfârşitul secolului al XVI-lea mai întâi în Italia şi Germania[2]. Şi focul era întreţinut prin suflat direct, sau printr-un tub de lemn, de fier sau de alamă; foalele cu burduf de piele articulat, plisat, au fost inventate târziu, în sec. XVI. – Dar nici în casele burghezilor oricât de bogaţi (şi nici în locuinţele multor nobili) bucătăriei nu îi era rezervată o încăpere separată: bucătăria era totodată şi sufragerie: uneori se şi dormea chiar în camera în care se gătea. Atât doar că, în acest caz, vesela expusă era cât se poate de curat ţinută şi era din materiale de o cât mai bună calitate, şi eventual artistic decorată, devenind obiecte de pură ornamentaţie. (Bucătăria separată va deveni o încăpere destinată exclusiv gătitului abia în sec. XVIII).

Aşadar, cum în plină epocă de strălucire a Renaşterii nu exista încă „sufrageria" nici chiar în casele nobililor, masa era servită în

1 În secolele XIV şi XV alchimiştii pregăteau alcoolul adăugând şi foiţe de aur, pentru a pregăti *aurum potabile* – medicament pe care unii medici îl considerau ca având o acţiune salutară asupra organismului. – „Mai mult decât atât: unii medici recomandau bolnavilor lor, a căror situaţie materială le permitea acest lucru, să presare praf de aur peste alimentele pe care le consumau. Alţii recomandau să pregătească din pulbere de aur pilule pe care să le dea puilor de găină să le înghită; după un timp, să fiarbă în apă carnea acestor pui şi să bea zeama obţinută. Se credea că această zeamă era saturată de aurul absorbit de pasărea fiartă în acest scop" (A. Lébault).

2 Până la această dată erau manevrate manual, fie „cu ajutorul unor câini mici închişi într-o cuşcă cilindrică montată pe o osie, căreia aceste animale anume dresate, executând un mers iluzoriu şi perpetuu (ca în zilele noastre, veveriţele, şi şoareci albi), îi imprimau o mişcare rotativă, ce se transmitea frigărilor printr-un mecanism intermediar" (*Idem*). Primele maşinării de acest fel au apărut la sfârşitul sec. XV, – după care s-au înmulţit considerabil.

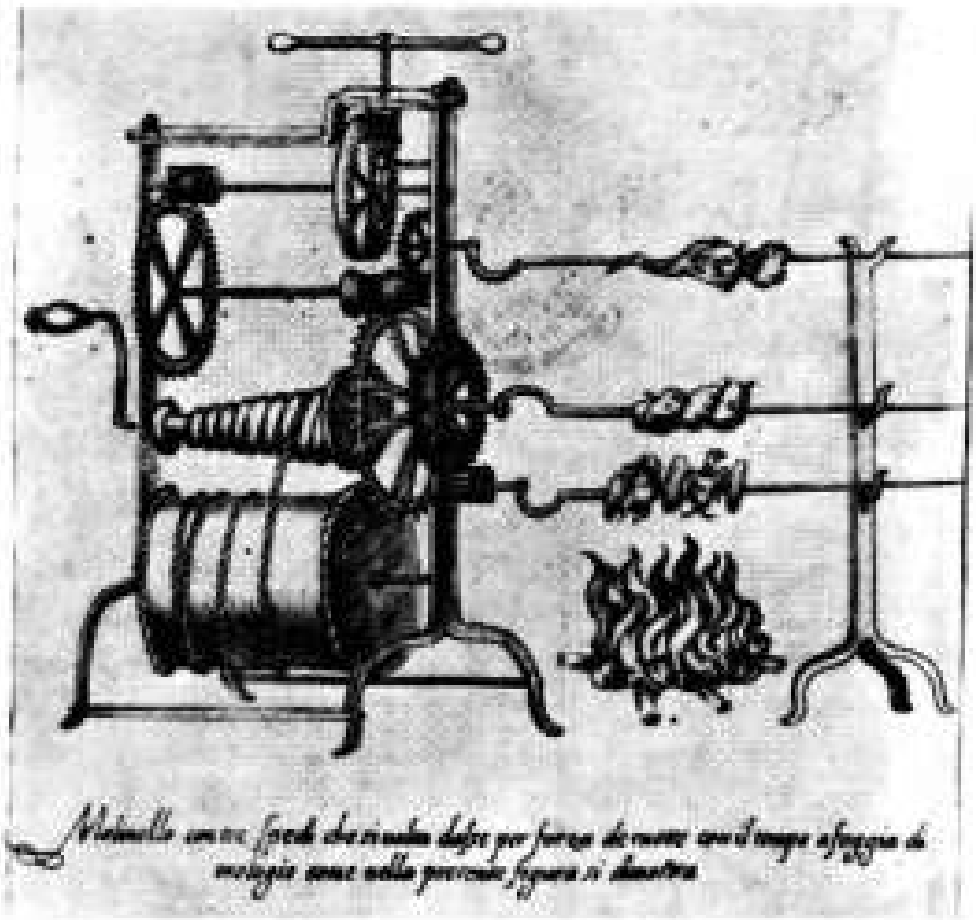

O invenție complexă: un rotisor. Desen din *Opera* lui Bartolomeo Scappi (1570) – „bucătarul secret al papei Pius V".

principalul loc de reuniune a familiei, în „sala oaspeților" – cum era numită în Franța, – deci un fel de salon. (Dar masa se lua și în camera de culcare – sau în bucătărie). La ospețe – și nu numai atunci – dalele sau podeaua se acopereau iarna cu rogojini, iar vara cu ierburi mirositoare (rosmarin, levănțică, măghiran, cimbrișor, ș. a.) și cu flori de câmp. Încălzirea era asigurată de șemineuri mari, artistic lucrate; pe la începutul secolului al XVI-lea au apărut în Franța – după modelul germanilor – și sobele de teracotă smălțuite. Pentru iluminat serveau torțele, făcliile de ceară sau de seu, ori lămpile cu ulei fixate pe suporturi sau pe lustre. Scaunele – pliante, cu spătar, sau taburete acoperite cu țesături de preț. Cea mai comună mobilă, întâlnită în toate locuințele, era bancheta – totdeauna așezată de-a lungul peretelui și în fața căreia se așeza masa. Se „așeza": căci până către mijlocul secolului al XVI-lea nu se foloseau mese stabile. (Primele „mese-mobilă" vor fi rotunde, și în genere, pe un singur picior). Masa se compunea înaintea prânzului – sau a ospățului – așezându-se platoul, scândura lată și lungă, pe două sau mai multe

capre, independente; când erau mai mulți invitați mesele erau astfel așezate încât să formeze un dreptunghi deschis. Comesenii nu stăteau față-n față, ci ocupau numai o latură a mesei; cealaltă rămânea liberă, pentru servit.

Pe un perete din „sala oaspeților" (sau din camera de culcare – și chiar în casele mai modeste) era bufetul: piesa cea mai luxoasă din întregul mobilier, din lemn sculptat, înalt de doi metri și chiar mai mult, și având formele cele mai diverse. Pe etajere erau expuse farfuriile, întreaga veselă, decorată cu mare finețe, de argint, de aur, de porțelan, precum și alte obiecte de preț[1]. Pe bufet erau puse și paharele – nu pe masă: când dorea să bea vin, oaspetele cerea, i se servea dintr-un pahar din care puteau bea mai mulți comeseni[2], după care pahaul era pus din nou pe bufet. Mesele erau acoperite – la curți, ca și în casele burghezilor – cu fețe de masă albe, care în timpul ospețelor se schimbau mereu, pentru că se servea și se mânca cu degetele. În sec. XVI, în locuințele princiare a apărut obiceiul de a acoperi bufetele și mesele cu broderii sau covoare orientale. Fiecare comesean își avea acum șervetul lui[3] – care în sec. XV era ținut pe umăr sau pe brațul stâng, – iar în secolul următor se ținea legat de gât și uneori era schimbat după fiecare fel de mâncare. Uneori fețele de masă și șervețelele erau parfumate cu sulfină sau apă de trandafiri. Totodată șervețelele aveau și un rol decorativ: la ospețele de gală erau prezentate apretate și plisate în așa fel încât reproduceau flori, fructe, păsări sau corăbii. Fețele de masă sau șervețelele erau brodate, dar cele de mare lux aveau diferite desene în țesătura lor de in, lucrate de cei mai iscusiți meșteri țesători. – Când amfitrionul avea prea mulți invitați și nu avea veselă suficientă, o închiria; la fel închiria (dacă era necesar) și o vilă sau o sală încăpătoare. Și personalul care servea la masă era numeros: fiecare fel de mâncare era servit de un servitor special. (Pentru o masă de nuntă cu 40 de invitați se prevedea ca fiind necesar 20 de servitori).

1 În *Jurnalul* său, cu ocazia căsătoriei Mariei dei Medici, cunoscutul memorialist Pierre d'Estoile notează: „În sala mare, pe peretele din față era un bufet decorat cu flori de crin, înalt până la plafon, plin de vase de aur și argint, de porțelanuri, de agate, de smaralde, de rubine, de safire și de diamante...".

2 Aflându-se la Londra, la un ospăț, Giordano Bruno a fost foarte neplăcut impresionat văzând că gentilomii cu care se afla la masă dispuneau de un singur pahar din care beau pe rând toți; pe care, înainte de a bea, fiecare trebuia să-l curețe de firele de păr din barba celui care băuse înaintea lui....

3 În sec. XV comesenii își mai ștergeau încă buzele și degetele de fața de masă; în ocaziile în care oaspeții mâncau în picioare, pe pereți erau atârnate șervețele folosite în comun.

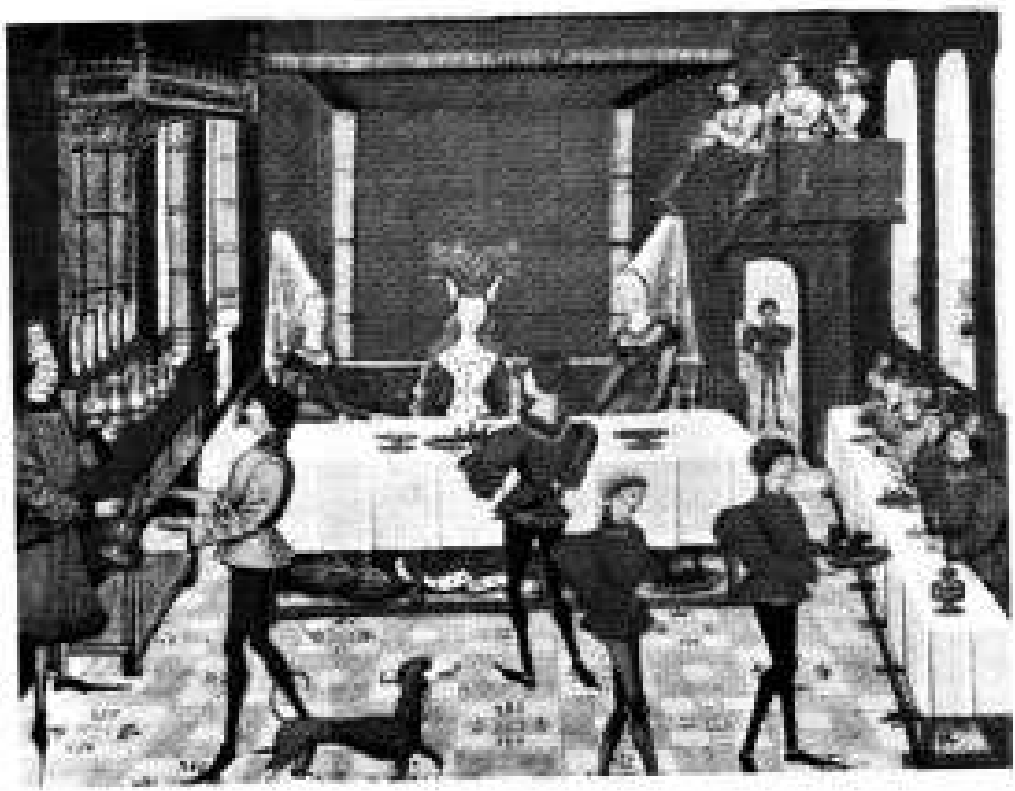

Un ospăț princiar. Scenă (personaje și costume din sec. XV) din romanul cavaleresc *Renaud de Montauban*. – Bibl. de l'Arsenal, Paris.

Foarte rar și prea puțini dintre marii nobili se serveau de vesela lor de aur sau de argint; o foloseau pe cea de cositor, aramă sau teracotă (iar țăranii – strachini de lemn). Vesela de faianță era încă rară, și importată din Italia. Locul farfuriei adânci îl deținea deocamdată blidul, strachina – din care mâncau două persoane: obicei care a durat și în sec. XVII; iar locul farfuriei late – fundul de lemn (sau de metal), discul plat și rotund pe care se punea o felie mare de pâine neagră, necrescută, rece și tare (despre care vorbește și cronicarul Froissart din sec. XIV). Pe acesta se servea și se tăia carnea, friptura; după care, îmbibată în sosul, sucul sau grăsimea de friptură, felia de pâine se consuma de comesean (sau se lăsa servitorilor).

La mesele din timpul Renașterii fiecare comesean își avea lingura lui; în schimb două-trei cuțite ajungeau pentru toți. Cuțitul și lingura erau cunoscute și de romani; furculița însă nu era menționată înainte de sec. XIV – și atunci folosită doar la curțile princiare, și numai în mod cu totul excepțional. De-a lungul întregului Ev Mediu, singura furculiță pentru mâncat erau degetele: fiecare bucată de carne era dusă la gură cu trei degete[1]. Și în secolul al XVI-lea

1 Obiceiul a continuat până în secolul trecut: de pildă, în Turcia, unde comesenii n-aveau la masă nici cuțit nici furculițe (cf. Dr. Cabanès).

furculiţa se întâlnea rar chiar la mesele aristocratice, – fapt atestat şi de Erasm[1]. Sosurile se serveau în castroane comune, în care îşi inmuia fiecare bucata de carne sau de pâine[2]. Furculiţa cu trei dinţi, folosită deja în Veneţia, spre sfârşitul secolului al XV-lea, a fost introdusă în Franţa cu un secol mai târziu, iar în Anglia, în 1611, – în ambele ţări provocând o vie şi indignată opoziţie din partea oamenilor Bisericii, precum şi a numeroşi pamfletari care ridiculizau folosirea ei[3]. Dar moda furculiţei, deşi adoptată la curtea regală, n-a fost acceptată nici chiar de lumea aristocrată în totalitate. Chiar în sec. XVII târziu furculiţa a rămas un obiect de lux – şi chiar un privilegiu: la masa Regelui-Soare numai monarhului îi era permis să se servească de acest instrument; ceilalţi comeseni – numai de cuţit şi.... de degete. În Italia, în sec. XVIII furculiţa mai servea încă numai pentru a lua carnea de pe tavă şi a o trece în farfuria proprie; de unde, apoi, se lua cu degetele. Abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea furculiţa va fi folosită de toate categoriile sociale. (Până în ajunul Revoluţiei franceze mai era încă obiceiul ca cel invitat la cină să trimită cu câteva minute înainte un lacheu cu cuţitul şi furculiţa de acasă până la locul unde era invitat; dacă n-avea la dispoziţie un lacheu, le lua în buzunar).

Încât, mâncându-se cu degetele, era o necesitate şi un obicei inderogabil (cel puţin la ospeţele mai alese) ca invitaţii să-şi spele mâinile într-un recipient cu apă parfumată sau cu vin, care i se prezenta fiecăruia; aceasta, atât înainte cât, mai ales, la sfârşitul

---

1 „Fiecare ia cu trei degete ceea ce i se oferă, sau îşi întinde platoul..." (*De civilitate morum puerilium*). Iar în 1588, Montaigne se mira că în Italia, la un ospăţ deosebit de pompos, fiecare comesean îşi avea lingura sa! – Furculiţele cu doi dinţi existau demult, dar se foloseau numai la bucătărie, pentru a scoate carnea din oală şi a o tranşa. În Anglia, furculiţa de masă cu patru dinţi a apărut abia după 1750.

2 Dacă în castron este şi o lingură – continuă Erasm – „o poţi lua ca să guşti sosul; apoi treci şi altora lingura, după ce ai şters-o cu şervetul" – Dar nu numai furculiţa lipsea chiar şi de la masa unor distinşi burghezi şi intelectuali din Renaştere. Un student în medicină din Basel, invitat la cină de magistrul său din Montpellier, relatează că „fiecare comesean lua cu degetele bucăţile de carne din blid, după obiceiul locului, sorbind apoi supa. Zadarnic îi ceruserm gazdei o lingură, căci n-avea nici una în casă; iar la masă aveam un singur cuţit mare, legat cu un lanţ de fier, de care se servea pe rând fiecare. Nici la noi în Elveţia nu se cunoştea însă folosirea, atît de comodă, a lingurilor". – Faptul relatat se petrecuse în secolul al XVII-lea!

3 Unul din motivele pentru care folosirea furculiţei era atât de rară era şi neîndemânarea unor comeseni, care utilizând-o îşi înţepau buzele, gingiile şi limba – Să mai notăm că invitaţii la un ospăţ îşi aduceau de acasă tacâmurile. (Un obicei păstrat – cel puţin până către 1900 – şi în unele zone rurale din Germania, Elveţia, Tirol, ş. a.).

Benvenuto Cellini: solnița (aur, email și abanos) lucrată pentru Francisc I, regele Franței. – Kunsthistorisches Museum, Viena.

mesei. (Când servitorii intrau să facă curățenie, – căci comesenii obișnuiau să arunce resturile de mâncare sub masă...) Ordinea în care se serveau mâncărurile – numărul felurilor fiind în funcție de ocazii, de importanța ospățului și de poziția amfitrionului – nu era rigid stabilită; de obicei se începea cu supa (mai precis: cu diferitele supe) și se continua cu tocanele, tocăturile, fripturile, fructele, dulciurile și vinul[1]. La sfârșitul copiosului menu[2], oaspeții se închinau și îi mulțumeau lui Dumnezeu (dar de cele mai multe ori uitau s-o facă). În schimb, unii terminau prin a aprinde o pipă; căci tutunul – cunoscut în Franța din 1560 – era considerat a fi „foarte bun pentru creier, pentru vedere, pentru auz și pentru dinți..."

1 Un obicei răspândit era următorul: pe fundul unei cupe cu vin se punea o coajă de pâine prăjită (fr. *toste*, engl. *toast*); cupa trecea din mână-n mână până ajungea la convivul în cinstea căruia se bea – și care mânca coaja de pâine muiată în vin. (De unde expresia: „A face, a ține un toast").

2 Cantitățile enorme și numărul incredibil de mare al felurilor servite (și care sunt consemnate cu multă precizie în documentația epocii) nu trebuie să ne sperie și să ne închipuim că oaspeții consumau tot: amfitrionul ținea să-și impresioneze convivii, aceștia trebuiau să poată alege ce doreau – și nici servitorimea atât de numeroasă a casei, sau cei din suita oaspeților nu trebuiau uitați.

Fastul unor banchete princiare din timpul Renașterii a rămas proverbial. Nu numai prin cantitatea și varietatea mâncărurilor, ci și prin ceemonialul mesei, prin etalarea luxoasei vesele, prin surprizele oferite oaspeților de jucăriile mecanice, prin muzica orchestrei și numerele de balet, care transformau ospățul într-un ambițios și strălucit spectacol destinat să uimească și să ridice cât mai mult prestigiul amfitrionului; ospețe-spectacole (mai ales la curțile italiene și franceze) cărora li s-a dedicat o întreagă literatură.

În timp ce literatura vremii oferă o imagine cât se poate de elocventă a acestui aspect din viața Renașterii (Teofilo Folengo în *Baldus*, Rabelais în *Gargantua și Pantagruel*, memorialiști, călători, diplomați, etc.), lucrări pedagogice de largă răspândire (și ale unor autori de mare prestigiu) dau numeroase sfaturi de comportare civilizată la masă, furnizând astfel, direct sau indirect, alte noi și pitorești obiceiuri din viața societății[1]. Pe lângă aceasta, gastronomia Renașterii – ca artă a prezentării meselor, tehnicii noi culinare, știință medico-dietetică – este completă și definită în numeroasele tratate elaborate acum.

De fapt, primele două tratate moderne de gastronomie apăruseră în ultimii ani ai secolului al XIV-lea, fiind mereu retipărite până în sec. XVII[2]. După care, în secolele XV și XVI se tipăresc în Italia cunoscute opere ale unor autori antici interesând gastronomia[3]; sau,

1 Printre primele – și de mare circulație: *De moribus puerorum et regimine mensae* (de Sulpizio da Veroli, 1483), *De civilitate morum puerilium* (de Erasm din Rotterdam, 1530), și *Galateo*, savuroasă operă, repede tradusă în mai multe limbi, a umanistului, literatului, poetului Giovanni Della Casa, arhiepiscop și nunțiu apostolic la Veneția. – Erasm, de pildă, dă astfel de sfaturi: la masă să nu mănânci cu lăcomie, să nu te scarpini, să nu vorbești făcând gesturi largi, să nu te joci cu cuțitul, să nu scuipi, să nu stai gânditor, să fii atent la cuvintele celui care îți vorbește, să nu critici mâncărurile ce ți se servesc, să fii atent să nu murdărești cu mâncare hainele comeseanului de alături, să nu-ți scobești dinții cu vârful cuțitului, ș. a. m. d.. – Observații care se vede că se refereau la obiceiuri curente.

2 Primul – *Le Viandier*, manual al bucătarului de curte Guillaume Tirel (zis Taillevent), conținând zeci de rețete; al doilea, un celebru tratat de economie domestică cunoscut sub titlul de *Le Ménagier de Paris*, al unui bogat și vârstnic burghez parizian anonim: o culegere de sfaturi tinerei sale soții, de rețete culinare și totodată de numeroase anecdote; interesant document asupra obiceiurilor și moravurilor timpului.

3 Opere de Archestratos din Gela (sec. IV î. e. n.), Ennius, Horațiu, Caelius Apicius, Ateneos, *Saturnalia* lui Macrobius, *Epigramele* lui Martial, *Satyricon* al lui Petronius, ș. a. (Dar fragmentul descriind cina din casa lui Trimalchion a fost descoperit abia pe la mijlocul sec. XVII).

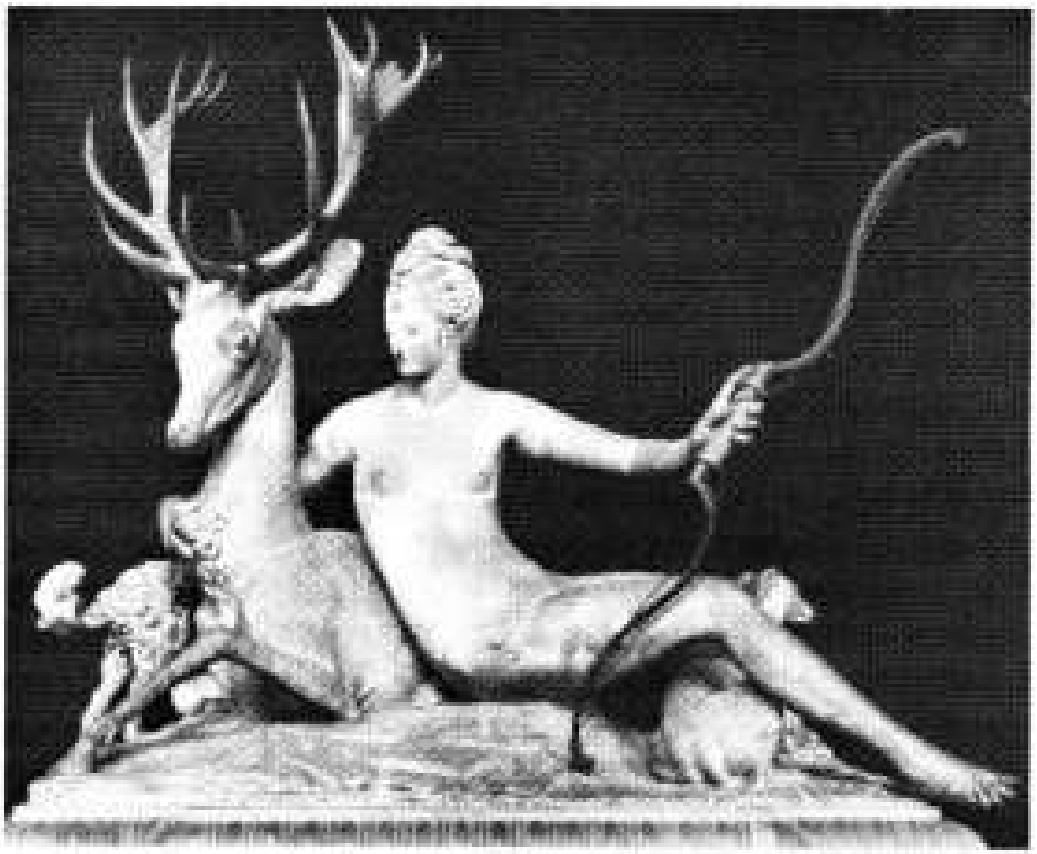

„Diana". Grup de marmură de Jean Goujon. (Către 1555).
Muzeul Louvre, Paris.

indirect – lucrări de dietetică[1], ori de economia domestică legată de problema alimentației[2]. Toate aceste opere prezentau un interes real indeosebi pentru umaniștii timpului, dar n-au fost neglijate nici de numeroșii autori de tratate de gastronomie de mai târziu. Tipărirea, interesul viu suscitat de vasta difuzare a unor asemenea lucrări demonstrează tendința epocii Renașterii de a considera gastro-

1 Medicii antici greci și latini rezervau un amplu spațiu dieteticii. *De salubri victus ratione* a lui Polybus (sec. V î. e. n.) este publicată la Basel (1544) și tradusă la Veneția în italiană (1544). Operele lui C. Galenos, în 5 volume, apar la Veneția în 1525 (alte ediții – în 1530, 1555, 1562). Apoi: lucrările lui Paulus Aegineta (sec. VII) – *Praecepta salubria* (1510), *De facultatibus alimentorum* (1541) etc. Cf. L. Firpo (vd. *Bibliografia*).

2 *Istoria naturală* a lui Plinius cel Bătrân (ediția *princeps*, Veneția, 1469); la Parisinare – în L. Iunius Columella, *De re rustica*, și în R. Taurus Palladius (același titlu), ambele tipărite la Veneția în 1472; în timp ce în a sa *Geoponica*, împăratul bizantin Constantin VII Porfirogenetul (sec. X) adună numeroase rețete culinare și sfaturi gospodărești (Basel, 1538; Veneția, 1542).

nomia ca un fapt de civilizaţie, de cultură şi de artă, înnobilându-l cu citate docte şi diversificându-l pe specialităţi, prin monografii distincte[1].

De cealaltă parte se situează lucrările, nu ale „amatorilor" eruditi, teoreticieni umanişti, ci ale practicienilor profesionişti, ale continuatorilor lui Taillevent şi *Ménagier*, ale maeştrilor-bucătari care, în condiţiile şi ambianţa de mare prosperitate a burgheziei, a opulenţei princiare, nobiliare sau a curiei papale, devin personaje importante, bucurându-se de o aleasă consideraţie şi de variate recompense economice[2]. Cărţile lor de bucate au fost redactate începând din sec. XIV (dintre cele redactate în Italia sunt cunoscute cel puţin cinci); iar în următoarele două secole, nu numai tipografiile din Italia, ci şi cele din Paris, Nürnberg, Londra sau Bruxelles publică multe cărţi de bucate scrise de prestigioşi bucătari[3].

Pentru a spori fastul ospeţelor, apar acum – cu atribuţii specifice, clar diferenţiate – trei principale funcţii pentru serviciul la masă: servitorul[4] (în Italia numit *trinciante*) care tranşa fripturile şi repartiza convivilor porţiile: totul cu atâta îndemânare şi eleganţă încât îşi transforma serviciul într-un adevărat spectacol; cel care dirija serviciul la masă (în italiană *scalco*) era şeful personalului de la bucătărie,

1 Astfel, în Piemont apare un tratat despre produsele lactate (1477); la Paris – un altul, despre proprietăţile gastronomice ale broaştelor ţestoase (1530); tot în Franţa – un mic tratat despre pepenele galben (1583); şi un altul, intitulat *Encomium brassicarum* – „Elogiul verzei"! Nenumărate sunt apoi în această perioadă operele de erudiţie dedicate vinului, rachiului, berei, cidrului, ş. a.

2 În cartea sa de bucate (1570 – reeditată de şase ori într-un secol), „bucătarul secret" al papei Pius V, Bartolomeo Scappi, consemnează şi retribuţiile suplimentare care îi reveneau bucătarului-şef: „Toată cenuşa de la focurile din bucătărie [...], toate pielile animalelor şi toate penele păsărilor sacrificate [...], cu toate capetele, gâturile şi picioarele lor [...], toate mărunţaiele, precum şi grăsimea care s-a scurs la prăjit [...], totul cu sare şi grăsimea folosite de mai multe ori la gătit [...], cu tot şoricul, precum şi slănina râncezită". Elemente pe care apoi bucătarul-şef le vindea populaţiei nevoiaşe.

3 În lista bibliografică dată la sfârşitul cărţii sale, L. Firpo enumeră cele mai importante lucrări de acest gen publicate în secolele XV – XVI în ţările Occidentale. De asemenea, reproduce meniul unui prânz la curte, cu cantităţile elementelor (pentru 60 de invitaţi) şi cele 69 de preparate servite, de la aperitive la dulciuri; precum şi meniul pentru un prânz de post cu 42 de invitaţi, cu cantităţile pentru cele 49 de preparate servite; date din care rezultă cu claritate acest fastuos aspect al vieţii princiare a Renaşterii.

4 De fapt nu era un „servitor" – căci la această onorabilă funcţie aspirau adesori şi membri ai unor familii de nobili scăpătaţi din punct de vedere economic. – Acest *trinciante* distribuia porţiile de mâncare în farfuriile invitaţilor, *dezosa* şi tăia fripturile sau salamurile, împărţea dulciurile şi brânzeturile, curăţa de coajă fructele, ş. a.

compunea zilnic meniul (ținând seama de calitatea și gusturile fiecăruia dintre invitați, de ocazii – religioase sau ceremoniale, – și de ciclurile sezoniere) și care uneori se ocupa și de aprovizionare;[1] în fine paharnicul (în ital. *coppiere*), care se îngrijea și se ocupa de vinuri și de celelalte băuturi.

Odată cu apariția acestor personaje – subliniază L. Firpo – „de acum încolo panorama gastronomiei secolului al XVI-lea se extinde de la domeniul bucătăriei și la serviciul de masă, până la a îmbrățișa complexa rețea de raporturi și de ierarhii sociale, ceremonialul fastuos, surdele rivalități curtene, întregul sistem de conduită și de educație al unei civilizații".

ÎMBRĂCĂMINTEA, COAFURA ȘI ACCESORIILE VESTIMENTARE

Leonardo da Vinci – despre care contemporanii spun că se îmbrăca cu o eleganță desăvârșită: simplă, discretă, lipsită de ostentație, – scria că veșmântul este o manifestare spirituală și un complement al corpului omenesc, cu care trebuie să se armonizeze într-un tot unitar. Ca atare, considera urâtă îmbrăcămintea care nu se adecvează liniei corpului, a cărei stofă nu se modelează pe corp și nu este cu gust drapată. Pe de altă parte, la aceeași dată Baldassare Castiglione în *Curteanul* – codul necontestat al eleganței timpului – observa cu tristețe că italienii nu mai aveau un fel propriu de a se îmbrăca, ci adoptau moda francezilor, a germanilor, a spaniolilor. Adevărul este că situația era, mai mult sau mai puțin, generală: moda italiană era imitată în Franța (și invers), cea franceză își găsea imitatorii în Germania, în timp ce moda spaniolă cucerea gustul nobilimii și al marii burghezii din Franța, Anglia și Țările de Jos. Cu toată această mobilitate și diversitate, însă, noutățile apărute în epoca Renașterii și anumite note caracteristice generale pot fi identificate.

Mai întâi – apar gusturi noi privind culorile ansamblului vestimentar. În sec. XV mai stăruie încă preferința pentru un colorit

1 Un asemenea *scalco*, flamandul italienizat Cristoforo da Messiburgo (m. 1548) este și autorul unei cărți în care prescrie organizarea în toate detaliile a unui banchet seniorial; aflat în serviciul curții din Ferrara, Cristoforo a fost gratificat cu titlul de „contepalatin".

variat – roșu aprins, alb, verde, albastru, – în care predomina încă din secolele anterioare roșul[1]. Negrul apărea foarte rar în costumul laicilor. Culorile aveau – reminiscență a tradiției medievale – semnificații simbolice; erau indicate a fi folosite în funcție de anotimp și de vârsta persoanelor, dar simbolizau totodată și sentimentele de afecțiune ale cavalerilor față de iubitele lor. (În sec. XVI s-au publicat numeroase scrieri asupra virtuții fiecărei culori în parte și, deci, și asupra împrejurărilor în care erau recomandate)[2]. Rareori în sec. XV se purta o haină de o singură culoare. Culorile – alternând alb cu roșu, verde cu roșu, etc. – erau dispuse în fâșii verticale; dar se foloseau și combinații complicate – cu pătrate, cu romburi, cu fâșii alternative de diverse culori dispuse paralel sau perpendicular; sau, cu haina de o culoare iar mânecile sau garniturile ori accesoriile de o altă culoare. Culoarea doliului era cea între maro închis și negru[3].

Familiile princiare, nobilii și înalții demnitari își rezervau în exclusivitate culorile lor proprii în îmbrăcăminte: dogele Veneției – mantia aurită; dogele Genovei – mantia de culoare neagră (în sec. XV) sau purpurie, în secolul următor; la Ferrara culorile ducelui Alfonso d'Este erau albul și roșul; la Florența, familia Medici, adoptase stracojiul, violetul și purpura. La Roma, Veneția, Bologna, Genova, culoarea impusă nobililor era negrul; în timp ce mantia profesorilor Universității din Bologna era de culoare neagră, stacojie sau violetă – după facultățile cărora le aparțineau profesorii. – Dar în marele secol al Renașterii, al XVI-lea, s-a impus din ce în ce mai

1 Preferință în care erau implicate interesele comerciale și rezultatele obținute în boiangerie. Manufacturile engleze au introdus postavuri de culoarea galbenă sau verdele în combinație cu roșul, după ce obținuseră culoarea albastră dintr-o specie de *Indigofera*, plantă originară din India. Fabricanții lombarzi au impus moda stofelor de culoare albastră după ce au descoperit proprietățile coloristice ale drobușorului (ital. *guado*). *Concinella*, insectă originară din Mexic, a servit la obținerea culorii carmin, roșu aprins, ș. a. m. d.

2 Curteanul și umanistul Mario Equicola (m. 1525) în tratatul său *De natura amori* atribuia culorii gri semnificația unui sentiment de neliniște; verdelui – speranța, auriului – bucuria, albului – puritatea, negrului – fermitatea, iar albastrului – lealitatea.

3 „Obiceiul de a îmbrăca la cununie o rochie albă datează de când Maria Stuart a făcut această alegere cu ocazia căsătoriei ei. Înainte, albul era culoarea doliului pentru regina Franței. Obiceiul de a purta doliu de culoare neagră începe de când a devenit văduvă Caterina dei Medici, care apoi nu s-a mai despărțit de această culoare toată viața. Dealtfel și Henric II se îmbrăca de regulă în negru și alb, – ca un omagiu adus Dianei de Poitiers, care adoptase aceste culori de când rămăsese văduvă" (Jacques Wilhelm).

Încălțăminte feminină: saboți cu talpa înaltă de 50 cm. Sec. XVI. – Museo Correr, Veneția.

mult culoarea neagră, care în secolul următor va deveni dominantă. Baldassare Castiglione o considera culoarea cea mai demnă de un gentilom, urmând a fi temperată printr-o discretă combinație cu albul dantelelor. Era culoarea vestimentară de prestigiu, impusă de moda venețiană (iar nu spaniolă, cum se crede de obicei); și care nu traduce vreo influență a Contrareformei – cum tot atât de greșit s-a putut presupune.

Ca materiale – stofele de lână, țesăturile de bumbac, in sau cânepă erau într-o suficientă varietate de calități, proveniențe și culori. În sec. XVI, țesăturile de mătase au intrat în concurență cu cele de lână; pe piața internațională fabricile de mătase din Lucca, Genova, Milano, Veneția sau Catanzaro exportau în toată Europa țesături de mătase de cele mai diferite culori, desene, sorturi, – de la tafta subțire și apretată până la brocart sau la catifeaua de mătase. Din brocartul având în țesătură fire de aur (sau de argint), foarte prețuit, întâlnit la toate curțile princiare, erau confecționate veșmintele cele mai somptuoase (dar și cele mai incomode, din cauza greutății țesăturii – în care se obișnuia să se monteze perle și pietre

preţioase). Pentru îmblănitul îmbrăcămintei de iarnă, în Italia – unde nu existau în acest scop decât vulpi şi veveriţe – se importa blană de hermină, jder, castor, vidră, care aveau mai întâi valoare de ornament: de pildă, femeile nobile purtau o haină de zibelină pe braţ sau pe umăr.

Foarte frecvent îmbrăcămintea elegantă, atât a femeilor cât şi a bărbaţilor, era confecţionată cu elemente de broderie. La curţile italiene meşterii erau aduşi din Germania, din Flandra, dar şi din Milano sau Veneţia, oraşe cu o veche tradiţie (de origine bizantină) în această privinţă. Broderiile – rezervate în Evul Mediu exclusiv veşmintelor liturgice – ornau şi capişoanele, pungile, cearşafurile, cămăşile, batistele, beretele, ciorapii: uneori artişti dintre cei renumiţi desenau modelele. – O adevărată „revoluţie în îmbrăcăminte" (cum a fost calificată apariţia dantelei) a avut loc în sec. XV, pornind din Veneţia. În secolul următor, dantela – lucrată cu acul, croşetul sau cu ciocănele – se aplică la hainele de stofă, la pieptarul, gulerul sau mânecile cămăşilor. Tipografiile veneţiene publică acum manuale de lucrat dantele.

Moda feminină prevalează asupra celei masculine ca fantezie şi varietate de forme. În Franţa luxul vestimentar atinge apogeul în sec. XV, sub influenţa fastuoasei curţi ducale a Burgundiei. Cu unele modificări, tradiţia îmbrăcămintei medievale se perpetuează; dar după terminarea războiului de o sută de ani (1453) formele extravagante cedează locul unor linii mai simple; găteala capului, bonete conice foarte înalte ale femeii elegante şi coafura strânsă la spate sau lateral în forma a două coarne, dispar. În locul lor femeile poartă basmale bogat brodate, bonete în chip de turban, capişoane din stofă neagră sau roşie, care iau forma capului, prelungindu-se uşor pe umeri. În Anglia, femeile nobile sau burghezele bogate purtau bonete de catifea violetă, cu broderii. Campaniile militare din Italia au introdus în Franţa unele noutăţi; primele manufacturi, instalate la Tours şi Lyon, lucrează mătasea cu meşteri italieni. În sec. XVI, în întreaga Europă sursa modei a rămas Veneţia: nici o ţară nu putea rivaliza cu somptuozitatea vestimentară a veneţienelor (decât Franţa în secolele XVII şi XVIII).

Moda varia, firește, de la o ţară la alta. Rochiile, totdeauna foarte lungi (adeseori trena era atât de lungă încât trebuia să fie ţinută de slujnica însoţitoare), încep acum să se poarte din ce în ce mai decoltate, în faţă şi în spate; şi cu mâneci largi, răsfrânte, lăsând să se

vadă mânecile ornamentate ale cămășii. O noutate care s-a bucurat de un mare succes a constituit-o îmbrăcămintea confecționată din două piese – bluza strânsă pe piept și fusta largă, cu pliuri. Se puteau îmbrăca și două fuste una peste alta; a doua, cu trena lungă, se ridica în timpul mersului de către persoana care o purta – din cochetărie: pentru a lăsa să se vadă fusta de mătase și brodată de dedesubt. Pentru bluză și fuste se puteau alege stofe (sau mătăsuri) de material și culoare diferite. Bluza, încheiată cu nasturi, avea un decolteu generos[1] – care putea fi și acoperit de pieptarul plisat al cămășii. Mânecile – mai mult sau mai puțin bufante; în care caz, atingeau (în sec. XV) o lărgime de trei metri; fapt care crea probleme serioase în timpul mesei. În sec. XVI s-a impus moda franceză: mâneca era mobilă, separată, independentă de rochie sau de bluză și dintr-un material diferit, cât mai de preț – din catifea de mătase sau din bocart țesut cu fire de aur sau de argint; culoarea mânecii demontabile trebuia să se armonizeze cu culoarea rochiei. De obicei aceste mâneci (amândouă sau numai una) erau încărcate cu podoabe diferite, uneori de o valoare imensă[2].

Direct pe corp se purta cămașa; cea a doamnelor elegante era de asemenea brodată și ornată cu perle. Cămașa purtată ziua servea – dar foarte rare ori – și drept cămașă de noapte. („Toate reprezentările picturale ale vieții familiale arată că obiceiul general era de a se dormi complet dezbrăcați" – F. Cognasso). Iarna, contra frigului din timpul nopții se foloseau blănuri. Ca piesă vestimentară intimă, încă din sec. XV femeile încep să poarte indispensabili lungi: un articol care însă era departe de a fi de uz comun, general. Peste rochii se purtau mantii, cu sau fără capișon, lungi până la pământ, de diferite materiale, forme, ornamente și culori – după țări sau regiuni, orașe, poziția socială și starea economică a persoanelor. Rochiile erau strânse pe talie cu cordoane – de catifea, cu broderii și catarame de argint, eventual încrustate cu pietre prețioase. Până în secolul al XVI-lea rochiile n-aveau buzunare; micile obiecte necesare se purtau într-o pungă ornamentală, prinsă lateral de cordon. Dar banii sau

1 Pictorii venețieni (Palma il Vecchio. Tizian. Tintoretto. ș. a.) își prezintă modelele cu sânii descoperiți (și pe care unele venețiene cochete și-i pictau cu alb și nuanțe de roșu!).

2 Elisabeta Visconti purta pe o mânecă 413 perle; Bona di Savoia – diamante, perle și rubine; Lucreția Borgia avea rochii cu mânecuțe de care atârnau franjuri bogate din aur masiv; iar Ludovic Maurul i-a dăruit Beatricei d'Este mânecuțe pe care erau montate nenumărate pietre prețioase.

obiectele mici de preț erau ținute într-un mic buzunar interior, din față al corsajului (unde se țineau ascunse și bilețelele de dragoste...).

Costumul căuta să pună în evidență frumusețea corpului – noul ideal de frumusețe feminină promovat de Renaștere. Printre artificiile la care se recurgea în acest scop erau pernițele de câlți cusute de cămașă pentru a accentua și rotunjii șoldurile; sau, fașele cu care se înfășura bustul pentru a ridica sânii; sau, un fel de corset (apărut pe la jumătatea secolului al XVI-lea, în Italia) din benzi de metal formând o piesă cu mici balamale în așa fel încât să dea bustului o formă ideală. (Acest fel de armătură metalică va fi apoi prelungită în jos sau i se va adăuga o piesă având funcția de a comprima burta). – Asemenea artificii aplicate la fustă vor duce la crearea marii mode (din Franța, Spania, Anglia) a crinolinei sau malacofului din secolele XVI și XVII-lea: stofa sau pânza apretată a rochiei era susținută în interior de un cerc de metal fixat în jurul șoldurilor; o carcasă de fier (in fr. *vertugadin*) care infoia rochia dându-i o formă de con sau de clopot, – și care avea dimensiunile unei roți de trăsură. (În 1563 se interzice ca diametrul ei să depășească... 120 cm!). În această structură metalică, al cărei aspect ciudat era accentuat prin adaus de balene sau pernițe de lână, femeile păreau niște păpuși: ca în tablourile lui Velázquez!

Obiceiul consacrat de a purta asemenea rochii lungi până la pământ și adeseori cu o lungă trenă, făcea ca ciorapilor și încălțămintei – invizibile sub rochie – să nu li se dea o importanță deosebită. Ciorapii – din piele, postav cu broderii, pânză, mătase[1] sau, mai târziu, dantelă – erau lungi până sub genunchi, prinși de jartiere, de stofă. Și încălțămintea era brodată, când era confecționată din stofă[2]. Obișnuit era pantoful înalt, care proteja călcâiul și glezna. În Italia epocii, încălțămintea elegantă era (îndeosebi la Veneția) așa numita *pianella*: un fel de sandale sau de saboți din brocart sau catifea, cu talpa și tocurile joase; dar erau și din cele cu tocurile excesiv de înalte, pentru a proteja piciorul contra prafului, apei sau noroiului. În acest caz încălțămintea căpăta forme cel puțin

1 Foarte scumpi și rari la început, ciorapii de mătase au devenit mai accesibili după invenția mașinii de tricotat de către W. Lee (1589). În Anglia, regina începe să poarte din 1580 ciorapi de mătase; ceea ce a făcut ca moda aceasta să se impună imediat – deși constituiau articolul cel mai costisitor al toaletei.

2 În Italia, ciorapii puteau avea la bază o subțire pingea, făcând astfel de prisos încălțămintea; dar o lege florentină i-a interzis. Femeile de la țară umblau desculțe, cu saboți de lemn, sau cu un fel de sandale asemănătoare celor ale romanilor.

Corsete de fier, purtate de femei; obiecte de toaletă fabricate la Veneția în sec. XVI. – Colecție particulară, Paris.

stranii: montată pe două plăci de lemn (intarsiate cu sidef) dispuse vertical, în dungă, ținând loc de talpă; sau, făcând corp comun cu un suport de lemn atât de înalt[1], încât femeile nobile nu puteau umbla pe acești saboți decât sprijinindu-se de servitoarea care o însoțea.

Dintre accesoriile indispensabile femeii elegante, în Italia au apărut mai întâi evantaiul și umbrela (ambele originare din Orient – China, Persia, Asiria), de unde s-au răspândit repede și în celelalte țări. Asemenea unui steguleț, evantaiul – un pătrat sau un dreptunghi de carton ori de stofă apretată și brodată – avea mânerul de lemn, fildeș, aur sau argint. La fel și evantaiul comun – din pene de păsări rare sau din dantelă de Burano. Se purta atârnat de un lănțișor de cordon. – Umbrela rituală (cu forma și destinația ceremonială cunoscute de secole în Orient) apare la Veneția adusă din Bizanț; era

1 În muzeul Correr din Veneția se păstrează câteva asemenea exemplare; unul având suportul talpă-toc înalt de 43 de cm; altul de 51 de cm. Interzise de Marele Consiliu în 1512, această ciudată modă a dispărut în jumătatea a doua a secolului.

rezervată exclusiv dogelui sau papei în timpul ceremoniilor. De către o persoană particulară, a fost folosită pentru prima dată în 1560, la Bologna (apoi și în Franța); dar umbrela nu va ajunge de uz comun decât după ce, utlizându-se oasele de balenă, va deveni pliantă.

Și mănușile au avut la început o utilizare rituală: de către înaltul cler în timpul ceremoniilor liturgice[1], dar mai târziu constituiau și un semn distinctiv pentru juriști și profesorii universităților (cărora candidații trebuiau să le ofere, înaintea susținerii examenului de doctori). Începând din sec. XV, mănușile nu puteau lipsi din ansamblul îmbrăcămintei unei persoane elegante: parfumate, de mătase, din bocart țesut cu fir de aur, și uneori fără degetele pe care se purtau inelele, pentru a lăsa vizibilă bijuteria. Apar acum și normele inderogabile de etichetă, legate de acest articol[2]. A oferi o garnitură de 12 perechi de mânuși era un dar regal. Corporația mănușarilor din Veneția îi oferea dogelui în fiecare an 15 perechi.

În secolul al XV-lea femeile își ascundeau părul de regulă sub o broboadă, o bonetă sau o beretă, aderente la coafura și forma capului. Găteala capului era de o varietate infinită – după regiuni, vârstă și stări sociale: o basma simplă sau brodată, ori împodobită cu panglici de mătase; o bonetă în formă de inimă cu vârful coborând pe frunte, – sau deschizându-se în două arcuri deasupra tâmplelor, sau acoperindu-le complet[3]; o scufie de mătase variat ornamentată – care se putea reduce și la o simplă plasă de păr, dar din împletituri sau panglici țesute cu fir de aur; ori, o scufie pe o carcasă de sârmă,

1 La început cu un deget, originare din Egipt sau Persia, folosite de greci și romani la unele munci manuale brute, precum și (în secolele VI – IX) de călugării care lucrau la câmp, începând din sec. VII mănușile tind să devină un obiect de lux. Împărații purtau mânuși de purpură, ornate cu perle și nestemate. Femeile din familia imperială încep să le adopte chiar din sec. IX. Mănușile cu degete separate își fac apariția în sec. XII; cele din împletituri metalice (sau din plăci articulate) făcând parte din ansamblul armurii cavalerilor, se purtau numai peste mânuși din piele groasă. (În epoca feudalismului aveau și o valoare simbolică – de omagiu sau, dimpotrivă, de sfidare).

2 Nu era îngăduit să te prezinți în fața regelui, a principilor sau a nobililor de rang înalt cu mâinile înmănușate; nici în biserică nu se cuvenea să intri cu mânuși. Pentru a saluta o persoană îți scoteai bereta cu mâna stângă, duceai mâna dreaptă în dreptul inimii, apoi îți scoteai mânușa și îi strângeai mâna; obicei care însă între prieteni nu se practica. Mănușile se scoteau și în timpul dansului; iar în perioada de doliu nu se purtau mânuși.

3 Confecționat din postav negru, acest tip de bonetă – purtată de obicei de văduve – a fost adusă la modă de Caterina dei Medici.

terminându-se cu un văl lung căzând pe spate. Pălăriile de vară erau din pai cu boruri largi, cu panglici și pene de păun.

Dar tendința generală în secolul al XVI-lea era ca femeile să-și arate frumusețea părului și a pieptănăturii. Culoarea de păr ideală era cea aurie: idealul pictorilor Renașterii italiene era femeia blondă. În alte țări însă femeile își vopseau părul, – de multe ori schimbându-i culoarea după culoarea rochiei. Când nu voiau să-l vopsească, femeile (dar și bărbații) își puneau peruci[1]. Moda perucilor era atât de tiranică încât părul natural se vindea foarte scump; la Veneția, țărăncile și-l vindeau chiar în piața San Marco; iar la Milano – în piața Broletto. În scopul comercializării părului, în Anglia femeile defuncte erau adeseori tunse înainte de a fi înmormântate.

Și vestimentația bărbătească suferă în această perioadă schimbări substanțiale; unele, asemănătoare întrucâtva celor ale costumului feminin. Tradiționala tunică largă de stofă, bogată, îmblănită iama, cu mâneci largi, cu capișon pentru caz de ploaie, acum în sec. XV se poartă scurtă sub genunchi, strânsă pe talie cu un cordon de piele. În sec. XVI, jacheta sau tunica scurtă, ajustată pe corp și încheiată la gât cu nasturi, peste care se purta un fel de manta scurtă.

Încălțăminte pentru femei: saboți din lemn intarsiat cu sidef.. Secolele XV și XVI. – Museo Correr, Veneția.

1 Elisabeta I a Angliei avea o colecție de 80 de peruci: iar despre Maria Stuart se spune că, în timpul captivității sale în Anglia, își schimba peruca în fiecare zi.

o capă deschisă, flotantă, fără mâneci, era (în Spania mai ales) căptușită și întărită cu balene; în timp ce umerii erau mult lărgiți cu căptușeli (și piepți de asemenea), încât cel ce o purta cu greu se putea mișca în voie. Un bărbat în costum de gală era strâns în șireturi de sus până jos, încât nu se putea îmbrăca singur[1].

În Spania – ca și în Franța, Italia, Anglia – la mare modă era culoarea neagră, deschisă de albul lenjeriei și al dantelelor. Poziția politică predominantă a Spaniei va favoriza adoptarea și în alte țări nu numai a modei, ci și a etichetei de la curtea lui Filip II[2]. Pantalonii - fie largi, bufanți, fie strânși pe coapsă, – lungi până sub genunchi, se continuau cu ciorapi de aceeași culoare neagră la curțile Franței sau a Spaniei; dar în Italia, pantalonii, colanți, erau combinați cu dungi verticale, orizontale sau oblice, ori cu pătrățele de culori diferite, și uneori erau lungi până la glezne, înlocuind în felul acesta ciorapii. (Gentilomii purtau sabia – pe care n-o părăseau nici în timpul dansului). Încălțămintea varia după ocazii: în formă de papuc (fără toc, dar acoperind călcâiul), de pantof cu toc înalt, de gheată, sau de cizmă cu carâmb scurt, confecționată din catifea neagră sau din piele ori stofă. În Spania și Anglia cizmele erau înalte și largi, cu marginea răsfrântă, cu franjuri, toc înalt, pinteni de aur sau argint. Pantofii, de diferite culori, de catifea brodată, erau legați cu șireturi și cât mai ornamentați.

Pe cap se purta (și nu numai în Italia), vechea glugă florentină pusă pe un colac de câlți, coborând pe spate sau pe umăr, și uneori atât de lungă încât putea înfășura gâtul, ca un șal. Pe cale de dispariție în sec. XV, gluga a dat naștere beretei – fie aderentă pe cap asemenea unei scufii (de postav negru, roșu sau verde), fie în formă de con trunchiat (și înalt de 30 – 45 cm.), fie asemenea unei pălării cu borurile laterale ridicate (iar partea din față a borului – mai lungă și ascuțită), fie asemănătoare unei șepci fără cozoroc. Oricare din aceste forme erau ornamentate cu agrafe, medalioane, broșe; bijuterii care aveau și rolul de a fixa pana sau panașul din pene de struț. – Pălăria nu se scotea nici la ospețe, nici la baluri sau la alte ceremonii de curte. În Anglia Renașterii bărbații purtau pălării în

1 Această capă înlocuia roba, abandonată definitiv în timpul lui Henric II, – dar care rămânea apanajul magistraților, medicilor, profesorilor și șefilor corporațiilor. (Aceștia din urmă însă o purtau numai în ocazii solemne).

2 Caracterul „stilului înalt", al etichetei de curte, era grandoarea, devoțiunea, observarea ordinei de ranguri, obiceiul de a scoate pălăria și a săruta mâna. (cf. B. Bilzer). Felul îmbrăcămintei era determinat de cuplul regal (și de sora lui Filip II, Margareta, care fusese câțiva ani guvernator al Țărilor de Jos).

Distincția și eleganța sobrietății: bereta de catifea și portul bărbii. Portretul lui Baldassare Castiglione, de Rafael. – Muzeul Louvre, Paris.

general de catifea, de diferite forme și culori, cu tot felul de pene cât mai lungi. Sabia sau pumnalul la șold era accesoriul care nu trebuia să lipsească elegantului gentilom.

Cât privește portul bărbii, pictorii secolului al XV-lea îi prezintă pe contemporanii lor ca neavând o asemenea preferință. Dar în secolul următor revine moda bărbii – îngrijit tăiată, rotund și bogat, în coleretă, cu cioc, sau ca „muscă"; de asemenea mustața – de o linie în acord cu barba, mai stufoasă sau mai discretă. În Anglia (dar și în Franța sau Italia) barba se purta vopsită – la fel ca și părul, dealtfel – în diferite culori: după vârstă, după profesiuni, sau după capriciu[1]. Bătrânii în general nu purtau barbă. Castiglione îi critică pe cei care își rădeau barba de două ori pe săptămână, sau își vopseau părul; iar Ludovico Ariosto îi critică (în comedia *Cassaria*) pe bătrânii care se parfumau, care își căneau părul, sau care căutau să-și ascundă calvitia: căci începuseră și bărbații să poarte perucă

1 Gian Galeazzo Visconti, ducele Milanului, își vopsea părul, apărând blond sau brun – în funcție de culoarea costumului pe care îl purta în acea zi.

încă din ultimii ani ai sec. XV. Este epoca de triumf a bărbii: au purtat-o și 12 din cei 14 papi ai secolului. În schimb, începând de pe la 1550, nimeni nu mai purta părul lung, revărsat pe umeri în plete.

Încetul cu încetul nota generală de sobrietate a costumului masculin din prima jumătate a secolului al XVI-lea se pierde; și aceasta, tocmai la curtea Franței, unde moda părea a fi mai stabilă și mai echilibrată. Momentul coincide cu perioada domniei lui Henric III și a prezenței la curte a favoriților săi – *les mignons du roi*, – cercul de tineri eleganți, afectați, efeminați, cu moravuri frivole (și... echivoce).

Acum se impune moda mânecilor exagerat de umflate (și despicate – pentru a lăsa să se vadă dantelăria cămășii), precum și a umerilor excesiv de largi. Dar articolul vestimentar cel mai excentric este enormul guler plisat (în franc. *fraise*). De origine din Italia (unde însă s-a purtat cel mai puțin) și începând din 1550 preluat rapid de lumea elegantă din Franța, Anglia, Spania, Germania, Flandra, atât de bărbați cât și de femei – gulerul plisat, din pânză subțire de in ornamentată uneori cu fire de aur sau de argint, se compunea dintr-un rând sau mai multe rânduri suprapuse în etaj, de îndoituri și crețuri, ținute de un cadru de sârmă (iar după 1580, apretate cu scrobeală). Pliurile, devenite din ce în ce mai numeroase și mai adânci, au atins – la curtea lui Henric III al Franței – dimensiuni enorme: necesitând pentru a fi confecționate 18 m de pânză și înalte până aproape de creștetul capului. Atingând o lățime chiar de 40 cm., formau în jurul gâtului o roată – continuă pentru bărbați, iar pentru femei, dechisă în față, – cu diametrul de aproape un metru[1]. Încât capul – care nu se mai putea mișca decât între anumite limite – apărea așezat ca pe o imensă tavă albă; și, firește, creând mari probleme în timpul mesei!

Somptuozitatea vestimentației princiare, aristocratice și a marii burghezii era completată de profuziunea de bijuterii. Perlele, pietrele prețioase, cameile, medalioanele, podoabele de aur și argint puteau să apară, la bărbați, sau la femei, aplicate pe toate piesele de îmbrăcăminte, încălțăminte și accesorii – de la beretă și podoabele coafurii până la prețioasele ornamente ale ciorapilor și pantofilor. La toate acestea se adăugau bijuteriile independente direct de costum.

Cerceii și brățările au apărut târziu, spre sfârșitul secolului al

1 Elisabeta I a Angliei le-a interzis pe cele a căror rază depășea 33 de centimetri!

XV-lea, pentru a deveni numaidecât o condiție a elegantei. La Veneția obiceiul ca femeile elegante să poarte cercei începe abia în jurul anului 1525. Inelul păstra semnificația originară legată de ritualul căsătoriei, când mirele i-l punea pe deget miresei[1]. Principii și marii nobili, cavalerii, înalții prelați, magiștrii universităților purtau la gât și peste veșmânt – ca un semn al demnității și autorității lor – un lanț gros de aur sau un colan artistic lucrat, încrustat cu perle, emailuri și pietre scumpe. Acestui semn onorific îi corespundea un alt accesoriu, funcțional sau pur ornamental: nasturii și butonii de aur. Colierele obișnuite ale bărbaților aveau de obicei și un medalion, sau – piese extrem de prețuite – camei ori geme antice; colierele femeilor (care prefereau în plus șiragul de perle) aveau adeseori atârnate și o cruciuliță. Pe lângă alte feluri de bijuterii (medalioane, pandantive, agrafe, broșe, etc.) femeile visau podoaba supremă pe care foarte puține și-o puteau permite; coronița de aur, chiar bătută cu nestemate (sau, măcar o ghirlandă din mai multe șiraguri de perle mari).

De fapt această profuziune de bijuterii n-avea doar o funcție ornamentală, nu răspundea doar unui gust artistic, sau vanității de a se afirma a celor ce le purtau. Era vorba și de un mod de investiție, de un fenomen de tezaurizare. Pentru mentalitatea epocii bogăția nu era reprezentată doar de bani, ci și de obiectele prețioase care, în caz de necesitate, puteau fi transformate ușor și imediat în bani. (Sau puteau servi tot atât de bine pentru un împrumut cu gaj). – Îmbinarea utilului cu frumosul, atât de caracteristică acestei epoci, își găsește aici o altă confirmare. Unul din cei mai mari protectori ai artelor (amintește F. Cognasso), papa Iuliu II – „acest formidabil tezaurizator de perle, supraveghea personal cu regularitate cantitatea de perle pe care izbutea să o adune în casa sa de fier din Castelul Sant'Angelo".

LOCUINȚELE. AMBIANȚA ORĂȘENEASCĂ

Condițiile de locuit ale țăranului au cunoscut o evoluție mai lentă decât cele ale orășenilor; construcția caselor, funcționalitatea

1 În secolul al XV-lea inelul era folosit și ca sigiliu. Se purta ori un singur inel, ori mai multe (eventual pe degetele ambelor mâini). Multe inele, cu anumite pietre prețioase, având fiecare presupusa sa valoare terapeutică sau preventivă, aveau o anumită funcție magică (de invocare a unei puteri supranaturale, de îndepărtare a unor boli, de înlăturare a unor primejdii, de vindecare de deochi, ș. a.).

lor, anexele, mobilierul, grupul familial, au continuat multe dintre formele Evului Mediu, menținându-se și în secolele următoare. Materialele utilizate, tehnica construcției locuințelor și caracteristicile lor vor rămâne aceleași, cu anumite transformări și ameliorări. Completând sursele literare de informație, pictorii francezi și îndeosebi flamanzi (frații Le Nain, Adriaen Brouwer, David Teniers, Pieter Brueghel cel Bătrân, ș. a.) ilustrează aceste condiții de viață, care desigur că nu erau strict specifice doar Țărilor de Jos.

Alegerea materialelor în funcție de resursele locale, condițiile geografice, climatice și posibilitățile economice ale fiecăruia au determinat varietatea tipurilor de case. Cele mai rudimentare erau colibele pe jumătate îngropate în pământ (de ex. regiunile Auvergne, Aquitaine, etc.), acoperite cu un tumul. Mai răspândite erau casele de paiantă, de chirpici, din vălătuci, cu șarpanta aparentă, acoperite în marea majoritate cu paie, trestie sau stuf; iar în zonele de pădure cu șindrilă. Cum întotdeauna a existat o diferențiere economică, și în mediul rural țăranii mai înstăriți aveau și construcții-anexe – grajd, coteț de porci sau de păsări, locuri de depozitare a grânelor, alimentelor sau furajelor; cei mai săraci dormeau sub același acoperiș cu vitele și păsările de curte. În general casele aveau o singură încăpere de locuit; când casa avea un etaj – la care urca o scară exterioară – camera de locuit era sus; parterul era rezervat vitelor, depozitării de alimente, grânelor, uneltelor agricole, etc. În secolele XVI și XVII, în Anglia sau în vestul Franței (ca și în alte țări) cei aflați pe ultima treaptă a sărăciei trăiau în colibe, ridicate în câmp sau la marginea pădurii.

Interiorul era cu pământ pe jos și cu ferestrele cât mai mici; dar uneori lumina pătrundea numai prin ușa deschisă. Într-un colț – culcușul întregii familii: un strat de paie sau de *frunze* uscate așternute pe câteva scânduri. În mijlocul încăperii – vatra direct pe sol, deasupra căreia atârna de un lanț ceaunul. Fumul ieșea printr-o deschizătură din acoperiș. Mobilierul: una sau două lavițe cu spătar, câteva scăunele, o masă, o ladă, leagănul copilului și coșul de papură pentru păstrat pâinea; vesela – de lemn sau de lut ars. Dar suprafețele edificate puteau să se transforme de la o generație la alta, dându-li-se alte destinații, sau construindu-se în curte localuri suplimentare. Iar dacă în satele din regiunile nordice (din Franța, Germania, Flandra, Anglia, sau din alte țări) casele erau din chirpici sau din lemn, în timp ce cele din Spania, Italia, Bretagne, sau sudul Franței

erau de piatră, aceasta nu însemna că acestea din urmă ar fi prezentat condiții de locuit superioare celor ale primei categorii; casele de piatră din Sicilia, de pildă, erau mult mai mici și mai sărăcăcioase decât casele de vălătuci și bârne din unele sate din Alsacia sau Normandia.

În orașe, în secolul al XV-lea majoritatea caselor foloseau, ca material de construcție, cu prevalență lemnul. (Excepție făceau bisericile și palatele nobililor sau ale cetățenilor foarte bogați). În prima jumătate a sec. XV aproape toate casele din Zürich erau de lemn – chiar și palatul primăriei. Casele din piatră erau atât de rare încât documentele contemporane nu uită să le menționeze (cf.. M. Defourneaux).

Asamblajul de șarpantă, susținut de stâlpii principali, era asociat cu materiale ușoare, cărămizi, lut bătătorit, și totul întărit de grinzile de lemn aparente, – care erau dispuse orizontal, vertical, oblic, împărțind peretele în mai multe pătrate, triunghiuri, dreptunghiuri, romburi, etc. (așa cum sunt cele păstrate până azi în orașele din nordul Germaniei, Franței, Angliei, ș. a.), și uneori completat cu șipci acoperite cu ipsos. Elementele constructive de lemn desenau osatura edificiului, încadrând și golurile fațadei (ușile și ferestrele). Acoperișul celor mai multe case – chiar și al celor mai pretențioase – era de stuf., paie sau trestie, rareori de țiglă; iar cu plăci de ardezie – numai când cariera cu o asemenea argilă era în apropiere. (În Anglia, bisericile și clădirile de piatră erau adeseori acoperite cu plumb). Lemnul grinzilor fațadei era uneori ornat cu flori, cu figuri umane sau animale; iar bârnele mai groase aveau sculptate motive grotești.

Casele construite în secolele XV și XVI – îndeosebi cele din Italia – au noi caracteristici: scările exterioare dispar la fel ca și părțile ieșite în afară ale clădirii; intrarea principală este mai largă; de asemenea scările – care nu mai sunt acum din lemn, ci din piatră; în plus, fiecare casă are acum ieșire într-o curte interioară sau grădină[1]. Majoritatea caselor orășenești (cel puțin în Anglia) aveau și o pivniță – și de multe ori un etaj; sau, mai multe etaje suprapuse prin console și avansând față de parter. Parterul se compunea dintr-o piesă unică – în același timp bucătărie, sufragerie și cameră de zi, dormitorul fiind la etaj (unde erau primiți și vizitatorii). În casele meșteșugarilor și cele ale negustorilor încăperea (din față – dacă

1 Inovațiile acestea au pornit – ca și modelul palatelor – din Florența.

erau două) de la parter servea drept atelier ori prăvălie[1]. Casele acestora aveau firme pictate sau gravate pe faţadă; când firmele constau dintr-o piesă de fier forjat, ele dominau strada şi identificau casa (căci o numerotare a caselor nu exista). Prăvăliile sau tarabele negustorilor ambulanţi erau instalate şi între arc-butanţii catedralei, sau între absidele bisericilor[2].

În sec. XVI interioarele caselor orăşeneşti prezentau un relativ grad de confort. În Anglia, duşumelele erau din dale de piatră, cărămidă sau scânduri de lemn. Covoarele erau încă rare – şi nu totdeauna se puneau pe jos, ci mai degrabă pe mese sau pe pereţi, ca protecţie contra igrasiei. Frestrele, cu geamuri din cercuri mici de sticlă prinse cu plumb, se deschideau rar, lumina zilei era foarte slabă. Fără intrări separate, camerele dădeau una într-alta; uneori o încăpere mai mare era împărţită prin tapiserii întinse pe şasiuri şi transformată în două sau trei încăperi mai mici; în unele cazuri pereţii erau căptuşiţi cu lambriuri. Şemineurile, acum frecvente, devin piese ornamentale; în timp ce coşurile trebuiau să fie suficient de mari pentru a preveni pericolul incendiilor. Palatele şi clădirile mai pretenţioase aveau ferestrele în aşa fel concepute şi ornamentate încât să producă efectul dorit asupra celor ce le priveau din afară. (În schimb, geamurile din sticlă n-au înlocuit încă, decât rar, hârtia sau pergamentul unse cu ulei). Un element nou erau scările interioare: acum nu în spirală, ci drepte, largi, din lemn şi cu balustradă masivă[3].

Mobilierul era încă destul de sumar, chiar şi în casele celor bogaţi: cufere, scrinuri, lăzi sculptate pentru păstrarea diferitelor obiecte, a lenjeriei, a veşmintelor, banchete de-a lungul peretelui, masa (care se compunea prin aşezarea pe capre a unor scânduri), tipuri diferite de scaune; iar în camera de dormit – patul, cu o singură pernă pe toată lăţimea şi suficient de larg ca să poată dormi

1 Albrecht Dürer, în multe din desenele şi gravurile sale reprezintă case săteşti şi orăşeneşti din Germania, Austria şi Italia vremii.

2 „În felul acesta bisericile participau la viaţa cotidiană a oraşelor, al cărei ritm îl reglau prin sunetul clopotelor. Într-adevăr sunetul clopotelor învăluia întreaga viaţă a oraşului /.../, anunţând începerea şi sfârşitul programului de lucru, slujbele religioase, bucuriile şi doliile; iar uneori, şi un pericol care ameninţa oraşul" (M. Defourneaux).

3 Care în palate putea fi ornată cu statui; aşa după cum, tot ca o influenţă italiană, în nişele zidurilor se introduceau busturi clasice (cf. Lemonier). În sala cea mare a castelului sau palatului se expuneau şi trofeele de vânătoare; aici erau aduşi şoimii şi câinii de vânătoare – şi tot aici servitorii curăţau armele şi armura nobilului.

Stratford-upon-Avon: casa în care, în 1564, s-a născut Shakespeare.
În Anglia, în secolele XV-XVI, de obicei
casele aveau pereții exteriori întăriți cu grinzi de lemn aparente.

mai multe persoane la un loc[1]. În același timp, existența și a unor paturi individuale sau conjugale, cu aspect de baldachin[2], cu coloane sculptate, așezate pe un podiu înalt, cu perdele de catifea, mătase sau brocart, este un exemplu de mare diversitate posibilă a mobilierului Renașterii. Bufetul, plasat sau în sala mare sau în dormitor, constituie tipica mobilă de lux: vesela (din cositor, porțelan, argint sau aur) împreună cu alte obiecte de mare preț era așezată pe una sau mai multe polițe; totul – în funcție de bogăția și de rangul social al proprietarului.

Chiar dacă orașele aveau multe edificii impunătoare, aspectul lor general însă lăsa mult de dorit – mai ales sub raportul salubrității. Prea puține erau cele care să fi fost concepute după un plan regulat; dar nici străzile cele mai importante ale acestora nu depășeau lărgimea de 4–5 m. De obicei trasul stradal era neregulat, iar din distanță în distanță străzile deveneau mai largi sau mai înguste.

1 În locuințele nobililor din Anglia aceste paturi erau largi de 3 și chiar 4 metri, – în care amfitrionii își culcau, alături de ei, oaspeții. Și în casele burghezilor din Geneva paturile erau comune: dormeau la un loc și persoane de sex opus, dar invers: femeile dormeau cu capul la picioarele bărbaților! (cf. Guérdan).

2 Încă din sec. XIV patul era prevăzut cu perdele, care protejau contra frigului din timpul nopții, a insectelor și a umezelii.

Foarte rar pieţele publice aveau o formă regulată: „erau mai degrabă nişte răspântii în care confluiau mai multe străzi" (*Idem*); în centru aveau o cruce sau o fântână, de la care veneau să ia apă locuitorii cartierului. Căci apa rămânea o problemă: la Paris – oraş cu o populaţie de 300.000 de locuitori în sec. XVI – un număr de 5.000 de sacagii erau angajaţi cu ziua de cetăţeni să le aducă apă acasă: oraşul avea doar 16 fântâni cu apă potabilă. (Unele case aveau fântâni în curte, dar apa acestora era bună numai pentru spălat). Străzile pavate erau cazuri excepţionale; cele mai importante erau pietruite cu pavaj grosier şi inegal. În timpul lui Calvin, pe străzile Genevei – dar şi în multe alte oraşe mari – circulau nestingherite gâştele şi găinile, caprele şi mai ales porcii[1] – care mai reduceau volumul de resturi menajere aruncate în faţa caselor[2]. (Un călător din sec. XVII găsea că, în privinţa murdăriei, Geneva nu putea fi comparată decât cu Lisabona şi Edinburghul).

În mijlocul străzii „curgea" canalul, neacoperit, în care se vărsau apele menajere din casele vecine. Zadarnic autoritatea municipală interzicea aruncarea gunoaielor în stradă sau îi obliga pe proprietari să mături porţiunea din faţa casei lor. „Absenţa unui sistem regulat de a ridica gunoaiele făcea din stradă o adevărată cloacă. Fericite erau oraşele construite pe coasta unui deal, în care ploile puternice măturau murdăriile ducându-le în râurile din apropiere" (*Idem*). Iar când nu ploua, străzile degajau un miros pestilenţial, care firesc că pătrundea şi în locuinţe[3]. În 1594, când cardinalul Camillo Borghese (viitorul papă Paul V) vizitează Madridul, printre altele notează şi lipsa latrinelor: „de aceea toţi locuitorii îşi fac nevoile într-un vas pe care îl golesc apoi în stradă"[4]. Zadarnic poliţia urbană interzicea să

1 În 1416 încă, ducele Milanului ordona ca porcii să fie lăsaţi să circule liber pe străzile oraşului.

2 În oraşele din Anglia era interzis a ucide uliul şi corbii – pentru că aceştia consumau şi deci reduceau ordurile de pe străzi (cf. Lemonier).

3 „Deşi preocupările de igienă nu erau total necunoscute: dovadă, numărul relativ mare de etuve şi de băi publice chiar în oraşele de o importanţă secundară" (*Idem*).

4 Iar episcopul (şi poetul) francez Jean Bertaut, vizitând în aceeaşi perioadă Madridul, relatează: „Adesori am întâlnit pe străzi câini şi pisici moarte, care nu duhneau deloc, căci aici aerul e greu să fie stricat". – În această privinţă, e cel puţin ciudată nu numai opinia publică madrileană, ci chiar şi aceea a medicilor: care, în plin secol al XVIII-lea, vor continua să susţină că aerul Madridului este atât de tare şi pătrunzător, încât ar deveni dăunător sănătăţii oamenilor dacă asprimea lui nu ar fi temperată de exhalaţiile fetide ale străzilor capitalei.

„Țăran mâncând fasole" – tablou de A. Caracci; semnificativ moment de reprezentare realistă a lumii satului. – Galleria Colonna, Roma.

se arunce de la ferestre sau de pe balcoane asemenea murdării – chiar sub amenințarea pedepsei cu 4 ani de surghiunire pentru stăpânul casei și cu 6 ani pentru servitori!

Circulația pe timpul nopții era foarte riscantă din cauza întunecimii și a răufăcătorilor. Iluminatul străzilor Parisului a fost instituit de Parlament începând doar din 1558; la început cu felinare de mari dimensiuni, apoi cu felinare obișnuite atârnate din loc în loc de-a lungul străzii sau la răspântii, aprinse între orele 22 – 4; iar din 1595, numai în lunile de iarnă. În restul acestor ore sau luni (iar pe străzile neiluminate, la Paris ori în alte orașe mari, permanent) în timpul nopții se circula – sub pedeapsa cu închisoarea – numai cu felinare portative[1].

Și Londra epocii elisabetane avea un aspect urbanistic foarte neglijat (în primul rând, pentru că străzile erau nepavate), dar și cu

1 La Geneva, după ce în turnul de pază al orașului se dădea stingerea nimeni n-avea voie să circule pe străzi fără un motiv valabil sau fără felinar. – În sec. XVII, la Paris s-a instituit de către poliție un serviciu de purtători de felinare, care, în schimbul unei sume modice, îi însoțea pe solicitanți, conducându-i și pe scările clădirii, până la intrarea în apartament.

lumea interlopă a mahalalei și cu prea frecventele încăierări, care făceau ca lumea să nu iasă pe străzi neînarmată. (Duelurile erau un fapt obișnuit; după 1550 însă duelurile pe străzile orașului au fost interzise). În satele și orașele din Anglia cârciumile erau numeroase; în schimb vin (și tutun) se vindea și în farmacii, – care erau locuri de întâlnire ale lumii elegante. – Se pare că orașele germane (cel puțin unele) erau mai îngrijite; deși până în sec. XIV un oraș atât de important ca Frankfurt avea casele din chirpici, cu un orificiu în acoperiș, pentru fum. În sec. XV și XVI însă se construiesc palate și case luxoase; iar labirintul de străzi trasate neregulat încep să fie curățate de gunoaie. Umanistul Enea Silvio Piccolomini (papa Pius II) elogia orașele germane pe care le vizitase pentru bogăția și frumusețea lor; iar Montaigne afirma că Augsburgul este mai frumos ca Parisul! Prosperitatea și eleganța Vienei este confirmată (în 1490) și de istoriograful Antonio Bonfini[1]. Pe de altă parte, același E. S. Piccolomini denunță în termeni foarte aspri mediul social, dezordinile și moravurile decăzute din orașele germane[2]. (Dealtfel, și celălalt umanist ilustru Poggio Bracciolini descrisese, în 1417, decadența morală din localitățile balneare germane).

Nu e mai puțin adevărat că, alături de atâtea aspecte negative, urbanistice și sociale, ale ambianței orășenești, sunt și nenumărate aspecte impunătoare și realizări cu totul excepționale – care rămân și cele mai semnificative pentru definirea caracterului noii civilizații renascentiste. Sunt proiectele de sistematizare urbanistică, sunt palatele concepute și realizate de mari arhitecți ai epocii, sunt

1 „Fiecare casă oferă ceva interesant de văzut; peste tot curți dublu, saloane mari și confortabile, camere de locuit în timpul iernii [...]. La subsol – depozite de mărfuri, magazii de grâne și locuințe de închiriat. Apartamentele de vară sunt populate cu atâtea păsări încât străbătând străzile orașului poți crede că te afli în mijlocul unei păduri [...]. Activitatea comercială este foarte intensă, și aici se câștigă mulți bani!". – Evident că entuziastele impresii ale istoriografului lui Matei Corvinul, chiar circumscrise la un singur oraș, trebuie privite cu rezerve.

2 „Zi și noapte oamenii se bat pe străzi ca pe un câmp de bătălie. Uneori sunt muncitori contra studenților, alteori sunt nobili contra orășenilor, sau chiar aceștia din urmă între ei. O sărbătoare religioasă nu se termină fără bătăi, răniți, omucideri și asasinate; prin cârciumi și hanuri mișună prostituate. Dedat plăcerilor materiale, poporul cheltuiește duminica tot ce a câștigat în timpul săptămânii. Numărul prostituatelor este considerabil de mare, și puține sunt femeile care să se mulțumească cu un singur bărbat. Când un nobil face curte unei femei frumoase din burghezie soțul acesteia îi servește vinul și are grijă să-l lase singur cu soția lui. Negustorii bogați și bătrânii se căsătoresc cu fete tinere, care, îndată ce rămân văduve, se grăbesc să se căsătorească cu servitorii cu care înainte trăiseră adulterin".

operele de artă instalate în centrul pieţelor; celebrele fântâni din centrele oraşelor Siena, Perugia, Bologna, ş. a.; sau, statuile ecvestre ale lui Gattamelata şi Colleoni din Padova şi Veneţia[1]. Apoi, alte preocupări edilitare şi urbanistice – ca pavimentarea străzilor, transformarea spaţiilor libere şi părăsite în pieţe publice, salvgardarea şi restaurarea unor monumente antice, curăţenia oraşelor[2], asigurarea alimentării cu apă, măsurile luate pentru localizarea şi prevenirea incendiilor[3], pentru siguranţa circulaţiei în timpul nopţii[4], pentru evitarea epidemiilor[5], ş. a. m. d. – Sunt tot atâtea realizări care conferă secolelor Renaşterii evidenţa unui mare progres civilizatoric.

PRACTICI MEDICALE. IGIENA. TOALETA

Terapia ocultă bazată pe superstiţii (religioase sau profane) era formulată şi în secolele Renaşterii în diferite scrieri ale unor autori

1 Sau uriaşa statuie – rămasă netumată în bronz, apoi distrusă – a ducelui Milanului Fr. Sforza, realizată de Leonardo da Vinci (în care numai calul avea o înălţime de 7,20m.).

2 Vd. *Ist. culturii şi civilizaţiei*, vol. 9, cap. *Tehnologia Renaşterii*, paragr. „Edilitatea şi urbanistica". – La Roma, abia către 1550 a fost organizat un serviciu de salubritate publică (plătit din taxele percepute de la negustorii cu prăvălii), care trebuiau să asigure de două ori pe lună curăţenia oraşului. La fel la Veneţia, unde grămezile de gunoi adunate chiar şi în preajma bisericilor erau apoi aruncate în canale. – La aceeaşi dată Ferrante Gonzaga, guvernatorul Milanului, luase măsura ca porcii să nu mai fie lăsaţi în voie pe străzile oraşului.

3 „Marea transformare edilitară survenită între secolele XV şi XVI, cu progresiva abandonare a lemnului în construcţii, trebuia să aibă drept consecinţă fericită diminuarea incendiilor. Nu va mai fi necesar să se mai respecte ordonanţele care interziceau să se aprindă focul la bucătărie când bătea vântul. Dar materialul folosit pentru osatura însăşi a caselor, edificiile lipite unul de altul, lipsa mijloacelor rapide de stingere a incendiilor, totul concura ca incendiile să fie funeste şi în sec. XVI. Istoria Veneţiei este o serie continuă de incendii grandioase" (Fr. Cognasso). Au ars în repetate rânduri Palatul Ducal, podul Rialto, Fondaco dei Tedeschi, palate şi cartiere populare întregi.

4 La Roma s-a instituit un corp regulat de poliţie compus din 400 de persoane înarmate, plus 100 de oameni călări. Pe lângă aceasta, garda elveţiană a papei avea 240 de soldaţi. La Genova, ordinea era asigurată de un corp de 200 de mercenari. La Veneţia (unde primele felinare au apărut abia în 1750), la Florenţa şi în alte oraşe (ca să rămânem numai la exemplul Italiei) a fost organizat un serviciu de gardieni de noapte.

5 Singurul remediu serios contra răspândirii bolilor era igiena; în primul rând curăţenia casei, a străzilor şi igiena corporală. În sec. XV existau deja numeroase băi publice (multe însă devenite locuri de desfrâu). La Genova, în 1493 acestea au fost închise pentru a se evita răspândirea ciumei.

de multe ori de prestigiu; şi practicată – sau măcar necombătută, deci acceptată tacit – chiar în mediile intelectuale, medicale şi universitare. Continuau să acţioneze credinţele vechi medievale în puterile sfinţilor taumaturgi: aproape că nu exista o boală care să nu poată fi „vindecată" invocând intervenţia unui sfânt „specialist"[1]. Aşa după cum mai persista încă credinţa în virtuţile taumaturgice ale regilor[2].

Ceea ce e mai surprinzător este faptul că adevăraţii oameni de ştiinţă nu ridicau obiecţii împotriva acestor superstiţii. Celebrul jurist şi economist Jean Bodin (m. 1596) recomanda castrarea preventivă – „contra varicelor şi a leprei". Bodin nu era medic, dar facultatea de medicină din Paris acceptă ideea acestei operaţii preventive – care va fi practicată până spre sfârşitul secolului al XVIII-lea! Marele reformator al medicinei Renaşterii, Ambroise Paré (m. 1580), era împotriva terapiei castrării; în schimb nu se declara împotriva prestigiului general de care se bucura terapia aurului şi a pietrelor preţioase. Or, la această dată nimeni în Franţa (dar nici în alte ţări) nu se îndoia de extraordinara eficienţă terapeutică a aurului, indicată pentru prelungirea vieţii; şi cu atât mai puţin de virtuţile, preventive sau terapeutice, ale pietrelor preţioase, – fie purtate ca talisman[3], fie pisate şi băute cu apă[4].

Dar existau şi medicamente mai ieftine, la îndemâna oricui. Însuşi ilustrul Ambroise Paré sfătuia ca acestea să fie căutate în sângele, în urina, în organele sau în excrementele animalelor şi păsărilor: „din moment ce excrementele amintitelor animale îşi au şi virtuţile lor particulare, nu este o necuviinţă ca farmacistul să le aibă

1 În Italia, S. Vito vindeca coreea; S. Anton – „focul sacru" (*Herpes zoster*); S. Gennaro – crizipelul; S. Rocco – ciuma; S. Lucia – bolile de ochi; – în diferite regiuni din Franţa erau invocaţi sfinţi cu atribuţii şi competenţe precise: nu mai puţin de 123 contra febrelor, 53 împotriva pestei, 49 pentru combaterea migrenelor, 47 – a bolilor de ochi, 15 – a reumatismelor, 23 – a gutei, 18 – a colicilor, 20 – a litiazelor, 37 – a epilepsiei (cf. Erlanger).

2 Lucrarea devenită clasică ce tratează acest subiect este *Les rois thaumaturges*, de Marc Bloch(vd. *Bibliografia*).

3 Jean de Renou recomandă rubinul – „contra otrăvurilor şi a oricărei putreziciuni (=gangrene); safirul – „care vindecă ulcerele intestinelor"; smaraldul – care „fortifică memoria şi înlătură poftele carnale"; lapis lazuli – care „climină umoarea melancolici"; în timp ce argintul viu pus într-un tub plasat pe stomac vindecă pesta; iar un diamant ataşat pe braţul stâng îl apără pe cel care îl poartă împotriva muşcăturii oricărui animal sălbatic...

4 „În 1525, marchizul d'Aquaviva îi trimite papei Clement VII un smarald, excelent apărător contra ciumei, a otrăvurilor şi a epilepsiei" (Fr. Cognasso).

în prăvălia sa – și îndeosebi balega de capră, de câine, de barză, de păun, de porumbel, de mosc, de civetă, precum și părul anumitelor animale". – Vestitul medic oculist Jean Liébaut (m. 1596) recunoștea că „lichidul distilat din excrementul unui bărbat roșcat este suveran în tratamentul fistulelor, al roșețelor (= conjunctivitelor) și a vederii neclare, pentru a îndepărta albeața ochilor și a opri lăcrimarea /.../. Și pentru ca acest lichid să nu fie puturos, poți să-l amesteci cu puțin mosc sau cu camfor"[1] – Asemenea rețete fanteziste erau nenumărate, care de care mai extravagante, – cu toate că erau folosite adeseori chiar în mediile persoanelor foarte cultivate.

Mai gravă decât asemenea practici superstițioase atât de populare era practica recoltării frecvente de sânge; practică pe care o instaurase la curtea și în lumea medicală franceză italianul Leonardo Botallo, medicul personal al lui Carol IX, Henric III și Caterinei dei Medici. Acesta susținea că trebuie să li se ia sânge chiar celor sănătoși: tinerilor – cel puțin o dată pe lună; iar bătrânilor, de șase ori pe an. Facultatea de medicină din Paris era de acord cu această metodă extrem de riscantă (dacă nu de-a dreptul criminală); iar Ambroise Paré, nu numai că a aprobat-o și a patronat-o, dar se și lăuda că și el a luat sânge unui băiat – de 27 de ori în numai patru zile! – „Împreună cu purgația excesivă, recoltarea frecventă de sânge a făcut ravagii în tot secolul al XVII-lea. În felul acesta au murit, prematur, Ludovic XIII, Richelieu și Mazarin" (*Idem*).

Unele maladii erau considerate ca fiind cauzate de prezența sau de intervenția diavolului – ca impotența sexuală, epilepsia sau isteria. Ca atare, tratamentul lor revenea exorcismelor preotului sau efectului creat prin sugestie, în urma vizitării unui sanctuar sau a atingerii unor relicve. – Efecte asemănătoare erau căutate în Franța, unde încă din Evul Mediu se stabilise ferm credința în puterile supranaturale atribuite regilor de a vindeca scrofulele (adenopatiile inflamatorii ale tuberculozei ganglionare) prin simpla atingere cu

1 Cf.. Ph. Erlanger; istoric care mai amintește și alte asemenea practici. Astfel: era de mult admis că sângele de iepure vindecă litiaza biliară, iar excrementul de șoarece, litiaza renală; că scrofulele se vindecă bând fiertură de câinele-babei (sau carcaiac – larva unor fluturi de noapte), în timp ce frecțiile cu grăsime umană ușurează durerile reumatice; că esența concentrată de urină – pe care în sec. XVII M-me de Sévigné o lua în picături – este indicată contra epilepsiei și apoplexiei; că limba de câine face să dispară șancrul gurii, – în timp ce frecția organelor genitale ușurează vezica. – Dar Jerôme de Monteux propunea și o rețetă a cărei rază de acțiune se extindea dincolo de zona bolilor organice: „Pentru a păzi o femeie de ispita de a se dărui altui bărbat decât soțul ei, trebuie să i se dea în secret să bea ficatul unei rândunele, prăjit, pisat și amestecat cu vin"...

mâna a frunții bolnavului. „A încercat însă Ludovic XII în 1502, cu ocazia trecerii prin Genova: a sosit aici la 26 august, în ziua de 31 a pus să se aducă la cunoștință ca toți scrofuloșii să se adune a doua zi la biserica S. Maria dei Servi. Regele a venit la biserică și i-a atins cu mâna pe cei bolnavi. În 1506 a repetat la Pavia «binecuvântarea scrofulelor». Dar nu ni se spune ce rezultat a avut acest tratament regal" (Fr. Cognasso).

Într-adevăr, superstiția „regilor vindecători", taumaturgi, a cunoscut o răspândire extraordinară, îndeosebi în Franța și Anglia, de-a lungul a cel puțin șase secole! În acest sens, primul document cunoscut (din relatarea lui Guibert de Nogent) datează din sec. XII și se referă la Ludovic VI; iar următorul la Ludovic IX cel Sfânt. (Și regii merovingieni „vindecau" unele boli, dar nu scrofulele; o practică ce, sub carolingieni a trecut printr-o eclipsă). – La același secol se referă și documentul din Anglia, atestând aici că primul rege taumaturg a fost Henric II. În această țară Reforma a dat o lovitură extrem de dură acestor „vindecări regale". (În general, protestantismul privea cu dispreț și oroare miracolele pe care opinia comună le atribuia sfinților). Totuși, și Henric VIII și Elisabeta I „vindecau" scrofulele prin atingerea cu mâna; iar în 1685, Iacob II, într-un interval de numai nouă luni a „tratat" astfel nu mai puțin de 4.422 de bolnavi. Ultimul „tratament regal" din Anglia a avut loc în 1714 (cf. Marc Bloch).

Formula rostită cu această împrejurare era invariabilă: „Regele te atinge, Dumnezeu te vindecă". Cum la acea dată medicina distingea cu greu (sau deloc) între diferite afecțiuni ganglionare care, nefiind de natură tuberculoasă, apăreau și dispăreau temporar cu intermitență, mulțimea ignorantă putea avea iluzia unei vindecări.

În Franța Ludovic XVI îi „vindeca" prin atingere pe scrofuloși până în 1789. Dar și după această dată mulțimea insista ca regele să facă „minunea". Fără să fie convins, Carol X ezită; dar la 31 martie 1825 cedează, încercând să vindece și el un număr de 120–130 de bolnavi, solicitanți prea insistenți. După această dată, nici un rege din Europa nu mai pune mâna pe rănile unui scrofulos. – Și în alte țări exista această superstiție, dar era legată numai de pretinsele virtuți curative ale unui rege francez sau englez. Prizonier în Spania, Francisc I este solicitat de bolnavii de scrofuloză veniți la el din Barcelona și Valencia. La Napoli, mulți bolnavi recurg la ajutorul lui Carol VIII (care, la 20 ianuarie 1495 la Roma „tratează" 500 de scrofuloși); la ajutorul lui Ludovic XII recurg alți bolnavi, din Pavia sau Genova; iar la Francisc I, în 1515, bolnavi din Bologna.

Locuința unui orășan englez bogat: casa lui John Harvard, fondatorul renumitei universități omonime. – Stratford-upon-Avon, sec. XVI.

Mai puțin, sau chiar deloc fanteziste erau tratamentele dentare. Ambroise Paré folosea plombe din plumb; care, la membrii familiei regale, erau din aur. Dinții lipsă erau înlocuiți cu alții din os sau fildeș (sau, cu dinți de... rechin!), legați de cei sănătoși cu un fir de aur ori de argint. Contra migrenelor dentare se recomanda o băutură extravagantă: în care era dizolvat un dinte pisat de cârtiță sau de șarpe! Cei mai mulți însă foloseau vata îmbibată cu ulei și esență de piper, cuișoară, salvie, mac, măselariță și, mai ales, mătrăgună[1].

1 Pentru mentalitatea dominantă a epocii, elocvent este cazul relatat de istoricul Ph. Erlanger, citat mai sus. În 1593, un profesor al facultății de medicină din Paris anunță un fapt senzațional, o adevărată minune: unui copil de 7 ani din Silezia îi crescuse un dinte de... aur! Facultatea a trimis un expert să verifice „minunea". Concluzia formulată în raportul depus de expert era: „Noi, creștini fiind, îi atribuim lui Dumnezeu miracolul creșterii unui dinte de aur în gura acestui copil silezian". Copilul era arătat celor curioși – contra plată. În realitate, chirurgul german inventase coroana dentară de aur!

Insalubritatea generală a oraşelor, gradul scăzut de confort al locuinţelor şi lipsa igienei corporale completează cadrul vieţii cotidiene în toate ţările în această epocă; şi, mai mult sau mai puţin, la toate nivelele societăţii.

Băile publice, în majoritate acaparate de prostituate – de fapt, singurele femei care îşi făceau cu regularitate toaleta intimă, – erau considerate locuri de depravare (de regulă, proprietarii băilor inchiriau camere în acest scop); motiv pentru care băile publice erau proscrise de predicatori, atât de catolici cât şi de protestanţi. Medicii afirmau că băile publice reprezintă un pericol în perioadele de epidemii. În Spania, îndată după expulzarea maurilor clerul a reuşit să impună ca băile să fie închise, întrucât erau contrare spiritului religiei creştine: abluţiunile rituale islamice erau văzute de spanioli ca fiind primejdioase pentru dreapta credinţă[1]. Şi în Brabant, ocupaţia spaniolă – după cum atestă Erasm – a suprimat băile publice. Fiicei Caterinei dei Medici, Elisabeta, căsătorită cu Filip II, medicii i-au interzis să facă baie – pentru că nu era bolnavă!

La Paris – unde de asemenea majoritatea băilor publice au fost închise – apa nu putea fi irosită pentru a face baie (decât în caz de boală gravă). Cearşafurile de baie erau necunoscute. Pentru spălatul rufelor vânzătorii ambulanţi furnizau cenuşa pentru leşie; dar se recomanda ca lenjeria să fie spălată cât mai rar – ca să nu se uzeze prea repede... În schimb, cearşafurile, la fel ca lenjeria de corp, erau parfumate (de regulă cu lavandă). – Dealtminteri, lipsa de igienă a persoanelor, degajând mirosuri greu de suportat, făceau chiar obligatorie folosirea din abundenţă a parfumurilor (extrase în general din plante odoriferante). Se parfumau nu numai corpul, părul sau barba, ci şi şevetele, batistele, veşmintele, ciorapii, mănuşile, încălţămintea, perdelele din alcoviuri... În societatea cea mai aleasă, singura armă contra efectelor olfactive agresive ale lipsei de igienă era parfumatul!

Obiceiul de a se parfuma şi farda era menţionat în numeroase scrieri satirice din secolele XIII şi XIV, când era practicat de femeile uşoare (*filles folles*) care abuzau de un machiaj violent. Dar în sec. XVI, Franţa este de-a dreptul invadată de cosmetice şi de parfumuri aduse din Italia, în timpul Caterinei dei Medici.

1 Băile publice erau folosite numai de mauri; până când Filip II a interzis şi pentru *moriscos* să facă băi calde – sub sancţiunea pedepsei de 6 ani la galeră.

La Veneția toate femeile se fardau foarte accentuat și își decolorau părul cu un fel de leșie-șampon, expunându-se apoi la soare timp cât mai îndelungat pentru a deveni cât mai blonde – culoarea de păr ideală a femeilor italiene din Renaștere. Vopsirea părului era o manie generală în Italia; și care, trecând în Franța, devine atât de exagerată încât femeile își schimbau culoarea părului pentru a o potrivi cu cea a rochiei îmbrăcate în acea zi. (Bărbații își vopseau nu numai părul, ci și barba). În Spania, abuzul de farduri este atestat și de portretele de femei ale lui Velázquez – care, pe un *fond de teint* (în spaniolă numit *solimán*: ceruză, alb de plumb) își aplicau o adevărată pictură: nu numai pe față, ci și pe umeri, pe gât, pe urechi. Pe buze, spaniolele aplicau un strat ușor de ceară; iar pentru mâini, foloseau îndeosebi o pomadă pe bază de ulei de migdale (și de grăsime de porc)[1].

În secolul al XVI-lea apare peruca completă, – confecționată dintr-o piele foarte subțire în care firele de păr erau înfilate cu acul. Portul perucii, atât de femei cât și de bărbați (și de preferință de culoare blondă) se generalizează, în Franța, în timpul domniei lui Ludovic XIII – și este numaidecât imitat în celelalte țări din Occident.

Pudra își face apariția la curtea Franței spre sfârșitul secolului al XV-lea. O foloseau și bărbații: Francisc I folosea pudra de violete și de Cipru. Henric III este primul rege care își pudrează părul cu pudră de violete, parfumată cu mosc. Sub Henric IV, pudra era atât de răspândită încât era folosită și de femeile de condiție modestă.

O modă mai extravagantă ca toate (apărută mai întâi în Franța, de unde a trecut și în celelalte țări) era cea a bizarelor *mouches* – „muște": un plasture negru, de preferință rotund, lipit pe diferite puncte ale feței: lângă coada ochiului, în mijlocul obrazului, pe nas, pe buze, pe bărbie, sau la colțul gurii. (Când era lipit pe tâmplă, putea să apară înconjurat de mici diamante). „Mușteie", păstrate în cutiuțe speciale, au fost în mare vogă în sec. XVII (ducesa de Berry își punea pe față mai multe *mouches* în același timp); pentru ca în secolul următor să fie întâlnite aproape peste tot în lumea femeilor elegante. (În timpul domniei lui Henric IV le purtau și bărbații). Moda acestor *mouches* a durat până la Revoluția franceză.

1 Un element excentric al podoabei femeii spaniole erau, începând din primii ani ai sec. XVII, ochelarii enormi care le acopereau pe jumătate fața (fără a le servi la vedere), numiți *quevedos:* moda ochelarilor cu rama groasă fusese introdusă de renumitul scriitor renascentist Quevedo y Villegas.

Problema practicilor igienice și a obiectelor aferente acestor practici este legată de un anumit aspect al mentalității oamenilor timpului (cf. Norbert Elias).

Nevoia de îngrijire, de curățenie corporală nu deriva în primul rând dintr-o motivație de ordin igienic sau rațional; cu alte cuvinte, nu se fonda pe ideea că murdăria corporală ar putea prezenta un pericol pentru sănătate. Pare evident că la începutul perioadei oamenii erau îngrijiți și curați doar din respect pentru ceilalți, și în special pentru persoane situate pe o treaptă superioară a scării ierarhice. Motivația era deci de esență socială: curățenia corporală decurgea din dorința de a plăcea altora.

Relația dintre cauză și efect era ignorată: în conștiința oamenilor, băile erau periculoase pentru că puteau produce „intoxicații" – cum erau considerate a fi bolile epidemice. „Este deci perfect de înțeles că folosirea apei, și în special a apei calde de îmbăiat, inspira oamenilor acelei vremi o vagă teroare, fondată pe un sentiment insuficient definit și determinat". Din acest motiv, „și în sec. XVII și al XVIII-lea, oamenii erau preveniți să nu folosească apa, – care ar fi periculoasă pentru piele și l-ar expune pe om să răcească" (își conclude N. Elias ipoteza).

Corelate cu igiena personală și întregindu-i imaginea sunt și obiceiurile în diferite ocazii și momente ale vieții cotidiene. Am văzut mai sus cum se servea la masă și cum se mânca. În această privință – dar și în multe altele – regulile de conduită pe care le recomandau manualele de comportare în societate (redactate în continuare, din sec. XIII până în sec. XIX)[1] nu fac altceva decât să arate că asemenea prescripții erau necesare, și deci constituind o fidelă oglindă a obiceiurilor curente[2].

Astfel, batista de buzunar[3] apare în Europa doar către 1540 –

1 În sec. XIII, în *De le zinquanta cortexi da tavola*, remarcabilul poet lombard Bonvesin de la Riva (m. 1314) enunță deja precepte de conduită în societate referindu-se și la a șterge nasul la masă.

2 Și în sec. XVII, o ordonanță austriacă din 1624 conținea reguli de comportare a tinerilor ofițeri din rândurile nobilimii imperiului habsburgic: „Să nu îți vâri mâna în mâncare, să nu arunci oasele sub masă, să nu-ți lingi degetele, să nu scuipi în farfurie și nici să-ți ștergi nasul cu fața de masă", etc.

3 Cunoscută din Antichitate, batista avea însă atunci o altă destinație decât cea de azi: pentru a șterge fața de transpirație, pentru a o agita la spectacolele publice în semn de aprobare, – sau ca piesă de ceremonial regal (cum apare în basoreliefurile asiriene și persane) sau bisericesc (atașată de cârja episcopală).

deși nu cu utilizarea ei practică de azi. În sec. XV, chiar la ospețe ale nobililor convivii își ștergeau adeseori nasul cu fața de masă; în secolul următor, operația se făcea cu ajutorul mânecii sau cu două degete (ale mâinii stângi – se recomanda; căci degetele mâinii drepte serveau la mâncat); și în sec. XVIII se mai proceda la fel. Din Veneția, unde își făcuse mai întâi apariția (și conferind celui ce se servea de ea un cert prestigiu social, la fel ca furculița), batista trece repede dincolo de Alpi, fiind imediat adoptată în Franța, în Anglia, la curtea lui Henric II și la cea a Elisabetei I. Rămâne însă mult timp un prețios obiect de lux (la fel ca bastonul, tabachera sau evantaiul), decorată cu dantelă fină, parfumată, ținută în mână, purtată atârnând de cordon sau la gât (cum o purta regina Cristina a Suediei); sau, de către bărbați – ca gentilomii Angliei – la pălărie. În orice caz, până în sec. XVIII rămâne mult prea rar folosită în scopul ei practic[1]. Rezistența care era opusă folosirii normale a batistei chiar în ambianța aristocrată este menționată, cu volubilă ironie, și de Montaigne[2].

Un fapt care denotă o anumită rafinare a moravurilor îl reprezintă și apariția, în secolul al XVI-lea, a unor obiecte de uz intim, ca scuipătoarea[3], sau ca oala de noapte[4], – obiecte care apar onorabil înregistrate în inventarele caselor princiare (și care, pentru execuția lor adeseori artistică, sunt păstrate și azi în muzee). – Dealtfel,

1 Iar când se va recomanda să fie folosită în acest scop, bunacuviință va impune reguli, – de pildă: „După ce ți-ai șters nasul nu trebuie să-ți despăturești batista și să te uiți dacă nu cumva ți-au ieșit din nas niște perle sau rubine, coborâte din creier" – scrie arhiepiscopul de Benevento, Giovanni Della Casa, în manualul său de comportare *Galateo* (1558), de mare popularitate.

2 „Un gentilom francez își ștergea totdeauna nasul cu mâna [...]; pentru a-și justifica gestul, m-a întrebat de ce fel de privilegiu se bucura acest murdar excrement că noi îi destinăm o rufărie atât de frumoasă și de delicată care să-l primească; și apoi, ce e mai rău, să-l împachetăm, și să-l ducem cu atâta grijă cu noi" (*Eseuri* I, 23).

3 Contemporanii, inclusiv nobilii, obișnuiau să scuipe foarte des – și peste tot. La Bruyère atestă acest urât obicei la gentilomii francezi din sec. XVII (*Caractere*, VI și XI). În *Reguli de bună cuviință* (1729) La Salle notează că obiceiul acesta nu respectă nici locurile sfinte, – încât „adesori nici podeaua bucătăriei sau a grajdului nu este mai murdară ca cea a bisericii". Marco Polo relatează că, în China, hanii mongoli impuseseră la acea dată folosirea scuipătoarelor portative. În India, între mobilele date ca zestre unei fete figura și scuipătoarea, de obicei din aramă: o piesă aproape de lux.

4 Cunoscută de greci și romani, începând din epoca Renașterii obiectul se bucură de oarecare atenție: Ludovic XIII îl dorește de argint, Mazarin avea cel puțin două din același metal (plus unul de sticlă); în timp ce în interioarele mai modeste era din aramă sau cositor. Din sec. XVIII, obiectul va fi din faianță sau porțelan chinezesc, de Saxa sau de Sèvres, și pictat cu figuri, flori și păsări.

menţionarea unor asemenea obiecte sau obiceiuri vulgare nu trebuie evitată dintr-un motiv de pudibonderie, cu totul deplasat, întrucât şi aceste elemente aparţin tabloului vieţii cotidiene. Reprimarea unor funcţii naturale, fiziologice, era considerată a fi contra naturii; nuditatea totală nu trezea un sentiment de jenă[1]. „Această ingenuitate nu dispare decât progresiv în sec. XVI, şi mai rapid în secolele XVII, XVIII şi XIX, mai întâi în straturile superioare ale societăţii, şi mai încet în popor" (N. Elias).

Un alt aspect al condiţiilor igienice de viaţă cotidiană (şi acesta evitat de obicei de a fi menţionat dintr-o exagerată pudoare) este legat de problema latrinelor[2]. Încă din perioada carolingiană mănăstirile aveau latrine, plasate în clădiri izolate; la fel şi castelele (începând din sec. XII), dar în interiorul clădirii. În timpul Renaşterii însă multe castele, şi chiar din Franţa, ţara cea mai civilizată a vremii: Versailles, Fontainebleau, Amboise, Louvre, etc., ca să nu mai citâm exemple din alte ţări, erau lipsite de latrine; ceea ce făcea ca imediata apropiere a castelelor, curţilor şi chiar coridoarelor sau scările acestora să devină locuri de o murdărie incredibilă[3]. „La această dată, obiceiurile vremii, amestec disparat de extrem rafinament şi de extremă grosolănie, făceau din interiorul palatului Louvre unul din locurile cele mai gălăgioase şi mai murdare din lume [...]. Se intra la rege ca la moară. Valul urcând pe scări şi coborând de curteni, de oameni de afaceri, de soldaţi, de cei veniţi din provincie, de furnizori şi de servitori, considerau scările, saloanele, coridoarele,

1 „De câte ori tatăl, dezbrăcat, numai în indispensabili, nu se întorcea acasă pe ulicioare de la baie, cu soţia, dezbrăcată, şi cu copiii în piciea goală!" – notează un contemporan. „Vederea nudităţii integrale era regula cotidiană până la mijlocul sec. XVI. Toată lumea se dezbrăca complet înainte de a se culca" (W. Rudeck, *apud* N. Elias).

2 Grecii antici îşi aveau în locuinţele lor un loc rezervat acestor nevoi (*aphedrón*); iar romanii îl numeau *lavatrina* („baie"). La Roma, latrinele publice cu plată erau gestionate de *fornicarii*; sub Diocleţian – în număr de 144, dotate cu scaune. Palatele, edificiile publice, casele celor bogaţi, aveau latrine. Pe unele străzi laterale ale Romei erau instalate amfore pentru urinat (urina servind la degresarea postavurilor şi la tăbăcirea pieilor). Până la sfârşitul Imperiului romanii foloseau urina şi materiile fecale ca îngrăşăminte (ca azi în unele ţări asiatice).

3 „Ţările vecine n-aveau de ce să ne invidieze sub acest raport. În Anglia, în sec. XVI, un hârdău imens de la parter era hazmaua comună în care venea oricine să-şi descarce prisosul. Asemenea butoaie imunde se foloseau chiar în palatul reginei" – notează cruditul memorialist Philarète Chasles (m. 1873). Constatări asemănătoare sunt consemnate de călătorii străini în Spania, Anglia, Germania.

Un elegant interior florentin de Renaștere, decorat cu bogate motive clasiciste. – Frescă de D. Ghirlandaio (din S. Maria Novella, Florența).

dosul ușilor, ca locuri propice pentru a-și face nevoile firești" (Dr. Cabanès).

Nici cu două secole mai târziu, în perioada Regenței (1715 – 1723) în palatul Versailles nu existau latrine[1]; iar sub Ludovic XVI (1774–1793) – abia una singură (rezervată maiestăților lor); în schimb, la Tuilleries sau la Saint-Cloud, nici una. – În acest timp, latrinele publice cu plată aduceau un venit bun antreprenorilor privați[2]; dar palatele regale continuau să duhnească de exhalațiile ce se degajau din latrinele rar și prost vidanjate. – Care putea să fie atunci situația în palatele și casele private?

În schimb, lipsa latrinelor era suplinită întrucâtva de o piesă de uz intim, făcând parte din mobilierul obișnuit al palatelor regale sau al locuințelor celor mai onorabile, – și care timp de cinci secole a

1 În 1794, un autor (La Morandière) prezintă palatul Versailles ca „receptacolul tuturor ororilor omenirii [...]. Pasajele de comunicare, curțile, aripile clădirilor, coridoarele, sunt pline de urină și de materii fecale [...]. Alcea St. Cloud este plină de bălțoace și pisici moarte".

2 Dar nici în 1835 Parisul n-avea decât 10 latrine publice, gestionate de municipalitate; în schimb erau în număr mare cele cu plată (la fel ca în alte orașe din multe țări).

jucat un rol important, absolut oficial, la curtea Franței și la cea a Burgundiei: scaunul găurit (*chaise percée*), având recipientul necesar nevoilor fiziologice dedesubt. Începând din sec. XIV, această mobilă intimă era expusă la vedere, acoperită cu o husă de brocart, mătase sau catifea cu broderii, de obicei purtând și blazonul proprietarului; era confecționată din lemn de preț, cu incrustații, cu picturi executate de pictorul curții, ca cea mai apreciată piesă de lux; sacunul de care se servea Ludovic XV era de lac japonez, decorat cu peisaje și păsări, cu aurituri, mozaic de sidef și cu perle veritabile.

Cu folosirea acestei mobile, simțul olfactiv pare a se fi atrofiat total. Ceea ce azi ar scandaliza și ar provoca o firească repulsie, timp de cinci secole a fost considerat ca ceva foarte natural: regi și regine, prinți, nobili și miniștri își primeau solicitatorii, prietenii, vizitatorii, slujbașii, dădeau ordine, rezervau probleme de stat, prezidau reuniuni sau își făceau corespondența instalați fără nici o jenă pe aceste *chaises d'affaires*, pe aceste ciudate „tronuri" – lăsând natura să-și reclame drepturile și să-și rezolve funcțiile[1]. „Nu exista o onoare mai mare decât aceea de a fi primit de monarh în aceste momente când natura se arăta a fi mai puternică decât el!" (Dr. Cabanès). Iar prinții și miniștri nu puteau decât să-l imite pe rege! – După care, funcția de „a degreva tronul" îi revenea marelui șambelan; iar cel al reginei, unei doamne de onoare.

În timpul lui Ludovic XIV în palatul Versailles existau 274 de asemenea scaune, cu huse de damasc, mătase și catifea, în cele mai variate culori. În sec. XVI, acest „tron" putea fi instalat stabil într-un mic cabinet. – Exemplul regelui a fost urmat de întreaga aristocrație – și chiar de burghezie: în sec. XVIII nu exista o locuință, un interior al unor prsoane cât de cât înstărite în care „scaunul găurit" să lipsească. În 1785, Voltaire îi cerea omului său de afaceri – cu limbajul lui crud binecunoscut – un asemenea scaun – „împreună cu găleți mari de schimb"[2].

---

1 Cu aceeași totală lipsă de pudoare laxativele erau cerute și luate în public, în prezența comesenilor. (Henric IV nu era singurul care își informa cu dezinvoltură favorita în scrisori de câte ori lua „medicamentul"). – Într-un timp, bufonii regelui erau îmbrăcați, ca o onoare, în veșminte din același material și de aceași culoare cu a husei care acoperea „scaunul găurit".

2 De această mobilă – pe care o ocupau în acel minut – este legat și momentul morții subite a unor înalte personaje ca Louvois sau ducele de Braunschweig în 1873, și acela al asasinării lui Henric III de către fanaticul Jacques Clément.

CĂLĂTORIILE ȘI CĂLĂTORII

Cu toată precarietatea condițiilor de călătorie – drumuri desfundate, nepietruite, lipsa podurilor peste râuri, hanuri mizere, continua primejdie a răufăcătorilor, – circulația între regiuni și localități era intensă. În continuă deplasare (de obicei pe jos) erau grupurile de pelerini, de negustori, de mercenari demobilizați, de cerșetori, de studenți, preoți și călugări, de trimiși diplomatici ai principilor, de curieri oficiali, de agenții companiilor comerciale, de actori ambulanți, de intelectuali umaniști, erudiți, artiști în drum spre curțile princiare care să-i primească, sau școli ori universități unde să-și desfășoare activitatea; sau – cum călătoreau Erasm, Rabelais, Montaigne, – din simpla dorință de a vizita și de a cunoaște alte locuri, monumente, oameni, obiceiuri.

Aproape continui erau apoi deplasările curților regale sau princiare, care comportau efective considerabile: într-o deplasare a curții franceze din sec. XVI cortegiul era format din 8.000 de persoane cu tot atâția cai (A. Lefranc). „Majoritatea conducătorilor de state europeni din secolele XV și XVI își petreceau lungi perioade de timp în călătorie, vizitând principalele orașe din regatele lor, sau doar deplasându-se de la un palat la altul. Carol Temerarul, când nu era în război cicula mereu între Dijon, Bruges, Lille și Haga, sau la castelul său din Hesdin [...]. Francisc I călătorea tot timpul între Amboise, Chambord, Fontainebleau, Louvre și St. Germain. Ferdinand și Isabela își petreceau timpul între Burgos și Sevilla, Toledo și Valladolid. Carol V [...] în timpul celor 45 de ani de domnie a vizitat Germania de nouă ori, Spania și Italia de șapte ori, Franța de patru ori, iar Anglia și Africa de Nord de câte două ori fiecare"[1].

Deplasările curții franceze puteau fi comparate cu acele ale unor armate. Benvenuto Cellini menționează că pentru o asemenea deplasare erau folosiți 12.000 de cai; iar anual, când curtea în deplasare era completă, avea la dispoziție 18.000 de cai. „Dr. Taylor, ambasadorul englez care a asistat la sosirea curții la Bordeaux în 1526 notează că erau pregătite grajduri pentru 22.000 de cai. Trenul de

1 „Din punctul de vedere al suveranului, aceste frecvente călătorii aveau avantajul de a-i permite să fie văzut de supușii săi și de a-și cunoaște regatul. Tânărul Carol IX, de pildă, a întreprins tocmai din acest motiv o călătorie de doi ani în toată Franța, între 1564–1566. Împăratul Carol V călătorea încontinuu pentru a-și menține unit imperiul" (Peter Burke, în *L'uomo del Rinascimento*, a cura di E. Garin, – vd. *Bibliografia*).

bagaje era enorm, cărând mobilă, covoare, vesela de aur și argint. Numai castelele regale vizitate frecvent erau mobilate și complet aranjate; celelalte rămâneau goale între o vizită și alta" (J. R. Knecht, – în A. G. Dickens). – Când curtea nu se oprea la castele, se ridicau 3–400 de corturi, mari, somptuoase, împodobite cu blazoanele nobililor proprietari. Un martor ocular le descria ca fiind mai magnifice „decât minunile piramidelor egiptene și ale amfiteatrelor romane".

Spre sfârșitul secolului al XVI-lea călătorii din Anglia (dar probabil că și cei din alte țări) aveau la dispoziție hărți, cu itinerarii și distanțe marcate între localități. (În străinătate însă călătorii englezi, necunoscând limba universală, latina, întâmpinau serioase dificultăți). Pe distanțe lungi călătoriile se făceau călare (deși de multe ori chiar și negustorii mergeau pe jos) pe cai sau pe catâri; în care scop, nu numai principii întrețineau pentru uzul curții lor grajduri cu mulți cai[1], ci și cei care închiriau caii. Bagajele, în coșuri mari de răchită, erau duse de catâri; catârii însă duceau și coșurile voluminoase, comode, cu perne, în care luau loc femeile și copiii. Regii, prinții și marii seniori călăreau doar pe cai; demnitarii curții și înalții slujbași de stat, pe catâri. Doamnele de rang înalt – cele care nu știau călări – luau loc pe o pernă pusă pe crupa calului, în spatele unui paj; la fel călătorea și soția sau fiica oricui care dispunea de un cal. Viteza cu care se putea călători, pe jos sau călare, nu depășea în medie 40 de km, pe zi – dacă drumurile erau practicabile.

Până la apariția trăsurii (în sec. XVI), vechiul mijloc de călătorie în comun era căruța, cu sau fără coviltir; la începutul Evului Mediu era un mijloc rezervat înaltelor personaje: căruța regilor merovingieni era închisă, ornamentată și avea perdele. Un progres notabil a înregistrat acest vehicol odată cu invenția avantrenului turnant permițând virajul (avantren inventat, se pare, în Germania, în sec. XVI), și a suspensiei cu ajutorul unor chingi groase de piele[2]. Dar cu aceste invenții, deocamdată rar aplicate, nu era dotată spre sfârșitul

1 Ercole I d'Este, ducele Ferrarei, avea „80 de cai suri și alții de mare preț. Pentru ducesă erau circa 15, printre care roibul favorit și calul-leopard, pentru că era dresat anume ca să poarte în crupă ghepardul ei de vânătoare. Mai erau alți 26 de cai mari de înhămat la căruțe; apoi, un număr nesfârșit de cai pentru șoimari, curieri, paji. Apoi, 40 de catâri" (Fr. Cognasso).

2 Suspensiile din chingi de piele groasă de bou, fuseseră inventate la sfârșitul secolului al XIV-lea, dar au rămas aplicate foarte rar timp de două secole (și fără a dispensa vehicolul de o mulțime de perne, pentru a amortiza zdruncinăturile).

Un renumit han de veche tradiţie din Salisbury. Sec. XVI.
Adevărat şi pitoresc monument istoric.

secolului al XVI-lea nici chiar trăsura lui Henric IV al Franţei. La ocazii solemne Elisabeta I a Angliei folosea o trăsură somptuoasă, trasă de şase sau opt cai, fără suspensii, stând direct pe osii (L. Lemonier)

Trăsura apare către sfârşitul secolului al XVI-lea; în 1550, la Paris existau doar trei trăsuri. În călătoriile mai scurte şi mai ales în plimbările prin oraşe vehicolul obişnuit (dar rezervat persoanelor importante) era litiera, cu perdele sau cu geamuri, purtată de servitori sau de cai; Caterina dei Medici îşi făcuse intrarea în Paris într-o trăsură elegantă, descoperită, purtată de catâri. Cunoscută în Antichitate, folosită şi în Evul Mediu – de principi, nobili şi înalţi demnitari – litiera era acoperită, avea perdele şi era bogat ornamentată. Vehicol de lux, pentru una, două şi chiar patru persoane, împiedicând circulaţia pe străzile înguste ale Parisului, a fost interzisă de Carol IX; dar în curând, permisă de succesorul său, a rămas în uz (de obicei de dimensiunea mai redusă a „scaunului purtat") până în sec. XVIII.

În 1599, tânărul şi galantul nobil Fr. de Bassompière, devenit un personaj politic şi militar important, aduce din Italia prima trăsură cu

avantren turnant, suspensii din chingi de piele, dotată cu perdele și cu geamuri. Numărul trăsurilor crește rapid; pentru ca la începutul secolului următor folosirea lor să se extindă și în mediul clerical, al magistraților orașului și al burghezilor bogați[1]. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea la Londra circulau numeroase trăsuri, unele mari (dar fără suspensii), în care stăpâna putea fi însoțită de servitoarea și de copiii ei. Proiectul de lege din 1601 de a limita numărul trăsurilor a fost respins de Parlament.

În general însă se considera nedemn și chiar degradant pentru un bărbat să fie dus într-o trăsură – ca o femeie! Persoanele de calitate – nobili, consilierii Parlamentului, medicii sau profesorii universităților – preferau să meargă călare sau pe jos. Henric IV permitea folosirea trăsurii numai femeilor, bătrânilor și infirmilor, care nu erau în stare să călătorească. În Prusia, în 1558 ducele de Braunschweig interzice trăsurile pe motiv că acestea favorizează lenea și întreține trândăvia! – Cei care nu voiau sau nu puteau utiliza trăsura se puteau folosi de „scaunul purtat" – vehicol dus de doi servitori, foarte frecvent în Italia secolului al XV-lea și la modă în Franța, începând din secolul următor și până la Revoluția franceză. (Dar în unele orașe de provincie, a rămas un vehicol frecvent și în sec. XIX). În secolele XVII și XVIII „scaunele purtate" erau complet închise, cu portiere și geamuri mobile, și luxos decorate: unele (ca cele care pot fi azi admirate în muzee) erau adevărate opere de artă – cu picturi grațioase, cu incrustații de sidef, cu aplicații de bronz aurit, cu sculpturi în abanos.

La începutul secolului al XVII-lea aceste vehicole au devenit și de uz public, staționând și în locuri frecventate, în piețe sau la răspântia unor străzi. Constructorii lor s-au gândit apoi să le adapteze și roți – și în 1686 municipalitatea Parisului acordă autorizația de funcționare a stațiilor de asemenea „scaune purtate", împinse din spate.

Pe traseele lungi funcționau releuri de cai de poștă (în Anglia – tot la 10 mile), dar numai pentru funcționarii statului sau pentru mesagerii speciali. Pe parcurs călătorii obișnuiți găseau găzduire la mănăstiri (care practicau virtutea creștină a ospitalității), sau la

1 Se construiesc acum trăsuri grele, cu banchete în lungime, fiecare cu 4 – 5 locuri. Un cetățean din Amiens ia inițiativa de a pune la dispoziția doritorilor trăsuri pe anumite trasee stabilite, închiriindu-le cu ora sau cu ziua. În Franța, începând din 1650 se reglementează concesionarea unui număr de trăsuri cu doi cai pentru asemenea curse, cu orar și cu trasee fixe.

hanuri. Curtea regală sau marii seniori călătoreau însoțiți de servitori care întindeau corturile pentru dormit și de întregul personal de serviciu necesar – de la bucătari până la potcovari și rândași. Hanurile – care ofereau contra plată găzduire și mâncare călătorilor, grajduri și furaje pentru cai și catâri – au devenit numeroase în această perioadă, nu numai în marile orașe, ci și în localitățile mici situate pe drumurile mai frecventate, mai ales de negustori. Erau hanuri de diferite tipuri: unele ofereau găzduire completă; altele, puneau la dispoziția călătorilor doar posibilitatea de a-și găti singuri mâncarea, cu alimentele aduse de acasă; în fine, erau birturile, fără camere de dormit și fără grajduri.

Confortul și curățenia erau, în marea majoritate a hanurilor, lamentabile. Uneori, pe o saltea de paie în loc de pat trebuiau să doarmă trei-patru persoane. În sec. XVI, cele mai multe hanuri – chiar cele din Italia – aveau ferestrele fără geamuri; încălzirea se făcea cu jeraticul dintr-o căldare pusă în mijlocul camerei. Erasm se plângea de condițiile primitive ale hanurilor din Germania[1]; dar nici în alte țări – nici chiar în Italia – situația nu era cu mult diferită; cearșafuri peticite, cuverturi jegoase, paturi tari, perne rău mirositoare, – fără a mai vorbi de invazia insectelor[2]. – Ceea ce nu înseamnă că în unele orașe, la Roma, Veneția, Milano sau Padova nu existau și hanuri, adevărate hoteluri, foarte decente; cel din Roma la care a tras Montaigne i-a pus la dispoziție un apartament cu trei încăperi.

Dealtminteri, în Italia erau mulți germani care se dedicaseră ocupației de hangiu; deși această profesiune nu se bucura deloc de prea multă stimă, întrucât hangiii prea își speculau clienții și îi tratau prost. Cu toate acestea, proprietarii unor mari hanuri erau uneori anumite instituții sau persoane absolut onorabile: la Veneția, de pildă, cele mai multe hoteluri erau proprietatea unor nobili, ale unor mănăstiri sau ale municipalității, care asigurau clientelei de marcă condiții mai mult decât decente. La Milano, câteva asemenea hanuri-hoteluri aparțineau familiei senioriale Visconti. În multe

1 „Într-o singură încăpere mare – scria Erasm – sunt îngrămădite uneori până la 80 – 90 de persoane [...]. Masa este servită la 6 sau 8 mese [...]. Uneori trebuie să aștepți și o oră până să ți se servească primul fel [...]. Paturile au cearșafuri care poate că au fost folosite șase luni fără a fi spălate" (*Apud* Scherr, vd. *Bibliografia*).

2 În timpul călătoriei sale în Italia, Montaigne relatează „ceea ce i s-a întâmplat la Florența, unde, luându-și salteaua și cuvertura, s-a dus să se culce pe o masă, gonit fiind din cameră de niște mici animale îngrozitoare – «de care paturile sunt extrem de năpădite»" (F. Cognasso). În schimb, hanurile germane le găsea mai confortabile.

hanuri din Roma camerele de dormit ale călătorilor erau situate la parter; cele de la etaj erau ocupate de curtezane[1].

În genere însă proprietarii sau gestionarii hanurilor și hotelurilor din Italia (foarte probabil că și din alte țări) erau supuși unor obligații stricte: să declare sub jurământ că nu vor găzdui hoți, asasini, falsificatori, persoane urmărite pentru motive politice sau dușmani ai Bisericii; la Florența – să refuze accesul în hanul lor a prostituatelor, proxeneților și codoașelor. Erau pedepsiți sever dacă permiteau să se joace jocuri de noroc. Nu răspundeau de valorile dispărute ale clienților dacă aceștia nu le încredințaseră spre păstrare. Nu li se permitea să atragă clienții altor hangii. Negustorilor străini le furnizau informații asupra mersului pieței, puteau să le păstreze în depozit mărfurile, le mijloceau contracte cu negustorii locali, garantându-le acestora onorabilitatea clienților lor.

Pe de altă parte, hotelurile din marile orașe erau ținute sub supravegherea unui serviciu special de poliție, care controla mișcarea călătorilor străini[2]; data sosirii și cea a plecării erau înregistrate cu precizie la acest serviciu[3]. Controlul era exercitat dintr-o exigență nu administrativă, ci politică. „La Bologna, nimeni nu putea să rămână în oraș înainte de a se prezenta la acest oficiu, unde declara cine este, de unde vine, unde merge; iar dacă are asupra sa scrisori și documente, trebuia să le prezinte spre a fi verificate. Controlul lăsa să circule fără nici o dificultate numai pelerinii, cerșetorii, studenții și cei care erau în posesia unor pașapoarte imperiale, sau din partea unor principi" (*Idem*).

DIVERTISMENTE

Optimismul expansiv, considerat a fi o caracteristică a oamenilor Renașterii, s-a manifestat și în marea varietate a felurilor

1 Faimoasa Vannozza, concubina papei Alexandru VI Borgia, conducea personal nu mai puțin de patru asemenea hanuri și birturi.

2 Încă din sec. XIV hangii din toate orașele Italiei erau obligați să anunțe poliției clienții nou veniți; la Roma – în fiecare seară. La Genova, în sec. XVI călătorii străini în trecere puteau rămâne în oraș numai 4 zile. În perioada unor epidemii (ca cea din 1580), străinilor veniți la Roma li se cerea să prezinte un certificat de sănătate. – Controalele astfel efectuate puteau deci stabili dacă străinul era urmărit de către orașul său pentru vreun delict săvârșit.

3 De pildă: pentru luna iulie 1412 este consemnat că în orașul Bologna au intrat 841 de persoane, din care 196 călare; în aprilie 1419 – 376 de persoane, dintre care 104 călare, etc.

Pieter Brueghel cel Bătrân: „Dans țărănesc". – Kunsthistorisches Museum, Viena.

de a-și petrece timpul liber, de a se distra, întâlnite la toate nivelele societății. Unele erau apanajul categoriilor celor mai înalte – ca vânătoarea, turnirele sau bufonii de curte; altele aveau un caracter larg popular; altele, în fine, indicând o nivelare generală a gusturilor, erau la fel de apreciate de principi ca și de cei mai simpli orășeni.

Un mod de divertisment, de-a dreptul instituționalizat, era cel care îi revenea „nebunului regelui", bufonului de curte. Moda ca regii sau marii seniori feudali (inclusiv episcopii și abații)[1] să întrețină la curte o astfel de persoană care să-i distreze provenea din Orient[2]. „Instituția" bufonului de curte, permanentă de-a lungul Evului Mediu, a cunoscut o extindere mai ales din sec. XV – la toate curțile mari, inclusiv la cea papală și la cele ale unor principi italieni, – continuând și în secolele următoare. „Nebunul regelui" era un fel

1 O dispoziție papală din 789 interzicea acestor ecleziaști să întrețină „câini de vânătoare, șoimi și bufoni" (*farceurs*). Conciliul din Paris din 1212 repetă aceeași interdicție – dar cu același rezultat negativ. La curtea Franței bufonii își fac apariția în sec. X (uneori îndeplinind și funcția de gardă de corp).

2 Bufonii de curte sunt atestați în *Cartea regilor* a lui Ferdausi, în *Ramayana*, la curtea regelui Solomon, la regii Macedonici, la curtea elenistică din Siria, la cea vizigotă din Spania, la curtea barbară a lui Attila. (Cf. Dr. Cabanès).

de personaj oficial; încât, numele acestor bufoni au rămas consemnate în analele timpului[1], până când noua etichetă introdusă la curtea Franței – și imitată și de alte curți – a dus la dispariția „nebunilor de curte". Dar în Spania, de pildă, bufonii de curte au rămas până spre sfârșitul secolului al XIX-lea.

Diformitatea fizică naturală a bufonului (cocoșat, urât sau pitic), ori stupizenia sa – autentică sau simulată – erau pentru curte temeiuri de a se distra și de a-i trata cu dispreț. Dar într-o situație de un alt nivel se plasau cei care distrau curtea prin extravaganțe inteligent calculate, prin trucuri dinainte învățate și printr-o vervă umoristică ce i se admitea cu deplină libertate; încât bufonul își putea permite ironiile și criticile la adresa înaltelor persoane prezente, dându-le chiar cele mai dure lecții de comportare. În felul acesta „nebunul oficial putea da cele mai aspre lecții chiar stăpânului său; și, prin canalul lor, doleanțele poporului ajungeau până la picioarele tronului, – într-o vreme când se punea căluș în gura tuturor, într-o vreme când nu putea ajunge la urechile puternicilor zilei fără a fi pedepsită o voce independentă și critică sau zeflemitoare" (*Idem*).

Dar, cu prețul câtor umiliri! Începând cu costumul care îl purta: o livrea pestriță în culorile adoptate de stăpânul lor, de care atârnau o mulțime de clopoței, pe cap cu o bonetă de postav roșu cu urechi lungi, în mână cu un sceptru caricatural, iar la brâu purtând atârnată o băsică de porc umflată. Apoi – prin repertoriul lor de mijloace distractive: un bufon făcea tot felul de salturi caraghioase, cânta din trompetă, cimpoi sau vielă, imita cântul păsărilor, știa pe de rost cuplete, ghicitori, snoave amuzante: tot atâtea lucruri pe care le învățase de la un maestru mai vârstnic. Dar dacă era luat în râs și nu arareori umilit, în schimb nu era confundat cu servitorii; însoțea întotdeauna curtea în deplasările ei, i se dăruiau haine scumpe, iar la ospețe îi era rezervată o cupă de argint. – O categorie separată de bufoni era cea a piticilor, – prin figura cărora rolul „nebunilor de

1 Collart era bufonul lui Carol VII al Franței; Triboulet – al lui Ludovic XII, apoi al lui Francisc I; Brusquet – al lui Henric II; Sibilot și Chicot – ai lui Henric III; „Maître Guillaume" și Angoulevent – ai lui Henric IV; Maret – al lui Ludovic XIII; iar Angely – al lui Ludovic XIV. – Henric VIII al Angliei îl avea pe John Heywood; împăratul Maximilian I al Germaniei – pe Konz von den Rosen; iar Otto, ducele Styriei, pe Wiegand, poreclit „Preotul din Kahlenberg". – „Petru cel Mare al Rusiei a avut ciudata idee de a numi nebuni de curte personajele care îi intraseră în dizgrație" (*Larousse du XXe s.*, III, 1930).

curte" a fost imortalizat de cei mai iluștrii pictori ai epocii din toate țările[1].

Marea pasiune a regilor și a principilor rămânea vânătoarea. Carol VIII al Franței vâna aproape în fiecare zi; iar Francisc I organiza des partide de vânătoare[2], la care lua parte toată curtea, inclusiv doamnele, cu toată incomoditatea și chiar pericolul pe care îl putea implica eventual acest fel de divertisment. Caterina dei Medici, care călărea cu multă grație și agilitate, era și un cutezător vânător; iar Elisabeta I a Angliei (care a practicat călăria toată viața) la vârsta de 66 de ani încă vâna cu pasiune. Și lui Henric IV îi plăceau toate felurile de vânătoare, îndeosebi cele mai riscante – de lupi, urși sau mistreți.

Numeroși autori (printre care și eruditul umanist Guillaume Budé) scriau tratate de vânătoare, dedicându-le regilor lor. *Tratatul de vânătoare* al lui Gaston de Foix „Phébus" (m. 1391) continuă să se bucure de o mare vogă și în secolele Renașterii; regulile formulate încă din sec. XII și mereu amplificate fac din acest sport o adevărată „știință a vânătoarei". Pentru principii germani vânătoarea era ocupația principală, la care luau parte și femeile lor, – vânând pe jos sau călare, cu arbalete, cu hăitași și haite de câini. În nordul Germaniei se putea vâna și zimbri și cerbi lopătari (elani)[3]. – Vânătoarea devine acum o pasiune generală. Încă din sec. VI conciliile și sinoadele interziseseră preoților să vâneze; dar înalții prelați au continuat să vâneze, călare, cu arbalete sau cu șoimi. Marii papi ai Renașterii, Iuliu II, Leon X, Pius II, erau vânători pasionați. (Ultimul, chiar scrisese în limba latină un tratat de vânătoare). Leon X vâna cu ghepardul său dresat; în fiecare an, în luna septembrie papa organiza o partidă de vânătoare la care participau peste 300 de

1 În Italia – de Mantegna, Ghirlandaio, Veronese, Dominichino sau Gaudenzio Ferrari; în Germania – de Hans Holbein. Foarte des sunt reprezentați în pictura spaniolă (numai Velázquez a pictat șapte) și flamandă – Van Dyck, Jan Gossaert, Rubens, ș. a. – Uneori, înalții stăpâni îi puneau pe acești pitici (ca la curtea ducală din Mantova) să îi spioneze pe cei din palat, sau pe invitați.

2 „Numai echipajul său de vânat cu lațuri era compus din un comandant, un locțiitor, 12 vânători călări, 6 valeți pentru copoi, 6 servitori care îngrijeau haite de 60 de câini și 100 de arcași pedeștri care duceau stâlpii pe care se ridicau laturile, încărcate în 50 de căruțe trase fiecare de 6 cai, care duceau și corturile". (P. Lacroix).

3 Într-o asemenea partidă organizată de ducele Filip de Hessen (m. 1567) au fost uciși 1.000 de mistreți și 500 de cerbi (Cf. J. Scherr).

persoane. – Vânătorii formau un fel de confrerie, care își avea locul său rezervat în procesiuni și la ceremoniile publice[1].

În secolele XV și XVI se caută și se folosesc tot felul de metode și de trucuri noi; se aduc din alte țări noi tipuri de curse și de arme de foc, se aduc și animale exotice spre a fi vânate și îndeosebi spre a fi dresate pentru vânătoare: cu un leopard (din specia ghepardului) astfel dresat vânau Ludovic IX și Carol VIII, și Ludovic XII, – care întreținea într-un șanț al castelului din Amboise mai mulți asemenea gheparzi. – Vânătoarea cu șoimi (în declin la această dată în Anglia), în Franța continua să fie marca distinctivă a vânătorului de cea mai înaltă clasă[2]; motiv pentru care orice nobil, bogat sau mai puțin bogat, trebuia să aibă măcar doi șoimi. Aduși mai ales din Suedia, Islanda, Turcia sau Maroc, erau foarte costisitori, iar dresajul lor era extrem de dificil și necesita un timp îndelungat.

Gustul vânătoarei era întreținut oarecum, s-ar putea spune, și de vizitarea menajeriilor: un alt divertisment, dar mai popular. În Franța, încă din sec. XIV regii întreținеau o menajerie: cea instalată în 1333 de Filip de Valois lângă palatul Luvru (cu lei, urși, leoparzi, ș. a.) a fost menținută și îmbogățită de Carol VIII și de Francisc I. Desigur că și alți principi din alte țări aveau asemenea menajerii, dar nicăieri acestea nu erau atât de frecvente ca în Italia. Orașele și marii seniori ofereau mulțimii posibilitatea de a li se vizita menajeriile. La Florența, exista una încă din sec. XIV, – care se va îmbogăți încontinuu în următoarele patru secole cu animale trimise de sultanul Egiptului, cu care orașul întreținea relații de prietenie. În 1427 senioria florentină trimise în dar trei lei tineri Veneției, care mai poseda și patru leoparzi, și maimuțe și multe păsări rare. Și alte orașe italiene – Milano, Lucca, Pavia, Ferrara, Perugia, Mantova, – aveau în menajeriile lor lei, mistreți, maimuțe, leoparzi, struți, cămile, girafe sau zebre. Multe din aceste animale erau primite în dar de la monarhi orientali (la fel procedau și seniorii italieni între ei). În timpul pontificatului lui Leon X, „o mare senzație a provocat în

1 „Vânătoarea constituia odinioară un fel de francmasonerie, cu riturile sale misterioase și cu limbajul său secret. Inițiații foloseau între ei anumite semne de recunoaștere. Ei aveau și numere norocoase sau nenorocoase, anumite culori simbolice, etc." (*Idem*).

2 În Evul Mediu vânătoarea cu șoimi era practicată și de înalții prelați, episcopi sau abați – „care intrau în biserică cu pasărea lor de vânătoare, pe care în timpul slujbei o depuneau în apropierea altarului" (*Idem*). – Adeseori nobilul mergea la război cu șoimul său pe braț, – care în timpul luptei era ținut de un scutier; acesta, în caz că stăpânul său era făcut prizonier, trebuia să dea drumul șoimului.

Sportul de mare prestigiu al aristocrației Renașterii: vânătoarea cu șoimi. Scenă de Fogolino din castelul preferat al lui Colleoni, din Malpaga.

toată Italia cortegiul solemn prezidat de ambasadorul portughez care își făcu intrarea în Roma aducând un elefant uriaș, provenind din India" (Fr. Cognasso).

În sec. XV cavaleria și vechile obiceiuri cavalerești erau în decadență, încât nu mai surprinde faptul că întrecerile în mânuirea armelor dintre două grupuri de combatanți nu mai erau nici atât de frecvente, nici nu aveau strălucirea din secolele precedente. În sec. XVI gustul turnirelor dispare încetul cu încetul[1], îndeosebi după 1559, – tragica dată în care Henric II al Franței și-a pierdut viața în turnirul din strada St. Antoine. În Germania însă acest divertisment s-a prelungit și în sec. XVII, dar fără să mai păstreze caracterul său propriu, cavaleresc. Adeseori, cercurile burgheze erau cele ce organizau turnire, – la care invitau și membri ai nobilimii (apăreau aici și împărații și regii); după care, turnirul se termina cu un bal fastuos,

1 O parodie de turnir era lupta cu bastoane a două echipe de tineri nobili, – asemenea celei care în 1519 a avut loc în fața bazilicei S. Pietro din Roma, în prezența papei Leon X.

la care participanții petreceau și dansau nobili și burghezi la un loc. (cf. J. Scherr).

Locul turnirelor a fost luat de cursele de cai (care în Anglia erau călăriți de proprietarii lor). Sub numele de *palio*, în Italia acestea se desfășurau începând din sec. XIII cu un fast extraordinar, precedate fiind de cortegii în care intrau nobilii, curtea lor și notabilitățile orașului. (Tradiția se păstrează și azi – în *Palio di Siena*, din Ferrara, din Arezzo, din Asti, etc.). Cortegii grandioase, totodată cu pavoazarea somptuoasă a marilor edificii, erau organizate cu diferite ocazii – încoronări, nașteri și căsătorii în familiile princiare, vizite ale unor ambasadori sau monarhi străini, călătorii prin țară ale suveranului împreună cu numeroasa sa suită, etc. La anumite date ale anului – și întotdeauna de carnaval – aveau loc „mascarade" populare, pe străzi și în piețe, cu muzică, jocuri de artificii, dansuri, ospețe, la care, deghizați în costume extravagante și purtând măști variate, participau tineri și bătrâni, gentilomi și săraci[1]. La Roma se travesteau și își puneau măști chiar și cardinalii. Portul măștii permitea tot felul de glume și de nebunii, uneori de prost gust, inclusiv comiterea de infracțiuni. De carnaval se organizau la Roma și alergări excentrice, de tineri și bătrâni (sub 60 de ani), dezbrăcați la piele. Mare senzație stârnea și cursa evreilor: cortegiul, cu guvernatorul orașului în frunte, format din pedestrași, călăreți, garda militară cu trompete, fluiere și tobe, precedau compania de o sută de evrei înarmați, urmată de alți cincizeci neînarmați, plus doi călări, purtând ramuri de măslin și armele papei; dintre acești evrei se alegeau doisprezece, care alergau într-o jachetă de abà albă, iar mai târziu, complet goi. Asemenea curse indecente – participanții însă nefiind luați în derâdere, și la care în 1580 asistase și Montaigne, fără să se scandalizeze – stârneau un entuziasm frenetic în masa spectatorilor.

Un divertisment de natură cu totul diferită îl oferea cortegiul de care alegorice, numite „triumfuri": tablouri vivante de un rafinat gust clasicizant, pregătite de artiști renumiți, și la care participa întreaga conducere a municipalității romane, nobilimea și con-

1 În Italia, măștile, executate de meșteri renumiți, aveau forma de coif acoperind tot capul, erau prevăzute cu păr, barbă, mustăți, sprâncene, reproducând personaje cunoscute. În mare vogă în secolele XVI și XVII, mascaradele din cadrul balurilor care se dădeau la curte au constituit embrionul „baletului de curte", gen atât de răspândit în Occident.

ducătorii corporaţiilor. Au rămas mult timp în amintirea cetăţenilor astfel de cortegii – ca „Triumful lui Caesar asupra Cleopatrei", sau „Triumful lui Iuliu Caesar" – care celebra victoriile lui Cezar Borgia; sau, alte cortegii simbolice, organizate de el şi reprezentând victoriile lui Hercule sau ale lui Scipio Africanul. – Asemenea cortegii de care alegorice (cu teme însă mai populare) erau organizate şi de diferite corporaţii – ale cizmarilor, hangiilor, bărbierilor, cârciumarilor, etc.

Nenumărate alte serbări, jocuri, sporturi, divertismente pline de fantezie variau după ţări, regiuni, localităţi sau medii sociale. La multe curţi o distracţie de fiecare zi era jocul de şah, de zaruri, de cărţi, sau jocuri de societate, – pe lângă balurile ocazionale sau plăcerile intelectuale ale conversaţiei, muzicii, lecturii şi spectacolelor teatrale. Franţa – care imita toate dansurile străine, cele mai adeseori perfecţionându-le şi stilizându-le – rămânea ţara în care se dansa cu mai multă graţie şi eleganţă; aşa după cum Italia rămânea ţara spectacolelor „de cameră", uneori în săli special amenajate. În mediul rural – serbări sezoniere variate, petreceri câmpeneşti, jocuri populare locale. În Anglia, tirul cu arma rămânea sportul cel mai popular, – în 1583 organizându-se un astfel de concurs şi la Londra. Dar la modă era acum tirul cu archebuza: un sport (practicat şi de femei) care o pasiona în mod deosebit şi pe Elisabeta I.

În opoziţie cu asemenea divertismente inocente, îşi fac apariţia (de fapt, continuă) şi instinctele sadice manifestate în predilecţia de a asista – chiar şi regele Franţei, în 1598, – la supliciile unor condamnaţi şi la execuţiile capitale; cu care ocazie călăul era autorizat să ridice tribune şi să închirieze locurile. Ferocitatea spectatorilor nu cunoştea limite[1]. Lupte de cocoşi, lupte între fiare şi câini, sau între fiare diferite – lupi, mistreţi, lei, tauri, – care îl pasionau pe Francisc I şi pe Carol IX, organizate fiind chiar de Henric III şi Henric IV, precum şi de conducerea oraşelor, amintesc instinctele sadice ale epocii imperiale romane.

Cele mai atractive erau luptele cu taurii: în Italia[2], în sudul

1 În Franţa erau arse de vii şi pisici. Elisabeta I, pasionată de lupte între animale, arunca cocoşi vii leilor din Tower. În 1610, când Ravaillac, asasinul lui Henric IV, a fost executat şi tăiat în bucăţi, mulţimea în delir şi-a împărţit cadavrul (cf. Erlanger).

2 Faimoase erau în Evul Mediu luptele cu tauri care aveau loc în incinta Colosseului, când şi nobili coborau să lupte în arenă; încât adesori spectacolul se termina cu funeraliile victimelor.

Franței și mai ales în Spania, unde *corrida* a devenit și a rămas până azi spectacolul popular (și național) prin excelență. La început un sport aristocratic[1], de mare curaj și dexteritate, a rămas și în secolele XVI și XVII ambiția și pasiunea nobililor (coborau în arenă să combată taurii înșiși monarhii – de exemplu Carol Quintul sau Filip II), care combăteau călare pe cai special dresați în acest scop, și fără să termine neapărat cu uciderea taurului. Luptele de tauri erau organizate cu un fast deosebit de rege, de municipalități, de confrerii sau de marii seniori; aveau loc în prezența familiei regale și a întregii curți, cu ocazia marilor sărbători religioase sau ale unor serbări profane. Nu arareori o corridă importantă – în care figurau până la 20 de tauri – se încheia cu victime: fie din rândul nobililor care combăteau, fie dintre amatorii care la sfârșitul luptei năvăleau în arenă să ucidă taurul. – Luptele de tauri care aveau loc în orășele (și chiar în sate) aveau un caracter plebeu, cu amatori locali și profesioniști angajați (*matatoros*), înarmați cu suliță sau spadă.

Genul de divertismente care reabilitează întrucâtva imaginea civilizației Renașterii sub acest raport este cel al spectacolelor teatrale.

Bucurându-se de o popularitate extraordinară, adresându-se fie unui public mai elevat, fie unuia popular sau mixt, acestea se prezentau într-o mare și pitorească varietate: de la cele rudimentare, de bâlci, cu saltimbanci, prestidigitatori, acrobați, îmblânzitori de animale sau cu păpușari, trecând prin genul spectacolelor religioase ale „misteriilor" medievale (care mai persistă și în sec. XVI), și ajungând până la eruditele reprezentații ale unor comedii clasice; sau, ale unor autori contemporani – Beolco, Ruzzante, Bembo, Machiavelli sau Ariosto, – comedii populare, dar apreciate și de publicul cel mai cultivat; în timp ce atât de prețuita *commedia dell'arte* va marca într-o măsură considerabilă viitorul artei teatrale europene.

Dar acest capitol aparține *culturii* Renașterii: domeniu rezervat volumelor următoare.

1 *Corrida* este atestată din sec. IX, când căpetenii maure și cavalerii creștini combăteau, călări, taurul într-o arenă. În primul cod de legi, dat în sec. XIII de Alfonso el Sabio (*Las Siete Partidas*) câteva articole sunt deja consacrate *corridei*. În sec. XVIII aristocrații abandonează acest sport, preluat acum de *torreros* profesioniști (dintre care numai un *picador* combătea taurul călare). Luptele aveau acum loc în arene special construite și stabile (*plazas de toros*). Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea au fost elaborate reguli obligatorii ale tauromachici.

OAMENII RENAȘTERII. TIPURI, PROFESIUNI, MENTALITĂȚI

Dinamica claselor și grupurilor sociale • Principele • Condotierul • Cardinalul • Curteanul • Negustorul • Filosoful • Femeia Renașterii • Artistul.

DINAMICA CLASELOR ȘI GRUPURILOR SOCIALE

La sfârșitul secolului al XV-lea conservatorii continuau să accepte formula medievală potrivit căreia, după cum Dumnezeu exista sub forma Sfintei Treimi, tot așa și societatea este constituită din trei clase: clerul care se roagă, cavalerii (nobilii) care luptă, și restul societății, oameni care muncesc pentru a le asigura acestora traiul. – Dar la începutul secolului următor, Claude de Seyssel[1] propune o împărțire a societății după un criteriu mult mai realist, de ordin economic, ținând seama de nivelul diferit al bogăției și veniturilor. În viziunea sa, nobilimea este considerată, convențional, apărătoarea regatului, deci beneficiară de drept a unor anumite privilegii; a doua categorie socială include negustorii, funcționarii regali, ai administrației, justiției și finanțelor; iar a treia – clasa productivă: țăranii, meșteșugarii, micii funcționari și negustorii, precum și gradele inferioare din armată. (Clerul nu mai este socotit acum o clasă specifică omogenă, întrucât se împărțea, asemenea laicilor, în bogați, înstăriți și săraci). Barierele sociale nu mai sunt imuabile, ambianța și capacitățile personale făceau posibilă trecerea dintr-o stare în alta.

Cu toate acestea, ideea tradițională a celor trei ordine continuă să domine. „În întreaga Europă, legile la care era supus clerul – și, în majoritatea țărilor, și nobilimea – erau diferite de cele impuse stării a treia. În aproape toate țările în care exista o formă de adunare consultativă aceasta era împărțită în cler, nobilime și starea a treia; aceasta, din motivul evident că suveranii doreau să-și asigure bogăția clerului, impozitele funciare ale nobilimii și profiturile comerciale ale negustorilor". Ordinul cel mai coerent era cel al nobilimii; ca situație economică și stil de viață înaltul cler era mult mai aproape de nobilime decât de clerul parohial; iar „starea a treia era împărțită în activități, interese și grupuri sociale diferite, chiar și în fața legii"[2]; astfel încât, practic, fiecare se simțea făcând parte nu

1 Claude de Seyssel (m. 1520), jurist și istoric, episcop de Marseille, arhiepiscop de Torino; autorul lucrării de mare succes *La grande monarchie de France* (1515), dedicată regelui Francisc I, pentru a-i sugera modul de a apăra concordia socială.

2 John Hale (autorul căruia i se datorează precizările din acest paragraf). – Astfel, în starea a treia intrau marii proprietari funciari, lucrătorii agricoli salariați, funcționarii de stat, meșteșugarii și ucenicii lor, servitorii și muncitorii zilieri de la oraș.

din starea a treia, ci dintr-un grup profesional. De pildă, juriștii sau medicii constituiau două grupuri profesionale distincte; în timp ce intelectualii, umaniștii, artiștii, tipografii sau mercenarii nu aveau – din cauza noutății profesiunii lor și a faptului că nivelul veniturilor lor nu era stabil – un statut social clar.

Mentalitatea oamenilor Renașterii prezintă și antagonismul declarat între orășeni și țărani; ultimii devenind – în scrierile umaniștilor, în anecdote, în literatură, în opere teatrale sau pictură (la Bruegel cel Bătrân, de pildă) – personaje grosolane, stupide, ignorante, figuri bufone, caricaturale și în general disprețuite. O atitudine care se datora și faptului că atât nivelul mediu al vieții economice cât și gradul de instrucție al orășeanului (deci și comportamentul său social) erau, în această perioadă, într-o continuă creștere[1]. Aceste contraste puternice s-au constituit cu timpul într-o barieră pe care Th. Morus (reamintește John Hale) urmărea să o înlăture atunci când „îi obligă pe locuitorii *Utopiei* să se întoarcă din când în când la activități agricole".

Fenomenul caracteristic epocii îl constituiau cazurile, ocaziile de mobilitate socială determinată de „expansiunea rapidă a administrațiilor regale și princiare care a deschis oamenilor de talent porțile carierei administrative [...]. Birocrația oferea acum o certitudine de stabilitate (unele funcții erau chiar ereditare) și puteau conduce la o investitură nobiliară [...], într-o epocă în care aristocrația rămânea tipul social de la mare distanță cel mai respectat" (*Idem*).

Funcționarii deci, de proveniență diferită – nobili, burghezi sau ecleziaști – se bucurau de cuvenita considerație în măsura în care se dedicau interesului public. Considerație care, în schimb, era acordată într-o măsură mult mai mică profesiunii de medic sau celei de avocat, întrucât medicii și avocații erau priviți ca urmărind în activitatea profesională propriul lor avantaj personal – și totodată cultivând adeseori practici reprobabile. Totuși, medicii și juriștii se bucurau de un cert prestigiu în societate; primii – pentru pregătirea lor universitară, exclusiv teoretică, însă deloc empirică, și mizând

1 Interesant pentru structura și dinamica socială a epocii este faptul că punctele de contact între viața urbană și cea rurală erau frecvente, uneori până la coincidențe; în toate orașele europene erau grădini de zarzavat, meșteșugarii (din Dijon, de pildă) aveau în jurul casei vii, erau producători de vin pe care îl și comercializau, orășenii creșteau păsări de curte, porci și vaci, iar în unele orașe din Germania viticultorii și zarzavagiii erau chiar organizați în corporații proprii.

mult pe astrologie; ceilalți – pentru cunoștințele lor umaniste și pentru funcțiile superioare de stat la care puteau accede și care le deschideau drumul spre lumea nobilimii. (Familiile patriciene din Italia, Anglia, Germania, prefereau să-și trimită fiii în primul rând la facultățile juridice). Pe de altă parte însă, nici unii, nici alții nu se bucurau totdeauna de o reputație onorabilă în rândurile largi ale societății: medicii aroganți și pedanți erau taxați drept șarlatani și venali, iar avocații erau acuzați de corupție și lipsă de scrupule. Literatura timpului reflectă în nenumărate forme aceste opinii ale societății.

O pregătire umanistă temeinică putea asigura de asemenea o carieră strălucită; cu atât mai mult cu cât erudiția literar-filologică sau științifică era în continuare rezervată persoanelor din rândurile clerului sau ale ordinelor religioase (îndeosebi dominican, franciscan sau iezuit); în timp ce intelectualii laici independenți erau încă o raritate. Cancelariile regale, episcopiile și orașele căutau secretari, istoriografi, agenți diplomatici, capabili să redacteze corespondența și diferite acte și să țină alocuțiunile oficiale într-o limbă latină elegantă. Și noua industrie a tipografiei oferea posibilități lucrative foarte onorabile umaniștilor, de al căror concurs nici nu se puteau dispensa. Pe măsură ce în rândurile aristocrației și ale burgheziei interesul pentru Antichitate, pentru cartea tipărită, pentru o educație și o instrucție umanistă era în continuă creștere, categoria umaniștilor devenea tot mai respectată în societate; adeseori aceștia erau generos recompensați cu daruri, și onorați cu titluri și funcții, de curte sau de stat[1].

PRINCIPELE

Evenimentele și evoluțiile care au avut loc în perioada Renașterii în toate sectoarele vieții sociale, de la cele politice și economice până la cele intelectuale și spirituale, au pus în fața oamenilor un întreg complex de probleme pe planul activității și al comportamentului. Acestor probleme oamenii le-au răspuns, fiecare în cadrul activității sale specifice, într-un mod nou, diferit de cel anterior, – întrucât noile situații operaseră o schimbare în poziția lor

1 O poziție socială, un statut demn, esențialmente diferit de cel care îi fusese rezervat în perioada anterioară îl obține acum artistul (vd. *infra*, paragraful respectiv). – Pentru dinamica altor grupuri sociale (sclavul, minerul, mercenarul, evreul sau țiganul), vd. *supra*, capitolele sau paragrafele respective.

socială, în raporturile umane, în concepțiile, mentalitatea, opțiunile și libertățile pe care și le-au asumat în profesiile sau funcțiile pe care le dețineau. – În felul acesta într-o nouă perspectivă apare în primul rând principele Renașterii.

De fapt, într-o perspectivă mai puțin inedită decât cea în care l-au situat de obicei istoricii, supraevaluându-i rolul de conducător. Căci „schimbările care pe drept cuvânt se pot identifica în această perioadă sunt adeseori mai mult de suprafață decât de substanță; și de cele mai multe ori apar ca fiind produsul mai degrabă al unor circumstanțe decât al unor decizii sau opțiuni deliberate"[1]. În orice caz, la egoismul, la arbitrarul (și la cruzimea dusă uneori până la cinism), la disprețul față de conceptul medieval de creștinătate, principele Renașterii adaugă – în concordanță cu concepțiile lui Machiavelli – și tendința sa de suveran independent, refuzul de a accepta și de a se supune unor uzanțe tradiționale, abordarea treburilor guvernării într-un spirit nou, încrezător mai mult în propria sa inteligență decât în prerogativele sale de drept divin. Italia

Cana lui Carol Quintul, lucrată într-un atelier din Anvers. – Muzeul Louvre.

1 John Law, în, *L'Uomo del Renascimento*, a cura di E. Garin (vd. *Bibliografia*); lucrare în care capitolele tratează succesiv și tipul condotierului (Michael Mallett), cardinalului (Massimo Firpo), curteanului (Peter Burke), filosofului (Eugenio Garin), negustorului (Alberto Tenenti), artistului (André Chastel) și femeii Renașterii (Margaret L. King).

era ţara care oferea cele mai numeroase exemple de brutalitate şi anormalitate a noilor principi, seniori şi despoţi locali, pentru a-şi obţine şi menţine puterea, pentru a elimina rivalii şi pretendenţii, sau pentru a reprima revolta supuşilor care le ameninţa autoritatea; adeseori ei înşişi fiind eliminaţi tot prin violenţă, trădare sau asasinat.

Aplicaţia aproape constantă spre violenţă se poate explica şi prin faptul că mulţi asemenea aspiranţi la putere proveneau din rândurile unor războinici de profesie, a condotierilor. Alţii proveneau din familii domnitoare – Este la Ferrara, Gonzaga la Mantova, Montefeltro la Urbino. Alţii ajungeau la putere pe alte căi – ca Giovanni Vitelleschi, cardinalul cu fire crudă de condotier[1]. Dealtfel violenţa lor în comportare nu era în contradicţie cu moralitatea tradiţională: rivalii trebuiau pedepsiţi, duşmanii învinşi. (Inamicii erau însă interesaţi să-i denigreze, exagerându-le actele de cruzime). „Dar seniorul care guverna bazându-se numai pe forţă şi a cărui reşedinţă era o citadelă, iar nu un palat, era considerat un tiran, nu un principe" (*Idem*). Astfel, Alfonso V în loc de un palat şi-a construit fortăreaţa Castel Nuovo la Napoli; iar Francesco Sforza şi-a luat drept reşedinţă castelul fortificat al predecesorilor săi Visconti din Milano.

Nu corespunde totdeauna realităţii nici pretinsa „impietate" a principilor[2]. Ducele Amedeo VIII de Savoia a acceptat chiar şi tiara pontificală timp de zece ani (fiind ales antipapă între 1439–1449 cu numele de Felix V); după care abdică de la conducerea ducatului în favoarea fiului său Niccolò V, – dar păstrându-şi funcţia de legat

1 Protonotar la curtea papală, episcop de Recanati şi Macerata, apoi de Florenţa, patriarhul Alexandriei şi în fine cardinal, Giovanni Vitelleschi (m. 1440) a fost numit comisar al armatei pontificale, combătând cu multă energie, distruse complet oraşul Palestrina, îl decapită pe prefectul Romei, oraş pe care l-a dominat în mod absolut învingând vechea şi redutabila familie patriciană romană Colonna (cu care ocazie Senatul i-a ridicat şi o statuie). Conduita şi marile ambiţii ale cardinalului-condotier l-au neliniştit pe papa Eugeniu IV, care l-a arestat şi închis în castelul Sant'Angelo, unde a fostotrăvit.

2 Niccolò III d'Este, cu toată faima sa de cruzime şi imoralitate, a făcut un pelerinaj la Ierusalim drept penitenţă. Fiul său Ercole I (tatăl Isabelei d'Este, marchiza de Mantova) a protejat dezvoltarea vieţii muzicale bisericeşti. Paolo Trinci, seniorul din Foligno a fondat un ordin călugăresc şi mai multe mănăstiri, fapt pentru care a fost beatificat de Biserica romană; la fel ca Battista da Varano, duce de Camerino (m. 1524). Galeotto Roberto Malatesta, seniorul de Rimini, avea reputaţia de om foarte pios. Regele Alfonso II al Neapolului (m. 1495) s-a retras în ultimii ani ai vieţii într-o mănăstire de lângă Messina, fondată de el.

papal și dreptul de a purta în continuare ornamentele și însemnele pontificale. – Cât privește rolul principilor Renașterii în promovarea culturii – în cadrul fastuoaselor lor curți sau în afara acestora – exemplele sunt numeroase și prea bine cunoscute.

Majoritatea principilor italieni ai Renașterii au respectat ierarhia tradițională, medievală, recunoscând autoritatea papei sau a împăratului, la care apelau pentru a-și legitima poziția de conducători ai statelor lor. Din orgoliu și din interes, căutau să obțină onoruri și privilegii regale sau imperiale, investituri solemne, titluri feudale sau numiri în înalte funcții la curte[1]. În plus, principii căutau să stabilească legături cât mai strânse, prin alianțe matrimoniale, cu dinastiile regale sau cu marile familii princiare din Italia și din alte țări. Asemenea ambiții, pe care contemporanii le considerau anacronice, „medievale", erau totuși foarte frecvente. De pildă, arborele genealogic al familiei Visconti dezvăluia existența unor legături de familie (autentice sau presupuse) cu casele regale ori princiare din Cipru, Sicilia, Franța și Anglia. – Adeziunea principilor la ordinea ierarhică tradițională este atestată și de faptul că nu erau preocupați să fie proclamați suverani prin aclamațiile poporului, marginalizând în felul acesta conceptul de suveranitate populară. Îl respectau doar formal, pentru că le procura satisfacție în momentul preluării puterii; iar ideea în sine de a fi aleși de supuși, virtual a dispărut; consensul comunelor și titlurile conferite de acestea îi interesau doar din punctul de vedere al propagandei.

Principii Renașterii (în speță italiene) își fundamentau titlul și dreptul de a conduce pe alte considerente. Titlul tradițional era și acum reclamat în virtutea dreptului ereditar: „propaganda dinastică constituia un aspect foarte important al culturii de curte în Italia, așa cum era pentru toată Europa medievală și renascentistă". Încât, principii căutau uneori și să cumpere titluri și funcții ereditare de conducere, de la împărat (seniorii Milanului, Mantovei, Modenei) sau de la papă (cei din Ferrara, Urbino, Camerino). Dar, în fond „puterea principelui Renașterii nu depindea de legitimitatea sa ca

1 Contele Amedeo VIII de Savoia este promovat duce de către împăratul Sigismund: Filippo Maria Visconti dorea recunoașterea oficială a ducatului său de către același împărat; Gianfrancesco Gonzaga devine marchiz recunoscut de Mantova după ce primise privilegiul de a purta livreaua princiară engleză (care i-a fost reconfirmat în 1434 de Henric VI); Federico da Montefeltro este decorat cu Ordinul Jaretierei de către Henric VI al Angliei; seniorul Bologniei Sante Bentivoglio (m. 1462) și urmașii lui erau foarte mândri de privilegiul ce le-a fost acordat de a include în stema lor și acvila imperială, ș. a. m. d.

guvernant; iar obținerea unei succesiuni ereditare și recompensa unui titlu primit nu îi garantau siguranța politică din partea dușmanilor interni sau externi" (*Idem*). Dimpotrivă: asemenea „recunoașteri" puteau apărea mai degrabă ca o dovadă de slăbiciune! – Pe plan intern însă, titlurile feudale cu care erau investiți le consolidau autoritatea seniorială și le justificau dreptul de a acorda feude și titluri feudale minore. Titlul de „conte palatin", de pildă, dădea titularului dreptul de a-și legitima bastarzii și de a crea funcții notariale.

În structura statelor acestor principi, schimbările reale în raport cu trecutul medieval se exprimă prin crearea și dezvoltarea armatelor profesioniste și permanente; ceea ce impunea inevitabil o sporire a impozitelor; iar când și aceste resurse se dovedeau insuficiente, principele recurgea la acordarea (contra plată) de funcții, titluri, privilegii, la împrumuturi de la marii bancheri, sau la amanetarea bijuteriilor.

Principele nu se mai supune vechilor restricții medievale, nu mai respectă libertățile de care se bucurau înainte Biserica, nobilimea sau corporațiile. El stabilește și un control mai eficace asupra distribuției beneficiilor ecleziastice de pe teritorilul său. Printr-o birocrație mai bine organizată și mai instruită principele dispune de noi tehnici și instrumente de guvernare. (Printre altele, el devine mai conștient și de importanța propagandei politice și a ceremonialului public de curte). Organizarea administrației și a finanțelor se mai ameliorează, crește rolul politic și social al Curții, în timp ce interesele culturale ale principelui capătă și un caracter de publicitate, de propagandă. Puterea principelui se exprimă și printr-un control strict al privilegiilor și imunităților revendicate de nobilime, – dar și prin proliferarea funcțiilor publice calculat manevrate, ca și prin recompensarea susținătorilor principelui.

În concluzie: reputația imaginii principelui în felul în care a fost văzut de Machiavelli a dus adeseori la exagerarea „noutății" și importanței deținute de acesta. Faptul este vizibil în Imperiu, în Franța, Spania, Anglia (și chiar în Italia), – țări dominate de marile monarhii care, în fond, reduc rolul principelui Renașterii la un „simplu rang clientelar". Dacă autoritatea principilor din statele mici și omogene (ca cele din Italia) a fost mai circumscrisă și mai personală, în schimb „trecerea de la *signorie* la *principat* – fapt recunoscut ca un fenomen tipic pentru Italia Renașterii, – constituie

o trecere spre o concepţie de guvernare mai tradiţională şi mai «medievală», chiar dacă nici unul din noii principi din Italia Centrală şi de Nord n-au reuşit niciodată să obţină aceea autoritate sacră revendicată de unele monarhii, ca cea din Napoli sau ca cea din Franţa, autoritate de care se bucura şi papalitatea" (*Idem*).

CONDOTIERUL

Trupele de mercenari îşi fac apariţia, pentru prima oară în număr semnificativ, în sec. XIII. Rivalităţile şi conflictele dintre oraşele italiene, care nu puteau recruta un număr suficient de soldaţi dintre cetăţenii lor, le-au determinat să apeleze la asemenea grupuri relativ mici de străini – francezi, englezi, catalani, germani, unguri. Prima generaţie de umanişti (Fr. Petrarca, Coluccio Salutati, Leonardo Bruni), care manifestau o aversiune puternică pentru mercenarii străini, a salutat intrarea în scenă, spre sfârşitul secolului al XIV-lea a mercenarilor italieni, care li se părea lor că reînvie virtuţile militare ale strămoşilor romani. Dar umaniştii secolului următor – secolul marilor condotieri – deplorau folosirea oricăror trupe de mercenari, fie italieni, fie străini, care prin comportamentul lor lezau profund orgoliul civic, punând în pericol ordinea statului, liniştea şi interesele cetăţenilor. În sec. XVI inconvenientele şi calamităţile aduse de folosirea armatelor de mercenari au fost sistematic relevate şi combătute de Paolo Giovio, Fr. Guicciardini şi îndeosebi de Machiavelli. Magnificele statui ale faimoşilor Gattamelata şi Colleoni mai impresionau încă mulţimea; dar în sec. XVI epoca lor apune, după ce timp de peste două sute de ani războaiele interne din Italia au fost duse cu ajutorul condotierilor (cf. M. Mallett).

Contrar unei eronate opinii generale, cariera unui condotier nu depindea atât de calităţile sale militare personale, cât de originea sa nobilă, de apartenenţa la o veche familie de soldaţi şi de condiţiile politico-economice ale statului care îl angaja. O mare parte din condotieri aparţineau unor familii nobile de veche tradiţie[1]. Mulţi dintre marii condotieri din a doua jumătate a secolului al XV-lea erau principi înainte de a fi condotieri[2], – şi succesele lor militare le

1 Orsini, Colonna, Malaspina, Fortebraccio, Trivulzio, Sanseverino. ş. a.

2 Guidantonio Manfredi, seniorul Faenzei, Giovanfrancesco Gonzaga (Mantova), Niccolò d'Este (Ferrara), Sigismundo Malatesta (Rimini), Federico da Montefeltro (Urbino); sau Braccio da Montone, seniorul Perugiei, care visa să devină stăpânul Italiei.

datorau în principal resurselor materiale și umane de care dispuneau statele lor. Dar în prima jumătate a aceluiași secol condotierii de origine modestă[1] erau doar „căpitani generali", solicitați și autorizați (deci și controlați) de statele aflate în război să recruteze armate de 2–3.000 de oameni[2]. Angajarea se făcea pe baza unui contract (*condotta*) în care erau stabilite condițiile serviciului, – care totodată limitau și independența condotierului. (Același tip de contract militar l-au folosit și francezii și englezii în timpul războiului de o sută de ani). În contract se stipula natura plății, numărul oamenilor trupei angajate, echipamentul lor militar, indemnizațiile adiționale (provenite din prada de război), precum și durata serviciului – în sec. XVI între o lună și maximum șase luni (eventual cu prelungirea termenului); dar pe la mijlocul sec. XV majoritatea statelor stabileau durata minimă de un an[3].

Majoritatea condotierilor erau, cum spuneam, membri ai unor familii nobiliare care își recrutau soldații de pe proprietățile lor și care, între un contract și altul, se retrăgeau la ocupațiile lor obișnuite. Trupele lor erau adeseori moștenite de la condotierii de prestigiu care îi instruiseră și în serviciul cărora luptaseră la început. De multe ori noul condotier lua în căsătorie pe una din fiicele acestuia. Principala sa abilitate consta în a-și recruta trupele, a le ține sub control și a le menține fidelitatea, dispoziția, avântul de a lupta. Companiile *di ventura* bine organizate și disciplinate își creaseră un corp de furieri și un sistem propriu și permanent de aprovizionare și de încartiruire (mai ales pe timp de iarnă). În cazul când statul care îl angajase întârzia cu plata sumelor cuvenite la termenul stabilit, condotierul anticipa sumele din propriul său capital sau recurgea la împrumuturi de la bănci.

Încât, o trupă de mercenari care era lăsată să fure și să prade era mai degrabă o excepție decât regula. Aceasta se putea întâmpla în

1 Niccolò Piccinino, Fr. Bussone (mai târziu, conte de Carmagnola), Erasmo da Narni (Gattamelata), Bartolomeo Colleoni, Michele Attendolo, Fr. Sforza (devenit ulterior ducele Milanului, prin căsătoria cu fiica lui Filippo Maria Visconti), considerat prototipul condotierului de succes.

2 Termenul de *condotier* se referă de obicei la căpitanul unei trupe călări; căpitanii trupelor de pedestrași erau numiți *conestabili*; dar condițiile de serviciu și prestigiul social al ambilor erau egale.

3 Dacă între timp campania militară se termina, pentru perioada de pace contractul prevedea un număr mai redus de trupe, o altă salarizare, condițiile de întreținere pe timp de iarnă, ș. a. Ceea ce înseamnă că, pentru a-și asigura serviciul în continuare, condotierul renunța în bună parte la independența sa.

sec. XIV în statele mici şi slabe; dar şi în secolul al XV-lea statele mari au înţeles că trebuie să prevină asemenea situaţii instituind un control asupra disciplinei companiei angajate. În primul rând, statele acordau condotierilor recompense pe termen lung (de ex., un feud, sau un palat, sau o anumită concesiune), pentru a se asigura de lealitatea lor. Dar mecanismul mai frecvent de control al comportamentului trupelor îl consituiau comisarii civili care le însoţeau pe câmpul de luptă. Erau persoane mai în vârstă desemnate de stat, a căror sarcină era cea de consilieri ai condotierului în materie de politică a războiului angajat cu un anumit scop şi, evident, de a raporta guvernului lor asupra comportării mercenarilor.

Puterea lor era deci foarte limitată; dar condotierii mai erau controlaţi şi asistaţi permanent şi de un grup de ofiţeri inferiori ai statului. „Raporturile dintre soldaţi şi aceşti slujbaşi civili erau în mod inevitabil încordate, dar în acelaşi timp constituiau ocazii de cooperare şi dovada unui respect reciproc" (*Idem*).; căci, în definitiv, căpitanii acestor *compagnie di ventura* erau mai interesaţi de plata regulată de către stat a trupelor şi de recompensele personale substanţiale ce li se asigurau, decât să permită oamenilor lor să fure sau să jefuiască.

Recompensele erau de natură diferită: o proprietate, un feud[1], o căsătorie cu una din fiicele principelui (de regulă, cu o fiică nelegitimă), un palat de reşedinţă temporară (sau definitivă), acordarea cetăţeniei de onoare, iar la Veneţia – numirea ca membru al Marelui Consiliu. Vizitele periodice ale unui condotier de prestigiu în oraşul de reşedinţă a principelui – pentru a i se conferi comanda armatei, a primi o recompensă, a fi consultat înaintea începerii unui război, sau cu ocazia celebrării unei victorii, – aveau loc în cadrul unui ceremonial fastuos, din programul căruia nu lipsea un turnir şi alte spectacole. Ultima recompensă ce i se putea acorda erau funeraliile solemne (care, dealtminteri, erau stipulate şi în contract), incluzând şi alte forme de glorificare care să-i eternizeze memoria – medalii, efigii, busturi, statui, executate pe cheltuiala statului.

Reversul situaţiei de recompensare era sistemul de pedepsire a

1 Dar „conferirea unui feud nu implica în mod automat şi obligaţia de a presta serviciul militar, nici în mod necesar o mai amplă putere locală de tip judiciar sau administrativ" (*Idem*). – Această practică, curentă în republica Veneţia şi în ducatul Milano, conferea o reconfirmare şi un nou statut condotierilor de origine nobilă, pentru ca prin naturalizarea lor aici statele respective să se asigure de concursul şi de fidelitatea lor.

condotierului neloial. Sancțiunea extremă era pedeapsa capitală: de regulă însă execuția nu avea loc în public, condotierii condamnați erau executați în modul cel mai discret. Cum eliminarea în acest fel a unui condotier era o măsură prea periculoasă (reacția trupelor sale era imprevizibilă), motivul trădării – reale sau potențiale – era dovedit și justificat de contactele pe care acesta le avusese cu partea inamică; or, inamicii foloseau des această stratagemă, pentru a-l discredita și a-l elimina pe condotierul advers. – Mai frecvente pedepse erau amenzile, reținerile din salariu; sau, hotărârea statului de a suspenda colaborarea condotierului nedisciplinat și recalcitrant. Din punct de vedere politic această soluție din urmă era acceptabilă; deși, în cazul armatelor bine organizate putea crea probleme serioase: motiv pentru care se și recurgea rar la această soluție. Dar și pedeapsa cu amendă prin suspendarea salariului comporta riscul ca condotierul să caute să-și recompenseze pierderea recurgând la cele mai felurite moduri de extorcare (sechestru, violență, amenințare, șantaj, ș. a.).

Mai este de remarcat și faptul că numai rareori condotierii își asumau singuri și exclusiv riscul rezultatelor negative ale unei campanii, riscul unei înfrângeri; problema în toată complexitatea ei era dezbătută în prealabil fie cu consilierii care le erau atașați, fie direct în consiliul principelui.

Începând din jurul anului 1500 statele încep să aibă armate permanente; condotierii italieni își ofereau acum serviciile principilor străini (îndeosebi puternicului duce de Burgundia). Adoptarea progresivă a armelor de foc și inovațiile tehnice în construcția fortărețelor au diminuat importanța cavaleriei grele; condotierii au devenit acum conștienți de necesitatea de a include în armatele lor detașamente de infanterie, escadroane de balestrieri și alte elemente specifice cavaleriei ușoare. În sec. XVI condotierii mai continuă încă să fie folosiți de unele state; dar nu numai tactica lor militară se modifică acum, ci și stilul lor de viață. Integrați în concesiunile feudale acordate, ei se integrează din ce în ce mai organic și în viața civilă și culturală, fără a-și pierde din vechea aureolă militară. Căci „idealul războinic era o parte integrantă a culturii italiene" – cum observa M. Mallett; „era o lume în care Venus și Marte coabitau; scene de bătălie împodobeau pereții camerei de dormit a lui Lorenzo dei Medici [...]. Omul de arme și de litere devine idealul umanist al individului. Arhitecții, bijutierii, pictorii lucrau cu fervoare la con-

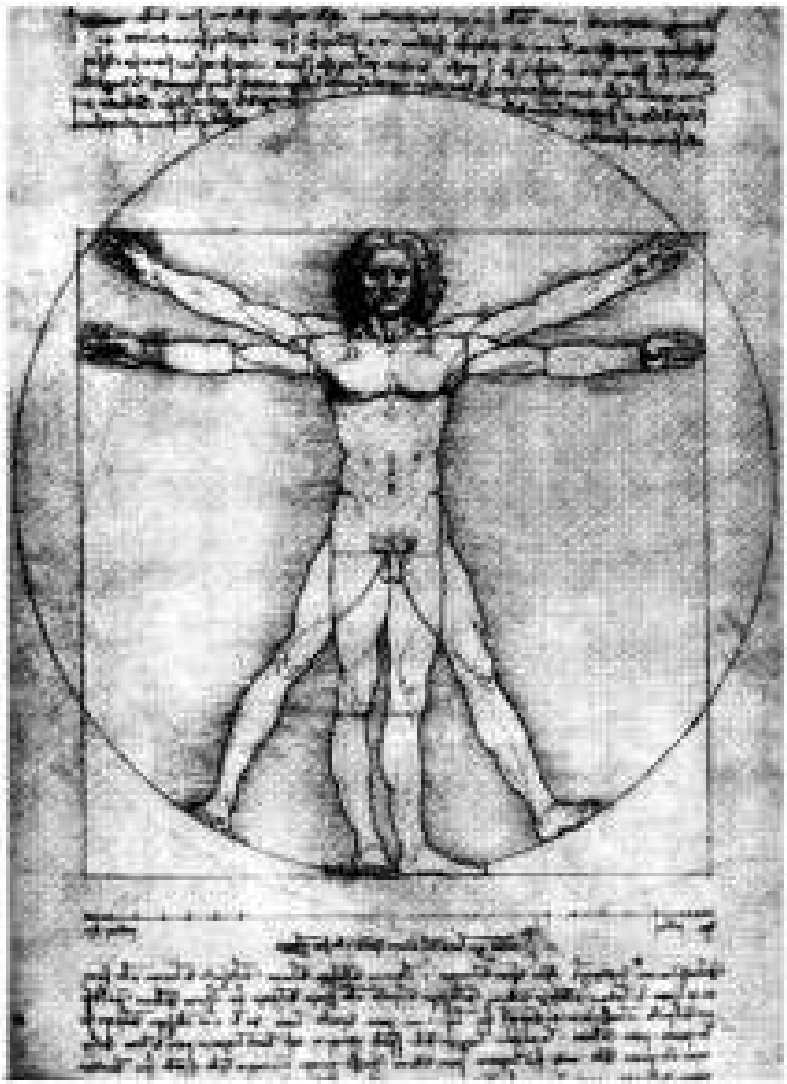

O preocupare constantă a artiștilor Renașterii: studiul corpului uman în relațiile sale geometrice. – Desen de Leonardo da Vinci.

strucția fortărețelor, la împodobirea armelor de foc și la desenul steagurilor de turnire [...]. Tratatele militare erau în general redactate de pana umaniștilor care făceau parte din suita condotierilor".

Acești condotieri aveau și ambiția realizării unor prestigioase programe culturale. Curtea lui Federico da Montefeltro era un adevărat centru de cultură. Colleoni și-a constituit o curte fastuoasă pe feudul său din Malpaga, iar la Bergamo și-a edificat o Capelă funerară magnifică. Nesfârșit este numărul capelelor pe care condotierii și le-au construit în bisericile italiene (pentru a se împăca cu Dumnezeu?). Iar lăsămintele făcute atâtor biserici din diferite localități constituie un alt aspect al mecenatismului marilor condotieri Gonzaga, Este, Malatesta, Montefeltro, ș. a., în serviciul cărora atâția artiști și oameni de litere aveau marea ambiție de a fi primiți.

CARDINALUL

Figura cardinalului era asociată de la începuturi[1] cu instituţia papalităţii; dar niciodată nu apare atât de pe deplin conturată în toată varietatea şi complexitatea funcţiilor, caracterului, activităţilor şi contradicţiilor sale ca în secolele Renaşterii. În prestigioasa sa lucrare *De Cardinalatu* (1510) umanistul Paolo Cortesi face un portret ideal al „principelui Bisericii", cardinalului. La această dată însă (şi continuând în tot cursul secolului) personalitatea şi faptele cardinalilor arătau în modul cel mai frapant cât era de departe de realitate un asemenea portret (cf. M. Firpo).

În ce măsură cardinalul era o piesă de importanţă capitală în mecanismul instituţiei pontificale şi al politicii sau intereselor unui papă, rezultă din câteva elocvente date statistice. În 1510, din cei 34 de cardinali 12 fuseseră numiţi de Iuliu II, iar 18 de predecesorul său Alexandru VI Borgia. Între aceştia figurau membri ai celor mai ilustre familii nobiliare şi princiare – Grimani, Comaro, Este, Gonzaga, Medici, Carafa, şi chiar un nepot al lui Ferrante de Aragon, regele Neapolului. (Numai familia Gonzaga a dat din sânul ei opt cardinali). Amoralitatea cardinalilor – egalată doar de rapacitatea papilor simoniaci care îi promovaseră – a furnizat materia unei imense literaturi de scandal[2], în care se descrie în detalii viaţa lor de

1 Titlul de *cardinal* (purtat de anumiţi ofiţeri ai curţii imperiale sub Honorius) a fost adoptat către 590 pentru a desemna un număr de clerici, preoţi sau diaconi, care deţineau anumite funcţii ecleziastice fixe; începând din sec. VIII, cei ce purtau acest titlu se bucurau de o mare autoritate şi influenţă la Roma. Cardinalii îl asistau pe papă în timpul serviciului religios şi alcătuiau consiliul său personal. În sec. IX, episcopii din suburbiile Romei care formau „Conciliul roman" iau numele de „episcopi cardinali". În 1059 papa Nicolae II decide ca pe viitorpapii să fie numiţi de cardinali; iar în 1179, Alexandru III decretează că papii vor fi aleşi numai de cardinali cu o majoritate de două treimi. Sixt V fixează numărul lor la 70. – Până în 1918 nu era necesară pentru a deveni cardinal calitatea de preot (decât cel mult cea de diacon). Vârsta cerută era cea de 22 de ani (dar în timpul Renaşterii – chiar şi sub 10 ani).

2 Câteva exemple – luate numai din această scurtă perioadă: Adriano Castellesi, trezorier papal care a jefuit Biserica Anglici acumulând o avere uriaşă, cumpărându-şi de la Alexandru VI pălăria de cardinal contra unei sume enorme, suspectat de a fi încercat să-l otrăvească pe papă, şi apoi implicat în conjuraţia contra lui Leon X şi asasinat; Alessandro Farnese, numit cardinal de papa Borgia graţie sorei lui – *concubina papae*, cum era cunoscută; Luigi d'Aragona, ginerele lui Inocenţiu VIII, reputat pentru imoralitatea sa; energicul inchizitor al lui Savonarola, Fr. Remolins – „*uno dei pessimi e crudeli e scelerati huomini*", scria un cronicar; Ippolito d'Este (creat cardinal la 14 ani), „va fi în stare să scoată ochii fratelui său pentru că acesta fusese preferat în locul lui de o femeie pe care o iubea el" (M. Firpo), etc. etc.

lux și depravare. Cu totul excepțională era apariția în acest mediu a unor personalități ca Enea Silvio Piccolomini, provenind dintr-o familie săracă, dar un eminent umanist, jurist și diplomat, autor de versuri, comedii, tratate pedagogice, opere de istorie sau geografie; ori, ca venețianul Domenico Grimani, mare colecționar de cărți, tablouri, antichități, obiecte de preț, întreținând o susținută corespondență cu Erasm (care i-a și dedicat o lucrare a sa).

Principala sursă de putere a cardinalilor Renașterii era bazată pe acumularea de mari bogății, care le dăduseră posibilitatea de a-și cumpăra titlul și beneficiile cardinalatului. Prima ambiție a unui cardinal era să-și constituie o curte de prestigiu princiar, prin faima căreia să ajungă să joace un rol politic în viața romană; o curte însumând secretari, valeți, soldați, bucătari, servitori, adeseori și muzicanți, pictori, bufoni, astrologi, – pe lângă nenumărați prieteni și rude. Firește că amploarea și fastul acestor curți variau; în 1527, de pildă, la Roma rezidau 21 de cardinali, ale căror curți numărau un personal între un minimum de 41 de persoane (curtea cardinalului Gaetano) și un număr de 306, la curtea cardinalului Farnese. „Dar 10 din aceste 21 de curți atingeau sau depășeau cifra de 150 de persoane, și doar 4 numărau mai puțin de 100. În medie în secolele XV și XVI curțile cardinalilor se compuneau din circa 150 de persoane"[1]. La Roma, cardinalii aparținând familiilor celor mai bogate din Italia își construiau vile și palate princiare, cu grădini și parcuri, cu statui și fântâni arteziene; palate care le poartă și azi numele și care au rămas peste veacuri să celebreze magnificența Romei Renașterii[2]. Palatele de reședință ale cardinalilor erau adevărate demonstrații de bogăție și de putere ale proprietarilor lor.

Luxul exorbitant, abdicarea de la preceptele moralei creștine și de la îndatoririle lor spirituale, o viață dedicată numai plăcerilor și frivolităților, indignau și revoltau opinia publică, intelectualitatea, cronicarii și istoricii timpului. (Memorabile rămân paginile de severă condamnare ale lui Fr. Guicciardini, – la fel ca numeroasele

1 *Idem* – „Pietro Riario și Ippolito de'Medici, tinerii nepoți ai lui Sixt IV și respectiv Clemente VII, aveau chiar o „familie" de 500 de persoane, – și din nu mai puțin de 350 de persoane era formată suita care l-a însoțit pe Ippolito d'Este în Franța în 1561; în timp ce cardinalul Gonzaga [...] se mulțumea cu o suită de 160 de persoane: de trei ori mai mult decât colegii săi care au participat la Conciliul din Trento".

2 Palazzo Venezia (prima mare operă renascentistă de arhitectură civilă din Roma), proiectat de L. B. Alberti pentru cardinalul Pietro Barbo (devenit papa Paul II); Pal. Farnese – azi, sediul ambasadei franceze – construit de cardinalul Alessandro Farnese (papa Paul III); Pal. Medici (azi, Pal. Madama, sediul guvernului); vilele suburbane Giulia, Borghese, Pamphili, – sau magnifica Villa Tivoli, a lui Ippolito d'Este.

pamflete aniclericale). Înșiși papii – Sixt IV, Pius II, chiar și Alexandru VI pentru o scurtă perioadă de timp – au încercat să pună frâu mondenității paroxistice a cardinalilor. Proiectele lor de reformă vizau interdicția de a cumula veniturile mai multor episcopate, limitarea la un număr de 60 a personalului curții unui cardinal, interzicerea de a practica jocuri de noroc, de a lua parte la partide de vânătoare, ospețe, turnirurі, spectacole teatrale, serbări de carnaval, sau de a întreține la curte bufoni, jongleri, cântăreți, saltimbanci. Proiecte și dispoziții care au rămas însă literă moartă.

Pe de altă parte, aceste realități și fapte se desfășurau pe scena europeană a construcției marilor monarhii naționale și a principatelor italiene: context în care se înscria și Biserica romană, proces la care voia să participe. Papalitatea voia să-și asigure independența printr-o solidă autonomie politică și financiară, să preia controlul asupra Romei, asupre nobililor, asupre teritoriilor statului pontifical, să-și constituie o administrație, un guvern și un aparat diplomatic: sarcini pe care le încredința unor competenți și devotați oameni politici, cardinali, care uneori erau și valoroși războinici, ca Giovanni Vitelleschi sau Ludovico Trevisan. (Cardinalul Giuliano della Rovere, devenit papa Iuliu II, cobora în armură pe câmpul de luptă comandându-și personal armata și cucerind Modena și Mirandola). Caracteristicile și funcțiile pe care și le asumă în statul său ponteficele asistat de cardinalii săi sunt, în fond echivalente celor din statele marilor monarhii laice: motiv pentru care și proporția între numărul cardinalilor italieni și al celor străini va fi de cel puțin doi la unu[1]. Iar cardinalii străini aleși și numiți de papă vor fi aproape exclusiv francezi și spanioli: adică din statele între care și cu care Italia își contrabalansa alianțele. De regulă aceștia nu rezidau la Roma, ci în capitalele țărilor lor de origine, jucând efectiv și rolul de agenți sau legați papali pe lângă suveranii lor[2].

În perioada schismelor, când conciliile decid să controleze activitatea papei, rolul politic al cardinalilor crește. Când „conciliarismul" va fi învins și autoritatea monarhiei papale se va impune,

1 Sau, mult mai puțini: 4 cardinali străini din totalul de 26 (în 1484); 2 din 23 în 1492; 6 din 25 în 1513; sau 3 din 39, în conclavul din 1521 – în care a fost ales Adrian VI, ultimul papă străin; după care, timp de peste patru secole și jumătate toți papii vor fi italieni.

2 Astfel, cardinalii Th. Wolsey, cancelarul lui Henric VIII; Matthaeus Lang, pe lângă împăratul Maximilian I; Fr. Jiménez de Cisneros, în Spania; Guillaume Briçonnet sau Georges d'Amboise în Franța – unde în secolul următor tradiția va fi continuată prin cardinalii Richelieu și Mazarin.

Fațada de supremă armonie, sobrietate și eleganță renascentistă a bisericii S. Zaccaria din Veneția.

funcția senatorială a cardinalilor va scădea ca pondere[1]. Ambițiile și revendicările de favoruri și privilegii fac ca în sânul Sacrului Colegiu să apară discordii, diviziuni interne, conflicte, chiar conjurații antipapale[2]; cu atât mai mult cu cât papii procedează arbitrar la numirea cardinalilor. Iuliu II își numește cardinali cinci rude apropiate; Leon X – patru nepoți și un văr; Paul III creează cardinali trei nepoți – în vârstă de, respectiv, 14, 15 și 16 ani – și un văr în vârstă de 13 ani! „Dealtfel, îndeosebi în această perspectivă – cu alte cuvinte, în exigența din partea papilor de a dispune de consilieri și de oameni de conducere în care să se poată pe deplin încrede și astfel, să contracareze opoziția Sacrului Colegiu, – se explică și nepotismul papilor Renașterii, care pare de-a dreptul o încercare (măcar embrionară) de a transmite propriilor descendenți tronul papal" (*Idem*). – Nu într-un mod diferit procedau și principii laici.

---

1 Ultima sfidare pe față contra autorității pontificale din partea unui grup de cardinali este cea în care se afla cardinalul Alfonso Petrucci (m. 1517); deși protejat de regele Spaniei, fiind bănuit că intenționase să-l otrăvească pe Leon X, a fost întemnițat și ucis în închisoare.

2 „Din acest punct de vedere, se poate afirma că fastul și bogăția cardinalilor Renașterii sunt reversul medaliei, o formă de compensație a pierderii puterii lor politice în Colegiu și apusul revendicărilor lor oligarhice și constituționale în conducerea instituției bisericești" (*Idem*).

Lumina negativă care se proiectează asupra caracterului, activităţilor, moralităţii a numeroşi cardinali ai Renaşterii este contrabalansată de prezenţa unor mari personalităţi care s-au remarcat nu numai prin înalta lor ţinută ca oameni ai Bisericii, nu numai prin gusturile lor artistice rafinate şi importanta lor operă de mecenatism cultural, ci şi ca umanişti, eruditi şi foarte dotaţi autori de opere literare, ştiinţifice, filosofice, etc.

Seria acestora începe cu legatul papal în Germania, Niccolò da Cusa (n. în Germania, m. 1464), renumit umanist – printre alte opere clasice a descoperit şi codicele conţinând 12 comedii ale lui Plaut, – autor al unor scrieri de matematică şi de politică civilă şi ecleziastică, filosof neoplatonic considerat a fi făcut trecerea de la scolastică la filosofia modernă (*De docta ignorantia*). Enea Silvio Piccolomini, viitorul papă Pius II (m. 1664), reprezentativ umanist, pedagog, istoric, autor a numeroase şi prestigioase opere în aceste domenii. Pietro Bembo (m. 1547), umanist, elenist, istoriograf al Veneţiei, – între numeroasele opere în latină şi italiană numărându-se şi cele trei dialoguri platonice despre iubire (*Gli Asolani*). Bernardo Dovizi da Bibbiena (m. 1520), cardinal cu moravuri nu prea austere, prietenul papei Leon X, a cărui curte o distra cu traduceri din operele lui Plaut şi cu comedia sa boccaccescă intitulată *Calandria*. Reginald Pole (m. 1558), cardinal şi om politic englez care întreţinea legături strânse cu Erasm şi cu umaniştii-cardinali Bembo, Contarini şi Sadoleto. Gaspare Contarini (m. 1542), care a militat pentru o reformă ecleziastică de asanare a moravurilor clerului, iar la dieta din Speyer, pentru un acord ideologic între catolici şi protestanţi. Jacopo Sadoleto (m. 1547), umanist şi teolog, însărcinat cu importante misiuni diplomatice pe lângă Carol Quintul şi Francisc I, autorul unor remarcabile lucrări pedagogice, filosofice, teologice, poetice (*De Laocoontis statua*), care şi-a expus concepţiile filosofice în *De Laudibus philosophiae*. – Perioada Contrareformei a adus în primul plan adevărate modele de viaţă creştină, doctrinari de talia lui Roberto Bellarmino (m. 1621), teolog iezuit, autor a peste 30 de lucrări de dogmatică, exegeză, morală, asceză, ale căror poziţii le-a sintetizat în opera de autoritate teologică *Controversiae*. – Şi exemplele ar putea continua.

CURTEANUL

O curte princiară avea o structură complexă, compusă fiind din persoane cu funcţii diferite. În primul rând erau nobilii mai impor-

Th. Morus în mijlocul familiei. Desen în peniță de Hans Holbein (către 1527).

tanți cu funcția de consilieri ai suveranului în anumite chestiuni și pe care suveranul preferea să-i aibă mai aproape pentru a-i ține mai bine sub control. Dar și aceștia voiau să fie prezenți la curte din orgoliul de a fi văzuți continuu de suveran, de a se ști peste tot că fac parte din augustul și apropiatul său anturaj, sau din interesul de a obține din partea acestuia diferite favoruri[1]. – O altă categorie o formau așa-numiții „favoriți", de obicei tineri, al căror rol era de a-i ține companie suveranului în orele sale libere și de a-l distra în felurile cele mai diverse (fără a le exclude pe cele mai frivole). Carol Temerarul, ducele Burgundiei, avea la curte nu mai puțin de 16 asemenea „gentilomi de cameră"[2]. Prin însăși situația lor de favoriți

1 Îndepărtarea de la curte a unui nobil reprezenta o pedeapsă. Henric VIII îl îndepărtase de la curtea sa pe contele Surrey pentru că rănise un nobil într-un duel care avusese loc chiar în palatul regal. Carol Quintul îl îndepărtase pe poetul Garcilaso de la Vega, iar Filip II pe ducele de Alba pentru că aceștia își îngăduiseră să încheie căsătorii fără a-i fi consultat în prealabil.

2 În documentele contemporane „favoriții" aveau în general o reputație total negativă, – în simetrie oarecum cu cea a amantelor principelui (adeseori implicând și latura sexuală). Era situația lui Sir Walter Ralcigh, „favoritul" reginei Elisabeta I; sau, a ducelui de Buckingham la curtea lui Iacob I, care îl numea „dulce copil și dulce soțic"...

și de intimi ai suveranului, aceștia erau aproape întotdeauna în conflict cu ierarhia oficială a curții (Cf. Peter Burke).

Un grup intermediar între aristocrație, favoriți și personalul de serviciu al curții îl reprezentau persoanele în general de origine modestă care alcătuiau aparatul birocratic al statului. Erau „profesioniștii" cu studii superioare (administratori, juriști, notari, medici, agenți diplomatici, ș. a.) printre care și oameni ai Bisericii (confesori, predicatori, educatori) în frunte cu cardinalii legați papali.

Așadar, curtea era o instituție cu o mulțime de funcții, al cărei personal (incluzând și pe cel domestic) se ridica la câteva sute, atingând chiar cifra de 2.000 de persoane[1]. O instituție având în multe privințe și rolul unui adevărat guvern[2]. În multe cazuri curtea se transforma și într-un centru cultural: Erasm definea curtea lui Henric VIII „sediul și citadela studiilor umaniste"; regele însuși studia limba greacă, în timp ce soțiile lui Caterina de Aragon și Anne Boleyn îi protejau pe eruditi și pe oamenii de litere. Este adeseori menționat mecenatismul cultural al papilor și al suveranilor laici, – chiar dacă niciodată nu se va putea ști cu certitudine în ce măsură încurajarea, promovarea artei, în genere a culturii (și implicit încurajarea creatorilor respectivi) nu era pornită doar din simpla vanitate a principilor de a-și face o propagandă personală[3] creându-și o curte cât mai strălucită.

În fine, curtea principilor Renașterii era și o instituție educativ-mondenă.

---

1 „În timpul lui Baldassare Castiglione curtea ducală din Urbino consta din 350 de persoane. În primii ani ai sec. XV curtea ducelui Milanului număra circa 600; iar cea din Mantova aproximativ 800 în al treilea deceniu al sec. XVI. Sub papa Leon X curtea sa din Roma număra 2.000 de persoane" (*Idem*). – În 1480 curtea Franței număra 270 de persoane; sub Francisc I – între 500–600; pentru ca spre sfârșitul secolului să ajungă între 1.500–2.000. Renunțând la domnie, Carol Quintul s-a retras la mănăstirea din Yuste însoțit de o suită de 762 de persoane.

2 „În secolele XV și XVI unele departamente ale guvernării, ca cele ale justiției și finanțelor, erau „în afara curții", – în sensul că aveau o dislocație stabilă și nu-l urmau pe suveran în deplasările sale de la un castel la altul, chiar dacă deciziile mai importante erau luate în cadrul unui comitet mai restrâns și de obicei în prezența principelui" (*Idem*).

3 Sau, pur și simplu dintr-un divertisment curent: cu ocazia căsătoriei Isabelei de Aragon cu Gallcazo Sforza, Bergonzio Botta organizează în 1489 la Tortona un intermezzo dansant. În 1581, la curtea lui Henric II și Caterinei dei Medici, Baltassare Baltazarini di Belgioioso crează primul spectacol de balet din istoria genului, *Ballet comique de la Royne*, prototipul unui gen muzical-coregrafic de mare succes la toate curțile europene din sec. XVI și următoarele – *baletul de curte*.

În secolele XV și XVI s-au scris numeroase tratate asupra omului de curte. (Un cercetător american a înregistrat nu mai puțin de 1.400). De fapt, curtenia (*cortesia*), modul de comportare care se cerea la curte, este o invenție a Evului Mediu, ilustrată în romanele cavalerești și în poezia trubadurilor; și teoretizată în manualele de maniere elegante (*courtesy-books* – în Anglia), care au elaborat un întreg ceremonial – de la felul de a mânca la ospețe până la „arta dansului" (*De arte saltandi*, de Domenico da Piacenza, 1416). Dar numai în timpul Renașterii se conturează într-un cod definitiv noul tip uman, mult mai complex, al curteanului desăvârșit; un tip exemplificat de oameni de arme, diplomați, ecleziastici, poeți și oameni de cultură, ca Garcilaso de la Vega la curte spaniolă a lui Carol Quintul (ca rege al Spaniei – Carol I); ca Thomas Wyatt și contele de Surrey, poeți de curte sub Henric VIII; ca omul de arme, poet, corsar Walter Raleigh la curtea Elisabetei I, sau ca poetul petrarchist Philip Sidney, autor și al unui mult citit roman pastoral. În Franța tipul curteanului perfect apare la curtea lui Francisc I, așa cum l-au portretizat apoi La Bruyère și Saint-Simon, – deci reapărând în sec. XVIII și menținându-se până în timpul domniei lui Carol X (m. 1836).

Dar codul omului de curte desăvârșit, recunoscut ca atare de toate curțile princiare ale Renașterii, l-a elaborat Baldassare Castiglione (1478 – 1529).

Tânărul aristocrat Castiglione și-a făcut studiile umaniste având-i ca profesori pe iluștrii eleniști Giorgio Merula și Demetrios Chalcondylas. Educația cavalerească-militară și-a desăvârșit-o la curțile lui Ludovic Maurul și a lui Francesco Gonzaga – pe care l-a și însoțit în bătălia de la Garigliano. De la curtea din Mantova a trecut – între 1504–1513 – în serviciul ducelui de Urbino, Guidobaldo da Montefeltro, care i-a încredințat delicate misiuni diplomatice în Anglia, Franța și pe lângă papa Leon X. La Roma a legat prietenie cu Rafael și a intrat în cercul oamenilor de litere care îi număra printre membri pe cardinalii-poeți și oamenii de curte Bembo și Bibbiena. Îmbrățișând cariera ecleziastică a fost trimis de Clement VII ca nunțiu papal la curtea spaniolă a lui Carol I (Quintul), care îl prețuia în mod deosebit. A murit la Toledo. – Ca scriitor, Castiglione este autorul unui prolog la comedia *Calandria* a lui Bibbiena, a unei egloge pastorale și a câtorva poezii de o rafinată eleganță. Un an înaintea morții apare și capodopera sa *Il Cortegiano*.

Redactată sub forma unui dialog – imaginat a fi avut loc în

palatul ducal din Urbino într-un cerc de nobili culți și rafinați, bărbați și femei, printre care Giuliano dei Medici, Cesare Gonzaga, oameni de litere ca Bembo, Bibbiena, Pietro Aretino, – opera enunță calitățile indispensabile unui curtean perfect. Acesta trebuie să fie de origine nobilă, expert în meșteșugul armelor și cultivat om de litere; să fie cunoscător de muzică și un elegant dansator, să aibă noțiuni de pictură, să știe povesti cu talent anecdote și întreține o conversație plăcută. Totodată, să se distingă prin amabilitatea conduitei și eleganța manierelor, să se îmbrace cu gust și să-și știe alege prietenii. Dialogul se încheie cu o disertație asupra iubirii platonice, concepută ca o completare a frumuseții divine.

Scrisă într-un ton de seninătate olimpiană, de idealism nu lipsit de o ușoară umbră de melancolie, opera – care evită să noteze și aspecte neplăcute ale vieții frivole frecvente la curțile princiare ale vremii – s-a constituit ca un unanim recunoscut cod (idealizat) al gusturilor, preocupărilor și manierelor curtene.

Prezența la curțile princiare a unui număr mare de pictori, arhitecți, sculptori, muzicieni, poeți, umaniști, erudiți, interesează în mod direct istoria culturii, completând profilul curților Renașterii cu activitățile artiștilor curteni. Preferințele particulare autentice sau numai ambițiile principilor au operat în acest sens. Ducii de Burgundia, de pildă, erau mari iubitori de muzică. Filip cel Bun i-a chemat la curte pe doi din ilustrii compozitori ai timpului, Gilles Binchois și Guillaume Dufay. Flamandul Orlando di Lasso, care a trăit câțiva ani în Italia la curtea din Mantova, a petrecut aproape 40 de ani ca *maestro di capella* la curțile ducilor de Bavaria, Albert V și Wilhelm V, fiind înnobilat de împăratul Maximilian II. Unul din marii compozitori din Anglia Renașterii, John Dowland, neapreciat în patria sa, s-a bucurat în schimb de toate onorurile curții regale daneze a lui Cristian IV.

Înalte poziții la curțile princiare au deținut și pictorii, – chiar dacă uneori erau folosiți și pentru a decora cu motive ornamentale apartamentele palatelor, pentru a schița costume sau a executa scenografia unor serbări la curți. Jan van Eyck era *valet de chambre* și pictor oficial al lui Filip cel Bun. Ludovic XII al Franței și îndeosebi Francisc I au chemat la curtea lor artiști italieni, ca Benvenuto Cellini, Primaticcio, Leonardo da Vinci. – „În decursul secolului al XV-lea au fost înnobilați 13 artiști (dintre care 11 italieni); în secolul al XVI-lea, o asemenea onoare reveni unui

număr de 59 de artiști, dintre care 29 italieni (11 au fost ridicați la rangul de nobili numai de împăratul Rudolf II). Tizian, nobil de origine, constitue un exenplu evident de artist care știa foarte bine cum să se comporte la curte. De asemenea Rafael – care nu în zadar era prietenul lui Castiglione" (*Idem*). Velázquez era nu numai pictorul de curte al lui Filip IV, ci și impresarul său artistic, pe care regele îl consulta ce tablouri să cumpere și locul unde să le plaseze. Alți pictori de curte erau însărcinați doar cu organizarea festivităților – ca Leonardo la curtea Milanului.

În schimb „condiția scriitorilor și intelectualilor de la curte era mai bine definită și mai sigură" (*Idem*). Unii suverani agreau compania umaniștilor și conversațiile cu ei pe teme de cultură, – ca Alfonso de Aragon, regele Neapolului, care l-a invitat la curte pe marele umanist Lorenzo Valla. Printre funcțiile la curte ale acestora era și cea de predicator, – ca în cazul umanistului teolog și predicator al lui Carol Quintul, Antonio de Guevara (autorul tratatului de mare succes, de educație a principilor *Ceasornicul Domnilor*). Sau, funcția de medic al curții pe care o îndeplineau umaniști de prestigiu – ca Th. Linacre, medicul lui Henric VIII, sau Guillaume Cop la curtea lui Francisc I. Sau, cea de preceptor al fiilor principelui – ca Roger Ascham, profesor de greacă la Universitatea din Cambridge, și preceptor al viitoarei regine Elisabeta I; ori, ca celălalt umanist, reformator și istoric scoțian, cel mai reputat latinist al timpului, George Buchanan, preceptorul viitorilor suverani Maria Stuart și Iacob VI al Scoției. Iar după invenția și răspândirea tiparului, intelectuali și erudiți dintre cei mai distinși vor deveni oameni de curte ca bibliotecari, – Guillaume Budé, de pildă, bibliotecarul lui Francisc I; sau Galeotto Marzio, al lui Matei Corvinul. Alte funcții de curte le-au deținut renumiți oameni de știință, – ca astronomul împăratului Rudolf II, danezul Tycho Brahe, care l-a adus cu sine la curtea din Praga și pe Kepler, asistentul și succesorul său în funcția de astronom al curții.

Alți umaniști și oameni de litere aveau funcții la curte în calitate de secretari sau de istoriografi ai principilor. Umanistul italian Andrea della Rena (zis Ammonius, m. 1517), nunțiul papei Leon X în Anglia, prietenul și corespondentul lui Erasm, a devenit secretarul lui Henric VIII. O funcție analogă o deținea Guillaume Budé pe lângă Francisc I; poetul Jan Kochanowsky, secretarul lui Sigismund August, regele Poloniei; poetul și prozatorul Georges Chastelain,

istoriograful oficial al curții ducelui de Burgundia; sau, Hernando del Pulgar, istoriograful curții Regilor Catolici.

Dar poeților de curte li se cereau și versuri laudative, în care își adulau principii „mecenați", dedicându-le operele lor; drept care aceștia îi recompensau și cu titluri și onoruri. Petrarca era mândru că fusese încoronat ca poet de împăratul Carol IV de Luxemburg; la fel, poetul și umanistul Antonio Beccadelli, zis Panormita, poetul curții din Milano și apoi al celei din Napoli, încoronat ca poet de împăratul Sigismund; sau, Enea Silvio Piccolomini – încoronat de asemenea de către împăratul Frederic III; sau, Ulrich von Hutten – de către împăratul Maximilian I. – Poeți minori de curte compuneau poeme epice ample în stil virgilian în care își adulau principii-mecenați: la curtea din Urbino va fi redactată epopeea *Feltria*, la cea din Ferrara – *Borsias*, iar la cea din Milano – *Sforziada* poetului și umanistului Francesco Filelfo. Dar și poeți de curte de mare valoare și-au dedicat, în aceași termeni adulatori, operelor lor principilor la ale căror favoruri aspirau, – ca Ronsard *Franciada*, dedicată lui Carol IX; sau, ca Luis de Camões *Lusiada*, închinată regilor Portugaliei.

Strălucirea pe care asemenea personalități culturale și artistice o confereau prin prezența și activitatea lor aici nu au scutit curțile princiate de critici acerbe. Firește că adeseori aceste critici aspre veneau din partea unor solicitanți la situația de curteni care nu fuseseră satisfăcuți. Dar și umaniștii și poeții de talia unor Alain Chartier, Antonio de Guevara, Ulrich von Hutten sau Enea Silvio Piccolomini au devenit purtători de cuvânt ai opiniei publice care considera curtea princiară ca locul privilegiat al invidiei, calomniei și adulării. Alteori, cum numeroși suverani invitau la curțile lor artiști, umaniști, scriitori italieni de succes, aceste critici erau marcate de o evidentă italofobie. În unele cercuri din Anglia, Franța, Spania, ș. a., opera lui Baldassare Castiglione *Il Cortegiano* a devenit un adevărat simbol al fatuității mondene, al afectației superficiale și al prețiozității vacue. Comediile engleze din timpul lui Shakespeare abundă în tipuri de italieni afectați, aroganți, isteți fără îndoială, dar superficiali, șireți și frivoli. Este explicabil că reacțiile cele mai vehemente veneau din Franța perioadei Caterinei și apoi a Mariei dei Medici, care își aduseseră o suită numeroasă de italieni; dintre care, firește că puțini corespundeau tipului ideal al curteanului desăvârșit creat în Italia Renașterii.

NEGUSTORUL

Până în perioada Renaşterii, figura negustorului a fost privită cu o consideraţie cel puţin reticentă de către mediile ecleziastice şi aristocrate; şi aceasta, chiar şi după ce în sec. XIV negustorul introdusese în practicile sale comerciale procedee noi, inteligente, ca utilizarea cifrelor arabe, contabilitatea în partidă dublă, asigurarea, scrisoarea de schimb, etc. Reticenţa era explicabilă. „Desigur că şi din motivul iremediabilului lor individualism, până la o dată recentă negustorul şi omul de afaceri nu au suscitat acea entuziastă admiraţie care părea că s-ar cuveni celor care se consacrau unor cauze colective: de la misionar la medic, de la militar până la sindicalist sau la omul politic" (A. Tenenti).

Dacă un negustor fusese şi un călător, un scriitor sau un tipograf, mult mai mult spaţiu şi mai multă atenţie erau acordate meritelor sale în domeniul geografiei, al literaturii, al activităţilor sale de editor, decât activităţilor sale economice. Nici ca tip social de exponent al burgheziei, negustorul nu se putea bucura nici pe departe de consideraţia arătată altor tipuri aparţinând aceleiaşi clase sociale – avocatului, medicului, profesorului, administratorului, omului politic, sau funcţionarului comunal ori de stat.

În epoca Renaşterii, nici comerţul bancar nu mai este obstacolat de tradiţionala interdicţie (cel puţin formală, de principiu) formulată dintru început de Biserică privind împrumutul cu dobândă. (Dealtfel, nici în cele două secole anterioare această interdicţie, nefiind riguros respectată, n-a avut un rol dezastruos asupra mersului afacerilor). Şi lăsămintele negustorilor în favoarea Bisericii, şi alte acte ale lor de devoţiune, arată – pe lângă faptul că erau tot atâtea manifestări de prestigiu – că între oamenii Bisericii şi oamenii de afaceri se realizase un compromis, în avantajul acestora din urmă. Dar şi al oamenilor Bisericii. Banca Fuggerilor îi acordase un împrumut lui Albert de Brandenburg pentru a putea obţine demnitatea de arhiepiscop de Mainz, în schimbul căruia bancherii au obţinut jumătate din încasările rezultate din vânzarea indulgenţelor. Dar şi Biserica se orienta în multe sectoare de activitate consonant cu mentalitatea şi practicile de îmbogăţire ale negustorilor şi bancherilor, – când, de exemplu, curia papală pretindea înalţilor prelaţi o cotă-parte din beneficiile lor, sau trimiterea la Roma a decimelor, a anatelor, etc. „N-ar fi deci prea paradoxal a afirma că, cel puţin începând din sec. XIV, modurile de comportament negustoresc au

invadat Biserica cu mult mai mult decât era ea în stare să-i atragă pe credincioși spre observarea pură a preceptelor sale cele mai austere în materie de profit" (*Idem*).

Interesant de remarcat este faptul că negustorii și bancherii Renașterii manifestă o poziție de independență față de preceptele Bisericii mult mai redusă decât anumiți umaniști și alți intelectuali. Aceasta explică și rolul negustorilor în difuzarea Reformei protestante: ei erau oameni care circulau mult, aveau contacte și schimburi de păreri cu persoane din diferite țări, dispuneau și de o rețea de informații obținute din diverse publicații; așa încât spiritul lor critic astfel format trata în același fel chestiunile religioase. Dealtminteri, considerația pe care o acordau Bisericii și problemelor ecleziastice este atestată și de faptul că multe familii de negustori și bancheri numărau printre membrii lor și oameni ai Bisericii, și uneori chiar din înalta ierarhie. Negustorii participau la viața religioasă la fel ca toate celelalte categorii sociale de credincioși, dar cu o anumită distanțare și autonomie de spirit. În orice caz, nu considerau că bunăstarea și bogăția pământească ar fi incompatibile cu mântuirea sufletului. „Nici teologii nu-și refuzau această dublă satisfacție, chiar dacă cu anumite rezerve și precauțiuni. Pe de o parte, convingerea că succesul în afaceri nu îi poate displăcea lui Dumnezeu, ba chiar dovedește favoarea divinității, este împărtășită atât de negustorii catolici cât și de cei protestanți. Pe de altă parte, acum tocmai diferitele Biserici sunt cele care se află într-o anumită încurcătură în fața marii creșteri a profitelor economice și a dezvoltării mondiale a comerțului" (*Idem*).

În această perioadă așadar operatorul economic și-a elaborat pe deplin o viziune proprie, autonomă despre viață și despre activitatea cotidiană. În primul rând, el procede cu tenacitate și în modul cel mai pragmatic posibil. E conștient că este unul din factorii determinanți ai evoluției sociale. Are o viziune dinamică asupra timpului: ca pentru orice individ activ, fiecare moment îi este prețios; și știe că pentru orice operațiuni inițiate trebuie prevăzute date exacte: profitul și investiția de capital trebuie strâns conexate cu aceste date. Cu aceași luciditate înfruntă negustorul și factorul de risc, drept care recomandă stipularea în prealabil a unui contract de asigurare: un recurs care se afirmă pe deplin în era Renașterii.

În această perioadă, numai militarul și pelerinul se deplasează atât de des ca negustorul care practică un trafic internațional; fapt care îl obligă adeseori să rezideze lungi perioade de timp, chiar ani

Camera de lucru a unui erudit dintr-o mănăstire din sec. XV.
Tablou de Carpaccio. - Scuola di S. Giorgio, Veneția.

întregi în străinătate. De regulă acest tip de negustor nu este specializat într-o anumită operație, ci cumpără și vinde orice fel de marfă care îi poate aduce un profit. (În 1566, inventarul unui negustor din Rostock înregistrează 250 de produse diferite comercializate).

Dar ceea ce îl deosebește mai mult de negustorul medieval este tendința tot mai accentuată de a-și investi capitalul în proprietăți funciare, în imobile situate în orașe, sau în vile extraurbane. Aceasta îi dă o satisfacție seniorială, i se pare că îi conferă un prestigiu nobiliar, – fără însă a se preocupa aproape niciodată de a se insera efectiv în rândurile aristocrației. Dar când venea în contact cu principi străini, nu disprețuia titlurile nobiliare; și mulți negustori italieni au fost distinși de acești principi cu asemenea titluri. Și nu numai italieni: Richard Gresham, de pildă, a fost înnobilat de Henric VIII; un negustor flamand a fost înnobilat de Carol Quintul (pe care îl împrumutase cu o mare sumă de bani); iar familia lui Bartholomeus Welser, antreprenor al minelor de cupru din Haiti, a fost înnobilată chiar în perioada când deținea și monopolul importului de sclavi.

În secolele XV și XVI, monarhii și principii – se poate spune că fără excepție – au recurs la împrumuturile operatorilor economici, negustori sau bancheri, care obțineau de la ei drept garanție diverse beneficii, – de la scutiri de taxe vamale la concesionarea unor monopoluri, de la antrepriza unor mine la autorizația de a percepe taxe și impozite. Celebru este cazul marelui bancher Jacob Fugger (m. 1525) – inițial destinat carierei ecleziastice! – care drept garanție pentru împrumutul dat arhiducelui Sigismund de Habsburg a obținut concesiunea producției de argint a minelor din Tirol. Totodată a obținut și monopolul transferării către Curia pontificală a sumelor de bani trimiși de către înalții ecleziastici din regiunile din nordul Alpilor. După ce se căsători, începu să ducă o viață de fast princiar, cumpărând de la împăratul Maximilian I două importante comitate și devenind în felul acesta suzeranul a numeroși vasali. Tot el îi puse la dispoziție (în 1519) tânărului Carol al Burgundiei o mare sumă necesară în vederea alegerii lui imperiale; iar pentru a-și eterniza memoria de mecenat, a fondat pentru săracii din Augsburg, un întreg cartier compus din 106 locuințe independente (contra unei chirii simbolice de o marcă!): este cartierul așa-numit *Fuggerei*, funcționând până azi.

Negustorilor și bancherilor din Italia, situația locală le oferea și posibilitatea de a-și converti puterea financiară în putere politică, – cum s-a întâmplat la Genova, la Veneția, și îndeosebi la Florența cu familia Medici, care timp de 60 de ani (între 1434–1498) a exercitat o seniorie nedeclarată dar efectivă asupra orașului; pentru a redeveni apoi, în 1530, o familie ce a dat duci și arhiduci care vor domni până în secolul al XVIII-lea.

La curțile princiare puteau fi uneori întâlniți și negustori, antreprenori sau financiari, – dar fără să se poată observa vreodată o cât de vagă fuziune cu celelalte categorii de curteni (și fără ca ei să fie considerați ca atare). Ca promotori ai unei activități culturale (imprimeria fiind practicată de ei doar cu interesul arătat unei activități economice), forma de artă pe care au cultivat-o a fost arhitectura – arta eminamente utilitară, – construindu-și palate impunătoare prin proporții, care puteau rivaliza cu cele ale principilor, ale marii nobilimi sau ale înalților prelați. (La aceasta s-au adăugat alte două genuri, prin care își puteau exprima vanitatea prestigiului social asigurat de prosperitatea situației economice proprii: portretul și monumentul funerar).

Nu este sigur că își știau alege artiștii-furnizori cei mai de valoare; este cert, în schimb, că le plăcea în mod deosebit (de ex., celor din sudul Germaniei) să-și acopere cu fresce nu numai interioarele, ci și pereții exteriori ai caselor. Apoi, călătoriile lor îndelungate și îndepărtate le dădeau posibilitatea de a deveni colecționari, – în mult mai mare măsură colecționari de monede și medalii decât de alte piese de artă. În general vorbind, erau foarte rari negustorii sau bancherii care să fi dovedit într-adevăr un gust artistic personal; și mult mai puțini cei care să fi avut o formație intelectuală umanist-literară.

FILOSOFUL

Reîntoarcera la spiritul filosofiei Antichității, studiul pasionat și influența filosofilor greci și romani au creat în epoca Renașterii un tip nou de filosof, radical diferit de predecesorii săi medievali. Filosoful nu mai este acum (sau nu este în mod necesar) un magistru de școală, profesorul reputat al unei universități, – și mai ales nu este legat, supus autorității unei anumite doctrine cu pretenții hegemonice. Noul tip de filosof este esențialmente un spirit critic; este „un neliniștit cercetător și experimentator în orice domeniu al realității ca L. B. Alberti sau Leonardo da Vinci, este un negator al adevărurilor consacrate ca Pomponazzi, dorind cu ardoare adevărul tainic și revelațiile misterioase ca Marsilio Ficino; este un mag asemenea lui Cornelius Agrippa, un propagator al păcii universale ca Erasm, un medic al trupului în armonie cu forțele naturii ca Paracelsus, un martir al adevărului ca Giordano Bruno [...]. Descoperitor de drumuri noi și de noi aliante, filosoful este totodată cel ce nu cunoaște bariere sau căi predeterminate; este cel care se deschide la o viață activă, care este profund interesat de lumea morală și politică, de om și de existența omului. Și, în fond, filosoful este omul universal al Renașterii" (E. Garin).

Cu trăsături comune caracteristice noii epoci, filosoful Renașterii este un magistru, nu numai al gândirii, ci și al vieții; asemenea atâtor filosofi antici, este și el un „înțelept", respectat și consultat de cetate, este un „cetățean". Și, dorind să acționeze, să opereze asupra lucrurilor, este preocupat de știință, este un medic, un astrolog, este un „mag" – în înțelesul că dorește să pătrundă până în străfundurile cele mai tainice (dar cu mijloacele rațiunii și experienței) realitatea naturii, a întregii naturi fizice, umane, sociale,

politice. Unei filosofii (de tip medieval) a „lecturii" și „comentariilor" unui text de autoritate care îi impunea un adevăr stabilit definitiv, el îi opune o filosofie a îndoielii, a cercetării libere, a discuției, a analizei, a considerării multiplicității concepțiilor despre lume și viață. Pentru el „reîntoarcerea la trecutul clasic înseamnă renunțare, nu la religie, ci la filosofiile creștine, arabe sau ebraice ca filosofii legate de religie, – pentru a recupera în schimb filosofia ca întrebare rațională a omului asupra omului, asupra lumii și asupra lucrurilor" (*Idem*). Montaigne își prezenta *Eseurile* prevenindu-și cititorii: „Materia cărții mele sunt eu însumi".

Dar cu două secole înaintea lui Montaigne, versurile și scrisorile lui Petrarca – în fond, prototipul spiritului filosofic al Renașterii – revelau aceleași subiecte de meditație: omul și societatea umană cu sentimentele, credințele, aspirațiile și iluziile lor. O filosofie nouă, care după modelul lui Socrate și Seneca, ia naștere acum în afara școlii și contra școlilor. Universitatea medievală, abandonată și discreditată, va fi suplinită de noi structuri, de alte moduri de cercetare, de o cultură având alte obiective și alte metode.

Astfel, filosoful Renașterii nu mai acceptă vechile distincții între diferitele discipline, nici ordinea și nici ierarhia lor așa cum fuseseră stabilite în secolele Evului Mediu. Un Coluccio Salutati, un Cristoforo Landino, un Marsilio Ficino „au marele merit de a pune în criză granițele prea rigide stabilite, nu numai între filosofie și poezie, ci și între arte și reflecția filosofică" (*Idem*). Abandonarea autorității supreme a lui Aristotel și, în schimb, cultivarea intensă a lui Platon i-a procurat filosofului un instrument prin excelență de descoperire a adevărului, – și totodată de a se sugera noi raporturi ale gândirii filosofice cu poezia și cu matematica.

Filosoful ca tip al „omului universal" al Renașterii elimină granițele prestabilite dintre diferitele domenii ale științei și culturii. O poezie lirică poate fi și un eseu de morală, un tratat de arhitectură poate discuta și problemele statului, iar o scriere despre pictură poate condensa într-însa o disertație filosofică. Chiar și o prealabilă pregătire filologică, cu alte cuvinte studiul aprofundat, cunoașterea limbilor clasice este o condiție aproape indispensabilă (în orice caz, favorizantă) pentru abordarea unor chestiuni filosofice și științifice. „Om universal", filosoful Renașterii nu rămâne în izolarea și pasivitatea meditației, el este și un om de acțiune. Preferă să se considere și să se numească „mag", întrucât se ocupă de științele naturii, iar „magia naturală" nu este pentru el altceva decât partea practică,

Ilustrul umanist Enea Silvio Piccolomini
(devenit, în 1458, papă, sub numele Pius II). Gravură din epocă

operativă a științelor naturii (chiar dacă unii din ei, ca Ficino, Pico, Reuchlin și alții, vor fi seduși – complementar – și de magie, de ermetism sau de misterioasa fascinație a *Cabalei*).

Deși în plină eră umanistă, de cultivare cu o adevărată religiozitate a limbii latine în primul rând, cu elegantele sale clasice, filosofii de cel mai înalt prestigiu ca Marsilio Ficino, sau Pico della Mirandola își scriu operele filosofice și în *volgare*, în limba italiană comună, – pentru că le adresează unui *alt* public, căruia vrea să-i comunice și un *alt* conținut și într-un *alt* stil: căci acum vor să citească filosofie și să se instruiască și femeile, și oamenii de afaceri, și cei din aparatul administrativ și de guvern, – persoane care n-au timp sau posibilități să se dedice studiului temeinic al limbii latine (sau al celei grecești). Aceste opere trebuie prin urmare să fie scurte ca dimensiuni, ușor de citit, agreabile; și cu atât mai accesibile cu cât, acum, o operă de filosofie implică și logica, și morala, și politica, și poetica, și psihologia, și științele naturii. Liniile de

demarcație între aceste domenii nu mai sunt acum atât de nete ca odinioară.

Intelectuali de un nou tip, filosofii întreţin relaţii directe cu monarhi, principi, cardinali, angajându-se ca factori activi în politica culturală a principatului, inițiind sau ajutând la fondarea unor noi instituţii de cultură – ca acele atâtea „academii" italiene. Acordând filosofiei o nouă accepţie, deci și o nouă funcţie – de viziune globală a lumii și a omului – L. B. Alberti este nu numai filosoful care, în *Della cura della famiglia*, delinează formarea omului culturalmente complet al Renașterii, ci este și arhitect, sculptor, pictor, matematician, pedagog și chiar comediograf.. Leonardo da Vinci, în gândirea filosofică a căruia se regăsește și filonul neoplatonic al umaniștilor (respingând însă concepţia animistă despre Univers a acestui filon), reprezintă cazul-limită al gânditorului care abordează toate domeniile concretului, care cercetează, experimentează, mereu oprindu-se asupra contradicţiilor realităţii și a enigmelor vieţii, – ajungând la concluzia că „toate matematicile sunt în cele din urmă speculaţii filosofice". La fel ca pictura („cine disprețuiește pictura nu iubește filosofia"), care „laolaltă cu filosofia, ia în consideraţie toate calităţile formelor". – Ceea ce fascinează la Leonardo „este această tensiune constantă, angajată să reunească din nou mintea omului (și opera lui) cu realitatea, opera artistului cu adevărul naturii" (*Idem*).

Dar în tendinţa sa de a scruta adevărurile realităţii folosindu-se de orice mijloace, figura filosofului Renașterii poate prezenta și alte dimensiuni. Am amintit atracţia exercitată de ermetism, *Cabala* sau magie. În seria acestor gânditori bizari se înscrie ca reprezentant tipic al „noii filosofii", al filosofului-mag, Cornelius Agrippa von Nettesheim, care în 1533 publică *De occulta philosophia*, una din marile cărţi de magie ale Renașterii (după ce cu doi ani înainte publicase *De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium*). Opunând filosofiei naturii a „pestilenţialului Aristotel" magia sa ca supremă încercare de a realiza „o știință activă a naturii și o cunoaștere operativă" (*Idem*), Agrippa elaborează „o teorie despre posibilitatea de a interveni în cursul fenomenelor naturale graţie raportului privilegiat pe care magul îl instituie cu puterile Universului, mediatoare între om și divinitate". În această concepţie confluiază teme cabalistice, platonice și mistice. Aceleași elemente se regăsesc și în concepţia nu mai puţin ciudată a medicului, alchimistului, filosofului și magului Paracelsus, pe numele său adevărat dar latinizat Philippus Aureolus Theophrastus Bombastus von Hohen-

Erasm din Rotterdam, portret de Quentin Metsys (1517). – Gal. Națională, Roma.

heim, m. 1541. Disprețuind în termeni violenți pe Aristotel, Galenos și Avicenna, Paracelsus își fondează medicina pe filosofie, precum și pe astronomie și alchimie, bazându-și practica medicală pe observarea naturii, pentru ca în felul acesta să descopere elementele și formele lumii exterioare, a macrocosmosului, care acționează asupra organismului uman (microcosm), condiționându-i fiziopatologia. „Medicul trebuie să procedeze plecând de la natură; căci ce altceva este natura dacă nu filosofie? Și ce altceva este filosofia dacă nu natura invizibilă?" – scrie Paracelsus. – În felul acesta, medicina devine un fel de cósmologie, definindu-se într-o doctrină care amestecă superstiții medievale cu intuiții incontestabil geniale.

Triada renascentistă semnificativă de filosofi care caută nexuri secrete ce leagă mișcările astrale cu faptele și întâmplările umane se încheie cu Gerolamo Cardano (m. 1576), medic, fizician, astrolog, filosof și reputat matematician, cu importante contribuții în acest ultim domeniu. (*Ars Magna*). După el, sursa cunoașterii sunt

simțurile, rațiunea și cunoștințele derivate din inspirația divină. Personalitate excentrică (dar bucurându-se de o mare faimă la curțile princiare europene), fanfaron[1], în același timp cercetător riguros rațional și fantezist iremediabil, Cardano este încă un exemplu tipic de exponent al „filosofiei noi", de filosof-mag care „combină explicația sintetică, metafizică și astrologică cu cercetarea minuțioasă și specială a cauzelor naturale"[2].

Acest tip de filosofi caracteristic noii ere, cercetători ingenioși și rebeli, căutând căi noi și mișcându-se într-un orizont nou de gândire, preferând cărților de autoritate ale oamenilor marea carte a naturii, gata să recurgă chiar și la „magia naturală" în scopul de a acționa asupra lumii și de a o domina, nu se putea să nu fie din aceste motive condamnați de Biserica catolică, puși la Index (ca Erasm, L. Valla, Copernic, Galilei sau Machiaveli), condamnați la muncă silnică (precum T. Campanella), sau la arderea pe rug, ca Giordano Bruno.

FEMEIA RENAȘTERII

În afara vieții familiale femeia epocii Renașterii își va defini identitatea și în alte ipostaze: în activitatea productivă, exercitând o profesiune, în viața socială, politică, literară, intelectuală sau spirituală.

În domeniul producției de bunuri materiale femeia era angrenată și în Evul Mediu. Încă din sec. XIII se menționează că multe femei lucrau la domiciliu pentru unii meșteșugari; sau, că furnizau manopera în unele profesiuni în care erau specializate (țesătorie, pregătirea pâinii și a berei și îndeosebi spălatul rufelor); și aceasta, nu numai ca salariate, ci figurând – începând din sec. XIV – și în anumite corporații meșteșugărești, cu aceleași drepturi ca bărbații: în nordul Europei, în Franța și în Anglia, dar mai ales în orașele din Germania și Flandra. În unele orașe, de pildă la Köln, corporația filaturii era o corporație feminină, reglementată de statute care le garantau aceleași drepturi ca și bărbaților din alte meserii. „În

1 „În domeniul matematicii am renovat aproape toată aritmetica și acea parte a ei numită algebra [...]. În geometrie [...] am studiat infinitul în relația sa cu finitul [...]. În muzică am descoperit note și consonanțe noi, mai bine zis am readus la viață pe cele care fuseseră descoperite de Ptolemeu și Aristoxenos"...

2 Cf. *Dizionario di filosofia* (sub red. Italo Sordi, – vd. *Bibliografia*).

orașele hanseatice un comerț atât de important ca cel a confecționării și întreținerii pânzelor de corăbii era aproape în totalitate în mâna femeilor" – care puteau fi întâlnite și în ateliere de confecționare a frânghiilor, de ceaprazerie, pielărie, boiangerie, ș. a. (M. Bardèche)[1]. – La Strassburg, un registru de la jumătatea secolului al XV-lea menționează femei care profesau meseriile de fierar, giuvaergiu, croitor, dogar, negustor de grâne. La Paris, unor torcătoare de fire de mătase li se permitea să controleze munca ucenicilor (dar văduvelor de giuvaergii sau de sticlari nu li se permitea să angajeze ucenici). În Italia, femeile au acces la producția textilă și în corporații (dar nu în cele de prestigiu) abia de la începutul Renașterii; pentru ca în sec. XVI să fie excluse de la aceste profesiuni, rămânând doar în cea a sericiculturii. În general, situația lor era mai defavorabilă aici: în timp ce în țările de dincolo de Alpi femeile puteau lucra ca meșteșugari sau comercianți, ca negustori ambulanți sau ca vânzătoare în târguri, în Italia le erau interzise aceste ocupații publice (cf. Margaret L. King).

Sub acest raport, femeile din Anglia nu erau mai puțin favorizate ca cele din Franța sau Germania. În sec. XV unele apar chiar în posturi de conducere. Cele înscrise în registrul unei corporații puteau încheia tranzacții comerciale pe numele lor. Văduvele continuau să dețină toate drepturile soțului dacă timp de 7 ani participaseră alături de el la activitatea lui artizanală. Inițiativa femeilor (și în special a văduvelor) din Anglia a fost mai de amploare ca în alte țări: în sec. XV, cea mai mare parte a industriei lânii era în mâna lor. În această perioadă, și monopolul fabricării berei și pâinii (care atunci erau produse la domiciliu) era, practic, deținut de femei. – O poziție importantă deținea femeia și în industria pielăriei; iar la Londra și York erau admise și în corporația bărbierilor-chirurgi. „Nu ne putem îndoi că femeile au fost folosite și în minele de cărbuni încă din sec. XIV. În secolul al XVI-lea le întâlnim în minele din Winlaton, precum și în minele de plumb din timpul domniei lui Eduard II" (M. Bardèche).

În ce privește comerțul bancar, încă din secolul al XIV-lea o

1 Tot în Germania, principesa Ana de Saxonia a fondat o școală de moașe, după modelul căreia au apărut altele în multe mănăstiri din sec. XVI. Și tot în sec. XV la Frankfurt este semnalată o institutoare și 15 femei-medici, dintre care 3 specializate în oftalmologie, – de care consilierii municipali sunt atât de mulțumiți încât le acordă recompense oficiale.

femeie din Metz conducea personal banca soţului ei decedat. În secolul următor, la Paris mai multe femei erau înscrise ca agenţi de schimb valutar.

Tipul femeii renascentiste apare foarte frecvent în ipostază monahală: în Italia, un procent foarte ridicat al populaţiei feminine era format din călugăriţe. De-a lungul întregului secol al XV-lea, aproape 13% din numărul total al femeilor din Florenţa, Veneţia şi Milano erau călugăriţe; în 1552, la Florenţa procentul acesta se ridica la 16% (cifră care nu includea şi femeile care îşi duceau viaţa în mănăstirile din afara zidurilor oraşului). „Dintre femeile care trăiau în mănăstiri majoritatea erau din familii nobile, – şi cea mai mare parte dintre tinerele din familii nobile ajunse la vârsta căsătoriei erau călugăriţe [...]. Uzanţa de a plasa definitiv femeile într-o comunitate religioasă constituia un instrument de a controla dispersiunea bogăţiilor familiei" (M. L. King). Împotriva voinţei lor trăiau în mănăstiri multe femei – cum era cazul acelor caracteristice mănăstiri din Franţa şi Germania secolului al XVI-lea, „care erau un fel de rezervor ce aduna fiicele excedentare ale familiilor nobile şi burgheze" (*Idem*).

Familiile cu resurse economice prea modeste, care deci nu puteau asigura o dotă fiicelor lor, le trimiteau la mănăstire încă de copile. Katharin von Bora, la vârsta de 10 ani a fost trimisă la mănăstire, – de unde peste alţi zece ani Martin Luther a scos-o, căsătorindu-se cu ea. (Din aceeaşi mănăstire au mai fugit alte 9 tinere, – pe care tot Luther le-a ajutat să se căsătorească!). În ţările protestante, începând din secolul al XVI-lea părinţii cu fiice „excedentare" nu le mai trimeteu forţat la mănăstire: Luther învăţa că numai o femeie dintr-o mie a primit de la Dumnezeu o predispoziţie adevărată pentru călugărie; încât, respectând voinţa Lui şi a propriei lor conştiinţe călugăriţele erau libere să rupă votul monahal.

Cât priveşte femeile care se retraseseră voluntar în viaţa monahală, foarte multe erau persoane cultivate, incomparabil mai cultivate decât celelalte; acestea îşi petreceau timpul scriind lucrări, nu în latină, ci în limba lor naţională şi, evident, lucrări de tip devoţional. Altele traduceau din latină cărţi de pietate, vieţi ale sfinţilor; altele se ocupau de săraci, de bolnavi, de debili mintali, de copiii părăsiţi, sau de instruirea tinerelor, din mănăstire sau dinafară. – Ordinul religios semimonahal al „beghinelor" atrăgea femeile sărace de la oraş,

Patru umaniști de la curtea lui Lorenzo Magnificul: de la stânga – Marsilio Ficino, Cristoforo Landino, Angelo Poliziano și Demetrio Calcondila. Detaliu dintr-o frescă de D. Ghirlandaio, din S. Maria Novella, Florența.

oferindu-le o viață sigură și decentă, un scop în viață și o posibilitate de lucru[1].

Protestantismul i-a asigurat femeii Renașterii noi spații de libertate, necunoscute înainte. Femeile erau admise să citească în cadrul slujbelor religioase texte evanghelice, să cânte în corul bisericii (până atunci corul fusese limitat la voci masculine); vizitau pe săraci și pe bolnavi, se îngrijeau de înmormântări; iar persoanele mai cultivate se dedicau activ cauzei protestante, îndeosebi cele din Franța. Margareta de Navarra, sora lui Francisc I, întreținea o corespondență cu Calvin și aduna în jurul ei umaniști cu vederi reformatoare (G. Budé, G. Briçonnet, Lefèvre d'Étaples). Fiica ei, și mama viitorului Henric IV, regina Navarrei Jeanne d'Albret, a fost o declarată calvinistă și apărătoare a hughenoților. În Italia, umaniste distinse ca Olimpia Morata sau Isabella Bresagna au militat cu ardoare pentru protestantism, trebuind să se exileze. Cunoscuta poetă Vittoria Colonna, marchiză de Pescara, cu vizibile simpatii pentru mișcarea Reformei, l-a protejat pe călugărul Bernardino Ochino, renumitul predicator convertit la luteranism, refugiat la

1 Înființat în 1170, răspândindu-se în sec. XIII (mai ales în Renania, Franța și Țările de Jos), desființat în 1311 de papa Clement V, începând din sec. XV Ordinul beghinelor intră într-o perioadă de ireversibil declin. (Azi, circa 1.000 de beghine trăiesc în aprox. 18 mănăstiri). Făceau votul monahal de sărăcie, castitate și obediență, dar nu perpetuu, căci puteau părăsi oricând mănăstirea spre a se căsători. Își câștigau existența din lucru de mână, spălatul rufelor, torceau, țeseau, îngrijeau bolnavi, se ocupau de educația copiilor.

Geneva, apoi în Polonia. Renata, ducesa Ferrarei (Renée de France, fiica lui Ludovic XII și a Anei de Bretagne), fostă elevă a lui Lefèvre d'Étaples, era o altă protectoare a protestanților[1]. – Exemple de femei convertite la Reformă și propagatoare a ideilor protestante pot fi întâlnite, numeroase, în rândurile burgheziei și ale intelectualității; și nu puține au fost cele care au suferit și tortura pentru cauza protestantismului.

În viața politică, în ipostaza de regină femeia epocii ia numele de Isabela de Castilia, Caterina dei Medici, Maria Tudor, Maria Stuart, sau Elisabeta I, – singura suverană care a deținut puteri absolute în întreaga perioadă a Renașterii.

În schimb, numeroase au fost reginele, principesele, ducesele, marchizele, care s-au remarcat printr-o intensă operă de mecenatism cultural, în cadrul curții lor sau în afară. În Franța, Margareta de Navarra, poetă și autoarea culegerii de nuvele de mare succes *Heptameron*, a întreținut un cenaclu de cruditi și poeți dintre cei mai renumiți ai Franței timpului. În Anglia, Margaret de Beaufort, mama lui Eduard IV și Richard III, care de asemenea avea o curte frecventată de poeți și eruditi, a subvenționat răspândirea tiparului și a instituit catedre de teologie la Oxford și Cambridge, fondând și două colegii. Caterina de Aragon, prima soție a lui Henric VIII, i-a ajutat în opera lor pe Erasm și pe alți umaniști renumiți, ca Juan Luis Vives sau Th. Elyot. În Spania, Isabela de Castilia încuraja activitățile culturale și, alături de doamnele sale de onoare, asista la cursurile de latină. În Italia, Isabela Gonzaga, Isabela d'Este (și sora ei Beatrice, la curtea din Milano) desfășurau activități analoge. Isabela d'Este studiase latina și greaca, geografia și astrologia, îi proteja pe artiști și eruditi, poeții favoriți la curtea ei erau Ariosto, Bibbiena și Trissino. Venețiana Caterina Comaro, fostă regină a Ciprului, a întreținut timp de unsprezece ani la castelul său din Asolo o curte de poeți umaniști și literați, pe care Pietro Bembo o descrie în dialogul filosofic *Gli Asolani*.

În pofida atâtor exemple de femei cultivate cu un rol benefic în viața culturală, totuși vechile prejudecăți continuau să acționeze. În

1 Citea în original autorii greci și latini, era instruită în matematici și astrologie și era absorbită de studiul teologiei. La curtea ei și-au găsit refugiul fugarii francezi suspectați de erezie, printre care Clément Marot și însuși Calvin. Henric II îl trimite pe inchizitorul Mathieu Ory, care o condamnă la închisoare pe viață; eliberată, reia legăturile cu Calvin. Reîntorcându-se în Franța după moartea soțului ei Ercole d'Este, își protejează corelegionarii în timpul războaielor civile.

Marele umanist și filosof Marsilio Ficino.
Bust de marmură de Andrea Ferrucci. – Domul din Florența

straturile sociale medii și inferioare, rareori fetele aveau acces la școala elementară; educația lor se reducea la sfera funcțiilor domestice, cel mult la posibilitatea lecturii unei literaturi devoționale. Juan Luis Vives, autorul principalei opere a secolului al XVI-lea care tratează tema educației femeii – *De institutione foeminae christianae* (1529), operă răspândită în original în 40 de ediții, și tradusă în spaniolă, franceză, engleză, italiană, germană, olandeză, – afirma că, din punct de vedere intelectual femeia nu este congenital inferioară bărbatului; dar cum scopul ei principal în viață este onestitatea și castitatea, instrucția femeii nu trebuie să fie excesivă, deci este inoportun ca ea să se inițieze în domeniile științei, filosofiei sau retoricii. – Contrareforma și școlile ei au acționat în același sens: desigur, pentru a le preveni și proteja împotriva unor posibile influențe ale umanismului și protestantismului[1].

1 Un secol și jumătate mai târziu, Fénelon va susține că omul bogat trebuie să-și învețe fetele să citească și să scrie, dar nu e deloc necesar să învețe și latina, ca băieții. În sec. XVII, în școlile janseniștilor de la Port-Royal nu se preda altceva decât lectura cărților religioase.

Impulsul cel mai puternic dat educației elementare a fetelor a venit din partea protestantismului. Luther voia să se instituie școli pentru fete, în care timp de o oră în fiecare zi să se citească texte din Sf. Scriptură, în germană și în limba latină. Melanchton a dispus să se instituie școli de doi ani pentru fete, cu institutoare femei. Începând de la sfârșitul secolului al XVI-lea, prin decrete ale principilor sau ale autorităților orășenești s-au înființat școli pentru fete în Schleswig-Holstein și Pomerania, la Hamburg, Lübeck, Bremen și Wittenberg. Acest impuls dat educației femeilor a rămas intens în statele germane și în sec. XVII. (Fapt care nu s-a verificat în Franța, nici chiar în Anglia – și cu atât mai puțin în Spania sau în alte țări).

La un nivel de instrucție superior, puținele femei din Renaștere care nu au putut să se bucure de acest privilegiu au urmat programa de studii elaborată de umaniștii secolului al XV-lea[1]. Ele însă au întâmpinat în ambiția lor de a se instrui rezerve și chiar o opoziție din partea intelectualității masculine. Într-o măsură sensibil mai redusă se întâlnește în această perioadă tipul femeii erudite în alte țări. Excepții – dealtfel remarcabile – le oferă Anglia[2]. Mai rare erau femeile erudite în Germania. În Franța însă, cronologic înaintea femeilor de rafinată cultură enumerate mai sus s-a remarcat în mod deosebit Christine de Pisan (m. 1430)[3]. – Dar nu numai prin interesul pentru erudiție și prin operele lor își revendicau femeile Renașterii locul meritoriu în viața culturală, ci și în mod explicit,

1 Leonardo Bruni a întocmit o asemenea programă pentru Battista da Montefeltro. O scrioasă informație umanistă – atestată de scrisorile, pozițiile, discursurile, tratatele pe care le-a lăsat – au dovedit-o Isotta (și Ginevra) Nogarola din Verona, Olimpia Morata din Ferrara – care, căsătorită cu un tânăr german protestant, s-a transferat în Germania și a predat limba greacă la Heidelberg, unde a și scris lucrări de filologie; Laura Cereta; poeta venețiană Cassandra Fedele – care își uimea contemporanii prin vastitatea culturii, inclusiv filosofice, stimată de principi și pontefici (a trăit 93 de ani), autoare de epistole, și a operei neterminate *De scientiarum ordine*; sau toscana AlessandraScala, care scria curent în greaca clasică.

2 Catherine Parr, a șasea și ultima soție a lui Henric VIII, a stimulat școlarizarea fetelor, fiind și una din puținele autoare de opere publicate în secolele Renașterii; Jane Gray, fica lui Henric VII, decedată la o vârstă foarte tânără, era pasionată de studiul filosofiei, putându-l citi pe Platon în original. Iar despre Elisabeta I – care vorbea curent latina, cunoștea limba greacă, dedicându-se și studiului teologiei, filosofiei și altor discipline – preceptorul său, renumitul umanist Roger Ascham, afirma că eleva sa era neîntrecută în erudiție.

3 Venețiană de origine dar căsătorită în Franța, educată la curtea lui Carol V, poetă și prolifică autoare de lucrări de istorie și politică, de științe și de morală, admirată pentru erudiția ei de ilustrul Jean Gerson, viitorul cancelar al Universității din Paris.

direct, căutând să pună într-o lumină nouă condiția femeii și reclamând cuvenita-i considerație[1]. În acest spirit de libertate, de aspirație spre afirmare independentă se exprimă și poetele cele mai renumite ale secolului al XVI-lea – Louise Labé (și Pernette de Guillet) la Lyon; sau Vittoria Colonna, Gaspara Stampa, Veronica Franco, ș. a. în Italia.

Reacția taberei masculine n-a întârziat. Vechea tradiție medievală misogină (care cu trei secole în urmă fusese reprezentată într-un mod atât de brutal de Jean de Meung, autorul părții a doua a *Romanului Trandafirului*) s-a perpetuat și în Renaștere. În Franța într-o perioadă de numai șase decenii (1595–1655) au apărut cel puțin 21 de opere contra femeilor sau în apărarea lor. Aceeași polemică și de aceleași proporții s-a desfășurat și în Anglia. În Italia, Boccaccio, scriind *De claris mulieribus* – operă a cărei influență s-a resimțit și în alte țări – evocă o lungă serie de femei faimoase din Antichitatea iudaică până în Evul Mediu; dar pentru a le elogia tocmai acele tradiționale virtuți de castitate, modestie și obediență: fapt care nu făcea decât să reconfirme și să consolideze concepția misogină curentă. Umaniști și scriitori, de importanță mai mare sau mai mică, au luat apărarea femeii și i-au adus elogii. Erasm susținea cu fermitate necesitatea instrucțiunii femeii. Agrippa von Nettesheim afirma cu toată convingerea că nu există nici o altă diferență între un bărbat și o femeie decât cea de caracter anatomic; în timp ce umanistul englez Th. Elyot punea femeia pe același plan cu bărbatul sub raportul capacității raționale, susținând și dreptul indiscutabil al femeii la guvernarea politică.

În concluzie, se constată că în epoca Renașterii femeia ca tip social a beneficiat de o reconsiderare a pozițiilor și capacităților sale, de o reabilitare și afirmare în diverse planuri – cultural, politic, intelectual, spiritual. Epoca a produs în acest sens exemplare mai mult decât convingătoare.

Procesul a luat proporții în modul cel mai semnificativ cu deosebire în Italia, – unde desigur că a avut contingențe intime cu interesul viu arătat de mediile intelectuale pentru filosofia lui Platon. Într-adevăr, filosoful grec asocia iubirea cu frumosul – și, pe amân-

1 Moderata Fonte, în *Il merito delle donne* (cca 1592) exalta independența femeii. Lucrezia Marinella (în *La nobiltà et eccellenza delle donne*, 1600) susținea superioritatea efectivă a femeii asupra bărbatului; în timp ce recalcitranta călugăriță Angela Tarabotti pleda cauza libertății indispensabile a femeii.

două, cu virtutea[1]. Proiectată asupra femeii, această doctrină conducea direct la feminism. Poetele Renașterii erau impregnate de această doctrină platonică; în Italia, de la casta Vittoria Colonna, idealizată platonizant de Michelangelo, până la renumita curtezană Tullia d'Aragona, care ea însăși a exercitat o influență platonică prin opera pe care și-a intitulat-o *Infinitatea iubirii perfecte*; iar în Franța, de la frumoasa poetă lyoneză Louise Labé la Margareta de Navarra, – care nu-l citise pe Platon, dar îl admira pe platonizantul Pietro Bembo, ale cărui teorii i se păreau că înzestrează femeia cu o putere considerabilă și binefăcătoare.

ARTISTUL

André Chastel observă că „în Renaștere nu exista termenul de artist". Chiar și Giorgio Vasari în celebra sa culegere de biografii ale marilor arhitecți, sculptori și pictori ai epocii îi numește doar „maeștri ai desenului", sau „cei ce practicau artele vizuale". Căci ceea ce este nou în aceste secole în materie de cultură „este, pe lângă celebrarea personalității, tocmai această atenție acordată muncii celor dotați, acest interes pentru tehnici. Literații, oamenii de litere, n-au dezvoltat și ei în aceeași epocă și studiul alfabetului, paleografia, lexicografia și, totodată, teoria elocvenței?".

Renașterea a fost și pentru artiști una din marile epoci ale tehnicii, pe care o învățau în atelierele maeștrilor la care își făceau ucenicia: artistul izolat, care să lucreze în singurătate numai pentru el, nu exista. Rămânea în această condiție modestă, de producător de obiecte utile, de membru docil al corporației sale cu statute precise, care îi impuneau condiții riguroase, reguli stricte privind contractele, atelierul, ucenicii, cartea de conturi, etc.; și, în primul rând, era un artizan în serviciul unei clientele care își formula cu exactitate exigențele. Totuși, în perimetrul acestei situații noul tip de artist se va impune, cum se va vedea, prin concepții, atitudini și rezultate inedite.

Artistul nu lucra pentru ca abia ulterior să-și vândă lucrarea, ci întotdeauna numai după ce primea o comandă. Activitatea sa era reglată de anumite forme juridice, între care prima etapă era încheierea unui contract cu partea care îi comanda lucrarea, în care

1 „Eu îi numesc îndrăgostiți desăvârșiți pe cei ce caută în ființa iubită o perfecțiune de frumusețe, de bunătate și de afecțiune, – cei care năzuiesc întotdeauna spre virtute" – scria Baldassare Castiglione.

se stipulau condițiile materiale (privind furnizarea materialelor) și financiare, cu toate precizările necesare, de la onorariile prevăzute (în bani sau în natură – alimente, vin) și până la fixarea termenelor execuției operei. Capitolul onorariilor îi avea în vedere și pe colaboratorii sau pe ucenicii pictorului sau sculptorului, – căci nici o frescă, nici o icoană de altar și nici o sculptură monumentală nu se executa fără colaborarea ucenicilor sau ajutoarelor. Importantă rămânea însă semnătura artistului: de acum înainte pictorul și sculptorul își vor autentifica operele – mai ales cele destinate străinilor – prin semnătură personală. Iar în privința termenelor de finalizare, se observă că adeseori artiștii cu renume nu le respectau, fără să poată fi însă penalizați din această cauză: clientul recunoștea implicit că munca de creație artistică nu se putea încadra totdeauna, mecanic, în această prevedere, clauză. (Dar de regulă asemenea manifestări de independență din partea artistului se puteau întâlni în Italia, și mult mai rareori în alte țări).

Studiul volumelor și proporțiilor statuii lui David de Michelangelo amintește figurile anticilor atletigreci.

În atelierele unora dintre maeștri se formau și un fel de cenacluri, în care subiectele discutate erau în legătură cu arta sau cu problemele atelierului respectiv[1]. În general însă mediul artiștilor nu

1 Dar nu numai atât. „Un marc atelier (de pictură – n. n. *O. D.)* ca cel al lui Verrocchio, în care, în afara picturii propriu-zise, se învăța arta (=meșteșugul) topirii bronzului și a cioplirii pietrelor, arta întocmirii reliefelor și a săpării canalelor, a construcției caselor și a fortificării orașelor, semăna mai mult cu școlile noastre [...] de «arte și meserii» decât cu atelierul unui pictor modern. Practicarea tuturor acestor «arte» – chiar și a picturii, care implică cunoașterea perspectivei – presupune un considerabil bagaj științific, în special matematic" (R. Taton).

se bucura de o faimă prea bună; rivalităţile, contestaţiile clientelei nemulţumite, viaţa libertină, beţiile, scandalurile, îi supuneau continuu la intrigi, bârfieli, denigrări, calomnii, alimentate de micile grupuri independente de artişti fără succes, şi care nu fuseseră primiţi nici în corporaţii sau confraternităţi. După succesul financiar obţinut, după comportamentul şi prestigiul lor în societate, artiştii se situau la niveluri sociale diferite.

Arhitectura era considerată arta prin excelenţă, – pentru că era fundamentată pe regulile geometriei şi pe calculul matematic: artă şi totodată ştiinţă. Construcţia executată fără respectarea unor reguli matematice clar formulate era considerată cu dispreţ şi numită „gotică". Pe lângă calitatea sa de matemetician – care îi situa opera în rândul „artelor liberale" – arhitectul devine un intelectual apreciat ca atare şi des solicitat, în condiţiile timpului în care în toate oraşele puterea, autoritatea şi prestigiul guvernării şi ale instituţiilor se exprimau prin ceea ce le crea imaginea lor publică: operele de arhitectură. „Ca urmare, acum arhitectul este interlocutorul privilegiat al puterii" (*Idem*). Termenul de arhitect „capătă o valoare aproape simbolică. Nu mai indică o simplă profesiune, ci într-un fel o dispoziţie a spiritului uman". Nu mai este confundat cu arhitectul improvizat care îşi limitează tehnica la o simplă producţie de imagini, de motive decorative exterioare; noul tip de arhitect-intelectual promovează raţionamentul matematic în rezolvarea problemelor de construcţie, – după cum atestă şi tratatul lui L. B. Alberti, *De re aedificatoria*, care asimilează experienţa anticului Vitruvius.

În aceeaşi perspectivă radical diferită de trecut se situează şi pictorul. Arta lui nu mai este plasată în rândul ocupaţiilor manuale, „mecanice", ci este considerată o „artă liberală", o ocupaţie intelectuală: „*La pittura è cosa mentale*" – va enunţa Leonardo; o elaborare care nu se poate dispensa de concursul intelectului, al raţiunii. Însuşi interesul pictorilor manifestat faţă de problema perspectivei – rezolvată cu concursul geometriei – este o dovadă în acest sens. În raporturile lui cu clientela, laică sau ecleziastică, pictorul se constituie într-un tip social-uman nou, vine să ocupe o poziţie de prestigiu, tratându-şi cu demnitate clientul şi publicul, ştie să se impună, să se facă respectat nu numai prin talentul său, ci şi prin stilul de viaţă pe care o duce[1]: de om uneori suficient de bogat pentru a-şi putea crea un anturaj aproape princiar – ca, de pildă, Rafael la Roma.

Dar mai ales caută să se impună prin libertatea pe care şi-o ia în

A. Verrocchio: Sf. Toma și Iisus Hristos. – Orsammichele, Florența.

execuția operei. Desigur că autoritatea ecleziastică ce îi comanda o lucrare îi stabilea anumite condiții (temă, personaje, dimensiuni, locul destinat expunerii), în cadrul cărora el va introduce cu o surprinzătoare libertate detalii, personaje suplimentare, scene din viața contemporană. Dealtminteri, „în Occident nu exista formulată, nici chiar în canoanele bisericești, o doctrină precisă de artă. Nu

4 „Masaccio avea doar un colțișor de atelier, dar deja lui Ghiberti îi trebuia o curte cu portice. La Mantova, Mantegna adaugă atelierului său o sală destinată colecțiilor și așează o statuie a lui Mercur deasupra porții casei sale. Generația următoare subordonează spațiul de lucru fațadei, care devine fațada unui palat. Așa procedează Rafael la Roma; și, urmându-i exemplul, Giulio Romano la Mantova, Zuccaro la Roma și Florența [...], iar Vasari – cu spectaculoasa sa casă din Arezzo" (*Idem*).

exista nici o teologie a imaginii, ca în Bizanț, nici o codificare generală. Nimic altceva decât uzanța, tradiția". – În realitate, asemenea libertăți și le luaseră uneori și artiștii medievali; dar acum acestea au devenit un stimulent frecvent pentru artist de a-și afirma și impune propriu-i talent (*ingenium*). Arhiepiscopul Florenței Antonino (m. 1459) deplângea excesul de capricii iconografice ale pictorilor contemporani. „Pictorul sau sculptorul este departe de a fi ținut în limitele unor norme precise de către autoritatea religioasă. A fost convenit ca pe pereții capelelor sau pe altare opera trebuia să răspundă exigențelor devoțiunii; dar autorul ei înțelege de asemenea, și din ce în ce mai mult, să fie apreciat pentru calitățile lui, pentru meritele lui de pictor sau de sculptor. Publicul a reacționat întotdeauna, mai mult sau mai puțin, în acest sens [...]; dar acum se poate întâmpla ca artistul să-și revendice în mod ostentativ o libertate de a inventa" (*Idem*).

Cum spuneam, pictorii încep acum din ce în ce mai mult să-și pună semnătura pe opere; fapt ce nu era privit în mod favorabil mai ales de clerici și de intelectualii laici: semnătura era considerată o formă de manifestare a orgoliului personal; or, gloria nu se poate întemeia – susțineau umaniștii, și nu numai ei, – decât pe cultura literară. Dar artiștii nu scriau despre arta lor (cu rare excepții – Ghiberti, Leonardo și alți câțiva); vor scrie în schimb despre ei și arta lor oamenii de litere, – dar cu un vocabular sărac, cu interpretări critice simpliste, adeseori rezumându-se la analogii literare.

Individualismul tipic Renașterii, în cazul artiștilor se exprimă prin practica (deși nu generală) a semnării operei; dar și prin ambiția pictorilor de a se reprezenta pe ei înșiși printre personajele frescei sau tabloului lor: așa procedau Taddeo Gaddi, Masaccio sau Filippino Lippi. După care, își vor picta separat autoportretul – de la Perugino sau Signorelli, până la Albrecht Dürer și Leonardo da Vinci (într-o sanguină), – sau Michelangelo în figura Sf. Nicodim din grupul statuar aflat din domul din Florența. Iar când Giorgio Vasari își va exprima dorința de a-și avea mormântul în capela din Chiostro dell'Annunziata, ale cărei fresce le pictase, triumful artistului Renașterii va căpăta o nouă și definitivă confirmare.

Pentru mentalitatea epocii și istoria socială a artei Renașterii semnificative sunt ipostazele în care apare acum artistul – ca meșteșugar, curtean, impresar, birocrat și, în fine, ca rebel, ca

Splendida faţadă a colegiului S. Ildefonso
(Univ. Alcalá de Henares) - din 1513.

răzvrătit, contra mediului său social (cf. P. Burke). - În unele privinţe, se mai menţine încă aceeaşi situaţie a artistului medieval; dar în forme noi, substanţialmente diferite.

Asemenea altor meşteşugari, în secolul al XV-lea şi pictorii sau sculptorii ţineau de corporaţii, se supuneau acestui regim, - şi lucrau în ateliere (*botteghe*), cu ucenici (ucenicia dura 8-10 ani) şi „ajutoare" colaboratori calificaţi, angajaţi ai artistului patron, proprietarul atelierului. (Primul artist care execută o lucrare singur, fără ajutorul ucenicilor sau al unor colaboratori este Michelangelo; motiv pentru care A. Hauser îl consideră „primul artist modern"). În atelierul lui Ghiberti lucrau - în afară de ucenici - peste 20 de „ajutoare" şi la fel în atelierele lui Ghirlandaio, Pinturicchio, sau cel al fraţilor Pollaiolo. Adeseori atelierele aveau un caracter de familie: în atelierul de pictură al lui Jacopo Bellini lucrau fiii săi Gentile şi Giovanni, precum şi ginerele său Mantegna; iar atelierul de sculptură-teracotă al lui Luca Della Robbia îl includea pe nepotul său Andrea, precum şi pe cei cinci fii ai acestuia.

Dar în secolul al XV-lea atelierele artiştilor mai executau încă şi modeste, simple articole de artizanat. Atelierele lui Verrocchio, Antonio Pollaiolo, Donatello, Botticelli, Luca Della Robbia, executau şi steme, steaguri, firme, intarsii, modele de tapiţerii, decoraţii interioare, ornamente pentru serbări. Numeroase lăzi de zestre bogat

decorate erau considerate lucrări demne de artiști ca Botticelli, Filippino Lippi, Piero di Cosimo, ș. a. (Dar în secolul al XVI-lea, astfel de lucrări de tip artizanal nu mai sunt socotite compatibile cu demnitatea de artist).

În primul secol al Renașterii atelierul artistului nu era însă independent, autonom, membrii lui trebuiau să se înscrie într-o corporație, – în timp ce cotele de înscriere reprezentau și o formă de asigurare. Se mai menține încă și obiceiul ca în contractele încheiate în fața notarului public să se specifice nu numai subiectul lucrării (de pictură sau sculptură), materialele, data livrării și prețul convenit, ci și formatul și culoarea figurilor. Acest mod medieval de organizare a activităților artiștilor – observa A. Hauser – a supraviețuit mult timp la Veneția, (unde sistemul tradițional bazat pe forma atelierului va rămâne prosper până în sec. XVIII). Totuși, corporațiile și-au pierdut, gradual, autoritatea. În epoca Renașterii artistul tinde să se sustragă statutului de meșteșugar. La Florența, de pildă, în 1571 Cosimo dei Medici i-a emancipat pe artiști de autoritatea corporației lor. În secolele XV și XVI artiștii sunt ceva mai mult decât niște simpli meșteșugari. În ateliere se practică acum metode didactice mai individuale, iar ucenicii învață, pe lângă tehnica manuală și noțiuni de geometrie, de perspectivă și de anatomie. Concepția științifică despre artă enunțată de L. B. Alberti și reluată de Leonardo da Vinci va rămâne marele aport teoretic al epocii.

Autorul citat mai sus subliniază consecințele acestui complex de situații asupra poziției artistului Renașterii. Mai întâi, acesta este scos din anonimatul existenței simplilor artizani, plasat fiind acum la un nivel net superior în ierarhia socială. Brunelleschi este primul artist care are o biografie scrisă de un contemporan: o onoare ce era rezervată doar principilor, eroilor și sfinților. Ghiberti își scrie autobiografia, – prima autobiografie cunoscută a unui artist. „Atenția publicului se deplasează acum de la opere asupra persoanei artistului. Conceptul modern de personalitate creatoare începe să-și facă drum, și tot mai frecvente sunt manifestările orgoliului crescând al artiștilor. Avem semnături ale aproape tuturor pictorilor importanți din secolul al XV-lea" (A. Hauser).

O alternativă la poziția de meșteșugar a artistului era situația sa de curtean. În secolele XV – XVII, un pictor era o figură familiară la curțile princiare. Leonardo la curtea ducală din Milano, Mantegna la

Cupola bazilicci Sf. Petru (operă – ușor modificată – a lui Michelangelo), văzută din grădinile Vaticanului.

cea din Mantova; Bramante, Rafael, Michelangelo sau Bernini la curtea papală; Vasari sau Bronzino la curtea marelui duce al Toscanei. Și în secolele următoare celor ale Renașterii curțile au rămas centre importante ale mecenatismului, care încredința comenzi importante artiștilor. Protecția și favoarea curții procura multe și substanțiale avantaje. Artiștii puteau participa la proiecte ambițioase și de anvergură ale principilor, aveau o situație economică asigurată, se puteau sustrage obligațiilor impuse de corporații, se bucurau de un statut social foarte onorabil, își puteau permite un stil de viață seniorială, primeau onorarii mari, mulți deveneau foarte bogați – ca Ghirlandaio, Filippino Lippi, Perugino, Benedetto da Maiano și alții. Rafael avea, la Roma lângă San Pietro, un palat impunător, ducând o viață strălucită, asemenea cardinalilor și principilor romani. Li se

acordau chiar și titluri nobiliare – ca lui Vasari, Mantegna, Bernini, Canova, Gentile Bellini. Tizian este numit de Carol Quintul conte palatin și membru al curții imperiale.

Pe de altă parte, condiția de curtean implica aservirea artistului, îl obliga la o continuă atitudine servilă. Trebuia să adopte și el manierele de la curte; în același timp trebuia să-și formeze un minimum de educație clasică, pentru a aborda corect în operele lui subiecte din mitologie sau din istoria antică greco-romană. (Dar pentru aceasta putea fi ajutat și de umaniștii de la curte). – Apoi: urmând exemplul umaniștilor reuniți în academii, grupuri de pictori și sculptori se întâlneau să discute chestiuni proprii artei lor. Unele asemenea reuniuni – devenite „academii" – își alcătuiau un program de studii mai complet. Astfel, la Academia de Desen din Florența, fondată în 1561 de Cosimo dei Medici, se predau lecții de geometrie și de anatomie; la Academia San Luca din Roma (fondată în 1593) se țineau lecții de teoria artei și se făceau exerciții de desen după busturi clasice. La Bologna, începând din 1582, la Academia fraților Caracci se țineau lecții de anatomie, de perspectivă, se studia sculptura clasică și se desena după modele de nuduri.

Artistul care nu vroia sau nu putea întruni condițiile cerute unui curtean putea fi tentat să devină profesionist independent, patron de atelier, mai degrabă impresar decât artist. Cunoscuți artiști-patroni, artiști-impresari, erau Bernardo Rosselino, Perugino, Giovanni Bellini (în atelierul căruia erau angajați Palma il Vecchio, Carpaccio și mulți alți pictori); sau Tizian, pentru care lucra un mare număr de membri ai familiei sale, precum și mulți alți salariați străini. (Și unii artiști de curte pot fi definiți artiști-impresari: numărul pictorilor salariați din atelierul lui Rafael a sporit consideabil în 1518, când genialul artist a fost însărcinat să picteze Loggiile Vaticanului).

Apariția artistului-impresar a coincis cu dezvoltarea pieței artistice încă de la începutul secolului al XV-lea, – încurajată atât de admirația pentru sculptura antică (și care după 1500 va fi popularizată prin numeroase falsuri), cât și de interesul sporit manifestat de străini pentru arta italiană. (Francisc I, neputându-se limita la operele italiene pe care i le furniza piața artistică, a „importat" în țara sa mari pictori și sculptori italieni, ca Leonardo, Primaticcio, Rosso Fiorentino, Benvenuto Cellini, etc.).

Comerțul de artă al Renașterii a dat loc și altor fenomene, mai

puțin onorabile. Astfel, cererea mereu crescândă din partea călătorilor englezi de vederi din Veneția l-a făcut pe Canaletto să execute stereotipe lucrări de serie; iar pe Guido Reni, să accepte să fie puse în vânzare drept originale, copii ale lucrărilor sale. – În fine, paralel cu creșterea importanței comerțului cu opere de artă a crescut și interesul pentru expozițiile de pictură cu vânzare, organizate îndeosebi la Veneția și la Roma, cu ocazia diverselor sărbători. De asemenea, tot acum se oficializează și critica de artă, – în sensul că se emiteau anumite aprecieri cu caracter profesionist, spre a îndemna publicul să viziteze expozițiile, sau să i se indice ce anumite lucrări să prefere. („Pietro Aretino a fost poate primul critic de artă italian, scriitorul profesionist care își exprima cu regularitate judecățile; care, deși erau formulate în scrisori personale, erau scrise cu intenția de a fi făcute publice" – P. Burke).

Începând din secolul al XVI-lea, o parte din artiștii de curte s-au transformat în funcționari de stat. În 1483, Giovanni Bellini a fost numit pictorul Republicii venețiene (funcție ocupată apoi de Tizian). La Roma, papa Leon X l-a numit pe Rafael „comisar pentru antichități" – deci un funcționar de stat. Academiile din Florența și Roma își aveau propriii lor conducători – „principi"; denumiri onorifice, desigur, dar care comportau și atribuții directive oficiale, „ca cea de a media între principe și ceilalți artiști, precum și aceea de a forma oficial normele ideale de artă. Cu timpul, atelierele artiștilor de curte vor trece sub un control mai strict, ca parte a politicii de centralizare urmărită de nevoile absolute ale monarhiei" (*Idem*). Ca urmare, la Roma de pildă ajutoarele, colaboratorii lui Bernini vor fi plătiți nu de proprietarul atelierului, de către artistul-impresar, ci – asemenea unui funcționar de stat – din trezoreria papală.

În fine, semnificativă pentru epocă este și ipostaza „artistului rebel", răzvrătit, revoltat contra presiunilor diferite la care îl supune mediul social. Protestul artistului lua forme diferite de excentricitate, de „originalitate" extravagantă; teribilisme pe care Giorgio Vasari le scoate în evidență în bine-cunoscutele sale biografii ale unor pictori și sculptori italieni. Erau tot atâtea bizarerii în comportamentul lor, care – în fond – reprezentau „un mijloc de a exprima o exigență nouă, de o considerație socială sporită; o voință de a fi luați mai în serios de către cei care le comandau o lucrare" (*Idem*).

În acest „ocean de contradicții", în acest „concert de aspirații

divergente" – cum defineşte Jean Delumeau civilizaţia Renaşterii – artistul rămâne figura reprezentativă, tipul uman caracteristic noii ere, întrunind în cea mai mare măsură aspiraţiile şi atitudinile[1], calităţile morale, intelectuale şi spirituale care au conferit epocii supremul prestigiu şi strălucirea-i unică, iradiind din Italia în toate celelalte ţări europene. Căci dacă civilizaţia Renaşterii a înscris în istoria sa multe şi grave pagini negre, în schimb epoca Renaşterii a atins culmile grandorii prin *cultura* sa. – Adică, prin ceea ce va constitui materia volumelor următoare ale prezentei lucrări.

1 Astfel, pe lângă cele enumerate mai sus: aspiraţia artistului la originalitate şi la proprietatea intelectuală a lucrărilor sale; versatilitatea sa – expert fiind în tehnici diverse (s-au afirmat în acelaşi timp ca arhitecţi, pictori şi sculptori Orcagna, Brunelleschi, Benedetto da Maiano, Michelangelo, Leonardo da Vinci, ş. a.); arta având acum o valoare, nu numai în sine, artistică, obiectivă, ci şi o semnificaţie subiectivă, ca expresie a personalităţii artistului; atenţia şi importanţa deosebită acordată acum formei (în timp ce interesul Evului Mediu pentru artă privea doar subiectul, tema, conţinutul); conştiinţa propriei valori, pe care creatorul şi-o manifestă cu fermitate şi orgoliu („Michelangelo disprefuia prietenia principilor şi a papilor, afirmând că el pictează «cu creierul», nu «cu mâna»" – A. Hauser).

BIBLIOGRAFIE

(la volumele 9 și 10)

Giuseppe ALBERIGO, *La Riforma protestante.* (Lutero, Melantone, Zwingli, Calvino, Vergerio, Ochino, Gozzini. – Garzanti, Milano, 1959.

Leon Battista ALBERTI, *I tre libri della famiglia.* A cura di F. C. Pellegrini. – Sansoni, Firenze, 1911.

Jean AMSLER, *Histoire universelle des explorations. I. La Renaissance* (1415 – 1600). – Nouv. Librairie de France, Paris, 1955.

Ph.-L. ANDRÉ-VINCENT, *Bartholomé de Las Casas, prophète du Nouveau Monde.* – Libr. Jules Tallandier, Paris, 1980.

Carlo ANGELERI, *Il problema religioso del Rinascimento. Storia della critica e bibliografia.* Introd. di E. Garin. – Felice Le Monnier, Firenze, 1952.

Constantin ANTONIADE, *Figuri din Cinquecento. Principese, curteni, curtezane.* În: *Opere.* – Ed. Eminescu, București, 1985.

Grigore ARBORE, *Cetatea ideală în viziunea Renașterii.* Eseu asupra tipologiei formelorurbane. – Ed. Meridiane, București, 1978.

Pietro ARETINO, *Scrieri alese.* Trad. Șt. Crudu, pref. Al. Balaci. – Minerva, București, 1974.

Philippe ARIÈS, *L'Uomo e la morte, dal Medioevo a oggi* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1980.

Philippe ARIÈS, Roger CHARTIER, *La vita privata dal Rinascimento all'Illuminismo.* A cura di – (Trad. it.). – Laterza, Roma-Bari, 1987.

Philippe ARIÈS, *Padri e figli nell'Europa medievale e moderna* (trad. it.). – Laterza, Roma-Bari, 1985.

George ATKINSON, *Les nouveaux horizons de la Renaissance française* (trad. it.). – Slatkine, Paris, 1935.

George ATKINSON, *Lutero y el nacimiento del protestantismo* (trad. sp.). – Alianza, Ed., Madrid, 1980.

Jean BABELON, *Hernán Cortés* (trad. sp.). – Aguilar, Madrid, 1944.

Roland H. BAINTON, *The Reformation of the Sixteenth Century.* – The Beacon Press, Boston, 1956.

Antonio BALLESTEROS BERETTA, *Cristobál Colón y el descubrimiento de America.* – Ed. Salvat, Barcelona, 1945.

Matteo BANDELLO, *Tutte le opere di M. B.* Vol. I – II. – Mondadori, Milano, 1952.

William BARCLAY PARSONS, *Engineers and engineering in the Renais-*

sance. – The Mass. Inst. of Technology, Candbridge (Mass.) and London, 1968.

Maurice BARDÈCHE, *Storia della donna.* Vol. II. Dai Carolingi al XX secolo (trad. it.). – Mursia, Milano, 1968.

Edmond BARINCOU, *Maquiavelo* (trad. sp.). – Salvat Ed., Barcelona, 1986.

Thomas G. BARNES, Gerald D. FELDMAN, *Renaissance, Reformation and Absolutism. 1400–1660.* Edited by – Little, Brown and Comp., Boston, 1972.

Harry Elmer BARNES, *An intellectual and cultural history of the western world.* Vol. II. – Dover Publications, Inc., New York, 1965[3].

P. André BARTHÉLEMY, *Vocation et mission des Tsiganes dans le monde et dans l'Église.* – În: „People on the move", an. XX, septembre, 1990.

Paul BATAILLARD, *De l'apparition et de la dispersion des bohémiens en Europe.* – F. Dodot, Paris, 1844.

Marcel BATTAILON, André SAINT-LU, *Las Casas et la défense des indiens. Présenté par* – Julliard, Paris, 1970.

Mario BENDISCIOLI, *Dalla Riforma alla Controriforma.* – Il Mulino, Bologna, 1974.

Mario BENDISCIOLI, *L'éta moderna* (Coll. Storia universale, V). – Ist. Geografico De Agostini, Novara, 1968.

Mario BENDISCIOLI, *La Riforma protestante.* – Ed. Studium, Roma, 1967[2].

Bartolomé BENNASSAR, *Histoire des Espagnols. Vol. I (V[e] – XVIIe siècle).* – A. Colin, Paris, 1985.

Bartolomé BENNASSAR, şi colab., *Inchiziţia spaniolă. Secolele XV – XIX.* Trad. rom. – Ed. Politică, 1983.

Charles BENOIST, *Le Machiavélisme de l'Antimachiavélisme.* – Paris, 1915[2].

Jean BÉRENGER, Ph. CONTAMINE, Fr. RAPP, *Il Rinascimento* (seria „Storia d'Europa", trad. it.). – Ed. Laterza, Bari, 1982.

Alfred BERTHOLET, *Dizionario delle religioni* (trad. it.). – Editori Riuniti, Roma, 1972[2].

Albert BETEX, *The discovery of the World. The great explorers and the worlds they found.* – Simonand Schuster, New York, 1960.

Marc BLOCH, *Les rois thaumaturges. Étude sur le caractcre surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre.* – Libr. Istra, Paris, 1924.

Martin BLOCK, *Moeurs et coutumes des Tsiganes* (trad. fr.). – Payot, Paris, 1936.

Jean BODIN, *Les six livres de la République.* – Chez. Jacques Du Puys, Paris, 1580.

François BOUCHER, *Histoire du costume en Occident. de l'Antiquité à nos jours.* – Flammarion, Paris, 1969.

Carl BRANDI, *CharlesQuint, 1500 – 1558*(trad. fr.). – Payot, Paris, 1939.

Karl BRANDI, *Die deutsche Reformation.* – Leipzig, 1941.

Francesco BRANDILEONE, *Lezioni di storia del diritto italiano.* Vol. I – II. – R. Universitàdi Roma, 1930.

Pierre de Bourdeille de BRANTÔME, *Les dammes gallantes*. – Éd. Baudelaire, Paris, 1965.
Carlos BRANDT, *El misterioso almirante y su enigmatico descubrimiento*. (Trad. sp.). – Min. de Educacion Nacional, Madrid, 1949.
Gheorghe BRĂTESCU, *Procesele vrăjitoarelor*. – Ed. Enciclopedică Rom., Bucureşti, 1940.
Fernand BRAUDEL, *Capitalismo e civiltà materiale. Secoli XV – XVIII* (trad. it.). – Einaudi, Torino, 1977.
Fernand BRAUDEL, *Il tempi nella storia. Economie, società. civiltà* (trad. it.). – Ed. Dedalo, Bari, 1986.
Fernand BRAUDEL, *Jocurile schimbului*. Vol. I – II. – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1985.
Fernand BRAUDEL, *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*. Vol. I – VI (trad. rom.). – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1986.
Burchard BRENTJES, Siegfried RICHTER, Rolf SONNEMANN, *Geschichte der Technik*. – Edition Leipzig, 1978.
Marcel BRION, *Bartholomé de Las Casas, père des indiens*. – Plon, Paris, 1927.
Ivor BROWN, *How Shakespeare spent the day*. – The Bodley Head, London, 1963.
Jacob BURCKHARDT, *Cultura Renaşterii în Italia*. Vol. I – II. trad., prefaţă şi note de N. Balotă. – Ed. pentru literatură Bucureşti, 1969.
Konrad BURDACH, *Riforma, Rinascimento, Umanesimo*. (Trad. Delio Cantimori). – G. C. Sansoni, Firenze, 1935.
Peter BURKE, *Cultura popolare nell'Europa moderna* (trad. it.). – Milano, 1980.
Peter BURKE, *Cultura e società nell' Italia del Rinascimento* (trad. it.). – Einaudi, Torino, 1984.
Peter BURKE, *L'artista: momenti e aspeti*. – În „Storia dell'arte italiana". Parte prima, vol. secondo. – Einaudi, Torino, 1979.
Dr. CABANÉS, *Moeurs intimes du passé*. Vol. I – XII. – A. Michel, Paris, f. a. (1908 – 1954).
Domenico CACCAMO, *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611)*. Studi e documenti. – Sansoni, Firenze, 1970.
Paolo CAMPORESI, *Il paese della fame*. – Il Mulino, Bologna, 1980.
Federico CANOBBIO-CODELLI, *Scienza e tecnica, dalle origini al Novecento*. Vol. I. Redattore. – Mondadori, Milano, 1977.
Dimitrie CANTEMIR, *Descrierea Moldovei*. Trad. Gh. Guţu, Introd. M. Holban. Comentariu istoric N. Stoicescu. – Ed. Academiei RSR, Bucureşti, 1973.
Delio CANTIMORI, *Eretici italiani del Cinquecento. Ricerche storiche*. – Firenze, 1939.
L. CAPITAN, Henri LORIN, *Le travail en Amérique avant et après Colomb*. – F. Alcan, Paris, 1911.
Ernest CASSIRER, *Individuo e cosmo nella filosofia del Rinascimento* (trad. it.). – La Nuova Italia Ed., Firenze, 1950^2.

Baldassare CASTIGLIONE, *Il libro del Cortegiano*. A cura di Giulio Preti. – Einaudi, Torino, 1960.

Roger CHARTIER, *Les élites et les gueux. Quelques représentations (XVIe – XVIIe siècles)*. – În: „Revue d'histoire moderne et contemporaine", tome XXI, juillet-septembre, 1974, pp. 376 – 388.

Pierre CHAUNU, *Le temps des Réformes. La crise de la chrétienté. L'Éclatement 1250 – 1550*. – Fayard, Paris, 1975.

Ion CHELCEA, *Țiganii din România. Monografie etnografică*. – Ed. Inst. Central de Statistică, București, 1944.

Frederic C. CHURCH, *I riformatori italiani (trad. Delio Cantimori)*. Vol. I – II. – La Nuova Italia Ed., Firenze, 1935.

Marius CIȘMIGIU, *Statul în concepția lui Jean Bodin, precursorul dreptului public modern*. – București, 1943.

Ivan CLOULAS, *La vie quotidienne dans les châteaux au temps de la Renaissance*. – Hachette, Paris, 1983.

Cristofor COLUMB, *Jurnalul de bord al lui C. Columb*. Studiu introd. de P. A. Georgescu. Ed. Științifică, București, 1961.

Cristofor COLUMB, *Diario de Colón*. Prólogo de Gr. Maranon. – Ed. Cultura Hispanica, Madrid, 1972[2].

Sergiu COLUMBEANU, Radu VALENTIN, *Lupta pentru supremația mărilor*. – Ed. Științifică, București, 1973.

F. J. CONDE, *El saber politico de Maquiavelo*. – „Revista de Occidente", Madrid, 1976.

Juan DACIO, *Diccionario de los Papas*. Prefacio de Vintila Horia. – Ediciones Destino, Barcelona, 1963.

Maurice DAUMAS, *Histoire générale des techniques*. Tome II. Sous la direction de – Press Univ. de France, Paris, 1965.

Henri DECUGIS, *Les étapes du droit, des origines à nou jours*. – Sirey, Paris, 1942.

Marcelin DEFOURNEAUX, *La vie quotidienne au temps de Jeanne d'Arc*. – Hachette, Paris, 1957.

Jean DELUMEAU, *La civilisation de la Renaissance*. – Arthaud, Paris, 1967.

Jean DELUMEAU, *Naissance et affirmation de la Réforme*. – Presses Univ. de France,Paris, 1965.

Jean DELUMEAU, *Ignazio de Loyola*, (trad. it.). – Comp. Edizioni Internazionali, Roma, 1965.

Jean DELUMEAU, *Le cas Luther*. – Desclée de Brouwer, Paris, 1983.

Jean DELUMEAU, *Frica în Occident (secolele XIV – XVIII). O cetate asediată* (trad. M. Moraru). Vol. I – II. – Ed. Meridiane, București, 1986.

Eugène DÉPREZ, *Les grands voyages et les découvertes, jusqu'à la fin du XVIIIe siccle. Origines, développements conséquences*. – Presses Univ. de France, Paris, 1930.

Thomas K. DERRY, Trevor I. WILLIAMS, *Storia della tecnologia. La tecnica e i suoi effetti economico-sociali*. Volume primo (trad. it.). – Boringhieri, Torino, 1977.

Hubert DESCHAMPS, *Histoire de la traite des noirs, de l'antiquité à nos jours*. – Fayard, Paris, 1971.

Yvonne DESLANDRES, *Le costume, image de l'homme*. – A. Michel, Paris, 1976.

Bernal DIAZ DEL CASTILLO, *Adevărata istorie a cuceririi noii Spanii* (trad. rom.). – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1986.

Fernando DIAZ-PLAJA, *La sociedad española. (Desde los orígenes hasta nuetrosdias)*. – Plaza et Janes, Barcelona, 1972.

A. G. DICKENS, *The Courts of Europe. Politics, Patronage and Royalty. 1400 – 1800*. Edited by – Thames and Hudson, London, 1977.

Luciano DI PIETRO, Maria Luisa RIZZATI, *Lutero*. A cura di – Mondadori, Milano, 1973.

A. DOTOR, *Hernán Cortés, el conquistador invencible*. – Ed. Gran Capitán, Madrid, 1948.

S. DRESDEN, *Umanesimo e Rinascimento* (trad. it.). – Il Saggiatore, Milano, 1968.

Simon DUBNOW, *Istoria universală a poporului evreu*. Ed. prescurtată de A. Steinberg. Vol. V – VI. – Bucureşti, 1946 – 1947.

André DUCASSE, *Les Négriers*. – Hachette, Paris, 1948.

Pierre DUFOUR, *Histoire de la prostitution chez tous les peuples du monde...* – Vol. III – V. – Paris, 1851 – 1853.

F. DVORNIK, *Gli Slavi nella storia e nella civiltá europea*. Vol. I – II. – Laterza, Bari, 1968.

Umberto ECO, G. B. ZORZOLI, *Histoire illustrée des inventions* (trad. fr.). – Éd. du Pont Royal, Paris, 1961.

Mircea ELIADE, *Histoire des croyances et des idées religieuses*. Vol. III. De Mahomet à l'âge des Réformes. – Payot, Paris, 1984.

Friedrich ENGELS, *Războiul ţărănesc german*. – Ed. de Stat pt. Lit. Politică, Bucureşti, 1958[3].

Norbert ELIAS, *La civilisation des moeurs* (trad. fr.). – Calman. Lévy, Paris, 1973.

Norbert ELIAS, *La società di corte* (trad. it.). – Il Mulino, Bologna, 1980.

G. R. ELTON, *Renaissance and Reformation*. 1300 – 1684. Edited by – The Macmillan Company, New York, 1961.

Didier ERASME DE ROTTERDAM, *Essai sur le libre arbitre*. – R. et René Chaix, Alger, 1945.

ERASMUS DIN ROTTERDAM, *Elogiul nebuniei, sau cuvântare despre lauda prostiei*. Trad. şi note de Şt. Bezdechi, studiu introd. C. I. Botez. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1959.

ERASMUS DIN ROTTERDAM, *Despre război şi pace* (pagini alese). Trad. de Iorgu Stoian. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1960.

Philippe ERLANGER, *La vie quotidienne sous Henri IV*. – Hachette, Paris, 1958.

Philippe ERLANGER, *Carlos V* (trad. sp.). – Salvat Ed., Barcelona, 1986.

Victor ESKENASY, *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*. Vol. I. – Federaţia Comunităţilor Evreieşti din R. S. România, Bucureşti, 1986.

Pierre de l'ESTOILE, *Journal de l'Estoile pour la regne de Henri IV*.. Texte intégral. – Gallimard, Paris, 1943[10].

D. FARIA, P. -Ch. SERRE, *Techniques et sociétés. Liaisons et évolutions*. – A Colin, Paris, 1970.

Lucien FEBVRE, *Un destin: Martin Luther*. – Ed. Rieder, Paris, 1928.

Wallace K. FERGUSON, *Il Rinascimento nella critica storica* (trad. it.). – Il Mulino, Bologna, 1969.

Wallace K. FERGUSON, *Europe in transition. 1300 – 1520*. – Houghton Mifflin Comp., Boston, 1962.

Martin FERNANDEZ DE NAVARETE, *Viajes de Cristóbal Colón*. – Calpe, Madrid, 1922.

Manuel FERNANDEZ ALVAREZ, *La España del emperador Carlos V*. – Espasa-Clape,Madrid, 1966.

James FINCH, *Storia dell'ingegneria* (trad. it.). – Sansoni, Firenze, 1962.

Luigi FIRPO, *Leonardo architetto e urbanista*. A cura di – U. T. E. T., Torino, 1971.

Luigi FIRPO, *Gastronomia del Rinascimento*. A cura di – U. T. E. t., Torino, 1974.

Abraham FLEXNER, *La prostitution en Europe* (trad. fr.). – Payot, Paris, 1919.

R. J. FORBES, *L'Uomo fa il mondo. Una storia della tecnica* (trad. it.). – Einaudi, Torino, 1970.

Umberto FORTI, *Storia della tecnica. Vol. II.. Dalla rinascita dopo il Mille alla del Rinascimento*. – U. T. E. T., Torino, 1974.

Thomas FOWELL BUXTON, *De la traite des esclaves en Afrique et des moyens d'y remédier*. – A. Bertrand, Paris, 1840.

Alfred FRANKLIN, *La vie privée d'autrefois. Arts et métiers, modes, moeurs, usages...* – Plon, Paris, 1892.

Franco GAETA, *Il Rinascimento e la Riforma (1378 – 1598). Il nuovo assetto dell'Europa*. – U. T. E. T., Torino, 1976.

Adriano GALLIA, Luigi BELLAVITA, *Storia*. – În seria „Europa nell tempo. Storia della civiltà europea". – Rizzoli, Milano, 1970.

Eugenio GARIN, *Medioevo e Rinascimento. Studi e ricerche*. – Laterza, Bari, 1987[2].

Eugenio GARIN, *L'umanesimo italiano. Filosofia e vita civile nel Rinascimento*. – Laterza, Bari, 1973[5].

Eugenio GARIN, *La cultura nel Rinascimento. Profilo storico*. – Laterza, Bari, 1973[3]

Eugenio GARIN, *L'educazione umanistica in Italia*. – Laterza, Bari, 1970[7].

Eugenio GARIN, *Scienza e vita civile nel Rinascimento italiano*. – Laterza, Bari, 1985.

Eugenio GARIN, *Lo zodiaco della vita. La polemica sull'astrologia, dal Trecento al Cinquecento*. – Laterza, Bari, 1982[2].

Eugenio GARIN, *Il pensiero pedagogico dell'Umanesimo*. – Sansoni, Firenze, 1958.

John A. GARRATY, Peter GAY, *Storia del mondo*. Vol. II. *Etá moderna*. A cura della Columbia University(Trad. it.). – Mondadori, Milano, 1973.

W. M. GELDART, *Elements of english law*. – Thornton Butterworth, London, 1928.

Bronislaw GEREMEK, *La pietà e la forca. Storia della miseria e della carità in Europa*. (trad. it.). – Laterza, Bari, 1988.

Bronislaw GEREMEK, *Criminalité, vagabondage, peupérisme; la marginalité r l'aube des temps moderns*. – În „Revue d'Histoire Modene et Contemporaine". Tome XXI, juillet-septembre, 1974.

Bronislaw GEREMEK, *Mendicanti e miserabili nell'Europa moderna*. 1350 – 1600. – Laterza, Bari, 1989.

Bronislaw GEREMEK, *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1976.

Simion GHIŢĂ, *Caracterizarea generală a culturii Renaşterii*. – În: „Ist. filosofiei moderne şi contemporane", vol. I. – Ed. Academiei R. S. România, Bucureşti, 1984.

Charles GIBBS-SMITH, Gareth REES, *Invenţiile lui Leonardo da Vinci* (trad. rom.). – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1982.

Bertrand GILLE, *Les ingénieurs de la Renaissance*. – Hermann, Paris, 1964.

Myron P. GILMORE, *Il mondo dell'Umanesimo. 1452 – 1517* (trad. it.). – La Nuova Italia, Firenze, 1977.

Carlo GINZBURG, *I benandandi. Stregoneria e culti agrari tra Cinquecento e Seicento*. – Einaudi, Torino, 1979[3].

Carlo GINZBURG, *Il nicodemismo. Simulazione e dissimulazione religiosa nell'Europa del'500*. – Einaudi, Torino, 1970.

Const. C. GIURESCU, Dinu C. GIURESCU, *Istoria românilor*. Vol. I – II. – Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1975, 1976.

John GOLAG and C. THOMPSON WALKER. *Home life in story. Social life and manners in Britain from B. C. 200 to A. D. 1926*. – Ernest Benn Ltd., London, 1927.

Samuel GOLDENBERG, *Columb. Omul şi fapta*. – Dacia, Cluj, 1973.

Alida GOLLINO BONTEMPI, *Storia della stregoneria e dei processi alle streghe*. – De Vechi Ed., Milano, 1972.

Phillip GOSSE, *Istoria pirateriei* (trad. rom.). – Ed. Şcoalelor, Craiova, 1942.

V. H. H. GREEN, *Renaissance and Reformation. A survey of european history between 1450 and 1660*. – St. Martins's Press, New York, 1964.

H. M. G. GRELLMANN, *Histoire des Bohémiens, ou tableau des moeurs, usages et coutumes de ce peuple nomade* (Trad. fr.). – Chez J. Chaumerot, Paris, 1810.

Pierre GRIMAL, *Histoire mondiale de la femme*. Vol. II. Sous la dir. de – Nouv. Librairie de France, Paris, 1966.

René GUERDAN, *La vie quotidienne à Genève au temps de Calvin*. – Hachette, Paris, 1973.

Francesco GUICCIARDINI, *Storia d'Italia*. A cura di S. Seidel Menchi. – Einaudi, Torino, 1971.

Massimo GUIDETTI, *Il Rinascimento e le riforme*. A cura di – Jaca Book, Milano, 1979.

F. GUTIERREZ CONTRERAS, *Hernán Cortés*. – Salvat, Barcelona, 1986.

Francis HACKETT, *François Ier* (trad. fr.). – Payot, Paris, 1937.
John R. HALE *L'Europa del Rinascimento* (trad. it.). – Il Mulino, Bologna, 1982.
John R. HALE, *Guerra e società nell'Europa del Rinascimento* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1987.
Vladimir HANGA, *Istoria generală a statului şi dreptului. De la origini la revoluţiile burgheze*. – Litogr. şi tipogr. Învăţământului, Bucureşti, 1958.
Lewis HANKE, *Estudios sobre Fray Bartolomé de Las Casas y sobre la lucha por la justicia en la conquista española de America*. – Univ. Central de Venezuela, 1968.
Lewis HANKE, *Bartolomé de Las Casas. Pensador politico, historiador, antropologo*. – Soc. Economica de Amigos del Paris, La Habana, 1949.
Hennry Harald HANSEN, *Histoire du costume* (trad. fr.). – Flammarion, Paris, 1956.
Clarence H. HARING, *The spanish empire in America*. – Harcourt, Brace and World, New York and Burlingame, 1947.
Ivor B. HART, *The world of Leonardo da Vinci. Man of science. engineer and dreamer of flight*. – Macdonald, London, 1961.
Arnold HAUSER, *Storia sociale dell'arte*. vol. I (trad. ital.). – Einaudi, Torino, 1964.
Henri HAUSER, Auguste RENAUDET, *Les débuts de l'âge moderne. La Renaissance et la Réforme*. – Alcan, Paris, 1929.
Denis HAY, *L'Europe aux XIVe et XVe siècles* (trad. fr.). – Ed. Sirey, Paris, 1972.
Denis HAY, *Profilo storico del Rinascimento* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1978[2].
Denis HAY, John LAW, *L'Italia del Rinascimento* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1989.
Denis HAY, W. ULLMANN, P. O. KRISTELLER, ş. a., *Il Rinascimento. Interpretazioni e problemi*. – Laterza, Bari, 1979.
H. HAYDN, *Il Controrinascimento* (trad. it.). – Il Mulino, Bologna, 1967.
Jacques HEERS, *Marco Polo* (trad. sp.). – Salvat, Barcelona, 1985.
Jacques HEERS, *Cristophe Colomb*. – Hachette, Paris, 1981.
Fiedrich HELLER, *Storia delle religioni*. Vol. II (trad. it.). – Sansoni, Firenze, 1972[2].
Agnes HELLER, *L'Uomo del Rinascimento* (trad. it.), – La Nuova Italia, Firenze, 1977.
Joachim HERRMANN, *Welt der Slaven. Geschichte, Gesellschaft, Kultur*. Hsg. von – Urania Verlag, Leipzig-Jena-Berlin, 1986.
Paul HERRMANN, *Das grosse Buch der Entdeckungen*. – Ensslin u. Laiblin, Reutlingen, 1958.
Michael HOWARD, *La guerra e le armi nella storia d'Europa* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1978.
Johan HUIZINGA, *L'autunno del Medioevo* (trad. it.). – Sansoni, Firenze, 1973.
Johan HUIZINGA, *Erasmo*. Prólogo: Manuel Moran. Introducción: Lucien Febvre. Vol. I – II. (trad. sp.). – Salvat, Barcelona, 1987.

Johan HUIZINGA, *Men and ideas. History, the Middle Ages, the Renaissance.* (trad. engl.). – Meridian Books, New York, 1966.

Ramón IGLESIA, *Columbus, Cortés and other essays* (trad. engl.). – Univ. of California Press, Berkley and Los Angeles, 1969.

Pierre JEANNIN, *I mercanti del '500* (trad. it.). – Mondadori, Milano, 1962.

Don Fernando JORDAN, *Evangelización de adultos gitanos.* – În: „People on the move", an. XX, settembre, 1990.

Ch.-H. JULIEN, *Les voyages de découvertes et les premiers établissements (XVe –XVIe siècles).* – Presses Univ. de France, Paris, 1948.

Henry KAMEN, *Histoire de l'Inquisition espagnole* (The spanish Inquisition) (trad. fr.). – A. Michel, Paris, 1966.

R. KINJALOV, A. BELOV, *Pe urmele conchistadorilor* (trad. rom.). – Ed. Ştiinţifică, 1962.

Robert S. KINSMAN, *The darker vision of the Renaissance. Beyond the fields of reason.* Edited by – Univ. of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1974.

Georg KISCH, *Erasmus und das Judentum.* – Basel, 1969.

Karsten KLAEHN, *Martin Luther. La conception politique.* – Fernand Corlot, Paris, 1941.

Fiedrich KLEMM, *A history of western technology* (trad. engl.). – George Allen and Unwin, London, 1959.

Richard KONETZKE, *America latina. II. La época colonial* (trad. sp.). – Siglo XXI de España Editores, Madrid-Mexico, 1971.

H. G. KÖNIGSBERGER, G. L. MOSSE, *L'Europa del Cinquecento* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1974.

Alexandre KOYRÉ, *Dal mondo chiuso all'universo infinito* (trad. it.). – Feltrinelli, Milano, 1974.

Alexandre KOYRÉ, *Mystiques, spirituels, alchimistes. Schwenckfeld, Séb. Franck, Weigel, Paracelse.* – A. Colin, Paris, 1955.

Boleslaw KOZLOWSKI, *Istoricul navei* (trad. rom.). – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1960.

Heinrich KRÂMER, Jacob SPRENGER, *Il martelo delle streghe. La sessualità femminile nel transfert delle Inquisizioni* (Trad. it.). – Padova, 1977.

Frederic C. LANE, *Storia di Venezia* (trad. it.). – Einaudi, Torino, 1978.

Paul LACROIX, *Moeurs, usages et costumes au Moyen age et à l'époque de la Renaissance.* – Firmin-Didot, Paris, 1878[6].

Bartolomé de LAS CASAS, *La Leggenda Nera* (trad. it.). – Feltrinelli, Milano, 1959.

Bartolomé de LAS CASAS, *Brevisima relación de la destrucción de las Indias.* Prólogo de Carlos J. Diaz. – Editorial de Ciencias Sociales, La Habana, 1977.

Bartolomé de LAS CASAS, *Los tesoros del Peru.* – Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, Madrid, 1958.

Armand LEBAULT, *La table et le repas à travers les siècles.* – L. Laveur, Paris, f. a.

Bernard LEBILON, *Les Gitans d'Espagne*. – Presses Univ. de France, Paris, 1985.

Willie LEE ROSE, *A documentary history of slavery in North America*. Edited with commentary, by – Oxford Univ. Press, New York-London-Toronto, 1976.

Abel LEFRANC, *La vie quotidienne au temps de la Renaissance*. – Hachette, Paris, 1956.

Léon LEMONNIER, *La vie quotidienne en Angleterre sous Élisabeth*. – Hachette, Paris, 1952.

Paul LEROY-BEAULIEU, *De la colonisation chez les peuples modernes*. Tome I. -F. Alcan, Paris, 1908[6].

Brian P. LEVACK, *La caccia alle streghe in Europa agli inizi dell'età moderna* (trad. it.). – Laterza, Bari-Roma, 1988.

Charles David LEY, *Portuguese voyages. 1498–1663*. Edited by – J. M. Dent and Sons, London, E. P. Dutton. NewYork, 1947.

Jean-Pierre LIÉGEOIS, *Les Tsiganes*. – Éd. du Seuil, Paris, 1971.

Hans LILJE, *Lutero* (trad. sp.). Prólogo de J. L. Aranguren. – Salvat, Barcelona, 1986.

J. LUCAS-DUBRETON, *La vie quotidienne à Florence au temps des Médicis*. – Hachette, Paris, 1958.

Henry S. LUCAS, *The Renaissance and the Reformation*. – Haper and Brothers, New York, 1960[2].

Josef MACEK, *Il Rinascimento italiano* (trad. it.). Pref. di E. Garin. – Editori Riuniti, Roma, 1974.

Niccolò MACHIAVELLI, *Principele*. Studiu intod., trad. şi note de Nina Façon. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1960.

Niccolò MACHIAVELLI, *Istoriile florentine*. Studiu introd., trad. şi note de Nina Façon. – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968.

Salvador de MADARIAGA, *Vida del muy magnifico señor don Cristóbal Colón*. – Ed. Sudamericana. Buenos Aires, 1944.

Salvador de MADARIAGA, *Hernán Cortés*. – Espasa-Calpe, Buenos Aires, 1982.

I. P. MAGHIDOVICI, *Istoria descoperirilor geografice* (trad. rom.). – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1959.

Émile MAGNE, *La vie quotidienne au temps au Louis XIII*. – Hachette, Paris, 1958.

R. MAJÓ FRAMIS, *Vidas de los navegantes, conquistadores y colonizadores españoles de los siglos XVI, XVII y XVIII*. Tomos I – III. – Aguilar, Madrid, 1954 – 1957.

R. MAJÓ FRAMIS, *El itinerario de Marco Polo*. – Aguilar, Madrid, 1960.

Robert MANDROU, *Introduction à la France moderne (1500–1640). Essai de psychologie historique*. – A. Michel, Paris, 1974.

Margaret MANN, *Érasme et les débuts de la Réforme française* (1517 – 1536) (trad. fr.). – H. Champion, Paris, 1934.

Daniel P. MANNIX, Malcon COWLEY, *Corăbiile negre. O istorie a negoţului*

cu sclavi din Atlantic, 1518–1865 (trad. rom.). – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1968.

José Antonio MARAVALL, *Carlos V y el pensamiento politico del Renacimiento.* – Inst. de Estudios Politicos, Madrid, 1958.

Valeriu MARCU, *Maquiavelo* (trad. sp.). – Espasa-Calpe, Madrid, 1967.

Jacques MARITAIN, *Tirois réformateurs. Luther. Descartes. Rousseau.* – Les Petits Fils de Plonet Nourrit, Paris, 1937.

Nicole MARTINEZ, *Les tsiganes* (coll. „Que sais-je?). – Presses Univ. de France, 1986.

Horia MATEI, *Piraţi şicorsari.* – Ed. Albatros, Bucureşti, 1974.

R. de MAULDE LA CLAVIÈRE, *Les femmes de la Renaissance.* – Perrin, Paris, 1904[2].

F. MEINECKE, *La idea de la razón de Estado en la Edad Moderna* (trad. sp.). – Inst. de Estudios Politicos, Madrid, 1959.

R. B. MERRIMAN, *Carlos V. El emperador y el imperio español en el Viejo y Nuevo Mundo* (trad. sp.). – Espasa-Calpe, Madrid, 1960.

Pierre MESNARD, *L'essor de la philosophie politique au XVIe siccle.* – Boivin, Paris, 1936.

Néstor MEZA VILLALOBOS, *Estudios sobre la conquista de America.* – Editorial Universitaria, Santiago de Chile, 1981[2].

Jules MICHELET, *Histoire de France au seizième siècle. Renaissance.* – Alph. Lemerre, Paris, 1887.

Attilo MILANO, *Storia degli ebrei in Italia.* – Einaudi, Torino, 1963.

Georges MINOIS, *Storia della vecchiaia. Dall'Antichità al Rinascimento* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1988.

Michael MOLLAT, *Les explorateurs du XIIIe au XVIe siècles. Premiers regards sur des mondes nouveaux.* – J. C. Lattès, Paris, 1984.

Pompeo MOLMENTI, *La vie privée à Venise.* (trad. fr.). – F. Ongania Ed., Venise, 1895.

Pompeo MOLMENTI, *La storia di Venezia nella vita privata. Dalle origini alla caduta della Repubblica.* – Ist. Ital. d'Arti Grafiche, Bergamo, 1928.

Michel de MONTAIGNE, *Jurnal de călătorie în Italia, prin Elveţia şi Germania.* Trad., pref., note Anca Cristodorescu. – Ed. Sport-Turism, Bucureşti, 1980.

Francisco MORALES PADRON, *Istoria descoperirii şi cuceririi Americii.* Trad. Esdra Alhasid. – Ed. Ştiinţifică şi Enciclop., Bucureşti, 1979.

Roland MOUSNIER, *Il XVI e XVII secolo.* Seria „St. generale della civiltà". Sotto ladir. di MauriceCrouzet. vol. IV. (trad. it.). – Casini, Firenze, 1959.

E. MUIR, *Il rituale civico a Venezia nel Rinascimento* (trad. it.). – Il Veltro, Roma, 1984.

Lewis MUMFORD, *Technics and civilization.* – George Routledge and Sons, London, 1934.

Lewis MUMFORD, *La città nella storia.* Vol. I – II. (trad. it.). – Bompiani, Milano, 1981[2].

Charles G. NAUERT, *The age of Renaissanceand Reformations.* – Univ. Press of America, Washington, 1981.

Renée NEHER-BERNHEIM, *Histoire juive. Faits et documents. De la Renaissance à nos jours.* Vol. I. – Ed. Klincksieck, Paris, 1971.
John F. H. NEW, *The Renaissance and Reformations. A short history.* – John Wiley and Sons, New York, 1977[2].
Ottavia NICCOLI, *Profeti e popolo nell'Italia del Rinascimento.* – Laterza, Bari, 1987.
Johan NORDSTRÖM, *Moyen Âge et Renaissance. Essai historique* (trad. fr.). – Libr. Stock, – Paris, 1933.
Heiko A. OBERMAN, *La Riforma protestante de Lutero a Calvino* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1989.
Heiko A. OBERMAN, *Martin Lutero. Un uomo tra Dio e il Diavolo* (trad. it). – Laterza, Bari, 1987.
F. OLIVIER-MARTIN, *Histoire du droit français, des origines à la Révolution.* – Éd. Domat Montchretien, Paris, 1951.
CarloOSSOLA, *La corte e il cortegiano.* A cura di – Bilzoni, Roma, 1980.
Andrei OȚETEA, *Renașterea.* – Ed. Științifică, București, 1964.
Jean PALOU, *La peur dans l'histoire.* – Les Editions Ouvrières, Paris, 1958.
Jean PALOU, *La sorcellerie* (Coll. „Que sais-je?"). – Presses Univ. de France, Paris, 1957.
E. PANOFSKY, *Studi d'iconologia. I temi umanistici del Rinascimento* (trad. it.). – Einaudi, Torino. 1975.
Radu PANTAZI, *Filosofia socială și politică în perioada Renașterii.* În: „Ist. filosofiei moderne și contemporane", vol. I. – Ed. Academiei R. S. R., București, 1984.
Șerban PAPACOSTEA, *Moldova în epoca Reformei.* – În: „Studii de istorie", an. XI, 1954, nr. 4.
Șerban PAPACOSTEA, *Geneza statului în Evul Mediu românesc.* – Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1988.
Edgar PAPU, *Călătoriile Renașterii și noi structuri literare.* – Ed. pt. literatură universală, București, 1967.
A. PARMENTIER, *Album historique.* Vol. II – III. Sous la dir. Ernest Lavisse. – A. Colin, Paris, 1910.
J. H. PARRY, *Le grandi scoperte geografiche. 1450 – 1650.* – Il Saggiatore, Milano, 1969.
Beatriz PASTOR BOOMER, *Discurso narrativo dela conquista de America.* – Ediciones Casa de las Americas, Ciudad de la Habana, 1983.
Abbot PAYSON USHER, *A history of mechanical inventions.* – Harvard Univ. Press, Harvard, 1954.
Guido PEROCCO, Antonio SALVADORI, *Civiltà di Venezia.* Vol. II. *Il Rinascimento.* – La stamperia di Venezia, Editrice, Venezia, 1976[2].
Damião PERES, *História dos descombrimentos portugueses.* – Lisboa, 1959.
Nicolae PETRESCU, *Anglia. Societatea, statul, civilizația.* – Fund. pt. lit. și artă „R. Carol II", București, 1938.
Giorgio PETROCCHI, *Pietro Aretino. Tra Rinascimento e Controriforma.* – Vita e Pensiero, Milano, 1948.

Antonio PIGAFETTA, *Cu Magellan în jurul lumii*(trad, rom.). – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1962[2].

Eugène PITTARD, *Les tziganes ou bohémiens. Recherches anthropologiques dans la Péninsule des Balkans.* – Soc. générale d'Imprimerie, Genève, 1932.

Léon POLIAKOV, *Histoire de l'antisémitisme.* Vol. I – II. – Calman-Lévy, Paris, 1968.

Ioan POPOVICI, N. CALOIANU, I. LETEA, *Enciclopedia descoperirilor geografice.* – Ed. Ştiinţifică şi Enciclop., Bucureşti, 1975.

C. J. POPP ŞERBOIANU, *Les tsiganes, Histoire, ethnographie, linguistique, grammaire, dictionnaire.* – Payot, Paris, 1930.

Roger PORTAL, *Gli Slavi. Popoli e nazioni dall'VIII al XX secolo* (trad. it.). – Editori Riuniti, Roma, 1975.

George POTRA, *Contribuţiuni la istoricul ţiganilor în România.* – Fund. R. Carol I, Bucureşti, 1939.

Francesco PREDARI, *Origine e vicende dei Zingari.* – Tip. di P. Lampato, Milano, 1841.

Leopold von RANKE, *Storia dei Papi* (trad. it.). – Sansoni, Firenze, 1965.

John READ, *Dall'alchimia alla chimica* (trad. it.). – Longanesi, Milano, 1960.

Bernard M. G. REARDON, *Il pensiero religioso della Riforma* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1984.

Félix REGNAULT, *L'évolution de la prostitution.* – Flammarion, Paris, f. a.

Jean REGNAULT, *La sorcellerie. Ses rapports avec les sciences biologiques.* – F. Alcan, 1897.

Paolo RENUCCI, *L'aventure de l'humanisme européen au Moyen Âge.* – Les Belles Lettres, Paris, 1953.

Paolo REVELLI, *La concezione coloniale di Cristoforo Colombo.* (Estratto). – Tip. Dott. Giov. Bardi, Roma, 1947.

Eugene F. RICE-jr., *The foundation of early modern Europe. 1460 – 1559. – A study of the Renaissance and Reformation.* – W. W. Norton, New York, 1970.

Roberto RODOLFI, *Le lettere di G. Savonarola.* A cura di – Olschki, Firenze, 1933.

Georg RITTER, *La formazione dell'Europa moderna* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1968.

Georg RITTER, *La Riforma e la sua azione mondiale.* – Sansoni, Firenze, 1966.

Maria Luisa RIZZATI, *Savonarola.* (Coll. „I Grandi contestatori"). – Mondadori, Milano, 1973.

Maria Luisa RIZZATI, *Machiavelli.* (Coll. „I Giganti"). – Mondadori, Milano, 1968.

Maria Luisa RIZZATI, *La vita e il tempo del Magnifico.* – Mondadori, Milano, 1970.

E. RODOCANACHI, *La première Renaissance. Rome au temps de Jules II et de Léon X.* – Hachette, Paris, 1912.

E. RODOCANACHI, *La femme italienne à l'époque de la Renaissance.* (trad. fr.). – Hachette, Paris, 1907.

Marina ROMANELLO, *La stregoneria in Europa*. A cura di – Il Mulino, Bologna, 1975.
Ruggero ROMANO, Alberto TENENTI, *Alle origini del mondo moderno. 1350 – 1550*(trad. it.). – Feltrinelli, Milano, 1967.
Ruggero ROMANO, Alberto TENENTI, *Il Rinascimento e la Riforma. Parte seconda. La nascita della civiltè moderna*. – U. T. E. T., Torino, 1972.
Paolo ROSSI, *I filosofi e le macchine*. – Feltrinelli, Milano, 1962.
Cecil ROTH, *Histoire du peuple juif. Des origines à 1962* (trad. fr.). – Éd. de la Terre Retrouvée, Paris, 1963[3].
Pierre ROUSSEAU, *Histoire des techniques et des inventions*. Nouv. éd. – Hachette, Paris, 1967.
S. ROUX, *La maison dans l'histoire*. – A. Michel, Paris, 1976.
A. L. ROWSE, *The England of Elisabeth. The structure of society*. – Macmillan and Co., London, 1962.
Jacques RUPERT, *Le costume*. II. *Renaissance. Louis XIII*. – Libr. d'art R. Ducher, Paris, 1930.
Jeffrey B. RUSSELL, *Il Diavolo nel Medioevo* (trad. it.). – Laterza, Roma-Bari, 1987.
Jeffrey B. RUSSELL, *Il Diavolo nel mondo moderno* (trad. it.). – Laterza, Roma-Bari, 1988.
Rafiael SABATINI, *Torquemada et l'Inquisition espagnole* (trad. fr.). – Payot, Paris, 1937.
Fray Bernardino de SAHAGUN, *Istoria generală a lucrurilor din Noua Spanie* (trad. rom.). – Ed. Meridiane, Bucureşti, 1989.
Fernand SAINZ, *Historia de la cultura española*. – Editorial Nova, Buenos Aires, 1957.
Armando SAPORI, *L'età della Rinascita. Secoli XIII–XVI*. – La Goliardica, Milano, 1958.
Johannes SCHERR, *La société et les moeurs allemandes* (trad. fr.). – E. Dentu, Éd., Paris, 1877[10].
Gianni Carlo SCIOLLA, *La città ideale nel Rinascimento*. A cura di – Stud. introd. di L. Firpo. – U. T. E. T., Torino, 1975.
René SÉDILLOT, *Histoire des colonisations*. – Arthème Fayard, Paris, 1958.
Kurt SELIGMANN, *Lo specchio della magia* (trad. it.). – Edizioni Casini, Firenze, 1972.
A. t'SERSTEVENS, *I precursori di Marco Polo*. A cura di – (Trad. it.). – Garzanti, Milano, 1982.
A. t'SERSTEVENS, *Cartea lui Marco Polo sau descoperirea lumii*. Text integral /... /, comentat de – (Trad. rom.). – Ed. Eminescu, Bucureşti, 1972.
J. H. SHENNAN, *Le origini dellostatomoderno in Europa (1450– 1725)* (trad. it.). – Il Mulino, Bologna, 1976.
Ludovico SILVANI, *I Borgia*. – Giov. De Vecchi Ed., Milano, 1972.
Giorgio SIMONCINI, *Città e società nel Rinascimento*. Vol. I – II. – Einaudi, Torino, 1974.
Ch. SINGER, E. J. HOLMYARD, A. R. HALL and Trevor I. WILLIAMS, *A*

history of technology. Vol. III. *From the Renaissance to the Industrial Revolution. C. 1500 – c. 1750*. – A the Clarendon Press, Oxford, 1957.
Italo SORDI, *Dizionario di filosofia*. Redattore capo – Rizzoli, Milano, 1977[3].
Mihai SPIELMANN, *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*. Vol. II. Întocmit de – Feder. Comunit. Evr. din R. S. România, Bucureşti, 1988.
J. STRAUSS, *Meditación sobre Maquiavelo* (trad. sp.). – Inst. de Estudios Politicos, Madrid, 1964.
Niccolò TAMASSIA, *La famiglia italiana nei secoli decimoquinto e decimosesto*. – Sandron, Milano, 1910.
René TATON, *Istoria generală a ştiinţei*. Vol. II. *Ştiinţa modernă. De la 1450 la 1800*. Sub conducerea lui – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1971.
Alberto TENENTI; *La formazione del mondo moderno. XIV – XVII secolo*. – Il Mulino, Bologna, 1980.
Lynn THORNDIKE, *A history of magic and experimental science*. Vol. IV. – Columbia Univ. Press, New York and London, 1960[3].
Arnold TOYNBEE, *Il raccontodell'uomo* (trad. it.). – Garzanti, Milano, 1977.
V. M. TRAVINSKI, *Cum au pierit milioane de negri* (trad. rom.). – Ed. Politică, Bucureşti, 1965.
G. M. TREVELYAN, *Illustrated english social history*. Vol I – II. – Harmondsworth, 1964.
Hugh R. TREVOR-ROPER, *Il Rinascimento* (trad. it.). – Laterza, Roma-Bari, 1987.
Walter ULLMANN, *Radici del Rinascimento* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1980.
George USCATESCU, *Erasmo*. – Editora Nacional, Madrid, 1969.
A. P. USHER, *A history of mechanical inventions*. – Harvard, 1954.
Zedenek VÁNA, *Die Welt deralten Slaven* – Artia, Praga, 1983.
Jean VARTIER, *Les procès d'animaux. du Moyen Âge à nos jours*. – Hachette, 1970.
C. VASOLI, *La cultura delle corti*. – Cappelli, Bologna, 1980.
Cesare VASOLI, *Magia e scienza nella civiltà umanistica*. – Il Mulino, Bologna, 1976.
François de VAUX DE FOLETIER, *Le monde des Tsiganes* – Berger-Levraut, Paris, 1983.
François de VAUX DE FOLETIER, *Mille anni di storia degli Zingari* (trad. it.). – Jaca Book, Milano, 1990[2].
Cesare VECELLIO, *Costumes anciens et modernes*. T. I – II (trad. fr.). – F. Didot, Paris, 1859 – 1860[3].
Georges VEPER, *Les procès d'animaux au Moyen Âge*. – Chambéry, 1954.
A. H. VERRILL, *L'Inquisition* (trad. fr.). – Payot, Paris, 1932.
Alexandre VEXLIARD, *Introduction à la sociologie du vagabondage*. – Libr. M. Rivière, Paris, 1956.
G. VIGARELLO, *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Âge*. – Éd. du Seuil, Paris, 1985.
Michel VOVELLE, *La morte e l'Occidente. dal 1300 ai giorninostri* (trad. it.). – Laterza, Bari, 1986.

Max WEBER, *L'étique protestante et l'esprit du capitalisme* (trad. fr.). – Plon, Paris, 1964.

G. WEISE, *L'ideale eroico del Rinascimento*. Vol. I – II. (trad. it.). – E. S. I., Milano, 1961 – 1965.

Jacques WILHELM, *Histoire de la mode*. – Hachette, Paris, 1955.

Edgar WIND, *Pagan mysteries in the Renaissance*. – Penguin Books, Harmondsworth, Middlessex, 1967[3].

A. N. WITEHEAD, *La scienza e il mondo moderno* (trad. it.). – Bompiani, Milano, 1945.

A. WOLF, *A history of science, technology and philosophy in the 16th and 17th centuries*. – Allen and Unwin, London, 1950.

A. D. XENOPOL, *Istoria românilor din Dacia Traiană*. Vol. II – III. Note, comentarii, de N. Stoicescu. – Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1986, 1988.

Gaston ZELLER, *Les institutions de la France au XVIe siècle*. – Presses Univ. de France, Paris, 1948.

Jules ZELLER, *La Réforme. Jean Huss, Martin Luther*. – Perrin, Paris, 1891.

V. A. ZORIN, V. S. SEMIONOV, S. D. SKAZKIN, V. M. HVOSTOV, *Istoria diplomaţiei*. Vol. I. Sub redacţia – (Trad. rom.). – Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1962.

INDICE

Abadon, 154
Abélard (Pierre), 165
Abram,229
Adrian VI (papă), 24, 78, 79, 195
Aegineta (Paulus), 281
Agaton,263
Agobard, 188
Agrapport (Irod), 154
Agrippa (Cornelius von Nettesheim), 157, 159, 200,357, 360,369
Alba(Ducelede), 66 , 185, 347
Albert (arhiepiscop), 38
Albert V (al Bavarici), 350
Albert (de Brandenburg), 36, 37, 47, 353
Albertdin Mainz,67
Alberti (Leon Battista), 99, 250, 254, 343, 357, 360, 372, 376
Albertus Magnus (Albert cel Mare), 194
Alciato(Andrea), 199
Alexandru III,342
Alexandru VI (Borgia), 11, 13, 20, 21, 22, 23, 78, 148, 162, 196, 255, 320, 342,344
Alexandru VII, 149
Alfonso II (de Napoli), 20, 334
Alfonso V (de Aragon), 334, 351
Alfonso X el Sabio(de Castilia), 328
Alfonso XI, 220
Alfonso (din Burgos), 220
Almagro (Gonzalo), 118
Altdorfer(Albrecht), 265
Alvarado(Pedro), 118, 121
Ambroise (Georges d'), 344
Amedeo VIII (de Savoia), 334,335
Amenofis III, 118
Ammonius, - vezi Andrea della Rena, 351
Ana de Saxonia, 363
Anastasie III, 147
Andrea della Rena (Ammonius), 351
Andrea Pisano, 265
Andrei II, 226
Angeladel Moro, 149
Angely, 322
Angoulevent, 322
Ann Boleyn,60, 61, 62,63, 348
Anne de Bretagne, 258, 366
Anne de Clèves, 62
Annabal, 154
Antonino, 374
Apulcius, 188
Aquaviva, 304
Arany János, 248
Archestratos, 280
Aretino - vezi Pietro Aretino, 350
Arghiropoulus, 20
Aric, 161
Ariosto, 24, 79,293, 328, 366
Aristotel, 31, 32, 36, 68, 114, 131, 358, 361
Aristoxenos,362
Arnim,248
Arthur(Ducele de Galles), 61
Ascham (Roger), 351, 368
Asmodeu, 152, 154
Astesano, 197
Asturias(Miguel Angel), 113

Atahualpa, 116
Ateneos, 280
Attendolo (Michele), 338
Aubigné (Agrippa d'), 247
Auc (Hartman von), 154
Augustin (Sf.), 32, 189
Aurillac (Gerbert d'), 193
Aurora, 151
Avicenna, 361

Bach (J. Seb.), 91, 93
Bacon (Francis), 165, 268
Balboa (Nuñez Vasco), 117
Baltasare Baldassarini, 348
Bandello (Matteo), 149
Barbarigo (Agostino), 268
Barbarosa (Fred.), 263, 268
Barbo (Pietro), – papa Paul II, 343
Barbu Lăutaru, 248
Barts (Guillaume), 59
Bartolomeu (Sf.), 58
Bartolomeo (Fra), 11
Bassompierre (Fr. de), 317
Báthory (Sigismund), 227
Baudelaire, 248
Bazzi (G. Antonio), – vezi Sodoma, 146
Beatrice d'Este, 252
Beccadelli Antonio (zis Panormita), 352
Bellarmino (Roberto), 94, 346
Belfagor, 154
Bellini (Gentile), 375, 378
Bellini (Giovanni), 265, 375, 378, 379
Bellini (Iacopo), 375
Belzebut, 154
Bembo (Pietro), 328, 346, 349, 350, 366, 370
Benedict XIII, 264
Benedict XIV, 190
Beniamin din Tudela, 226
Benkner (Johannes), 104, 106
Bentivoglio (Sante), 335
Beolco, 328
Béranger, 248
Bergerac (Cyrano de), 201
Berlichingen (Goetz von), 43, 248
Bernaldes (Andrés), 170, 214
Bernardin de Sahagún, 88
Bernardino da Feltre, 217
Bernini, 93, 377, 378, 379
Berry (ducesa), 309
Bertaut (Jean), 300
Bèze (Th. de), 59
Biandrata (Giorgio), 70
Bibbiena (Bernardo Dovizzi da), 146, 346, 349, 350, 366
Bibescu G., 247
Binchois (Gilles), 350
Blyssen, 217
Boccaccio, 164, 165
Bockelszoon (Jan, Jan van Leyden), 46
Bodin (Jean), 165, 201, 304
Boguet (Henri), 201, 202
Boiardo (Matteo Maria), 247
Boleyn, 60
Bonacolsi, 11
Bona di Savoia, 287
Bonaparte (Joseph), 182
Bonfini (Antonio), 302
Bonifaccio VIII, 198
Bonvesin della Riva, 310
Bora (Katharina von), 41, 364
Bordone (Paris), 236
Borghese Camillo (papa Paul V), 300
Borgia, – vezi Alexandru VI, 11, 13, 21
Borgia (Cesare), 20, 21, 22, 23, 148, 327
Borgia (Lucrezia), 20, 21, 22, 23, 119, 258, 287
Borromeo (Carlo), 85, 86, 90
Bosch (Hyeronimus), 154, 155, 236
Botta Bergonzio, 348
Botticelli (Sandro), 14, 20, 146, 375, 376
Boucher (Jean), 94
Bouts D., 154
Bracciolini (Poggio), 302
Brahe (Tycho), 165, 351

Bramante, 22, 63, 77, 243,377
Brant (Sebastian), 28, 29, 218
Brantôme, 141, 147, 149, 150
Braunschweig (Ducele de), 314
Brâncoveanu (Constantin), 210, 227
Brecht B., 247
Brentano, 248
Bresagna (Isabella), 365
Briçonnet (Guillaume), 344, 365
Bronzino, 81, 377
Brouwer (Adriaen), 296
Bruegel (Pieter cel Bătrân), 154, 155, 225, 236, 296,322, 331
Brunelleschi (Filippo), 7, 380
Bruni (Leonardo), 337, 368
Bruno (Giordano), 94, 199, 276, 357, 362
Brusquet,322
Buchanan (George), 351
Buckingham (George), 347
Budai Deleanu (Ioan), 248
Budé (Guillaume), 323, 351, 365
Burckhardt (Jakob), 22
Bussone (Fr.), 338
Butzer (Martin),52
Byron, 254

Cà da Mosto (Alvise), 120
Caelius Apicius, 280
Caesar, 262, 327
Calcondila (Demetrio), 365
Calixt II,263
Calixt III,264
Calvin (Jean), 5, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 64, 68, 69, 70, 97, 98, 100, 101, 104, 155, 195, 206, 261, 300, 365,366
Camões (Luis de), 352
Campanella (Tommaso), 362
Câmpineanu (Ion), 247
Canaletto, 379
Canova, 378
Cantacuzino (Ştefan), 210, 227
Cantemir D., 238, 245
Capistrano(Giovanni de), 217
Caraffa (familia), 342
Caravaggio, 236
Cardano (Geronimo), 199, 200, 361, 362
Carol de Burgundia, - vezi Carol Quintul, 24, 36, 40, 42, 43, 47, 62, 72, 78
Carol I (Spania: Carol Quintul), 259, 349
Carol I Stuart, 259
CarolIII (Spania),244
Carol IV (Germania; de Luxemburg), 352
Carol V (Quintul; Carol de Gand; Carol de Burgundia; de Habsburg), 24, 36, 40, 42, 43, 47, 62, 72, 78, 79, 96, 114, 116, 150, 176, 182, 196, 221, 328, 333, 346, 347, 348, 349, 355, 378
Carol V (Franţa), 24,43,47, 122
Carol VII (Franţa), 10, 322
Carol VIII (Franţa), 12, 130, 141, 221, 306, 323, 324
Carol IX (Franţa), 57, 58, 141, 149, 150, 305, 317, 327,352
Carol IX (Suedia), 234
Carol X (Franţa), 306, 349
Carol cel Mare, 188, 212, 255
Carol cel Pleşuv, 189
Carol Temerarul, 264
Carpaccio, 139, 215, 355,378
Carranza, 186
Cassiodor,263
Castellesi (Adriano),342
Castiglione (Baldassare), 266, 283, 285, 293, 348, 349, 351, 352,370
Catanei (Vannozza), 20
Caterina II (Rusia), 74,237
Caterina da Siena, 22, 90
Caterina de Aragon, 61, 62, 63, 348, 366

Caterina dei Medici, 57, 58, 150, 201, 284, 290, 305, 308, 317, 323, 348, 352, 366
Cazimir III cel Mare, 222, 263
Cazimir IV, Jagelo, 223
Celestin V,263
Cellini (Benvenuto), 146, 279, 315, 350, 378
Celtes(Pickel), 218
Cereta (Laura), 368
Cervantes, 238, 240,247
Chalcondylas (Demetrios), 349
Chartier(Alain), 352
Chasles (Philarète), 312
Chastelaine (Georges), 351
Chateaubriand, 248
Chaucer (Geoffrey), 154
Chicot, 322
Chigi (Agostino), 148
Chigi (Fabio), 149
Chrétiende Troyes, 154
Cisneros(Fr. Ximenesde), 71, 165, 344
Claude de Seyssel, 330
Clémanges(Nicolasde), 128
Clement V, 365
Clement VII, 61, 79, 80, 81, 214, 304, 343,349
Clement VIII, 176
Clement XIV, 74
Clement XV, 169
Clément(Jacques), 314
Cleopatra,327
Colet, 59
Coligny (Gaspar), 57, 58
Colleoni (Bartolomeo), 264, 325, 337, 338
Colón(Diego), 124
Colonna (familia), 21, 337
Colonna (Vittoria), 68, 365,369,370
Columb (Cristofor), 10, 109, 111, 113, 116, 124, 169, 171
Columella (Iunius), 281
Condé, 57
Condorcet, 182
Constantin cel Mare, 136, 161
Constantin VII Porfirogenetul, 281
Contarini (Gaspare), 346
Contarini (Tommaso), 268
Copernic, 79, 252,362
Cop (Guillaume), 351
Coquillart, 138
Coresi, 106
Cornaro (familia),342
Cornaro (Caterina), 366
Cornaro (Luigi), 268
Cortés(Hernán), 116, 118
Cosimo (Piero di), 376
Coster(Ch. de), 185
Costin (Miron),227
Costin (Nicolae), 266
Coverdal(Miles), 61
Cranach (Lucas cel Bătrân), 29, 35, 40, 97,235,265
Cranach (Lucas cel Tânăr), 268
Cranmer Thomas, 60
Cristian I (de Oldenburg), 65
Cristian IV, 350
Cristiana (Suedia), 311
Cristoforo de Messinburgo, 283
Cromwell(Th.), 61, 62, 125, 221
Cugnatis (Imperia de), 148
Cusanus (Nicolaus), 70

Damasus, 263
Dandolo(Enrico),263
D'Annunzio(Gabriele),254
Dante Alighieri, 165
Dati (Gorio), 256,259
Davila (Juan), 220
Del Chiaro (Anton Maria), 227
Della Casa (Giovanni), 280, 311
Della Porta (Giacomo), 78
Della Porta (Gianbattista), 85, 151
Delorme (Marion), 150
Derjavin,248
Descartes, 212

Deschamps (Eustache), 132
De Soto, 117
Despériers (Bonaventure), 57, 58
Despot Vodă (Iacob Heraclit), 102, 105
Deza (Diego), 168
Diana de Poitiers, 284
Diderot, 248
Diego de Luanda, 88
Dioclețian, 84
Domenico da Piacenza, 349
Dominichino, 323
Donatello, 265, 375
Donato, 259
Donin (Nicolas), 217, 220
Doria (familia), 20
Doria (Andrea), 268
Dowland (John), 350
Drake (Francis), 125
Dufay (Guillaume), 350
Dulfu (Petre), 248
Duns Scotus, 40
Dürer (Albrecht), 40, 191, 259, 269, 298, 374
Dyck (A. van), 323

Ecaterina II, 237
Eduard II, 363
Eduard IV, 130, 366
Eduard VI, 63
Eleonora de Aquitania, 263
El Greco, 90, 93
Eliade (Mircea), 32, 33
Elisabeta I (Anglia), 57, 63, 64, 84, 125, 187, 291, 294, 306, 311, 317, 323, 327, 347, 349, 351, 366
Elyot Th., 366, 369
Emerson, 248
Enguerrand de Marigny, 160
Ennius, 280
Equicola (Mario), 284
Erasmo de Narni, – vezi Gattamelata, 338
Erasm din Rotterdam, 18, 32, 45, 48, 52, 59, 65, 74, 78, 102, 164, 473, 199, 219, 259, 266, 268, 278, 280, 343, 346, 351, 355, 357, 361, 362
Erodiada, 154
Espina (Alfonso de), 216, 218
Essex (contele de), 62
Este (familia), 342
Este (Alfonso d'), 20, 252
Este (Beatrice d'), 252, 287
Este (Ercole d'), 316, 366
Este (Isabela d'), 334, 366
Este (Ippolito d'), 343
Este (Niccolò d'), 254, 255, 334, 337
Estoile (Pierre d'), 276
Euclide, 88
Eugen IV, 214, 334
Eyck (Jan van), 154, 264, 350

Farel (Guillaume), 53, 104
Farnese (Alessandro), – vezi Paul III, 21, 342, 343
Farnese (Giulia), 21, 22
Faust, 155, 160
Fedele (Cassandra), 368
Felix V (antipapa Amedeo VIII), 334
Fénelon, 367
Ferdinand Catolicul (de Aragon), 20, 61, 121, 167, 171, 179, 182, 184, 185, 315
Feridolfi (Luca di), 256
Fernando (Ferdinand Catolicul), 121, 167, 171, 179, 182, 184, 185, 315
Ferrante de Aragon, 342
Ferrari (Gaudenzio), 323
Ferrer (Vincente), 213
Ficino (Marsilio), 199, 357, 359, 365, 367
Fielding (H.), 247
Filelfo (Fr.), 352
Filip II (Spania), 58, 63, 66, 84, 114, 122, 142, 150, 168, 184, 185, 237, 292, 308, 328, 347
Filip August, 137, 144
Filip IV (Spania), 351

Filip V de Bourbon (Spania), 180
Filip cel Bun, 350
Filip cel Frumos (Burgundia), 137, 160, 263
Filip de Hessen, 44, 323
Fisher (John), 62
Florensz Adrian, - vezi Adrian VI (papă), 78
Fogolino, 325
Foix (Gaston de), 323
Folengo (Teofilo), 280
Fonte Moderata, 369
Fortebraccio, 337
Foscari (Francesco), 268
Fra Gerolamo, 13, 14
Francisc I (Franţa), 24, 40, 42, 43, 52, 57, 79, 96, 140, 150, 279, 306, 315, 322, 323, 327, 346
Francisc II, 57
Franck (César), 91
Franco, F., 143
Franco (Veronica), 148, 149, 369
François de Sales, 86, 92
Frederic Barbarossa, - vezi Barbarossa, 263
Frederic II (Hohenstaufen), 216
Frederic cel Înţelept, 235
Frederic Wilhelm I (Prusia), 211
Frederic de Saxonia, 38, 41
Fugger (Jakob), 37, 353

Gaddi (Taddeo), 374
Gaetano (cardinal), 343
Galenos, 281, 361
Galileo Galilei, 212, 362
Gambara (Veronica), 149
Gandia, - vezi Giovanni duce de Gandia, 20
Garcilaso de la Vega, 118, 347, 349
Gargantua, 280
Gattamelata (Erasmo de Narni), 264, 337, 338
Gautier (Théophile), 248
Georges Sand, 248
Gerhard Gerhards, - vezi Erasm din Rotterdam, 355
Gerson (Jean de), 128, 368
Gheorghe (Sf.), 218
Ghiberti, 373, 374, 375
Ghica (Al.), 247
Ghica Gr., 228
Ghirlandaio, 20, 253, 313, 323, 365, 377
Gil Vincente, 238
Giorgione, 236
Giovanni, duce de Gandia, 20
Giovio (Paolo), 337
Girón (Pedro), 168
Goethe, 43, 248
Gonçalvez (Antao), 120
Gonzaga (familia), 11, 342
Gonzaga (Cesare), 350
Gonzaga (Ferrante), 303
Gonzaga (Gian Francesco), 146, 335, 337, 349
Gonzaga (Giulia), 68
Gorcovod (Laurent), 122
Gossaert (Jan), 323
Goujon (Jean), 281
Goya, 191
Gray (Jane), 368
Griffo (Camilla), 149
Grigore VII, 263
Grigore IX, 166, 194, 217, 263
Grigore XIII, 84, 264
Grigore XV, 195
Grimani (familia), 342
Grimani (Domenico), 343
Gritti (Andrea), 268
Groote Geert, 16
Guaccius (Fr. M.), 185, 187
Guevara (Antonio de), 266, 351, 352
Guicciardini (Fr.), 21, 182, 337, 343
Guillet (Pernette de), 369
Guise (familia), 57
Guise (François de, 57, 58
Guise (Henri de), 58
Gustav I (Eriksson Vasa), 65

Habsburg (dinastia), 51
Halevi (Alonso), 168
Halevi (Gonzalo), 168
Halevi (Salomon), 168
Händel, 91
Hannibal, 154
Hardy (Al.), 247
Harvard, 307
Hasdeu (B. P.), 248
Hawkins (John), 125
Hawkwood (John), 264
Haydn, 91
Hemerken (Th.), 16
Henric II (Anglia), 306
Henric II (Castilia), 348
Henric II (Franţa), 57, 149, 150, 220, 284, 311, 322, 366
Henric III (Franţa), 57, 58, 141, 149, 150, 220, 294, 305, 309, 314, 322, 327
Henric IV de Bourbon (Franţa), 58, 95, 309, 314, 317, 318, 323, 324, 335
Henric IV (Germania), 263
Henric VI (Anglia), 335
Henric VII (Anglia), 13
Henric VIII (Anglia), 26, 28, 60, 61, 62, 63, 65, 79, 165, 186, 306, 322, 344, 347, 348, 349, 351, 355, 368
Henric de Navarra, 57
Henric Navigatorul, 120
Henriquez (familia), 167
Heraclit (Iacob), – vezi Despot, 102, 105
Hercule, 327
Herder, 248
Hesiod, 268
Heywood (John), 322
Hmelniţki, 227
Hohenheim (Phil. Aureolus), – vezi Paracelsus, 161, 360
Hohenzollern, 37
Holbein (cel Bătrân), 323, 347
Holzschuher (Hieronimus), 269
Homer, 268
Honteurs (Johannes), 102, 104, 105
Hôpital (Michel de l'), 57, 58
Horaţiu, 188, 268, 280
Hroswitha, 153, 218
Huascar, 116
Hugo (Victor), 248
Hus (Jan), 67, 141, 165
Huskin (Johann), 52
Hutten (Ulrich von), 43, 74, 219, 269, 352

Iacob I (Anglia), sau Iacob VI (Scoţia), 202, 347
Iacob II (Anglia), 306
Iacob VI (Scoţia), 202, 351
Ieronim (Sf.), 153
Ieronim din Praga, 141
Ignacio de Loyola, 74, 75, 76, 77, 88
Imperia, – vezi Cugnatis, 148
Infessura (Stefano), 21
Inocenţiu IV, 205
Inocenţiu VIII, 20, 126, 162, 171, 195, 342
Ioana d'Arc, 179, 204
Ioan XI (papă), 147
Ioan XXII, 194, 263
Iorga N., 30, 227
Iosif II, 226
Iov, 151
Irod Agrippa, 154
Isabela (de Aragon), 119, 258, 348
Isabela Catolica (de Castilia), 61, 168, 315, 366
Isaia, 151
Isis, 229
Iuliu II (papă), 22, 23, 77, 78, 146, 196, 269, 323, 344, 345
Iuliu III, 80, 217
Iustinian, 147, 162
Ivan IV cel Groaznic, 223

Jansen Cornelis, 84
Jean de Brienne, 264

Jean de Lorraine, 25
Jean de Meung, 137, 138, 192,369
Jeanne D'Albret, 20,365
Jofré (fiul papei Alexandru VI), 20
Johnson (Ben), 156
Juan de la Cruz (Sf.), 86, 90
Juan de Mariana, vezi Mariana (Juan de), 94, 172
Juan de Zumarraga, 87
Jupiter, 7,268

Karlstadt (Andreas), 39, 42
Kepler, 165, 351
Knox (John), 64
Kochanowsky (Jan), 351
Kogălniceanu (M.), 247
Konz von den Rosen, 322
Kotzebue,248
Krämer(Heinrich), 195

Labé (Louise), 369
La Bruyère, 182, 311, 349
Lainez (Diego), 169
Lanclos (Ninon de), 150
Lancre(Pierre de), 210
Landino (Cristoforo), 358, 365
Landon (papă), 147
Lang (Matheus), 344
Las Casas (Bartolomé de), 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 122, 124
Lasso (Orlando di), 350
Latcu, 104
Laurenţiu Magnificul, - vezi Medici, Lorenzodei, 11, 12, 23, 25
Lăpuşneanu (Alexandru), 105
Lefèvre d'Étaples, 52, 57, 58, 365, 366
Le Nain,296
Lee W., 288
Lenau,248
Leon VI (papă), 147
Leon X, 23, 24, 25, 36, 37, 38, 40, 60, 78, 162, 195, 196, 214, 323, 324, 325, 342, 345, 346, 349, 351, 379
Leon XIII, 163
Leonardo da Vinci, 146, 199, 283, 303, 341, 350, 351, 357, 360, 372, 374, 376,378,380
Lesage, 238, 247
Leyden (Jan van), 46
Leyden (Lucas van), 236
Lié baut, Jean, 305
Li-Ma-Teu, - veziRicciMateo,88
Linacre Th., 351
Lippi (Filippino), 264, 374, 376, 377
Liszt,248
Lope de Vega, 247
Lorenzo dei Medici, - vezi Medici Lorenzo dei, 11, 12, 23, 25, 153, 340,365
Louis de Bourbon, 57
Louis de Lorraine, 58
Louvois, 314
Luca (evanghelistul), 151
Luca della Robbia, - vezi Robbia, 265
Lucia (Sf.), 304
Lucrezia Borgia, 20, 21, 22, 23, 119, 258,287
Ludovic II (Ungaria), 103
Ludovic VI (Franţa), 306
Ludovic IX cel Sfânt, 58, 137, 306,324
Ludovic XI, 144
Ludovic XII, 241, 306, 322, 324, 350
Ludovic XIII, 256, 305, 311, 322
Ludovic XIV, 58, 192, 211, 314, 322
Ludovic XVI, 306
Ludovic Maurul, 20,252, 287, 349
Ludwig von Heidelberg, 28
Luftor(Luther), 5, 104
Luigi d'Aragon, 342
Luis de León (Fray), 169
Luther (Martin), 5, 17, 18, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 56, 60, 67, 68, 79, 82, 93, 97, 98, 100, 102, 103, 104, 105, 115, 134, 155, 206, 219, 234, 260, 269, 364, 368

Machiavelli, 22, 24, 165, 266, 328, 333, 336, 337,362
Macrobius,280
Maiano(Benedettoda), 117, 377, 380
Malatesta (familia), 337
Malatesta(Galeotto), 334
Malatesta (Parisima), 254
Malatesta (Sigismundo), 337
Marnona, 154
Manfredi (Astore), 21
Manfredi (Guidantonio), 337
Mantegna, 323, 373, 375, 378
Manuel II, 222
Maorzia, 147
Marcel II (papă), 80
Marcello(Francesco),259
Marco (Sf.), 11, 13, 14, 15
Marco Polo, – vezi Polo, 311
Maret, 322
Margareta (sora lui Filip II), 292
Margareta de Beaufort, 366
Margareta de Navarra, 52, 57, 58, 365, 366, 370
Margareta de Valois, 58
Maria Stuart, 64, 84, 284, 291, 351, 366
Maria Tereza, 211, 244
Maria Tudor, 61, 63, 186, 187, 366
Mariana (Juan de), 94, 172
Marina(Sf.), 218
Marinella (Lucrezia), 369
Marot (Clément), 57, 59, 238, 247, 366
Martial,280
Marti(José), 113
Martin IV (papă), 214
Martin V, 220, 232
Marzio (Galeotto), 351
Mascagni, 254
Masaccio, 373, 374
Matei Corvinul, 302, 351
Matteo, 88
Mathys(Jan),45
Maurer(Jos),49
Mavrocordat (Const.), 227,228, 247
Mavrocordat (Nicolae), 228
Mazarin,305, 311, 344
Mazzei Lappo, 260
Maximilian I (Austria), 28, 43, 241, 322, 344, 352, 356
Maximilian II, 350
Medici (familia), 12, 14,251, 342, 356
Medici (Cosimo cel Bătrân), 378
Medici (Giovanni, papa Leon X), 23
Medici (Giuliano), 20, 350
Medici (Ippolito), 126, 343
Medici (Lorenzo dei), 11, 12, 23, 25, 153
Medici (Mariadei),276,352
Melanchton, 39, 42, 55, 67, 68, 97, 102, 104, 105, 165, 368
Memling (Hans), 154
Mendoza (Francisco), 117, 168
Menéndez Pidal, 113
Mérimée(Prosper),248
Merula(Giorgio),349
Messalina, 144
Metsys (Quentin), 265
Michelangelo, 14, 19, 22, 69, 77, 79, 83, 84, 89, 103, 146, 149,265, 370, 371, 374, 375, 377, 380
Michel de l'Hôpital, 57, 58
Michelozzo Michelozzi, 199
MihaiVitezul,227
Mircea cel Bătrân, 230
Mistral (Gabriela), 113
Mocenigo (Giovanni), 268
Mocenigo (Tommaso), 268
Moctezuma II, 116
Mohamed, 154
Molière, 237, 238, 247
Molina(Luisde),94
Monluc (Blaisede), 58
Montaigne, 149, 201, 247, 266, 278, 302, 311, 319, 326, 358
Montefeltro (Battista da), 368
Montefeltro (Federico da), 335, 337, 342

Montefeltro (Guidobaldo), 349
Monteux (Jérôme de), 305
Monteverdi (Claudio), 92
Montone (Braccio di), 337
Morata (Olimpia), 365, 368
Mõrike,248
Morus (Thomas), 59, 62, 112, 165, 267, 331, 347
Münster(Sebastian),229
Müntzer(Thomas),44, 47,269
Murner(Thomas), 27,28, 29, 132
Muzio (Girolamo), 149

Napoleon, 236
Narvaez (Pamfilo), 117
Neacşu din Câmpulung, 104
Neri (Ferdinando), 90
Neri (Filippo), 91, 92
Neruda (Pablo), 113
Nestorius, 161
Niccolò V,334
Niccolò da Cusa, 70, 346
Nicodim (Sf.), 69, 374
Nicolae II,342
Nicolae V, 19, 70, 169, 214
Nobili (Roberto de), 89
Nodier,248
Noe,229
Nogarola (Ginevra),368
Nogarola (Isota), 368

Occam (William), 32, 165
Ochino (Bernardino), 68, 69, 365
Olahus(Nicolaus), 102
Olgierd (Gõrka), 245
Olimpiada, 210
Orcagna,380
Origene, 215
Orsini, 21, 337
Ory (Mathieu), 366
Otto(ducelcStyriei),322
Ovando(Nicolas), 121
Ovidiu, 165, 188

Pacheco (Duarte Pereira), 120
Pacheco (Juan,marchizde Villena), 168
Palestrina,92,93
Palladio(Andrea), 127
Palladius Taurus, 281
Palma il Vecchio, 287,378
Panormita, – vezi Boccadeli, 352
Pantagruel, 280
Paracelsus, 161, 268,360
Paré (Ambroise), 202, 257, 304, 305, 307
Parr(Catherine),368
Paul II (papă),343
Paul III (Alessandro Farnese, papă), 21, 75, 79, 80, 83, 96, 269, 342, 345
Paul IV (Caraffa), 82, 163, 214, 264
Paul V (Camillo Borghese), 300
Paul Diaconul, 153
Paul dinBurgos,220
Pausanias,268
Pazzi (Maddalenadei), 91
Pelagius, 32
Pepys (Samuel), 238
Pereira Duarte, – vezi Pacheco Duarte, 120
Pericle, 147
Perugino, 20, 374, 377,378
Petrarca, 337, 352,358
Petre Şchiopul, 105
Petronius, 280
Petrucci(Alfonso),345
Petru celMare,322
Peucer(Gaspar), 105
Peutinger(Konrad von), 74, 218
Pfeifferkorn (Johan), 219
Piccolomini (Enea Silvio, papa Pius II), 19, 70, 302, 346, 352, 359
Pickel (Conrad), – vezi Celtes, 218
Picodella Mirandola, 14, 18, 199, 359
Pidal, – vezi MenéndezPidal, 113
Pietro Aretino, 146, 149,350,379
Pilat, 154

Pindar,268
Pini (Tesco), 134
Pinturicchio, 20, 22, 375
Pirkheimer(Christian), 74, 219
Pisan (Christine de), 368
Pisanello,229
Pitti, 251
Pius II (papă), 19, 70, 346, 359
Pius III, 22
Pius IV, 84, 133, 163
Pius V, 85, 163, 214,221, 273, 275,282
Pius VII, 74, 180
Pizarro (Francisco), 116, 117, 118
Platon, 68, 358, 370
Plaut, 70, 346
Plinius cel Bătrân, 188, 262, 268, 281
Pole (Reginald), 346
Poliziano (Angelo), 14, 365
Polybius, 281
Pollaiolo (Antonio), 375
Pollaiolo (Piero), 375
Polo(Marco), 311
Pomponazzi (Pietro), 199, 357
Ponce de León (Juan), 268
Ponson du Terrail, 248
Ponzinibio (Gian Francesco), 200
Possevino(Antonio), 105
Primaticcio, 350, 378
Ptolemeu, 362
Pulgar (Hernando de), 175, 352
Puşkin,248

Quevedo y Villegas, 309

Rabelais, 165, 247,280
Racoviţă (Ştefan), 245
Radu Vodă,245
Rafael, 23, 24, 25, 77, 148, 167, 269, 293, 349, 351, 372, 373, 377, 378, 379
Ralegh (Walter), 347, 349
Ramses II, 118
Ranke (Leopold von), 94
Ravaillac(Fr.), 327
Regii Catolici (Ferdinand şi Isabela), 13, 162, 166, 167, 170, 175, 222, 252
Regiomontanus, 20
Remolins(Fr.),342
Rémy (Nicolas), 201, 207
Renata (Renée de France), 366
Reni (Guido), 379
Reuchlin, 18, 20, 43, 74, 218,219, 359
Reynel (Gomez Pedro), 122
Riario (Girolamo), 21
Riario (Pietro), 21,343
Ricci (Caterina de), 90, 91
Richard III, 156, 366
Richelieu, 305, 344
Robbia (Luca della),261, 265, 375
Robin Hood, 129
Rocco (Sf.), 304
Rodrigo de Borja, – vezi Alexandru VI Borgia, 20, 21
Rojas(Fernando de), 169
Romano (Giulio), 147, 373
Ronsard, 218, 238,247
Roselli Cosimo, pictor, 20
Rossellino(Bernardo), 378
Rosso Fiorentino, 378
Rousseau(J. -J.), 182
Rovere (Giuliano della R., papa Iuliu II), 22, 344
Rubens, 323
Ruccellai, 251
Rudolf II, 351
Ruskin (John), 248
Rutebeuf, 137, 153
Ruzzante, 328

Sadoleto (Jacopo), 346
Saint-Simon (ducele), 349
Salutati (Coluccio), 337, 358
Sancha (fiica regelui Alfonso II), 20
Sánchez(Gabriel), 169
Sangallo (Antonio de), 21, 207
Sanseverino (Ferrante), 337

Sansarino (Jacopo), 133
Santangel (Luisde), 169
Sanudo (Marin), 145
Sapho, 148
Sara, 229
Saturn, 7
Savonarola, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 20, 67, 78, 90, 162, 165, 217, 342
Scalla (Alessandra), 368
Scappi (Bartolomeo), 273, 275, 282
Scarron, 247
Schönberg, 91
Scipio Africanul, 327
Scott (Reginald), 200, 201
Seneca, 52, 358
Sepulveda (Juan Ginés de), 114, 116
Sergio III, 147
Servet (Miguel), 54, 68, 69, 104, 165
Seymour (Jane), 63
Seyssel, - vezi Claude de S., 330
Sforza (Anna), 252
Sforza (Francesco), 303, 334, 338
Sforza (Gian Galeazzo), 348
Sforza (Ginevra), 254
Sforza (Giovanni), 20
Shakespeare, 154, 155, 156, 157, 247, 267, 299, 352
Sibilot, 322
Sickingen (Franz von), 43, 47, 269
Sidney (Ph.), 349
Sigismund de Habsburg, 9, 10, 335, 356
Sigismund August (Polonia), 268, 351
Signorelli (Luca), 20, 265, 374
Silverius, 263
SimionMetafrastul, 153
Siricius, 263
Sixt III (papă), 263
Sixt IV, 19, 20, 21, 133, 170, 171, 214, 343
Sixt V, 186, 195, 342
Soccini (Fausto), 70, 104
Soccini (Lelio), 69
Socrate, 358
Sodoma (Giov. Antonio Bazzi), 146
Soliman II Magnificul, 268
Solomon, 251, 321
Sombart (Werner), 101
Sommer (Johannes), 102, 105
Sperantia (Th.), 248
Sprenger (Jakob), 195
Stampa (Gaspara), 149, 369
Strawinski, 91
Strozzi (familia), 251
Strozzi (Alessandro Macinghi), 256
Strozzi (Filippo), 148
Sturza (Mihail), 247
Suarez (Fr.), 94
Suc (E.), 248
Sulpizio da Veroli, 280
Surrey, 347, 349

Ştefan VII (papă), 147
Ştefan cel Mare, 226, 245
Ştefan Rareş, 105
Ştirbei (Barbu), 247

Taillevent, 280, 282
Talavera (Hernando de), 168
Tarabotti (Angela), 369
Tasso (Bernardo), 149
Tasso (Torquato), 149
Teniers (David), 296
Teodora, 147
Teofil, 153
Teresa de Avila (Sf.), 86, 90, 169
Tertulian, 215
Tetzel (Joh.), 37
Thomas (A.), 248
Tintoretto, 287
Tirel Guillaume (Taillevent), 280
TitusLivius, 266
Tizian, 79, 83, 119, 149, 265, 269, 287, 351, 378
Tolstoi (Lev), 248
TomadinAquino, 33, 40, 111
Torquemada (Juande), 168

Torquemada(Tomásde), 169, 170, 220, 222
Trevisan (Ludovico), 344
Triboulet,322
Trinci (Paolo), 334
Trissino, 366
Tristão Nuño, 120
Trithemius (Johannes), 200
Trivulzio, 337
Tudor(dinastia), 59
Tulliad'Aragon, 148, 149,370
Tuthmosis I, 118
Tyndale (William), 61

Urban VIII, 195
Usodimare (Antonio), 120

Valdivia (Pedro de), 117
Valdés (Juan de), 67
Valentinois (duce de, - Cesare Borgia), 148
Valla(Lorenzo), 351
Vannozza Cattanei, 256, 320
Varano (Battista da), 334
Vasari (Giorgio), 79, 370, 373, 374,377, 378,379
Vasile(Sf.), 153
Vecellio (Cesare), 135
Vegio (Maffeo), 252
Velázquez, 288, 309, 323, 351
Vergerio (Pier Paolo), 68
Veronese,323
Verrocchio, 371, 373, 378
Vignola Iacopo (Barozzi), 78, 93
Villon (Fr.), 138
Visconti (familia), 319, 334,335
Visconti (Agnese), 254
Visconti (Elisabeta), 287
Visconti (Gian Galeazzo), 144, 293
Visconti (Filippo Maria), 335, 338
Vito(Sf.),304
Vitoria(Franciscode), 115
Vitteleschi (Giovanni), 334,344
Vives(LuisJuan), 169,366, 367
Vlaicu I., 230
Voisin (Catherine), 192
Voltaire, 182, 229, 248, 314

Wagner (Valentin), 102
Washington Irving,248
Weber(Max), 101
Webster(John), 156
Welser(Bartholomeus), 355
Weyer(Johann), 191, 200, 201
Wiegan (din Kahlenberg), 322
Wilhelm V (Bavaria), 350
Wolgemut (Michael), 269
Wolsey, 60, 62, 344
Wordsworth, 248
Wyat (Thomas), 349
Wyclif., 59,67

Xavier(Francisco), 77, 88
Xenopol (A. D.), 105
Zuccaro, 373
Zurara, 120
Zwingli (Huldreich), 5, 28, 48, 49, 50, 51, 52, 165, 269

CUPRINS

REFORMA ȘI CONTRAREFORMA

Preliminarii. Cauzele și direcțiile Reformei (6). – Necesitatea social-politică a Reformei. Savonarola (9). – Sensibilitatea religioasă. „Devotio moderna“ (15). – Situația internă a Bisericii catolice (18). – Reforma în Germania. Martin Luther (27). – Scandalul „indulgențelor“ (36). – Implicații social-politice (43). – Reforma în Elveția germană. Huldreich Zwingli (47). – Reforma lui Jean Calvin (52). – Calvinismul în Franța (57). – Reforma în Anglia (59). – Reforma în Țările de Jos – și în Italia (65). – Reforma catolică. Noi ordine religioase (70). – Conciliul din Trento (79). – Contrareforma (religioasă și politică) (82). – Implicații și consecințe politice (93). – Alte consecințe ale Reformei și Contrareformei (96). – Reforma în Țările Românești (102).

ASPECTE SUMBRE ALE RENAȘTERII

Colonialism și conquistadori (108). – Recrudescența sclaviei. Comerțul de sclavi negri (118). – Vagabondaj, cerșetorie, criminalitate, prostituție (126). – Demonologie, demonomanie, „magie neagră“ (150). – „Index librorum prohibitorum“ (160). – Inchiziția spaniolă (166). – Vrăjitoria și „vânătoarea de vrăjitoare“ (187). – Antiiudaism. Persecuția evreilor (212). – Apariția și avatarurile țiganilor (228).

VIAȚA COTIDIANĂ

Ciclul vieții omului și ambianța familială (250). – Femeia ca mamă și soție (259). – Senectutea și vârstnicii (262). – Alimentația. Bucătăria, masa, ospețele (270). – Îmbrăcămintea, coafura și accesoriile vestimentare (283). – Locuințele. Ambianța orășenească (295). – Practici medicale. Igiena. Toaleta (303). – Călătoriile și călătorii (315). – Divertismente (320).

OAMENII RENAȘTERII. TIPURI, PROFESIUNI, MENTALITĂȚI

Dinamica claselor și grupurilor sociale (330). – Principele (332). – Condotierul (337). – Cardinalul (342). – Curteanul (346). – Negustorul (353). – Filosoful (357). – Femeia Renașterii (362). – Artistul (370).

Bibliografie (381).

Indice (397).

TABLE DES MATIÈRES

RÉFORME ET CONTRE-RÉFORME

Préliminaires. Origines et directions de la Réforme (6). – La nécessité socio-politique de la Réforme. Savonarole (9). – Sensibilité religieuse. „Devotio moderna“ (15). – Situation interne de l'Église catholique (18). – La Réforme en Allemagne. Martin Luther (27). – Le scandale des „indulgences“ (36). – Implications socio-politiques (43). – La Réforme en Suisse allemande. Huldreich Zwingli (47). – La Réforme de Jean Calvin (52). – Le Calvinisme en France (57). – La Réforme en Angleterre (59). – La Réforme aux Pays-Bas – et en Italie (65). – La Réforme catholique. Nouveaux ordres religieux (70). – Le Concile de Trente (79). – La Contre-Réforme (religieuse et politique) (82). – Implications et conséquences dans la vie politique (93). – Autres conséquences de la Réforme et de la Contre-Réforme (96). – La Réforme aux Pays Roumains (102).

ASPECTS SOMBRES DE LA RENAISSANCE

Colonialisme et „conquistadors“ (108). – Récrudescence de l'esclavage. Commerce aux esclaves noirs (118). – Vagabondage, mendicité, criminalité, prostitution (126). – Démonologie, démonomanie et „magie noire“ (150). – „Index librorum prohibitorum“ (160). – L'Inquisition espagnole (166). – Sorcellerie et „la chasse aux sorcières“ (187). – Anti-judaïsme. Persécution des Juifs (212). – Apparition des Tziganes (228).

VIE QUOTIDIENNE

Cycle de la vie de l'homme et ambiance familiale (250). – La femme en tant que mère et épouse (259). – La vieillesse et les vieillards (262). – L'alimentation. Cuisine, repas, festins (270). – Vêtements, coiffure et accesoires vestimentaires (283). – Habitation. L'ambiance citadine (295). – Pratiques

médicales. Hygiène. Toilette (303). – Les voyages et les voyageurs (315). – Jeux et divertissements (320).

LES HOMMES DE LA RENAISSANCE. TYPES, PROFESSIONS, MENTALITÉS

Dynamique des classes et des groupes sociaux (330). – Le prince (332). – Le „condottiere" (337). – Le cardinal (342). – L'homme de cour (346). – Le marchand (353). – Le philosophe (357). – La femme de la Renaissance (362). – L'artiste (370).

Bibliographie (381).

Index (397).

CONTENTS

REFORM AND COUNTER-REFORM

Preliminaires. The causes and directions of the Reform (6). – The social and political need for the Reform. Savonarola (9). – Religious sensitivity. „Devotio moderna" (15). – The situation within the Catholic Church (18). – The Reform in Germany. Martin Luther (27). – The scandal of the „indulgences" (36). – Social and political implications (43). – The Reform in German Switzerland. Huldreich Zwingli (47). – Jean Calvin's Reform (52). – Calvinism in France (57). – The Reform in England (59). – The reform in the Netherlands – and in Italy (65). – The catholic Reform. New religious orders (70). – The Council of Trento (79). – The Counter-Reform (religious and political) (82). – Implications and consequences in the political life (93). – Other consequences of the Reform and Counter-Reform (96). – Conclusions. The Reform in Wallachia and Moldavia (102).

THE DARK SIDE OF RENAISSANCE

Colonialism and conquistadors (108). – The recrudescence of slavery. The black slaves trade (118). – Vagrancy, begging, criminality, prostitution (126). – Demonology, demonomania, „black magic" (150). – „Index librorum prohibitorum" (160). – The Spanish Inquisition (166). – Witchcraft and „wich-hunt" (187). – Anti-Judaism. The persecution of the Jews (212). – The appearence of the gipsies (228).

DAILY LIFE

The cycle of human life and family ambiency (250). – Woman as mother and wife (259). – Senescence and old people (262). – Food. Cooking, meals and feasts (270). – Clothing, hairdres-sing and clothes accessories (283). – Lodgings. Urban ambiency (295). – Medical practices. Hy-

giene. Personal care (303). – Travels and travellers (315). – Entertainments (320).

THE PEOPLE OF RENAISSANCE. TYPES, PROFESSIONS, MENTALITIES

The dynamics of social classes and groups (330). – The prince (332). – The condottiere (337). – The cardinal (342). – The courtier (346). – The merchant (353). – The philosopher (357). – The Renaissance woman (362). – The artist (370).

Bibliography (381).

Index (397).

NOUTĂȚI EDITORIALE

- *Hans Biedermann*, **Dicționar de simboluri**, I–II, 304+272 p.;
- *Leon Casso*, **Rusia și Bazinul Dunărean**, 240 p.;
- *Al. Ciorănescu*, **Dicționarul etimologic al limbii române**, format 17 x 24 cm, 1056 p.;
- *Nic. Densușianu*, **Istoria militară a poporului român**, 464 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Dicționar de autori, opere și personaje**, 240 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Istoria culturii și civilizației**, vol. XI, 464 p.;
- *Ovidiu Drimba*, **Rabelais și Renașterea europeană**, 224 p.;
- *M. Eminescu*, **Traduceri literare**, 320 p.;
- *M. Eminescu*, **Viața culturală românească. 1870–1889**, 304 p.;
- *W. Firoelner*, **Columna lui Traian**, 160 p.;
- *Moses Gaster*, **Studii de folclor comparat**, 432 p.;
- *Pierre Grimal*, **Dicționar de mitologie greacă și romană**, 392 p.;
- *B. P. Hasdeu*, **Folcloristica**, vol. I–II, 464+320 p.;
- *B. P. Hasdeu*, **Soarele și Luna**, folclor tradițional în versuri, ediție critică, I–II, 480+400 p.;
- *Iulia Hasdeu*, **Jurnal fantezist**, 320 p.;
- *Stephan A. Hoeller*, **Gnosticismul**, 208 p;
- *Hans–Christian Huf*, **Clipe de istorie**, 448 p.;
- *Teodor Iordănescu*, **Viața privată în imperiul roman**, 160 p.;
- *Leo P. Kendall*, **Diamante faimoase și fatale**, 240 p.;
- *Claude Lecouteaux*, **Vampiri și vampirism**, 160 p.;
- *Fosco Maraini*, **Tibetul secret**, 416 p.;
- *I. M. Marinescu*, **Figuri din antichitatea clasică**, 336 p.;
- *I. Muslea*, **Bibliografia folclorului românesc. 1930–1955**, format 13 x 24 cm, 288 p.;
- *I. Oprișan*, **Basme fantastice românești**, I–III, 352+336+368 p.;
- *I. Oprișan*, **B. P. Hasdeu sau Setea de absolut. Tumultul și misterul vieții**, 592 p. + 16 planșe hors text;
- *I. Oprișan*, **Troițe românești. O tipologie**, 30 x 22 cm, integral color, 240 p.;
- *Victoria le Page*, **Shambhala**, 304 p.;
- *Maria Păun*, **Dicționar integral de sinonime**, 512 p.;
- *Nicolae Petrescu*, **Primitivii**, 480 p.;
- *Florentin Popescu*, **Viața lui V. Voiculescu**, 336 p.;
- *Simion Florea Marian – Tiudor Pamfile – Mihai Lupescu*, **Cromatica poporului român**, 368 p.;
- *Pamfil Șeicaru*, **Scrieri din exil**, I–II, 416+576 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Inițiere și mari inițiați**, 273 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **Magia neagră**, 176 p;
- *Paul Ștefănescu*, **Mari scandaluri financiare**, 176 p.;
- *Paul Ștefănescu*, **„Nebunii" istoriei**, 352 p.;
- *G. Dem. Teodorescu*, **Istoria limbii și literaturii române**, 464 p.
- *Liviu Vălenaș*, **Memorialul Apocalipsei**, 352 p.;
- *Liviu Vălenaș*, **Memorialul stalinismului**, 496 p.;
- **Corpusul receptării critice a operei lui M. Eminescu. Sec. XIX**, vol. I–III, 400+432+448 p.

ÎN CURS DE APARIȚIE

- *Giuseppe Cochiara*, **Istoria folclorului european**, 464 p.;
- *Iulia Hasdeu*, **Cugetări**, 128 p.

fed print sa

Din sumar:

- Civilizația Renașterii
  - Reforma și Contrareforma
  - Aspecte sumbre ale Renașterii
  - Viața cotidiană
  - Oamenii Renașterii
  - Tipuri, profesiuni, mentalități